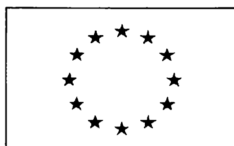
Kákóczki Balázs

VEGETIUS HADTUDOMÁNYI MUNKÁJÁNAK UTÓÉLETE A KÖZÉPKORBAN

ATTRAKTOR
Máriabesnyő
2013

Ez a kötet a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája (Történelem doktori programja) keretében és a TÁMOP-4. 2./B-10/-2010-0024 doktorjelölti pályázati program támogatásával készült.
A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Címlapterv: CsumP Stúdió

Műszaki szerkesztés: Totalpress
Nyomdai kivitelezés: Gelbert Eco Print

ISBN 978-615-5257-39-1

Felelős kiadó az Attraktor Kft. ügyvezetője.
A nyomdai munkákért felel a Gelbert Eco Print Kft. ügyvezetője.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet szeretnék mondani témavezetőmnek, Dr. Forisek Péternek, hogy hosszú éveken át segítette a munkámat, és hogy elvállalta a disszertáció vezetését. Ugyancsak köszönet illeti Prof. Barta Jánost és Dr. Barta Róbertet, hogy 2008-ban bevettek a történelem-néprajzi doktori programba, illetve a Történelem Intézetet, hogy támogattak a Clioh-res-ösztöndíj és a TÁMOP-4. 2./B-10/-2010-0024 doktorjelölti ösztöndíj elnyerésében, továbbá, hogy megteremtették a lehetőséget a kötet kiadásához.

Úgyszintén köszönetet szeretnék mondani bírálóimnak, Dr. Bárány Attilának (Debreceni Egyetem Történelem Intézet) és Dr. Veszprémy Lászlónak (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum), továbbá a bírálóbizottság tagjainak: Prof. Solymosi Lászlónak (Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, ELTE Történelmi Intézet), Dr. Szabó Ádámnak (Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár és Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti és Régészet Tanszékek), Dr. Takács Leventének (Debreceni Egyetem Történelmi Intézet) és Dr. Töll Lászlónak (HM Társadalmi Kapcsolatok és Háborús Kegyeleti Főosztály) a hasznos tanácsokért.

Hálás vagyok Prof. Havas Lászlónak, aki elvállalta a lektori munkálatokat és rendkívül hasznos javaslatokkal egészítette ki a kötet kéziratát.

Végül, de nem utolsó sorban szeretném kifejezni nagyrabecsülésemet Jakobinyi Béla ny. ezredesnek azért, hogy figyelemmel kísérte a disszertáció és a kötet fejlődését.

Bevezetés

„Vegetius szerint Isten ihlette a legiót. Én azt mondom, hogy Isten ihlette Vegetiust. Ő az, aki a csata hét alapelvével megértettette velünk az ókori hadművészetet és napjaink legnagyobb hadvezéreit megtanította arra, hogy miként utánozzák azt."

(*Charles-Joseph Lamoral de Ligne osztrák altábornagy idézete*)[1]

„A könyveknek megvan a maguk sorsa." Ez különösen igaz arra a munkára, amellyel írásom foglalkozik. Ez a könyvecske eredetileg arra volt ítélve, hogy a régi dicsőséges minták révén megújítsa a római hadművészetet, kivezesse a birodalmat az egyre mélyülő válságból, és talán a sors akarta úgy, hogy pont azok a rómaiak nem tudták felhasználni, akiknek eredetileg szánták. Több mint ezerhatszáz év távlatából mi már tudjuk, hogy valóban más sorsot szántak ennek a műnek. Egyesek úgy gondolják, hogy ez a könyvecske alapvetően befolyásolta a középkor hadművészetét, míg mások szerint ez a hatás inkább elméleti jellegű volt. Íróját régen azzal a kritikával illették, hogy ő csak egy kivonatoló volt, aki katonai tapasztalat híján próbált meg eljárni katonai ügyekben. Azt is a szemére vetették, hogy úgy vállalkozott történetírásra, hogy nem is volt történettudós, és valójában csak a nagy római hadtörténetírókat akarta utánozni. Kritikaként fogalmazzák meg vele szemben, hogy leírása gyakran közhelyes, nem egyszer zavaros és sokat ismétel. Ugyanakkor az egyik leggyakoribb kérdés is idekívánkozik, amit gyakran feltesznek Vegetiusszal kapcsolatban: „Egy ezerhatszáz éves forrás milyen hatásokkal bírhat a 21. század katonai gondolkodására?" Mindegyik állításban van némi igazság, a kérdés is jogos, azonban a kép, ahogy mondani szokták, sokkal árnyaltabb.

Ebben a munkában arra keresem a válaszokat, hogy Vegetius Renatus *Epitoma rei militaris*, vagyis *„A hadtudomány foglalata"* című munkája, amelyet az egyszerűség kedvéért a továbbiakban „Foglalat"-nak fogok hívni, milyen elméleti és gyakorlati téziseket fogalmazott meg, és ami fontosabb, hogy a középkorban ezek közül melyeket tartottak hasznosnak, az aktuális hadügyekbe beépíthetőnek.

Vegetius egyike azon kevés ókori hadászati írónak, akinek a munkája teljes egészében fennmaradt. Páratlan középkori - és túlzások nélkül állíthatjuk - modern-kori népszerűségét annak köszönheti, hogy röviden, tárgyilagosan szintetizálta a római hadviselést, és miközben meghatározta a legalapvetőbb, egyetemes és minden korszakban hatályos hadművészeti doktrínákat, kísérletet tett a római hadsereg megújítására is. Viszont, ahogy a későbbiekben majd látni fogjuk, Vegetius több volt, mint egy egyszerű „hadikrónikás". A római író kivonata bibliamagyarázatok forrásává vált, politika- és államelméleti kérdések tisztázásához nyújtott segítséget, királyokat és hadvezéreket nevelt, példázatokban moralizált, de oktatott hadijogban, haditechnikában, sőt, még egy katonai memoárban is. Szellemes aforizmáit számos katona és államférfi, többek között Maurikiosz, Machiavelli, Szász Móric, Zrínyi Miklós, Lancelot Turpin de Crissé vagy George Washington idézte. Értékét csak tovább növeli, hogy Vegetius olyan szerzők munkáiból merített, amelyek mára már elvesztek.

Nyugaton már a középkor kezdetén integrálták Vegetiust a nyugati művelődéstörténetbe, viszont magyarországi visszhangja - Zrínyi Miklós hadtudományi munkásságáig - viszonylag csekély maradt. Idehaza inkább átdolgozásai és kivonatai terjedtek el, amelyek közül a legismertebbek Aegidius Romanus *De regimine principum* című királytükre, vagy Beauvais-i Vince *Speculum doctrinalé*jának vonatkozó fejezetei. Azt is tudjuk, hogy Küküllei János, I. Lajos életrajzírója és Péchy Lukács nyomdász is ismerte Vegetius nevét, sőt a 15. századi humanista krónikás, Galeotto Marzio, Hunyadi Mátyás jeles mondásainak megörökítője azt sejteti velünk, hogy a király valamilyen szinten ismerte Vegetiust és a többi klasszikus szerzőt. Mégis az első komolyabb kivonatot az egyetlen nemzetközi szinten is számon tartott hadtörténetírónk, Zrínyi Miklós készítette el *Az török áfium ellen való orvosság*ban. Zrínyi részben római minták, többek között Vegetius, Iulius Caesar, Tacitus inspirációja révén kívánta új alapokra helyezni a magyar királyság hadszervezetét. Ez a kezdeményezés nem volt egyedi, és szerves részét képezte azoknak a 16-17. századi, elsősorban Németalföldről kiinduló reformoknak, amelyek az antik minták restaurálására törekedtek. Mivel Zrínyi latinul tanulmányozta Vegetiust, így akkoriban valószínűleg föl se merült egy magyar nyelvű fordítás elkészítése. Miközben Európa nyugati felében már a 14-15. században lefordították a „Foglalat"-ot a főbb európai nyel-

vekre, addig idehaza egészen 1963-ig, Várady László fordításáig kellett várni.[2] Noha egy friss, kommentárokkal és magyarázatokkal ellátott fordítás kiadása igencsak időszerű lenne, mégis úgy láttam, hogy elsőként érdemesebb a nemzetközi kutatókat is foglalkoztató kutatási területeket, elméleteket, eredményeket bemutatni, reménykedve abban, hogy ezzel közelebb tudom hozni a hazai közvéleményhez Vegetius *Epitoma rei militaris*át.

Munkám folyamán a leghasznosabbnak F. H. Sherwood: *Studies in Medieval Uses of Vegetius' 'Epitoma rei militaris'* című doktori disszertációját találtam, amelyben az író korszakolva gyűjtötte össze Vegetius elméleti követőit.[3] Sherwoodra folyamatosan hivatkozom, mivel ez az egyetlen olyan összefoglaló szakmunka, amely részben fedi könyvem témáját. Sherwood úttörő kutatásokat végzett a 7–9. századi kivonatolók feltérképezésében, és elsőként dolgozta fel részletesen Beda Venerabilis, Sedulius Scottus, Alcuin, Hrabanus Maurus, John of Salisbury, Aquinói Szent Tamás, Luccai Ptolemaeus vegetiusi hivatkozásait, és Aegidius Romanus *De regimine principum*át. Írása nagyon sokat segített a struktúra meghatározásában, az ideális korszakolásban (például a királytükrök az arisztotelészi corpus felfedezése előtt és után), vagy a források kiválasztásában. Ugyan magyarázatait gyakran átveszem (például Sedulius Scottusnál, John of Salisburynél vagy Aegidius Romanusnál), viszont konklúzióit nem minden esetben. Ennek az az oka, hogy Sherwood gyakran nem érintett jelentékeny hadművészeti kapcsolatokat, vagy például az államjogi problémákat Sedulius Scottus és John of Salisbury esetében, így ezért én e motívumokra sokkal nagyobb hangsúlyt fektettem. Igyekeztem olyan forrásokat is számba venni, melyekből jelentős, a későbbi korokra nagy hatást kifejtő kivonatokat készítettek, viszont eddig még nem foglalkozott velük senki: például Konrad Kyesert, Robertus Valturiust, Giovanni da Legnanót, Honoré Bonet-t vagy Flavio Biondót. Sherwoodhoz képest Aquinói Szent Tamás és Luccai Ptolemaeus vegetiusi citátumait számos pontban frissítettem, továbbá részletesen elemeztem Christine de Pizan és Machiavelli utalásait, amelyek ugyancsak hiányoznak a szakirodalomból.

Szintén jó szolgálatot tett P. Richardot: *Végèce et la Culture Militaire au Moyen-Age (Ve–XVe siécles)* című könyve, amelyben a szerző a kronológikus megközelítés helyett tematikai szempontok alapján válogatta össze a forrásokat.[4] Richardot eljárásában az az újdonság, hogy nem törekedett forráselemzésre, hanem inkább átfogó képet kívánt nyújtani az összes olyan középkori íróról, akik Vegetiustól idéztek. Külön ki kell emelni, hogy Richardot közli a legfrissebb és legalaposabb statisztikai összefoglalást a kéziratokról és a fordításokról országokra lebontva.

C. T. Allmandnak, napjaink legaktívabb Vegetius-kutatójának 2011-ben megjelent cikke azért tanulságos, mert elsőként boncolgatja Vegeti-

us modernkori hatásait, nyomatékosítva azt, hogy a Vegetius által lefektetett katonai alapelvek még ma is érvényesek.[5] Ugyanebben az évben látott napvilágot a cikk könyvvé bővített kiadása, amelyben a szerző a legfrissebb információkra alapozva tárgyalja Vegetius életét, a datálást és a kéziratokat.[6] A munka erőssége mégis néhány kevésbé ismert középkori kivonatoló feltérképezésében rejlik: Bretoni Vilmos francia krónikás, *Siete Partidas* („Hét rész") törvénygyűjtemény X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai király idejéből, Jean Juvénal des Ursins francia krónikás, Denys van Leeuwen (Karthauzi Dénes) 15. századi teológus.

A „Foglalat" máig legmegbízhatóbb kritikai kiadása a német Carl Lang kezei közül került ki 1885-ben.[7] Bár azóta készültek újabb kritikai kiadások, Vegetius tekintetében ezt a művet tartja a szakma etalonnak. A legismertebb angol nyelvű fordítást N. P. Milner adta közre 2001-ben, akinek a magyarázataira és kommentárjaira ugyancsak nagy hangsúlyt igyekeztem fektetni. Milner röviden, lényegre törően vette számba a legfontosabb kutatási eredményeket Vegetiusról és munkájáról. Különösen hasznosnak találtam Milner összefoglalóját a források eredetének felgöngyölítéséről és a datálás körül kialakult anomáliáról.[8] A kéziratok rendszerezésével többek között C. R. Shrader és M. D. Reeve foglalkozott behatóbban. Shrader doktori disszertációja korszakolva és államokra lebontva közli a kivonatolók és a kéziratok közötti lehetséges összefüggéseket.[9] Részben az ő kutatási eredményeit fejlesztette tovább Reeve 2004-ben, aki összesen huszonnégy további kéziratot vett vizsgálat alá.[10] T. R. Phillips minden idők öt legnagyobb katonai klasszikusa, Szun-ce, Szász Móric, Nagy Frigyes és Napóleon közé sorolja Vegetiust. Igencsak alapos elemzése a „Foglalat" katonai stratégiában betöltött szerepével foglalkozik.[11]

VEGETIUS ÖRÖKSÉGE

„Vajon kik voltak a rómaiak? Kik voltak a régi macedónok? Nem oly emberek, mint mi? Mégis Vegetiust előhívom."

(*Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság, V. fejezet*)

Flavius Vegetius Renatus

Az íróról, teljes nevén Publius Flavius Vegetius Renatusról nem sokat tudunk. A 4. század közepén születhetett, nagy valószínűség szerint a birodalom nyugati felében.[12] A kéziratok többsége szerint a rangja *vir illustris* (v. *inlustris*) *comes* azaz „nevezetes férfiú".[13] Egy másik olvasat szerint a *vir inlustris comes* azonos a *Notitia Dignitatum* által is megemlített *comes sacrarum largitionum* tisztséggel.[14] Ennek a titulusnak a viselője volt (részben) felelős a birodalmi pénzügyekért, vagyis hivatalnoki pozícióról van szó. Ezt az elméletet alátámasztja az, hogy Vegetius három esetben is utalt katonai pénzügyekre.[15] A „Foglalat" mellett Vegetius írt egy kevésbé ismert művet *A lovak ápolásáról* (*Mulomedicina*).[16] Ez az írás, a sokkal személyesebb és bensőségesebb hangulata mellett, nagy hozzáértésről tanúskodik a lótartás vagy a lovak és öszvérek gyógyításában. Ebben, és a „Foglalat" legkorábbi, 7. századi példányában nevezték a szerzőt „Publius Vegetius Renatus"-nak.[17] A középkori hagyomány viszont részben birtokos esetben „Flavius Vegeti Renati"-ként vagy „Flavius Vegati Renati"-ként őrizte meg. A „Vegati" formát elírásnak tartják, mivel ilyen latin név nem létezett, még birtokos esetben sem.[18] A „Vegeti" írásmód viszont kétértelmű, hiszen alanyesetben ez lehet „Vege-

tus" vagy „Vegetius". Ha a név „Vegetus" volt, akkor ez *cognomen*, mivel így az egyetlen átörökített *nomen gentile* a „Flavius" lett volna. Vagyis a szerzőt teljes nevén Publius Flavius Vegetus Renatusnak hívták volna. Ilyen formában viszont sehol sem fordul elő. Ehelyett csak az fogadható el, hogy szerzőnk *praenomen*je a Publius, *nomen gentilé*je pedig a Vegetius Renatus volt. A megtisztelő „Flavius" rangjelzőt főleg a nyugat-római tisztviselők kapták meg.[19] Vegetius „Flavius"-ként bizonyára népszerű író és tekintéllyel rendelkező hivatalnok volt, akit feltehetőleg kiválasztottak a „Foglalat" megírására.

Ha valóban viselte a *comes sacrarum largitionum* tisztséget, akkor ez feltételez egyfajta katonai múltat is, és így nem zárható ki, hogy írónk szolgált a hadseregben, még annak ellenére is, hogy erre nem találunk utalást sem a „Foglalat"-ban, sem pedig a *Mulomedicinά*ban. Viszont nincs okunk kételkedni Vegetius felekezeti hovatartozásában; többször utalt Krisztusra vagy a Szentlélekre.[20] Nyelvezete nyugat-római stílusjegyeket hordoz magában, ezért biztos, hogy ott keresztelték meg.[21] Későbbi népszerűségének pont ez lesz az egyik sarokköve; mint nyugat-római keresztény forrás tökéletes alapot nyújtott a római eszmék frank vagy reneszánsz-kori újjáélesztésében.

KÉZIRATOK, FORDÍTÁSOK, KIADÁSOK

A „Foglalat"-ról eddig 331 kéziratot ismerünk.[22] Ezek első tanulmányozója a már korábban említett Carl Lang német professzor volt, aki először 1869-ben, majd 1885-ben, egy bővített kiadásban tette közzé elemzését több mint száz kéziratról.[23] 1979-ben Shrader már 202, Reeve 2004-ben már 226 kézirathoz jutott hozzá.[24] A kéziratokat több szempontból is megvizsgálták: származás, másolási hibák, töredezettség, helyesírás, stilisztika, papírminőség stb. Végül öt családot alakítottak ki, amelyeket az alábbi szimbólumokkal különböztettek meg: E, ε, δ, β, φ. Mindegyik családot több alcsaládra, majd azokat csoportokra, alcsoportokra osztották, felhasználva a latin és görög ABC szinte összes betűjét.[25]

Az E jelű családba mindössze egy, a legkorábbi példány tartozik (*Vaticanus Reginensis 2077*). Lang a 7. század környékére datálta a kéziratnak azt a részét, ahová lejegyeztek néhány sort Vegetiustól. A kéziratot jelenleg a Vatikán őrzi.[26] Mivel erősen kivonatolt, ezért másolatok nem készültek róla.

A 9. századra datálják az ε család kéziratait, amelyeket Flavius Eutropius elveszett másolatára vezetnek vissza. Róla csak annyit tudunk, hogy egy bizánci másoló volt, aki a másolatát ellátta kézjegyével, dátummal (450) és helyszínnel (Konstantinápoly).[27] A család kéziratai két példány köré csoportosíthatók: az egyiket a berni Burgerbibliothek, a másikat a müncheni Staatsbibliothek őrzi.[28]

A δ család kéziratainak száma a legnagyobb. Keletkezésük a 9-15. századra tehető. Közös jellemzőjük, hogy a szöveg a IV. 39. caput első sorában megszakadt. A mai Olaszországból származik a másolatok többsége (Vatikán, Bologna, Montecassino, Udine, Milano), melyekkel rokonságot mutat egy német (Schaffhausen), egy francia (Bibliothèque Nationale de France), és egy angol (British Library) verzió.[29]

A β családot két vatikáni kéziratból lehet levezetni. Eredetükről nem sokat tudunk. Az elsőt a 11-12. század fordulóján írták beneventán írás-

ban. Ezt a speciális írást Dél-Itáliában használták a 8–13. század között. Scriverius, a híres németalföldi tudós jelentetett meg belőle egy részletet.[30] A másik példányról csak annyit tudunk, hogy a 12–13. század között írták, és 1623-ban került a Vatikánba.[31]

A φ családot nem igazán lehet családnak nevezni. Mindössze azt a néhány caputot tartalmazza, amelyekkel kiegészítették a δ család megszakadt kéziratait. Ezek a javítások feltűnnek egy 12. századi montpellier-i példányon is, amely az ε család egy párizsi alcsaládjához köthető.[32]

Az öt család között stilisztikai és másolási kapcsolatot nem találtak. Az E, δ, β, φ családok között kézenfekvő lenne valamilyen viszony, merthogy hiányzik belőlük Flavius Eutropius bejegyzése, míg az ε családból nem.[33] Eutropius 450-ben fejezte be a másolást,[34] vagyis a legjobb esetben is 350 év telt el közte és az első fennmaradt ε-kópia között. Az E, δ, β, φ családok közös őse lehetett Vegetius eredetije, viszont a távolság itt is több, mint 300 év.

Az első kivonatot a korábban említett *Vaticanus Reginensis 2077* kézirat tartalmazza, amelyben az ismeretlen másoló a „Foglalat" II. 2., 6. (Mi a különbség a legiók és a segédcsapatok között?; Hány cohors van egy legióban? és Hány katona van egy cohorsban?), illetve a IV. 38–39. caputjait (A szelek nevei és fajtái; Mely hónapokban biztonságosabb a hajózás?) kivonatolta. A papirusztekercs, amely Cicero beszédeiből és más kisebb munkákból idézett, a 16. századig a római Maffei család tulajdonát képezte.[35] A másoló figyelme főleg az időjárási jelenségekre vonatkozott, és nem a katonai viszonyokra. Ez abból is látható, hogy a legio felépítése, létszámviszonyainak ábrázolása erősen elhanyagolt és néhol helytelen. Viszont az is megállapítható, hogy a Vegetius iránti érdeklődés korán megmutatkozott, és más antik szerzők munkáival együtt a „Foglalat"-ot is másolták.

Beda Venerabilis angolszász szerzetes hivatkozásaiból bizton állítható, hogy a „Foglalat" már ismert volt a késő 7. századi Angliában, még annak ellenére is, hogy Beda nem említette Vegetius nevét. Mivel az első-második és negyedik könyvekből is idézett, ezért valószínű, hogy egy teljes példány a rendelkezésére állt, vagy ha az nem is, akkor egy olyan másolat, amely legalább három könyvből kivonatolt.[36] Mivel azonban a normann hódítás előtti Angliából nem maradt fenn vegetiusi kézirat, ezért gyakorlatilag lehetetlen kinyomozni Beda forrását. Az persze mindenképpen figyelemre méltó, hogy Angliában már akkor hivatkoztak Vegetiusra, amikor a kontinensen még váratott magára a „Foglalat" „újrafelfedezése".

Hogy a Meroving-korban ismerték és idézték Vegetiust, az teljesen egyértelmű. A 19. század derekáig azonban kétségesnek tűnt, hogy a 9–10. században születtek olyan értekezések, amelyek forrása Vegetius lett volna. Fordulat akkor következett, amikor Alcuin, Lisieux-i Frechulf és

Sedulius Scottus munkásságát kezdték el kutatni, továbbá megtalálták Hrabanus Maurus *De procinctu Romanae miliciae* című írását. M. Manitius német latinista és irodalomtörténész szerint egy 10. századi drezdai kódex (Dc. 182) tartalmazta Vegetius „Foglalat"-át (a kódex Drezda bombázásakor megsemmisült).[37] Megállapította, hogy noha a kézirat egy 10. századi λ-alcsoporthoz köthető, a görög kifejezések azt feltételezik, hogy az eredeti forrás valamikor a 8-9. század környékén íródott, vagyis akkor, amikor a fenti írók révén Vegetius ismét a figyelem középpontjába került.[38] Ez az alcsoport lehetett az őse a frank Vegetius-másolatoknak, és ebből sarjadtak Alcuin ajánlása, Sedulius Scottus idézetei és Hrabanus Maurus értekezése a kiképzésről. Ugyan teljes bizonyossággal nem állítható, viszont a kéziratok kutatóinak egy része úgy véli, hogy a Karoling-kori őskézirat valószínűleg abból az Írországból eredhet, ahonnan számos szerzetes települt át a kontinensre a 800-as évek elején, és talán ők hozták magukkal a „Foglalat"-nak azt a példányát, amely Beda Venerabilis forrásával is kapcsolatban lehetett.[39] Az egyik ilyen kolóniát abban a Laonban alapították, amelyről azt sejtjük, hogy tartottak itt egy példányt a „Foglalat"-ból, de más olyan apátságok is szóba jöhetnek (Reichenau, Lorsch), amelyek erős angol-ír kapcsolatokkal bírtak, és annak a Sedulius Scottusnak (ő ír származású is volt) vagy Hrabanus Maurusnak az irányába mutatnak, akik szintén kötődtek ezekhez a településekhez.[40] Manitius szerint Sedulius Scottus *Collectanea* című florilegiumának összes példánya az író székhelyéből, Liège-ből származott el.[41] Sandys Hellmann információira alapozva azt a következtetést vonta le, hogy Sedulius Scottus a laoniak révén jutott hozzá a „Foglalat"-hoz.[42]

Ugyancsak ezzel az alcsoporttal hozható összefüggésbe Lisieux-i Frechulf,[43] Lisieux püspökének másolata a „Foglalat"-ról, amelyet a 840-es években küldött Kopasz Károly nyugati frank királynak és császárnak. A *Chronicum* ajánlása szerint, amikor Frechulf Lisieuxba érkezett, feltűnt neki, hogy a püspökség mennyire híján van a könyveknek. Valószínűnek tartjuk, hogy kutatásai során találhatott egy rendkívül rossz állapotú kéziratot, amelyet ő újramásolt, és dedikációval kiegészítve elküldött a királynak. A levél szerint Frechulf reménykedik abban, hogy az uralkodó talán szeretné magát elszórakoztatni a hadtudományok örömével, diplomatikusan célozva arra, hogy Károlynak igencsak szüksége van a győzelmekre a keletről betörő bretonok és az északról támadó skandináv kalózok ellen. Az utolsó sorok szerint Vegetius tanulmányozásával az uralkodó megelőzhetné a hasonló bajokat.[44] A levelet egyébként több 14-15. századi vegetiusi másolaton is megtalálták.[45] A korai másolatok közül még egy 10. századra datált példányon (Bibliothèque Nationale MS Lat. in 7383) is felbukkant a dedikáció.[46]

A 10-11. században a barbárok inváziója és a Karoling Birodalom felbomlása egyaránt szerepet játszott abban, hogy ebben a két évszázad-

ban lecsökkent a kéziratok száma,[47] és nem született olyan munka, amely Vegetiust dolgozta volna fel. A „Foglalat" másolása a 12. században ívelt fel újra, mivel ebből az évszázadból már tizenhárom, az addigi legtöbb kézirat került elő.[48] Ebben a három évszázadban a különféle írások és könyvek kiadása továbbra is az egyház égisze alatt történt, és noha az irodalmi kultúrában nyílt némi mozgástér, a „Foglalat"-ot még mindig papok és szerzetesek másolták. Ez az időszak azonban inkább azért érdemel figyelmet, mivel a magánkönyvtárak is bekapcsolódtak a „Foglalat"-ot birtokló intézmények sorába. Ez különösen igaz az Anjou grófokéra, akik valószínűleg kapcsolatba kerültek Vegetiusszal, legalább III. (Fekete) Fulko (972-1040) idejétől fogva.[49] Ha valóban igaz, hogy a grófok leszármazottai, a későbbi II. (Plantagenet) Henrik és I. (Oroszlánszívű) Richárd angol királyok magukkal vitték Vegetius munkáját a hadjárataikra, akkor kijelenthető, hogy a „Foglalat"-ot már nemcsak klerikusok, hanem hadvezérek is olvasták. Ezek a másolatok valószínűleg latin nyelvűek voltak, mivel az ő utódaik már Maître Richard vagy Jean de Meun francia nyelvű fordítását forgatták.[50]

Nagyjából a 12. század közepétől fogva a Vegetius iránti érdeklődés feltűnően megnőtt, és az ezt követő százötven évben lényeges változások zajlottak a „Foglalat" másolásában.[51] Noha a korábbi évszázadokhoz hasonlóan a francia területeken továbbra is fokozott érdeklődést tanúsítottak a római író iránt, a hangsúly mégis abba az Angliába tevődött át, ahonnan nyolc darab 12-13. századi másolatról tudunk.[52] Megváltozott a másolók érdeklődési köre is; a történelmi és földrajzi részletek helyére főleg technikai aspektusok léptek, és a „Foglalat"-ot gyakran együtt másolták Vitruvius *De architectura*, Palladius *De agricultura* vagy Frontinus *Strategemata* című munkájával.[53] Végül a 13. század végére megszülettek az első nemzeti fordítások is, amelyek eredményeképpen minden eddiginél elterjedtebbé vált a „Foglalat".

A korabeli angliai kéziratok központja a canterburyi Christ Churchben volt, ahol az akkori priornak, Henry of Eastrynek (1285-1331) a jegyzéke szerint a „Foglalat"-ból egyszerre öt másolatot őriztek a templom könyvtárában. Ez a kivételesen nagy szám azt jelenti, hogy a klerikusok és a könyvtár patrónusai komoly figyelmet fordítottak a technikai jellegű forrásokra, főleg úgy, hogy Vegetiust Vitruviusszal, Frontinusszal és Palladiusszal együtt másolták.[54] E kéziratok jelentősége viszont abban rejlik, hogy közülük kettő kapcsolható Thomas Becketthez, Canterbury érsekéhez, akinek John of Salisbury a *Policraticus*t ajánlotta. Salisbury messzemenően sok vegetiusi és frontinusi hivatkozást tett, viszont nem ez az egyetlen bizonyíték arra, hogy jártas volt a római hadművészetben. Salisbury a végrendeletében személyes könyvtárát a chartres-i katedrálisra hagyta, amely tartalmazta azt a példányt is, amelyet a *Policraticus*hoz használt fel. Mivel a katedrális anyaga a második világ-

háborúban megsemmisült, így csak korábbi szakmunkákból tudjuk, hogy őriztek itt egy *De re militarit* is.[55]

A francia királyságban Richard de Fournivalnak (kb. 1201 - kb. 1260), az amiens-i templom kancellárjának *Biblionomia* nevű könyvtárkatalógusa a legjobb bizonyíték arra, hogy nemcsak klerikusok, hanem egyszerű laikusok is tanulni akartak Vegetiustól. A *Biblionomia* egy 162 könyvet tartalmazó lista volt, amely megörökítette a könyvtár tartalmát és tulajdonosának érdeklődési körét.[56] A filozófiai munkákat taglaló VIII. tábla 94. pontja szerint az egyik kötet Vitruvius *De architectura* és *„Flavii Vegetii Renati epythoma institutorum rei militaris"* munkáját tartalmazta.[57] Mindeközben a francia nemesség és a klerikusok figyelme sem lankadt a római hadügyek iránt. Az érdeklődők közül érdemes kiemelni I. Henriket (1127–1181), Champagne grófját, aki grófi székhelyét, Troyes városát jelentős irodalmi központtá fejlesztette a korszakban, továbbá a később részletesebben tárgyalt Aegidius Romanust, aki szintén bőségesen hivatkozott Vegetiusra a *De regimine principum*ban. Az utóbbi munka értékét csak tovább növeli, hogy Romanus institúciói a mindennapi gyakorlatban kívánták érvényesíteni Vegetius mondanivalóját. Ugyancsak ebben az évtizedben született meg Jean de Meun francia nyelvű fordítása a „Foglalat"-ról, amely ugyan nem volt mentes a fordítási hibáktól és kihagyásoktól, mégis páratlan népszerűségnek örvendett a latin nyelvet nem ismerő olvasók körében.[58]

A nemzeti fordításoknak és a nyomtatás feltalálásának köszönhetően a 14–15. század fordulójára a „Foglalat" Európa legnépszerűbb és legelterjedtebb katonai kézikönyvének számított. Ebből a két évszázadból összesen már 257 kéziratról tudunk, amelyek olyan helyekről is előkerültek, mint Svédország, Lengyelország, Csehország, Románia vagy Rodosz szigete.[59] A legnagyobb érdeklődés továbbra is Franciaországban övezte Vegetiust, a jócskán megszaporodott itáliai másolatok pedig azt mutatják, hogy a félszigeten a „Foglalat" ekkor élte igazi reneszánszát.[60]

A 14. század második felétől fogva a francia és burgundiai udvarban már jól ismerhették Vegetius nevét. Amikor 1373-ban Gilles Mallet levéltáros V. Károly király louvre-i könyvtárában leltározott, 917 kötetet vett lajstromba, és ezek közül 10 tartalmazta a „Foglalat"-ot.[61] II. (Jó) János fiának, a művészetpártoló Jean de Berry hercegnek a gyűjteményét gazdagította a BN MS Françsis 1229-es számú, francia nyelven írt kézirat.[62] III. (Jó) Fülöp burgundiai herceg ugyancsak olvashatta Vegetiust, mivel egy, halálakor (1467) készített lajstrom két francia fordítást tartalmazott.[63] A Burgundiában tevékenykedő Christine de Pizan ugyan tudott latinul, mégis úgy gondoljuk, hogy Jean de Vignay francia fordítását tartotta kezében a „Foglalat" tanulmányozásakor.[64]

A tűzfegyverek elterjedése és a könyvnyomtatás feltalálása együttesen eredményezték a korábbi szakmunkák számának robbanásszerű

növekedését. A technikai-technológiai újítások és a klasszikus szerzők iránti lankadatlan érdeklődés következtében a 16. században a hadtudomány az önállóság útjára léphetett. Ebben a hosszan tartó folyamatban megkülönböztetett szerep jutott azoknak az itáliai humanistáknak, akik az antik örökség számbavételével, a haditechnikai és műszaki változások felismerésével, továbbá az itáliai hadügy megreformálásának igényével jelentősen hozzájárultak a technikatörténeti historiográfia megszületéséhez és az aktuális hadművészet revíziójához. Az itáliai reneszánsz íróinak gondolkodását, miközben aktívan idézték a klasszikus írókat, két tényező befolyásolta. Kisebb részük (Guido da Vigevano, Mariano Taccola, Robertus Valturius) a haditechnikai problémák és újítások iránt mutatott fogékonyságot, s munkásságuk egyenesen vezetett a nyugat-európai erődítéstechnikai, ballisztikai, pirotechnikai szakirodalom kialakulásához és specializációjához.[65] Jóval többen voltak azok, akik a *condottiere*-rendszer kritikáját és lehetséges alternatíváit helyezték a középpontba. Mivel ők (Petrarca, Leonardo Bruni, Flavio Biondo, Matteo Palmieri, Cristoforo Landino, Francesco Patrizi di Siena stb.) nem katonák, hanem történészek, politikusok, írók vagy költők, tehát humanisták voltak, ezért a milícia és a *condottiere* problematikáját elméleti síkon vizsgálták: milyen eredettel bírnak; van-e létjogosultságuk; római megfelelőik stb. Viszont vannak olyanok is (a *Pulcher tractatus de materia belli* írója, Philippe de Clèves, Battista della Valle, Machiavelli stb.), akik szolgáltak a hadseregben, ismerték a mindennapi hadseregszervezési problémákat, és gyakorlati tapasztalataikból merítve fogalmazták meg elképzeléseiket a hadügyi reformokról: sorozás, kiképzés, csataformációk, hadrend stb. A humanisták munkáinak szignifikáns részét alkották a klasszikus görög és római források. Nemcsak egyszerűen az ókori kultúra utánzására törekedtek, hanem azzal versenyezve, a technikai, műszaki fejlődés tényének tudatosulásával, a politikai berendezkedés fejlődésével kívántak új értéket teremteni.[66] Különösen Vegetiusra hárult nagy szerep, akinek időtálló hadigépei, és mindinkább aktuális tanácsai egyaránt kielégítették a haditechnikai írók és a „rendszerkritikusok" irodalmi kíváncsiságát is.

A számtalan kézirat és egyáltalán az igény arra, hogy a tudományos és laikus érdeklődők megértsék, és a gyakorlatban is alkalmazzák Vegetius javaslatait, viszonylag korán kikényszerítette a nem latin nyelvű másolatok megszületését.[67] Az első ilyen jellegű próbálkozás a 13. századi Angliába kalauzol el minket, amelyre egy 1952-ben felfedezett kézirat irányította rá a figyelmet. A szöveg francia nyelvű, s mellette megtalálták a latin eredetit is. Az írója egy teljesen ismeretlen Maître Richard volt, címzettje pedig „*Lord Edward*", aki lehetett I. (Nyakigláb) Edward (1272-1307) vagy a fia, II. Edward (1307-1327) angol király.[68] Ha a címzett II. Edward volt, akkor ezt megelőzte a korábban már említett Jean

de Meun 1284-es fordítása (*Le livre de Végèce de l'art de chevalerie*), amelyet Brienne-i János, (Jean de Brienne, 1260–1294) Eu grófjának megrendelésére készített el.[69] 1320 körül Jean de Vignay készített egy új fordítást (*De la Chose de la Chevalerie*), elmondása szerint azért, mivel a katonák nem beszélnek latinul.[70] Nagyjából Meunnal egyidőben fordította le a „Foglalat"-ot olaszra (*Dell' arte della guerra*) a neves firenzei író, fordító, Bono Giamboni, az olasz nyelvű próza első jelentős alakja.[71] Az angol nyelvű verzióra viszonylag sokáig, 1408-ig kellett várni, ami annak tudható be, hogy az angol nemesség beérte a számos francia nyelvű példánnyal.[72] Az angol változat (*The Book of Vegecye of Dedes of Knygthoode*) elkészítését a walesi Glendower-féle felkelést leverő Sir Lord Thomas Berkley megbízására vállalta el John Trevisa, az angol próza megteremtője.[73]

A „Foglalat" fordításában messze a francia nyelvűek domináltak tizennégy fordítóval és ötvenhárom kézirattal. Angolra öten fordították le és tizenhét kéziratot ismerünk, míg ez az arány az olasz nyelv esetében öt fordító és tíz kézirat.[74] A többi európai nyelven elkészített fordítás és kézirat száma elenyésző. A német változatot (*Kurcze Red von der Ritterschaft*) Ludwig Hohenwang von Tal Elchingen, ulmi nyomdász, fordító adta ki 1475-ben.[75] A dedikáció Stühlingen tartomány grófjának, Johann von Lupfennek szólt.[76] Az 1511-es erfurti kiadás (*Vier Bücher der Rytterschafft*) címzettje pedig I. Miksa császár volt.[77] III. Henrik kasztíliai királynak írta a spanyol verziót (*El libro de Vegeçio de las batallas*) Alfonso de San Cristobal 1400 körül.[78] Érdemes még megemlékezni a skót fordításról, amelyet Adam Loutfut vetett papírra vers formájában 1494-ben.[79] Loutfut híres herold és író volt, aki Sir William Cummin of Inverellochy mellett szolgált, mint *kintyre pursuivant*.[80] Kéziratában (*Deidis of Armorie*, London, British Library, MS Harley 6149) több, lovagkori harcmodorral foglalkozó elméleti művet is beépített, mint például Ramon Llulltól a *Libre qui es de l'ordre de cavalleriát*, vagy Aegidius Romanus *De regimine principum*ának harmadik könyvének harmadik fejezetét, amely főként Vegetiuson alapul.

A „Foglalat"-ot Nicolaus Ketelaer és Gerardus de Leempt nyomtatta ki először Utrechtben 1473–74 között.[81] A 16. századból Godescalcus Stewechius 1585-ös kiadása érdemel említést, amelybe a könnyebb érthetőség kedvéért már rajzok is készültek.[82] Petrus Scriverius híres, igencsak kritikus kiadása a „Foglalat"-ról a 17. század elején látott napvilágot *Libellus de vocabulis rei militaris* (Katonai kifejezések szótára) címmel.[83] Ebben Scriverius gyenge Polübiosz utánzatnak nevezte Vegetiust, aki meg sem közelítette azt a színvonalat, amelyet a nagy elōd elért a római hadsereg bemutatásával.[84] A 18. században a felvilágosodás terjedése új lökést adott az ókorkutatásnak. 1767-ben a Nicolaus Schwebel kiadó már az eddigi kiadások kritikai elemzésével toldotta meg Vegetius írását. Az

áttörést Carl Lang kiadásai hozták meg, amelyek mindmáig az egyik legalaposabb tanulmánynak számítanak Vegetius „Foglalat”-áról, kiegészítve kommentárokkal és a kéziratok vizsgálatával.[85] Langot követően sokáig német kutatók tanulmányozták Vegetiust, és a két világháború közti időszakban jó néhány disszertáció és monográfia látott napvilágot a témában.[86] 1965-ben Alfred Neumann foglalta össze a német vizsgálatok eddigi eredményeit egy bibliográfiában, majd pedig angol, francia és amerikai kutatók is bekapcsolódtak Vegetius örökségének feltárásába.[87]

Az *Epitoma rei militaris* címe elárulja egyben a műfaját is. Az *epitoma/epitomé* (πιτομή) szó a görög *epitemnein* (πιτέμνειν) szóból ered, amelynek elsődleges jelentése *„kivágni”*, és ebből származik a *„rövid kivonat”*, *„összefoglalás”* jelentésárnyalat. Főleg az ókori irodalomban volt közkedvelt, mint prózákat összefoglaló mű, de kisebb terjedelmű, önálló alkotás is lehetett *epitoma*. Leggyakrabban Livius *Ab urbe condita* című hatalmas terjedelmű művét kivonatolták, de Valerius Maximus vagy Velleius Paterculus munkái ugyancsak a kivonatolók kedvelt forrásai közé tartoztak. A késő császárkorban az *epitomát* kortárs események lejegyzésére is használták.[88] Mivel Vegetius kézirata elveszett, ezért nem tudjuk, hogy eredetileg adott-e neki valamilyen címet. Az bizonyos, hogy az első könyv külön készült el, mivel azt a második könyv bevezetőjében *„libellum de dilectu atque exercitatione tironum”*-nak nevezte az eddig leírtakat.[89] A császár ezután adhatott „felhatalmazást” a másik három megírására. Miután Vegetius elkészült, megfogalmazta a szinopszist, amelyet betoldva látunk a könyvcím és az első könyv tartalomjegyzéke között. Ebben a néhány sorban megnevezte a négy könyv tartalmát, anélkül, hogy a későbbi címre bármiféle utalást tett volna. Hovatovább, a harmadik könyvben *commentarios*ként hivatkozott munkájára, ami azt bizonyítja, hogy a végleges kéziratot nem nevezte el.[90] Vegetius nem könyvet akart írni, hanem csak egy néhány institúcióból álló esszenciát, amelyet császára rendelkezésre bocsáthat. Az írást csak utólag látták el az ismert címekkel: *Epitoma rei militaris*, *Epitoma institutorum rei militaris*, *De re militari*.

A DATÁLÁS PROBLEMATIKÁJA

Sajnos Vegetius sem dátummal sem pedig ajánlással nem látta el művét. Noha többször méltatta császárát, nevét azonban sose mondta ki.[91] Ezért a szakértők körében máig nincs megnyugtató konszenzus abban, hogy mikor született a „Foglalat".[92] Az biztos, hogy Gratianus császár (375-383) halála után, mivel egy passzus múlt időben beszél a császárról: *„A város alapításától az isteni Gratianus koráig ugyanis a gyalogos vértezve volt (...)."*[93] A felső határ pedig 450, amikor a korábban említett Flavius Eutropius elkészült a másolással. Vagyis ebből a 67 évből négy császár jöhet számításba: II. Valentinianus (375-392), I. Theodosius (378-395), Honorius (393-423) és III. Valentinianus (425-455). A nézetek I. Theodosius és III. Valentinianus között oszlanak meg, noha egyesek lehetségesnek tartják Honorius császárt is.[94] Egy régebbi, mára már elvetett koncepció szerint II. Valentinianus volt a császár a „Foglalat" megírásakor.[95]

A III. Valentinianust „támogató" tábor az első könyv két caputjára hívja fel a figyelmet, amelyek szerint Vegetius az 5. század első évtizede után írta művét: *„Itt a helye, hogy megkíséreljük előadni: milyen fegyverfajtákkal kell felszerelni, illetve védeni az újoncot. Ezen a téren azonban a régi gyakorlat teljesen megszűnt. Mert bár a gótok, alánok és hunok példájára a lovasság fegyverzete tökéletesedik, a gyalogság védtelennek tekinthető. A város alapításától az isteni Gratianus koráig ugyanis a gyalogos vértezve volt pikkelypáncéllal is és ércsisakkal is. Amikor azonban lelkiismeretlenségből és nemtörődömségből elhagyták a harcgyakorlatokat, a fegyverzetet kezdték nehéznek találni a katonák, és csak ritkán öltötték magukra. Ezért azután azt kívánták a császártól, hogy olvassza be előbb a pikkelypáncélokat, majd az ércsisakokat, amelyek amúgy is haszontalanul hevertek. Katonáink így fedezetlen mellel és védtelen fővel gyakran pusztultak el a gót íjászok tömegétől, amikor megütköztek velük. És még oly sok vereség, oly nagy városok pusztulása után sem volt senkinek sem gondja arra, hogy akár a pikkelypáncélzatot, akár az ércsisa-*

kot visszaadja a gyalogságnak."[96] Goffart szerint nagyon jól követhető kronológia rajzolódik ki ebből a részletből: Gratianus koráig a gyalogosok páncélzatot viseltek, vagyis legkorábban 375-ig, legkésőbb 383-ig. A lovasság barbár mintára erősödik, a gyalogság hatékonysága a hiányos páncélzat miatt gyengül, mivel engedélyt kértek a császártól, hogy beolvaszthassák a páncélokat. Ezt követte egy nagy pusztulást hozó időszak, amikor oly sok gyalogos és város esett el a harcokban. Más szóval Vegetius a Róma elleni gót támadásról beszél, vagyis a város feldúlása után írt (410), amikor már túl voltak a katasztrófán, és még mindig nem fegyverezték fel újra a gyalogságot. Meddig tartott ez a fegyverzetnélküli időszak? Néhány caputtal odébb találjuk a választ: *„(...) Ámde a hosszú békés időszak biztonsága részint a pihenés élvezetére szoktatta, részint a polgári hivatalok felé vonta el az embereket. Ezért látjuk azt, hogy a katonai kiképzés ügyét előbb lazábban kezelték, majd elhanyagolták, míg végül az egész már régóta feledésbe merült. Senki ne csodálkozzék, hogy ez már korábbi időkben megtörtént, hiszen az első pun háború után a húsz és egynéhány éves béke idején azok a mindenütt győztes rómaiak a nyugalomban, elszokva a fegyverektől annyira elpuhultak, hogy a második pun háborúban nem mérkőzhettek Hannibállal. Oly sok consul, annyi hadvezér és hadsereg elvesztése után végül is csak akkor győzhettek, amikor már alaposan elsajátíthatták a katonai ismereteket és a kiképzési formákat."*[97] Vegetius a pun háborúk példáját vette elő és hangulata kétségkívül reményteljes: egy békés, katonai ügyekben elhanyagolt időszakot követte egy pusztulás, majd az újabb megerősödés. Kronológiailag: siker Karthágó ellen (Kr. e. 241), bő húsz év után vereség Hannibáltól (Kr. e. 218), majd a punok legyőzése. Vegetius ezt a példát saját korával állította párhuzamba: Gratianus alatt a hadsereg dicsőséges, majd húsz év nemtörődömség következett. Így elérkeztünk a jelenbe, amikor megint aktuálisak lennének a reformok, mint ahogy azok voltak Hannibál legyőzése előtt. Ebből az következik, hogy az időrendben már húsz évvel Gratianus halála, három évvel Róma feldúlása után járunk, tehát 413-ban.[98] Vagyis máris csak két császár maradt: Honorius és III. Valentinianus. Viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül II. Theodosiust (408–450), a keleti birodalom uralkodóját, és a kérdés adja magát: miért nem lehetett ő a „Foglalat" címzettje? A birodalom néhány éve vált ketté (395), a keleti császár, sőt még a hadsereg is latin nyelven beszélt, vagyis könnyen megérthették Vegetius ajánlásait. Ráadásul az első másolat Konstantinápolyhoz köthető.[99] Ezen elmélet ellen viszont a következő érvek hozhatók fel: Vegetius egyik műve sem tartalmaz görög eredetű szavakat; egyszer sem említi Konstantinápoly nevét, míg Rómáét többször is;[100] a görögök a hadászatelméleti műveket *taktiká*nak hívták, és bizonyára Vegetius is így nevezte volna el, ha a keleti birodalomban írja könyvét. Ezt ő maga is kimondja: *„Ezek legtöbbjét* [a megtörtént dolgokat és a háborús szokásokat] *'taktika' név*

alatt a spártaiak, athéniak és más görögök írásba foglalták, de nekünk a rómaiak hadművészetét kell kutatnunk, azét a népét, mely a legszerényebb kezdetekből csaknem a nap tájékáig, és a földkerekség határáig terjesztette ki birodalmát."[101] Vegetius szerint ez a kötelesség vezette rá arra, hogy csakis latin írók műveire támaszkodjon. Ha Bizáncban tevékenykedett volna, akkor görögül kellett volna írnia, és felhasználta volna Onoszandrosz, Ailianosz Taktikosz, Arrianosz vagy más görög szerzők taktikai műveit is. Így tehát sokkal valószínűbb, hogy a „Foglalat" a nyugati haderő megreformálására íródott, és a *Mulomedicina* célközönsége is nyugati volt.[102]

Visszakanyarodva a két számba vehető császárhoz, nézzük meg, hogy Honorius mellett és ellen milyen érvek szólnak! Az egyik álláspont arra épül, hogy I. Theodosius, utána pedig Stilicho (Honorius gyámja, befolyásos vandál hadvezér és politikus) állítólag barbárbarát politikát folytattak, majd ezzel szemben Stilicho halála után (408) Honorius az igencsak barbárellenes, a *magister officiorum* tisztséget betöltő Olümpiosz által feltüzelt *senator*ok befolyása alá került 408 és Róma 410-es kifosztása között. Vagyis Vegetius ezeknek a hazafias érzelmű *senator*oknak lett volna a szócsöve, aki sosem alkuszik meg, és nem fogadja el Róma sorsát.[103] Milner szerint azonban túlzás kijelenteni, hogy I. Theodosius császár és Stilicho a barbárok oldalán állt volna. Régi római eljárás szerint inkább kijátszották egymás ellen (mint például Kr. u. 386-ban a tervingeket a greuthungok ellen), mintsem támogatták volna őket. Ez Vegetius elképzeléseibe se fért volna bele.[104] Egy másik gondolatmenet szerint Honorius volt az, aki a 410-es katasztrófa után újjáépítette Róma falait.[105] Vegetius hosszan méltatta császárát, aki *„sok város építését fejezte be"*, majd pedig *„hogy mennyire hasznos volt a falaknak Kegyelmességed rendelkezései szerint foganatosított megépítése, arra intő példa Róma, amely a capitoliumi fellegvár védelmét nyújtva megóvta a polgárok életét (...)."*[106] Ennek azonban ellentmond az, hogy Honorius 28 éves uralkodása a római történelem egyik vészterhes időszaka volt; Itáliába többször betörtek a gótok, idegenek foglalták el Rómát, Britannia elszakadása már csak idő kérdése volt, a legionáriusok pedig több helyen is lázadoztak.[107] Kizárt, hogy ilyen baljóslatú periódusban Honorius meg tudott volna valósítani egy nagyszabású város- és falrekonstrukciós programot.[108] Vagyis a végkövetkeztetés csakis az lehet, hogy III. Valentinianus (425–455) idején írták a „Foglalat"-ot.

Cáfolatként a következő indokokat hozzák fel III. Valentinianus ellen. A kronológiai skála a pun háború párhuzamával túlságosan merev. Nem érdemes a két pun háború közötti bő húsz évet a Gratianus halála utáni húsz évvel azonosítani. A gótok elleni katasztrófa jelentheti a 377–78-as római hadjáratot is, amelynek csúcspontján, a hadrianopolisi csatában a keleti birodalom hadseregének kétharmada elpusztult, Valens császárral egyetemben. Ha innen számítjuk a vegetiusi *„hosszú békés"* idősza-

kot, vagyis a *„húszegynéhány évet"*, akkor még mindig csak I. Theodosius uralkodásának végén (395) és Honorius uralkodásának kezdetén járunk (393). A városok kirablása és a gót invázió pedig jelentheti a 378-as gót hadjáratot Pannoniában, Daciában, Thraciában és Macedoniában.[109] Másodsorban pedig III. Valentinianus alatt nem volt lehetőség a hadsereg újjászervezésére. A nyugati birodalom nagy része már elveszett, és noha a császár ért el részsikereket Aëtius és a hun zsoldosok segítségével, a reformokat már nem lehetett volna kivitelezni.[110] A kronológiai és politikai érvek mellett érdemes megfontolni még további három indokot is. Az első szerint Vegetius természetesnek találta, hogy *colonus*okat soroznak be,[111] viszont tudjuk, hogy a földbirtokkal rendelkező *senator*ok nyomására a Kr. u. 5. században már elálltak ettől a gyakorlattól. Ha köztudatban lett volna a *colonus*ok sorozásának tiltása, akkor Vegetius biztosan nem tesz róla említést.[112] Ugyanilyen elven a gladiátorok gyakorlatozásának hasznossága sem szerepelne az I. 11. caputban, mivel a gladiátorjátékokat Honorius 399-ben ideiglenesen beszüntette, majd 410-re végleg kihalt ez a régi tradíció.[113] Harmadsorban a IV. 31. caputban felbukkan annak a Ravennának a neve, ahol a flotta állomásozott, és amely Kr. u. 401-től a nyugati birodalom fővárosának szerepét is betöltötte. A város a 400-as évek legelején komoly erődítéseken esett át, viszont Vegetius erről hallgatott, és csak annyit jegyzett meg, hogy a flotta egy része itt horgonyoz.[114] Ez pedig azt jelenti, hogy Vegetiusnak 400 előtt kellett írnia „Foglalat"-ot.

Most Milner érveléseinek segítségével vizsgáljuk meg, hogy milyen érvek szólnak I. Theodosius mellett![115] Először is kronológiai egyezések a „Foglalat" és a valós események között. Vegetius utalt a hadrianopolisi csatavesztésre, amikor azt taglalta, hogy *„mire kell ügyelni a nyílt csatába való bocsátkozás napján? (...) Ahogy ezt a régiek elkerülték* [hogy a katonák ne legyenek fáradtak a csata napján], *úgy megtanulták a hadseregek a megelőző és saját korunkban, amikor a római hadvezérek járatlanságukban nem vigyáztak, hogy ne mondjak többet (...)."*[116] Viszont Róma kirablását már nem említette (mivel még meg se történt). Rómára háromszor utalt az író, mint „érinthetetlen városra", amelyet csak a gallok tudtak elfoglalni (Kr. e. 387), viszont a 410-es fosztogatásnak nincs nyoma.[117] Vegetius megnevezte a hadrianopolisi csata győzteseit (hunok, alánok, gótok), de nem szólt a néhány évtizeddel későbbi, igen jelentős vandál invázióról Galliában. Egy népnek nevezte a hunokat és az alánokat,[118] de arról már nincs szó, hogy ez a szövetség felbomlott, amikor az alánok a vandálokkal karöltve rohanták le Galliát, a hunok pedig visszavonultak pannoniai szállásterületükre.[119] Az utolsó, hajózásról szóló fejezet egy rövidke megjegyzése szerint kevés erről a témáról a mondanivaló, *„mivel a tengeren már régóta béke lévén, a barbár népekkel szárazföldön harcolunk."*[120] I. Theodosius idején valóban így volt, viszont Vegetius biztos, hogy nem írta volna ezt le, ha tudja, hogy a róma-

iak már összecsaptak Alaric-kal Rhegium kikötőjénél 410-ben, és a vizigótok flottájával Hispania keleti részén 416-ban. Az I. Theodosius melletti érvelést alátámasztja néhány politikai indok is. *„Különösképpen szem előtt kell tartani, hogy a fákat, amelyekből a liburnákat építik, az újhold utáni 15. naptól a 22. napig vágják ki. Ugyanis csak ebben a nyolc napos időközben kivágott fa lesz mentes a rothadástól, (...)."*[121] Ez az utalás tökéletesen beleillett I. Theodosius naptárreformjába, amelyet Theophilius alexandriai pátriárka hajtott végre 387-ben. Ez az ún. „húsvéti naptár", amely I. Theodosius 380-as consulságától kezdődött és száz évre szólt.[122] Mindezeken felül, reflektálva a „honoriusi irányvonal" érveire, I. Theodosius is lehetett a város- és falrekonstrukciós program kezdeményezője, mivel ez sokkal aktuálisabb volt keleten, mint nyugaton (ne feledjük, hogy I. Theodosius 379-től keleten volt császár és csak 394 őszétől a teljes birodalomban). Így került sor például Theodosiopolis alapítására Armenia provinciában.[123] Ráadásul ő volt az egyetlen olyan uralkodó a korszakban, aki valamilyen szinten érdeklődött a hadügyek iránt, és bizonyára szívesen olvasta volna Vegetius ez irányú értekezését.[124]

Az előbbi megjegyzés, - miszerint I. Theodosius volt felelős a rekonstrukciós programért -legfőbb bírálata az *urbs* (város) szó félreértelmezésén alapszik, mivel Vegetius a hellénizmus kori városalapításokat értette alatta. A korai közösségek a természetből kiszakadva városokat építettek, és *„ezekben ismerték meg a város fogalmát. Ezért a leghatalmasabb népek és a felkent fejedelmek azt tartották a legnagyobb dicsőségnek, ha új városokat alapítanak, vagy pedig valamilyen bővítménnyel magukról nevezik el azokat, amelyeket mások alapítottak. E dologban Felséged Kegyességét dicsőség illeti, mert míg amazok csak kevés vagy csak egy-egy, Kegyességed szüntelen fáradozván, számtalan város építését fejezte be (...)."*[125] Goffart érvelése szerint a korábban kis számban alapított kis területű városokat nem szabad összetéveszteni a jelenlegi várostípusokkal, mivel az *urbs* szó eredeti jelentése „fallal körülvett város". Vagyis a *„számtalan város építését"* úgy kell érteni, mintha sok várost megerősített volna fallal, és nem úgy, hogy városokat alapított. Ugyanakkor ha Vegetius eszében lett volna Theodosiopolis, akkor valószínűleg nem nyúlt vissza egy több száz évvel ezelőtti példához, mint ahogy az a történetírói gyakorlatban szokás, hanem inkább saját császárának legfőbb alapítását magasztalja. Mivel nem tette, ezért a „Foglalat" megírásakor nem Theodosius volt a császár.[126]

Mindkét oldal mellett és ellen lehetne további érveket felhozni. Azonban erre a csaknem 150 éve tartó vitára máig nem sikerült pontot tenni. Valószínűleg nem is lehet, mivel mindenki másképp értelmezi, más-más kontextusba helyezi Vegetius szavait. Számunkra tökéletesen elfogadható az az álláspont, hogy Vegetius valamikor a 4–5. század fordulóján írhatta művét.

Vegetius forrásai

Szerencsére név szerint ismerjük Vegetius forrásait, hiszen az egyik caput végén felsorolta őket: Cato, Celsus, Frontinus, Paternus, továbbá használta Augustus, Traianus, és Hadrianus rendeletgyűjteményeit.[127] Mivel azonban ezek mindegyike elveszett, ezért nagyon nehéz rekonstruálni, hogy a „Foglalat" négy könyvében milyen arányban kaptak szerepet ezek a források, és mekkora volt Vegetius saját betoldása. A fenti szerzőkön kívül még támaszkodott Varróra, akit az idősebb Plinius közvetítésével ismert, kedvenc költőjére, Vergiliusra, és néhány sor erejéig Homéroszra és Sallustiusra.

Marcus Porcius Cato Maior (Kr. e. 234–149) katona, államférfi életrajzát Plutarkhosz örökítette ránk.[128] Rendkívül sikeres karriert futott be. Harcolt a második pun háborúban, Kr. e. 195-ben consulnak, néhány évvel később pedig Hispania Citerior proconsuljának választották meg. Számtalan röpirata és beszéde mellett több mint tíz művéről tudunk, amelyekből azonban csak a *De agri cultura* (A földművelésről) maradt fent teljesen. Cato már életében kiadta néhány írását, amelyeket többször kivonatoltak. Feltehetően ezek között volt a Vegetius által említett *De disciplina militari* is.[129] Ez a munka ugyan elveszett, viszont Cato legismertebb kivonatolóinál, Aulus Gelliusnál, Nonius Marcellusnál és Priscianus Caesariensisnél tizenöt rövidebb töredék fennmaradt.[130] Astin a Catóról írt életrajzában részletesen megvizsgálta ezeket, és arra a megállapításra jutott, hogy a *De disciplina militari* egy praktikus és naprakész írás lehetett, amely inkább a nagyközönség számára készült és nem saját használatra. Ebben Cato szólt a római hadművészet elméleti és gyakorlati módszertanáról, a hadszervezetről, a vonulási alakzatokról, a csataformációkról, a kiegészítő csapattestekről, sőt még a madárjósokról is.[131] Catót legtöbbször Gellius (kb. 125–180 után) idézte, ráadásul ő volt az egyetlen, aki meg is nevezte Cato hadtudományi munkáját (*De re militari* néven),[132] így kétség sem férhet hozzá, hogy a 2. század-

ban még elérhető volt Cato corpusa, és így a *De disciplina militari* is. Viszont úgy tűnik, hogy Gellius volt az utolsó, aki hozzájutott ehhez az akkor már csaknem négyszáz éves könyvhöz. A 2. század után nem hallunk róla többet. Egy olyan könyv, amely már a 2. században is ritkaságnak számított, nem valószínű, hogy eljutott az 5. századba. Ugyan Vegetiusnál találhatunk néhány köztársaságkori technikai kifejezést (*principes, hastati, triarii, velites, ferentarii, accensi*) a legio csatarendjének bemutatásánál, viszont archaikus szavak tucatjait vette volna át, sőt idézett is volna Catótól, ha a kezében tartotta volna a *De disciplina militarit*. Így nagy bizonyossággal ki lehet jelenteni, hogy Cato munkájának is csak a kivonata jutott el Vegetiushoz. Ebbe a kivonatba biztos hogy átkerült a Cato-féle legio hadszervezete, mivel a vegetiusi legio számos olyan jegyet is hordoz magában (pl. manipularis-hadrend, két consul), amelyek a polübioszi és liviusi mintára hasonlítanak. Ráadásul Vegetius egyértelműen egy programot ajánlott a császárnak, hogy a régi katonai erkölcsöket és fegyelmezési gyakorlatot visszaállítsa. Mivel Cato neve többször is elhangzik az első könyvben, ezért gyanítható, hogy a *De disciplina militari* szerves részét képezte a fegyelmezés és kiképzés is.[133] Ez a történelmi kontextusba is beleillik, hiszen a második pun háború vesztes csatáiból felocsúdott római hadvezetésnek meg kellett reformálnia a hadsereget, amelyet Cato világosan felismert. Hatszáz évvel később Vegetiust is ugyanezek a célok vezérelték.

Aulus Cornelius Celsus neve inkább az orvosok, mintsem a történészek számára cseng ismerősen. Feltételezések szerint az egyetlen megmaradt, *De medicina* (Az orvoslásról) című munkája egy hatalmas terjedelmű enciklopédia része lehetett, amelyet talán Cato hagyatéka ihlette.[134] Ebben az enciklopédiában néhány jogi, retorikai és mezőgazdasági értekezésen felül megtalálható volt a számunkra fontos hadművészeti tanulmánya is. Quintilianus és az idősebb Plinius hivatkozásaiból úgy sejtjük, hogy Celsus Tiberius császár (14–37) idején élhetett.[135] Az író életéről viszont semmi biztosat nem tudunk és hadtudományi munkájának még a címét is homály fedi. Quintilianus szerint Celsus írt ebben a témában is,[136] viszont a későbbi források hallgatnak erről, így ez a munka bizonyára korán elveszett. És valljuk meg, Vegetius is marginálisan érintette Celsust: nevét csak egyszer mondta ki, tevékenységét nem magasztalta (míg a másik három esetben igen), munkájának címére, jellegére pedig semmilyen hivatkozást nem tett. Talán azért, mert nem hogy az eredeti írás, de még kivonatok sem jutottak el hozzá. Ez viszont az jelenti, hogy Vegetius Frontinus révén ismerte Celsust. Legalábbis ezt sugallja a forrásfelsorolás, amely külön említi Catót, a cenzort, együtt Celsust és Frontinust, majd megint külön Paternust, a katonai jog fáradhatatlan védőjét.

Sextus Iulius Frontinus (kb. 40-105) római író többször töltött be állami tisztséget: először aedilis, majd 70-től consul volt Britanniában, 95-ben pedig a római vízvezeték-hálózat kiépítésével bízták meg (*curator aquarum*).[137] Tisztének lejártával visszavonult a közélettől, és az írásnak szentelte további életét. Művei közül legismertebb a *De aquaeductu urbis Romae* (Róma városának vízellátásáról), amely részletesen ábrázolta Róma város vízhálózatát és a hozzá kapcsolódó jogi szabályozásokat, továbbá a *Strategemata* (Hadicselek), amely az ókori hadvezérek híres hadicseleit, harcászati eljárásait foglalta össze. Neki tulajdonítanak még néhány kisebb, az *Agrimensores* (Földmérők) gyűjteményben fennmaradt kivonatot is.[138] A *Strategemata* bevezetőjében maga Frontinus említi, hogy ezt a munkáját a korábban megírt *De scientia militari* (*De re militari*, A hadtudományról) magyarázatára szánta, amely azt sejteti, hogy utóbbi inkább elméleti értekezés lehetett.[139] Elmondása szerint számos görög író feldolgozta a hadicselek témakörét és beláthatatlan mennyiségű történeti munka született már a témában. Sajnos név szerint senkit sem említett, így csak sejtjük, hogy ezek között volt Onoszandrosz görög származású római történetíró is, aki a VI. (Bölcs) Leó vagy a Nassaui Móric által oly kedvelt *Stratégikos*t (A hadvezér) írta. Az írást Quintus Veraniusnak, a 49. évi consulnak ajánlotta, vagyis Onoszandrosz valamikor Claudius (41-54) és Nero (54-68) uralkodása környékén élt. Nincs tudomásunk arról, hogy Vegetius használta volna a *Stratégikos*t, viszont néhány érdekes hasonlóságot fedezhetünk fel a két mű között.[140] A *Stratégikos*on ugyan érezhető a klasszikus görög hatás, főleg Xenophóné,[141] mégis úgy tartjuk, hogy Onoszandrosz önálló feldolgozója volt a témának. Ő és Frontinus kortársak voltak, és nagyon valószínű, hogy Frontinus ismerte a *Stratégikos*t, amelyet egyrészről a Vegetius és Onoszandrosz közti számos párhuzam,[142] továbbá a *Stratégikos* és a *Strategemata* struktúrájában mutatott hasonlóság bizonyít. Például mindkét műben a hadvezérnek a csata előtti, közbeni és utáni teendőit taglaló részeket az ostromharcászat leírása követi. Ugyanakkor, mivel a „Foglalat" harmadik és negyedik könyvei is ugyanezt a felépítést tükrözik, ráadásul azt is tudjuk, hogy Vegetius nem támaszkodott sem a *Stratégikos*ra, sem pedig a *Strategematá*ra, ezért ez arra enged következtetni, hogy Vegetius az onoszandroszi példákat Frontinus *De scientia militari* írásából kölcsönözte. Ha ehhez hozzávesszük a szintén kortárs író, egyébként személyes ismerős Ailianosz Taktikosz információit is, aki szerint Frontinus *De scientia militari*ja behatóan foglalkozott a görög taktikai irodalommal, amelyet az Homéroszig vezetett vissza,[143] körvonalazódik a *De scientia militari* témája: Frontinus (részben) a görög hadművészeti hagyományokat dolgozhatta fel benne. Szólt a görög taktika gyökereiről, a hadvezér szerepéről, a csata előtti, közbeni és utáni

teendőkről, továbbá az ostromharcászatról.[144] Ezt megerősíti az is, hogy másik műve, a *Strategemata* számtalan görög példára épült.

Paternus Tarruntenius Marcus Aurelius (161–180) és Commodus császár (180–192) alatt töltött be először titkári, majd *praefectus praetorio* rangot, vagyis nagy befolyással és hatalommal rendelkezhetett. Mint hadvezérnek bizonyára jó rálátása volt a katonai ügyekre is. Karrierjét azonban derékba törte a Commodus elleni összeesküvés vádja, aminek következtében kivégezték. Aelius Lampridius szerint kiemelkedő jogtudományíró volt.[145] Vegetius is csak azt jegyezi meg, hogy *„a leghívebben adja elő a (...) hadművészetről, amit Paternus, a katonai érdekek fáradhatatlan jogvédője könyvekbe foglalt, és amit Augustus, Traianus és Hadrianus határozatai elrendeltek."*[146] Paternus *De re militari*ja egyfajta hadijogi munka lehetett, amelyből Arrius Menander és Aemilius Macer jogászok[147] mára elveszett jogtudományi munkái tartalmaztak néhány kivonatot, és ezekből a *Digesta* őrzött meg pár sort: (1) a szökevények és árulók elítéléséről, (2) a seregben szolgálatot teljesítő *immunes*ről, (3) a hadvezér bánjon óvatosan a katonák szabadságolásával; a katonák lovait ne vigyék el a provinciából; a katonákat nem szabad elengedni, ha saját ügyeiket akarják intézni, továbbá ha vadászat vagy halászat a céljuk.[148] Ezeket követi egy Augustustól származó idézet: *„Noha tudom, hogy a katonák szemében nem szokatlan az építőmunka, mégis félek, hogyha az én vagy a ti hasznotokra kellene ezt tenni, akkor az ily módon nem történhet az én megelégedésemre."*[149] Az utóbbi intelmet Macer Paternuson keresztül a *disciplina Augusti*ból eredezteti, ami azt jelenti, hogy Paternus munkája tartalmazta ezt az Augustustól származó rendeletgyűjteményt. A fenti idézetben Vegetius is erre az összeállításra gondolhatott, amelyről tudjuk, hogy létezett, de szintén elveszett. Összességében nézve a „Foglalat" oly kevésszer és homályosan célzott katonai regulákra és jogszabályokra,[150] hogy ezek kérdésessé teszik Vegetius közvetlen hozzáférését a jogforrásokhoz. Ami még valószínű, hogy Vegetius olyan kivonatgyűjteményből dolgozhatott, amelyet a *Digesta* elkészítéséhez (530 körül) is felhasználtak, mivel egy esetben átfedés van a két forrás között.[151] Szintén ebből a kivonatgyűjteményből tájékozódott Ióhannész Lüdosz (kb. 490–565) bizánci grammatikus, akitől utoljára hallunk Paternusról. Lüdosz hozzá köti azt az idézetet, amelyben Paternus Romulus hadszervezeti szabályait ecsetelte.[152] Ha hitelt adunk Lüdosz szavainak, akkor ez azt jelenti, hogy Paternus *De re militari*ja a római hadijog történetével foglalkozott, továbbá felhasználta a *disciplina Augusti*t és saját korának hadijogi vonatkozásait (például az *immunes* esetében) is. Egyébként érdekes lehet Lüdosz azon elejtett mondata, miszerint: *„(...), amiről bizonyságot szerez Celsus, Paternus és Catilina, nem az összeesküvő, hanem a másik, előttük Cato, az első író, Frontinus és utánuk Renatus, minden római."*[153] Máig nem tisztázott, hogy Lüdosz honnan vette ezt a névsort. A válasz adná magát,

hogy Vegetiustól, viszont előkerült egy rejtélyes Catilina, akit egyáltalán nem ismerünk, és a kronológiát szem előtt tartva, amely egyébként helyes (Cato, Frontinus, Celsus, Paternus, Catilina, Vegetius), ő is lehetett a nevek felsorolója. Ebből az következik, hogy Catilina Paternus és Vegetius között élt, talán a 3–4. század fordulóján. Megfontolandó Milner azon magyarázata, hogy Catilina a négy főforrás kivonatolója lehetett.[154] Ha ez így volt, akkor választ kapnánk arra a nehezen megválaszolható kérdésre, hogy a főforrások hogyan jutottak el Vegetiushoz; írónk Catilina kivonatgyűjteménye alapján dolgozott, amely még megérte Ióhannész Lüdosz korát, viszont mára már elveszett.

Epitoma rei militaris

A „Foglalat" szerkesztettsége alapos kutatómunkát sugároz. Vegetius először összegyűjtötte és rendszerezte a forrásokat, majd kiválogatta azokat, amelyek mintát adhatnak a hadseregreformhoz. Egyértelműen felismerte, hogy ennek alapjául csakis egy tudatos sorozás és kiképzés szolgálhat, ezért erre a két motívumra építette az első könyvet. A második könyv középpontjába a hadszervezet került, a harmadikban pedig általános taktikai jelenségekre hívja fel a figyelmünket. Az utolsó, negyedik könyv tárgyalja az ostromharcászatot és a haditengerészet témakörét. A fejezetek grammatikailag és stilisztikailag egységesek, vagyis szerzőjük azonos és nem történt utólagos betoldás (például másolók által).

Első könyv

Az első könyv 28 caputját a következő egységekre bonthatjuk: kiképzés (1–19), fegyverek és páncélzat (20), táborerődítés (21–25), majd folytatódik a kiképzés ismertetése (26–28).

Vegetius tudta, hogy a római hadsereget alapjaiban kell megváltoztatni, ezért az elsődleges feladat a megfelelő újoncok kiválasztása (*probatio*) (1–19). Ma már ugyan anakronisztikusan hangzanak Vegetius szavai, de az ókorban az *„északi népekről"* kialakult egy olyan kép, hogy *„a nap hevétől távol élnek, ezért kevésbé megfontoltak, de mivel áradó bőségben van vérük, a háborúskodásra igen készségesek."* *„Az a nép, amely a nap hevében él, és a nagy hőség kiszárította, eszesebb ugyan, de kevesebb a vére, és ezért nincs benne kitartás és bátorság a közelharchoz."* Ezért *„az újoncokat a mérsékeltebb éghajlatról kell sorozni, akikben a vér is elég, és az eszesség sem hiányzik."*[155] Vegetius a kiválasztással kapcsolatos gondolatmenetét a falusi és városi újoncok közötti különbségek ismertetésével folytatja (3): *„Ami azt illeti, úgy gondolom, sosem volt kétséges, hogy a parasztemberek alkalmasabbak a fegyverviselésre. A parasztember a szabad ég alatt és munka közben táplálkozik, tűri a napot, nem húzódik árnyékba, nem isme-*

ri a fürdőket, járatlan az élvezetekben, egyszerű lelkű, kevéssel beéri, tagjai edzettek mindenfajta fáradalom elviselésére; hazulról megszokott dolog neki vasat cipelni, árkot ásni, terhet hordozni. Néha mégis úgy hozza a szükség, hogy városiakat is fegyverbe állítsunk. Ezek (...) tanuljanak meg először dolgozni, díszlépésben menetelni, terhet cipelni, napsütést és port elviselni; érjék be kevés és parasztos élelemmel; a szabad ég alatt vagy sátorban tartózkodjanak, és csak ezután tanítsuk meg őket a fegyverforgatásra."[156] Vegetius egyik legfőbb mondandója így tehát az, hogy vissza kell térni ehhez a korábban kiválóan működő rendszerhez, amikor még csak *„a mérsékelt éghajlatról"* (vagyis Itáliából, a római állampolgárok közül) toboroztak újoncokat.

A továbbiakban Vegetius megadja azokat a kritériumokat, amelyeket feltételként állítottak a jelentkezők elé: *„a férfikor kezdetén kell sorozni"* (18-20. életév), mert akkor a legtanulékonyabb az újonc (4). *„Hatlábnyi illetve öt láb tízhüvelyknyi"* (kb. 178-173 cm) magasak legyenek, viszont Tűdeidész példája nyomán, ne annyira a termetet, hanem az erőt és bátorságot vegyük alapul (5). Továbbá az újonc legyen: *„egyenes tartású, izmos vállú, erős alkatú, hosszú ujjú, kis hasú, sovány farú; alsó és felső lábszárát ne párnázza fölösleges hús, hanem az inak keménysége formálja."*[157] *„Messze távol kell tartani a tábortól azokat, akik valamilyen nőies foglalkozást űznek: halászok, madarászok, cukrászok, takácsok."* Viszont ácsokat, kovácsokat, kerékgyártókat, mészárosokat és vadászokat szívesen látnak (7). A sorozást követően rátér a kiképzés fortélyaira: csak akkor kell az újoncot *„megbélyegezni a pontozásos bekarcolással"*, ha már kiderült, hogy alkalmas-e a katonaéletre (8). Vegetius az egyik legfontosabb feladatnak a menetelés (*gradum*) begyakorlását tartja (9). A limit katonai lépés esetén (*gradus militaris*) 5 óra alatt 20 ezer lépés (kb. 30 km), erőltetett menetben (*gradus plenus*) 24 ezer lépés (kb. 36 km). De tudjon az újonc kitartóan futni (*cursu*) (a nagyobb lendület miatt), ugrani (*saltu*) (kitérés a hajítófegyverek elől; az ellenfél elkápráztatása) és úszni (*natatio*) is (ha gyorsan vissza kell vonulni, és egy folyó vagy patak akadályt képez) (10). Szüntelenül gyakorolni kell a kardvívást vesszőből készült pajzsokkal, amelyeknek súlya az eredeti kétszerese, továbbá kétszeres súlyú fadorongokkal és karóbábukkal, amelyek hat láb magasan [kb. 178 cm] állnak ki a földből (11). Külön felhívja a figyelmünket a helyes kardhasználatra (12): *„(...) nem vágva, hanem szúrva kell sebezni. A vágás ritkán okoz halált, mivel a fegyverek is és a csontok is védik az életfontosságú szerveket. Ellentétben a kéthüvelyknyi* [kb. 5 cm] *mélységbe hatoló szúrás halálos."*[158] A római legionárius másik fő fegyvere a *pilum* volt: *„Az újoncnak (...) gerelyféléket is kell dobnia, amelyek nehezebb súlyúak, mint a későbbi igazi hajítófegyverek."*[159] Külön kell oktatni az íjászokat és a parittyásokat: az íjakat szakszerűen kell tartani, a bal kart rögzítve, míg a jobb kart helyes számítással hátra kell húzni (15). A parity-

tyások, mivel minden csatában szükség van rájuk, szorgalmasan gyakorlatozzanak, csakúgy, mint az íjászok (16). A „szakállas parittyás" egységek (*mattiobarbuli*) is serényen gyakoroljanak, hiszen dobónyilaikkal (*plumbatae*) súlyos sérülést tudnak okozni az ellenséges harcosokon és lovakon (17). Vegetius, mint a lovak nagy szakértője kivételes figyelmet szentelt a helyes lóra szállás megtanításának: „*Télen fedett helyen, nyáron a szabadban falovakat állítottak fel; az ifjak ezekre - míg gyakorlatra tesznek szert - előbb fegyvertelenül, majd fegyveresen kellett felszállni. Nagy gondot fordítottak arra, hogy ne csak jobb, hanem bal felől is megtanulják a fel- és leugrást, úgy is, hogy kivont kardot vagy lándzsát tartanak a kezükben.*"[160]

A 19. caput (teherhordás) után Vegetius úgy gondolta, hogy a kiképzés további lépéseit csak úgy értheti meg az olvasó, ha rövid kitérőt teszünk a fegyverek (*pilum*, *bebra*) (20) és a táborerődítés (21-25) világába. A kiképzésről szóló rész catói hatást tükröz, viszont azt nem tudjuk, hogy a táborerődítés öt caputját ugyanő ihlette-e. Látszik, hogy betoldott rész és erősen lerövidített, mivel alapvető lépéseket (távolságok kimérése), római sajátosságokat (*tessera*, őrtornyok, a táborlakók pontos elhelyezkedése) kihagyott. Viszont más szerzőknél (Polübiosz, Iosephus Flavius) sokkal részletesebben, precíz méretekkel alátámasztva fejtette ki a tábor körüli sáncok felhúzását (24). Egyébiránt alaposan elmagyarázza, hogy miért fontos a táborerődítés (21), hol érdemes tábort ütni (biztonsági és logisztikai szempontok stb.) (22) és mit tegyünk, ha pont táborerődítés közben tör ránk az ellenség (25). Ugyancsak ebben a szakaszban találkozunk olyan rejtélyes táborverési formákkal, mint a háromszögletű vagy a félkör alakú tábor (23), amelyeket viszont nem jellemzett részletesen.

Végül a könyv utolsó három caputjával visszakanyarodunk a kiképzéséhez (26-28). A 26. caputban Vegetius megfogalmazta a legalapvetőbb gyalogsági elveket: a hadsorok és oszlopok közötti távolságok tartása, nyújtása, tömörítése, alakzatok felvétele. A 27. caput a gyalogosok és a lovasok menetgyakorlatáról (gyalogosoknak 10 ezer lépés teljes felszerelésben, lovasok gyakorlatozása különféle terepviszonyok között) szól, míg a 28-ban császárát és az ókori hódító népek erényeit magasztalta, miközben lándzsát tört az állandó kiképzés és a római újoncok ügye mellett, és elutasította az idegenek zsoldba való felfogadását.

Második könyv

A második könyv már összeszedettebb koncepciót sugároz. Az első caputban felosztotta a hadügyet (1), majd a római legiók felépítésének és működésének bemutatása (2-22) következett. Ezt kiegészítette két kiképzéssel kapcsolatos caputtal (23-24) és a legiók gépeit felsoroló résszel (25).

Vegetius ugyan a háború fogalmát és céljait még nem rögzítette, viszont kísérletet tett a haderő fegyvernemeinek szétválasztására. A hadügy, ahogy ő nevezi (*res militaris*) (1) három részre osztható: lovasságra, gyalogságra és hajóhadra. A gyalogság állhat segédcsapatokból (*auxilia*) és legiókból (*legiones*). A segédcsapatok, amelyeket különféle szövetséges népek küldtek, nem annyira fegyelmezettek, mint a legionáriusok, akik válogatott katonák és a kiválasztásról (*eligere*) kapták a nevüket (2). Miután megjelölték és kiképezték az újoncokat, feleskették őket Krisztusra, a Szentlélekre és a császárra (*militiae sacramenta*) (5), az eskü után pedig egységekbe szervezték őket. A negyedik caputban Vegetius szóvá teszi, hogy a most következő leírást a régi legio (*legio antiqua*) szervezetéről a katonai jog szabályzata szerint fogja előadni, amelyről ő maga is bevallja, hogy *„kissé csiszolatlan"*.[161] Való igaz, hogy olyan képet kapunk, amelyet első olvasatra nehéz megérteni és egy létszámban erősen felduzzasztott császárkori legiót ismerhetünk meg.

Egy *legió*ban 10 *cohors* van (6), melyek közül az 1. (*„Ezres cohors"*) rangban a többi fölött áll, mivel ebben harcolnak a legválogatottabb férfiak: 1105 főnyi gyalogsága és 132 főnyi páncélos lovassága van.[162] (1. ábra) A 2. cohorsnak 555 gyalogosa, 66 lovasa van és *„ötszázas cohors"*-nak nevezik. (2. ábra) A továbbiakban a cohorsok létszámban nem, csakis elhelyezkedésben térnek el egymástól: a 3. a hadrend első vonalának közepén áll, az 5. pedig a balszárnyat védi. Noha korábban a cohorsok három vonalban álltak fel (*triplex acies*), úgy látszik, hogy áttértek a kétvonalas felállásra (3. ábra). Vegetius nem szólt külön a 2. 4. 7. és 9. cohorsok elhelyezkedéséről, de továbbgondolva viszonylag egyszerűen kijön a két vonal: az első vonalban balszárnyon 5–4. cohorsok, centrum 3. cohors, jobbszárnyon 2–1. cohorsok. A második vonalban balszárnyon 10–9. cohorsok, centrum 8. cohors, jobbszárnyon 7–6. cohorsok. A legio teljes létszáma 6100 fő gyalogos és 730 lovas.[163] Két caputtal odébb találjuk a legio kisebb egységeit, amelyek szerint a cohorsokat 5–5 *centuria* adja. A *centuria* alatti adminisztratív egység a *contubernium* (sátorközösség) 10–10 fővel (*contubernalis*), amelyet a *decanus* vezet.

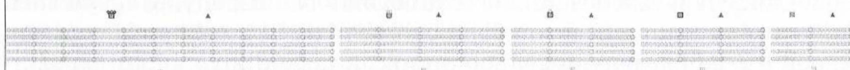
A következő caputokban megismerhetjük a legio tisztikarát. A köztársaság idején a hadsereg élén két *consul* állt. A császárkorban a hadvezér a *legatus legionis* volt, akit különleges császári megbízottként maga az uralkodó nevezett ki. Távollétében a *praefectus* helyettesítette (9), aki a hadsereg életével kapcsolatos mindenféle ügyet intézett: indulás, büntetés, fegyverzet, ruházat, lovak beszerzése, ellátás megszervezése. Legiónként több *tribunus* (7, 12) segítette a *praefectus* munkáját. Vegetius csak egyről tesz említést, amely valószínűleg saját korára vonatkozott, de tudjuk, hogy az érett császárkorban legalább hatan voltak (*tribuni militum*). A tribunusok alatt helyezkedett el a legio egyik legtapasztaltabb katonája, a táborpraefectus (*praefectus castrorum*) (10), aki a letáborozással, az erődítéssel és a hadianyag ellátással kapcsola-

tos ügyeket felügyelte. A táborpraefectus általában lovagrendbeli személy volt, de előfordult, hogy az *első centuriót*, a *primipilust* léptették elő. A további tisztségekről elég rendezetlen kép rajzolódik ki. A táborpraefectus alatt szolgáltak a *centuriók*, legiónként 55. A legio *első centuriója*, *„aki a sas előtt járt és a harcrend első sorában négy centuriának, azaz 400 katonának parancsolt"* a *primus pilus prior*, röviden *primipilus* volt.[164] Úgy tűnik, hogy Vegetius itt saját magával kerül ellentmondásba, mivel az első cohors esetében négy centuria létszáma 880 fő, nem pedig 400, ahogy ő mondja. Valószínűleg úgy értette, hogy két dupla méretű centuriának, azaz 440 (2x220) főnek parancsnokolt az első centurio.

A vegetiusi legio 1. cohorsának hadszervezete (1105 fő)

primus pilus prior (primipilus)
ducenarius (hastatus prior)
hastatus posterior
triarius prior
centenarius
(optio)
(signifer v. draconarius)
decanus
contubernalis

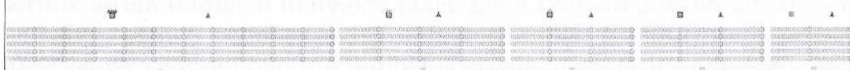
1. centuria: 385 contubernalis + 55 decanus + 1 centurio (441 fő)
2. centuria: 200 contubernalis + 20 decanus + 1 centurio (221 fő)
3. centuria: 150 contubernalis + 15 decanus + 1 centurio (166 fő)
4. centuria: 150 contubernalis + 15 decanus + 1 centurio (166 fő)
5. centuria: 100 contubernalis + 10 decanus + 1 centurio (111 fő)

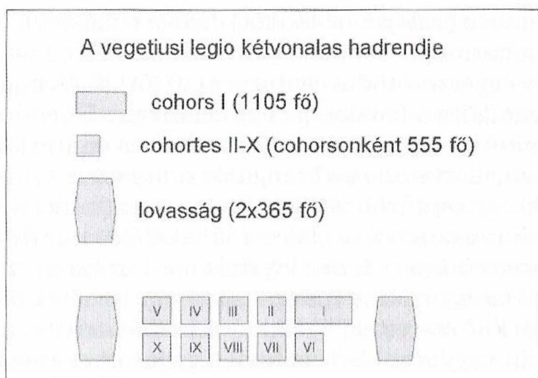

A vegetiusi legio 1. cohorsának hadszervezete (1105 fő)

primus pilus prior (primipilus)
ducenarius (hastatus prior)
hastatus posterior
triarius prior
centenarius
(optio)
(signifer v. draconarius)
decanus
contubernalis

1. centuria: 385 contubernalis + 55 decanus + 1 centurio (441 fő)
2. centuria: 200 contubernalis + 20 decanus + 1 centurio (221 fő)
3. centuria: 150 contubernalis + 15 decanus + 1 centurio (166 fő)
4. centuria: 150 contubernalis + 15 decanus + 1 centurio (166 fő)
5. centuria: 100 contubernalis + 10 decanus + 1 centurio (111 fő)

A vegetiusi legio csatarendje fegyvernemenként

Princepsek (begyakorlott és régi katonák): fémsisak, pikkelypáncél, lábvért, pajzs, pallos, félpallos, öt-öt szakállas parittya, két-két "szigony" és "nyárs"

Hastatusok - ordo primus: pikkelypáncélos íjászok, ferentariusok és könnyűfegyverzetűek ("csatározók" és "harcgyakorlatosok": pajzs, kard, hajítódárdák vagy íjak)

Hastatusok - ordo secundus: legkönnyebb pajzsosok, ifjú íjászok, "nyársakkal" harcolók

Hastatusok - ordo tertius: kerekes- és kézi nyíllövőgépek, rudas és kézi parittyások

Triariusok (legtapasztaltabbak és legerősebbek): "pajzsok és mindenféle fegyverek"

„Az első hastatus hasonlóképpen két centuriát vezetett. Ezt most ducenariusnak hívják. Az első cohors első katonája pedig másfél centuria, azaz 150 ember fölött parancsnokolt. Reá tartozik csaknem minden szervezési teendő. A második hastatus parancsnoksága alatt hasonlóképpen másfél centuria, azaz 150 ember állott. Az első triarius 100 embert vezényelt. Így az első cohors tíz centuriája az öt ordinarius parancsnoksága alatt állott."[165] Nem teljesen világos, hogy az első hastatus (*hastatus prior*), mint az első centurio utáni tiszt két centuriát (440 főt?) vezetett, vagyis annyit, mint a felettese? A következő sor pedig teljesen érthetetlen, mivel az első cohors első katonája maga az első centurio, akiről már korábban szólt, és ő nem vezethetett 150 főt.[166] Az ellentmondást azonban könnyen fel lehet oldani akkor, hogyha visszakanyarodunk az első cohors létszámához (1105 fő) (1. ábra). Eszerint a cohors 10 centuriája (5 dupla méretű centuria) közül négyet veze-

tett az első centurio (valójában 440 főt), kettőt a második centurio (220 főt), másfelet a harmadik centurio (165 főt), másfelet a negyedik centurio (165 főt) és egyet az ötödik centurio (110 főt).[167] A caput végére már Vegetius is megtalálta a fonalat: ha egy centuriára 5 centurio jut, akkor valóban 55 centurio van a 2–10. cohorsokban. A centuriók alatt következtek az altiszti, illetve „tisztes" rangúak: *centenarius* (késő császárkori centurio, aki egy centuriát vezényel), *decanus* (a sátorközösség vezetője), *ordinarius* (csatában az első sorok vezetője), *aquilifer* (a sas hordozója), *imaginarius* (a császári képmás hordozója), *optio* (segédtiszt, „felzárkóztató"), *tesserarius* (parancsőrtiszt), továbbá zenészek, mérnökök és egyéb kitüntetettek.[168] A katonák előléptetése (21) körforgásszerűen történt, vagyis az első centurio úgy jutott el az első cohorsban erre a tisztségre, hogy előzőleg körben végigszolgálta az összes cohorsot a különböző szolgálati fokokon át. A lovassági cohorsot két-két *turmá*ra osztották. Egy *turmá*ban 32 lovas volt, élükön a *decurió*val (14). Ő gondoskodott a *turma* páncélzatáról, fegyverzetéről, továbbá a legénység (*turmales*) és a lovak egészségéről.[169]

Vegetiusnak a legio hadrendjéről szóló leírása is nehezen követhető. A második és harmadik könyv több caputjában foglalkozik vele, de eltérő módon.[170] Úgy tűnik, mintha ötvözte volna saját korának hadszervezetét a korábbi legiók taktikai felállásával. Például nem világos, hogy a 110 fős centuriák milyen szisztéma szerint foglalták el a helyeiket. Többször szólt a *princeps-hastatus-triarius* hármas csatarendről, amellyel kora köztársaság kori mintát követett („polübioszi legio"), de ezt ötvözi egy késő császárkori mintával, amikor már megint több fegyvernem jelent meg a római seregben (szigonyosok, kelta lándzsások, pikkelypáncélos íjászok stb.).

Kiindulópontja a már fentebb tárgyalt kétvonalas felállás (3. ábra). Az első vonal balszárnyát az 5. cohors, jobbszárnyát a megnövelt méretű 1. cohors védte. Közöttük sorakoztak a 4–3–2. cohorsok. *„Az első sorba a begyakorlott és régi katonákat kell elhelyezni, akiket azelőtt princepseknek neveztek."*[171] (4. ábra) Fegyverzetük: fémsisak, pikkelypáncél, lábvért, pajzs, pallos, félpallos, öt-öt szakállas parittya a pajzsra akasztva és kétfajta hajítódárda („szigony", „nyárs").[172] Nem tudjuk, hogy Vegetius miért nevezi az első vonalat a *„princepsek vonalának"*. Vagy a forrása nem volt megbízható, vagy pedig ő került fogalomzavarba, mivel a „polübioszi legio" első vonalában a legfiatalabb férfiakból álló *hastatus*ok harcoltak hasonló fegyverzettel.[173] A *princeps*ek csak utánuk következtek. Mindenesetre a korábban egységes fegyverzet (*pilum*, *gladius*, *scutum*) eléggé differenciálttá vált, ha a legionáriusnak még egy pallos és néhány dobónyíl kezeléséhez is értenie kellett.[174] A vonal második sorában következtek a könnyűfegyverzetű egységek, amelyeket Vegetius *hastatus*oknak nevez, és több sorba (*ordo*) sorol: 1. (*ordo primus*) Pik-

kelypáncélos íjászok, *ferentarius*ok és könnyűfegyverzetűek ('csatározóknak' és 'harcgyakorlatosoknak'); fegyverzetük: pajzs, kard, hajítódárdák vagy íjak.[175] 2. (*ordo secundus*) Könnyű pajzsosok és fiatalabb íjászok, továbbá akik 'nyársakkal' vagy *mattiobarbolus*okkal (ólomgolyós korbácsokkal) harcolnak. Ezek az egységek az előző sorok elé mentek *„az első helyre"*, hogy a távolra ható fegyvereikkel nyugtalanítsák az ellenfelet. Ha az ellenség megfutott, üldözték őket, ha nem, akkor ezek visszavonultak az eredeti helyükre. 3. (*ordo tertius*) Kerekes és kézi nyíllövőgépek, rudas és kézi parittyások. A vonal harmadik és egyben leghátsó sorát a legerősebb és legtapasztaltabb egységek, a *triarius*ok alkották, akik *„pajzzsal és mindenféle fegyverrel"* fel voltak szerelve.

Meglehetősen keveset olvashatunk a lovasságról, annak ellenére, hogy a császárkorban a szerepük gyökeresen átalakult. A szerző kétfajta lovast különböztetett meg: a vértes nehézlovasságot, amely lándzsával harcolt és a gyalogság oldalát kell fedeznie, másrészről a könnyűlovasságot, amelynek az ellenség szárnyait kellett zavarnia.[176] Az alaptaktika, amely szerint a lovasságot a szárnyakon kell elhelyezni, még mindig kulcsfontosságú volt. A nehézlovasságnak a gyalogság védelmében kellett kitűnni. Későbbi szerepüket ekkor még a könnyűlovasság töltötte be.

Vegetius a hadrend ismertetését követően néhány alapvető, a legio működésével kapcsolatos információt oszt meg velünk. A legio szervezettségének bizonyítéka, hogy a legionáriusok nevét, rendfokozatát és egységük számát a pajzsok belső oldalára szokták felírni (18), mivel előfordulhat, hogy csata hevében a sátorközösség tagjai eltávolodnak egymástól. Ugyanakkor az újoncok nem csak alkatuk és fegyverforgatásban mutatott ügyességük révén tűnhetnek ki, hanem úgyis, ha jártasak az írás-olvasásban és a számolásban (19). A sorozás során ezeket a jelölteket azonnal kiválasztották, hiszen szükség volt olyanokra is, akik a legio papírügyeit (nyilvántartások, pénzügyek, szabadságolás, létszám stb.) intézték. A 20. caput a *donativum* (a katonák pénzbeli járadéka) helyes felhasználását,[177] a 21. a már korábban említett előléptetési rendszert, míg a 22. a hangjelek (trombitások, kürtösök, harsonások) funkcióját tárgyalja.

A 23. caput ismét visszakanyarodik a kiképzéshez, és röviden summázza az első könyv legfontosabb tanításait: a fiatal és az idős katonák is folyamatosan gyakorlatozzanak, hiszen így nemcsak testüket, hanem lelküket is edzik; hadrend megtartása; gyakorlás karóbábúkkal szemben; parittyások és íjászok gyakorlatoztatása; lóra szállás; nehéz terhek cipelése stb. A 24. caput tanulsága: a katona a képzettségét és harci tudományát naponkénti gyakorlatozással kell hogy gyarapítsa, úgy, ahogy a színészek szüntelenül gyakorolnak a közönség tapsáért.

A második könyv utolsó caputja (25) veszi sorra a legio hadieszközeit és gépezeteit. A császárkorban már minden legiónak megvoltak a maga

nehézfegyverei: a kisebb nyilakat kilövő katapultok *(catapultae)*, a farönkökkel és nagyobb kövekkel operáló kővetők *(ballistae)*, és a skorpiók *(scorpiones)*, amelyek szintén nyilakkal pásztázták az ellenséget. Külön „tüzéralakulat" a rómaiaknál nem volt. A gépek kezelőit a cohors katonái közül válogatták ki: egy-egy kerekes nyíllövőgéphez tartozott néhány vontatóöszvér és egy sátorközösségnyi katona. Egy legióban 55 kerekes nyíllövőgép volt, 10 *onagri* azaz „vadszamár", továbbá monoxüloszok, vascsáklyák, vassarlók, fűrészek, szekercék és egyéb szerszámok. A gépek készítői, a fegyverkovácsok, az utászok és az aknászok a kézművesek praefectusához (*praefectus fabrorum*) tartoztak.

Harmadik könyv

A „Foglalat" harmadik könyve csokorba gyűjtötte azokat az alapvető instrukciókat, szabályokat, amelyeket a hadtudományokban jártas hadvezérnek mindenképpen ismernie kell a sikeres hadviseléshez. Az egész fejezet erős hasonlóságot mutat Onoszandrosz *Stratégikos* és Frontinus *Strategemata* című művével, viszont a hadrend itteni, részletesebb kifejtése inkább catói hatást tükröz. Vegetius azt mondja, hogy azért kellett az előző könyvekben a kiképzésről és a legio hadszervezetéről írni, mivel az olvasó akkor nem értené meg ezt a részt, *„amely a harci jártasságot és a győzelem legfőbb zálogát foglalja magában."*[178] Az előző könyvekhez hasonló vezérfonalat itt nem találunk. Viszonylag sok benne a visszautalás és az ismétlés. Tagolása nem annyira kötött. Az 1–10. caputokban általános taktikai jelenségekre hívja fel a figyelmünket: mekkora legyen a hadsereg létszáma (1); hogyan őrizzük meg a hadsereg egészségét (2); élelmiszer és takarmány beszerzése (3); hogyan kell elejét venni a hadsereg zendülésének (4); hány fajtája van a katonai jeladásnak (5); milyen óvintézkedéseket tegyünk, ha az ellenség közelében végzünk hadmozdulatokat (6); nagyobb folyókon való átkelés fortélyai (7); táborszervezés (8); rajtaütések, hadicselek (9); újoncokból álló sereg buzdítása (10). Gyakorlatilag mindegyik caputnak az a végkövetkeztetése, hogy a hadvezérnek a legnagyobb gonddal kell eljárnia, akár titkos hadműveletet kell végrehajtani, akár a katonák lelkivilágára kell hatni.

A 11–25. caputok hosszú oldalakon keresztül taglalják a csata előtt, közben és után kialakuló lehetséges szituációkat: egy rátermett hadvezér pihenten veti harcba seregét (11) és csata előtt kipuhatolja a hangulatot (12): ha félnek és gyávának mutatkoznak, buzdítani, ha önteltek, figyelmeztetni kell őket. A hadvezérnek nagy gonddal kell eljárnia a csatatér kiválasztásában is, hiszen összecsapásra készülve az első segítséget a tereptől nyerheti (13). A következőkben Vegetius a hadrendet ismerteti (14–16), amelyet már korábban elemeztünk.[179] Viszont nem szóltunk

a tartalék (*subsidia*) szerepéről (17) és a hadvezér pozíciójáról (18). Vegetius a leghasznosabb alapelvnek nevezi a tartalék felállítását, amely a győzelem kulcsa. Szerepük azért is elengedhetetlen, mivel *„csak fölösleggel tudunk 'éket', 'ollót' (...), vagy 'fűrészt' kialakítani."*[180] Tartalékot még akkor is képezni kell, ha nem vagyunk harcosok bőségében. Vegetius ezekkel a sorokkal az egyik legfontosabb taktikai alapelvet, a harcászati tartalék kialakítását fogalmazta meg.

Egy római hadvezérnek nem volt konkrét kijelölt helye a csatában. Vegetius azt mondja, hogy a fővezérnek (18) rendszerint a jobbszárnyon, a lovasság és a gyalogság között kell állnia. Innen mindkét fegyvernemnek közvetlenül tud parancsot adni, és tekintélyével mindkettőt harcra tudja buzdítani. A második hadseregparancsnoknak a gyalogság arcvonalának közepén, a harmadiknak pedig a sereg balszárnyán kell elhelyezkednie. Az előbbinek kell „ollót" nyitnia, ha az ellenség „éket" képez, míg az utóbbinak jó lovassági és gyalogsági vezetőnek kellett lennie, hogy megakadályozza a balszárny bekerítését.

Mivel már nem először találkozunk ezekkel a gyalogsági formációkkal, vizsgáljuk meg, hogy pontosan miről van szó (19–20)! A köztársaság korában a „vonal" számított az elsődleges csatarendnek, viszont Vegetius itt inkább saját korából származó mintákat mutat be. Az egyik legalapvetőbb felállás az éktaktika (disznófő, *cuneus*), amelyben a gyalogság arcvonalban elől keskenyebb, majd hátrafelé szétterül. Az ék ellenszere az „olló" (*forfex*), vagyis a gyalogosok V-betű módjára kinyílnak befogadva így az éket. A harmadik a négyszög (*quadratus*), azaz a sereg elnyújtott arcvonallal, négyszögben van felállítva. A négyszögalakzat klasszikus védekező felállás bekerítések vagy lovasrohamok kivédésére. A *„Repellere equites"* (lovasságot visszaverni) vezényszóra az első sor a pajzsokat földre támasztva, a pilumokat pedig kitartva letérdelt. A második sor 45 fokos szögben ráhelyezte a pajzsát az első soréra, miközben pilumjaikkal célba vették a rohamozó ellenséget. Vegetius azonban két okból is veszélyesnek tartja ezt az alakzatot. Egyrészről megnyúlik az arcvonal és az egyenetlen terep miatt görbület keletkezhet. Másrészről pedig, ha az ellenfél létszámfölényben van, teljes bekerítés lehet az következmény. A négyszög után következik a „ferde ék", vagyis seregünk balszárnyát tartsuk távol az ellenség jobbszárnyától, és jobbszárnyunkkal támadjunk az ellenség balszárnyára. Az ötödik harci alakzatnak Vegetius nem adott nevet, de egy „gyenge centrum" létrehozásáról beszél, vagyis a derékhad megerősítése helyett kettős súlypontot alakítunk ki a szárnyakon, amely nagy kockázatokkal jár ugyan, de képzett katonákkal kivitelezhető. A hatodik alakzat az előzőnek egy változata, amelyben a meggyengített centrum elé könnyűfegyverzetűeket állítunk egy esetleges áttörés megakadályozására. A hetedik alakzatot tartja Vegetius a legjobbnak, amely egy „súlyozott ék" felálláshoz hasonlítható leginkább. Abban

tér el a „ferde ék"-től, hogy a jobbszárnyon hozunk létre súlypontot az arcvonal elhajlítása nélkül. Végül az utolsó a „védett szárny" felállás, amelyben a sereg egyik szárnyát valamilyen természetes akadály védi. Ezt abban az esetben érdemes alkalmazni, amikor a csapatok gyengék vagy képzetlenek. Biztosabban fognak harcolni, ha tudják, hogy nem támadhatják őket oldalba vagy hátba, ugyanakkor a csapatok átcsoportosításával a másik szárnyon súlypontot lehet kialakítani.

Miután tisztázta, hogy milyen felállást kell követni, és milyen hadicseleket célszerű alkalmazni, Vegetius rátért az üldözés és a csata elől kitérés vizsgálatára, továbbá a speciális egységek elleni védekezésre (21–25). Szerinte az üldözés egyik előfeltétele, hogy egérutat engedünk az ellenfélnek, majd pedig eközben indítunk támadást. Egy menekülő sereget még akkor is könnyebb legyőzni, ha létszámban nagyobb a miénknél (21). Ha nem vállaljuk a csatát, akkor ne keltsük azt a képzetet a mieinkben, hogy ezt gyengeségből tesszük, mivel embereink elmenekülnek, ha látják, hogy csüggedt a vezérük. Higgyék inkább azt, hogy valamiféle hadijátékról van szó, amelyben csapdát állítunk. Az ellenséggel se hitessük el, hogy megfutamodunk, mert akkor vérszemet kap. Az elvonulást rendezetten, az egységek fokozatos visszavonásával kell kezdeni. A lovasságot bevetve útját kell állni a gyalogosok szétfutásának, miközben a könnyűfegyverzetűek fedezéket nyújtanak az elvonulóknak, és csapdákat állítanak az ellenségnek. Ha erdőben vonulunk vissza, előre el kell foglalni a szűk helyeket és medencéket, nehogy kelepcébe essünk. Magunk mögött pedig hagyjunk fagerendákat, hogy eltorlaszoljuk az utat. Ha meg akarjuk lepni az üldözőinket, üssünk rajtuk éjszaka (22). Ha seregünk vereséget szenvedett és a menekülésben keresett vigaszt, nem szabad feladni a reményt. Vegetius szerint ilyen esetekben a hadvezérnek állhatatosnak kell lennie és nem szabad kétségbe esnie. Bár furcsán hangzik, Vegetius azt vallja, hogy a legjobb önbizalom növelő az, ha győztesként térünk vissza a csatatérre és elsőként *„söpörjük össze a csatamezőt"* (vagyis összeszedjük az ellenség fegyvereit). A megmaradt katonákat össze kell gyűjteni, fel kell fegyverezni és új sorozást kell tartani (25).

Vegetius két caputot (23–24) szentelt a tevéseknek (*camelis*), a pikkelypáncélos lovasságnak (*catafracti*), a kaszás négyesfogatoknak (harci szekerek, *quadrigae falcatae*) és a harci elefántoknak (*elefanti*). Hogy e régi harcmodoroknak a leírását miért tartotta érdemesnek, nem tudjuk. A kétszázötven évvel azelőtti Arrianosz is úgy gondolta, hogy ilyen elavult dolgokkal már nem érdemes foglalkozni.[181] Úgy tűnik, hogy ebben a részben is Cato keze nyomát vélhetjük felfedezni, hiszen a Kr. e. 2. században többször is vetettek be harci elefántokat, tevés egységekről pedig még Kr. e. 190-ből is hallunk.[182] Vegetius azt mondja, a katonákon rémület lett úrrá, amikor meglátták a harci szekereket. Később azonban már nevetség tárgyává lettek, mert egyszerű csapdák felállításával könnyen semlegesíteni lehetett őket.

Az utolsó, 26. caput kiegészítés az eddig elhangzottakhoz, s ennek Vegetius azt a címet adta, hogy „A hadviselés általános szabályai". Gyakorlatilag harminc mondatban egybegyűjtötte a könyv legfontosabb rendelkezéseit, szabályait, hadicseleit, illetve azokat a gondolatokat, amelyek ilyen vagy olyan oknál fogva kimaradtak. Érezhető, hogy Vegetius itt akart pontot tenni értekezésének végére és ezt szánta egész műve befejezésének: *„Előadtuk mindazt, Legyőzhetetlen Császár, amit a legnevesebb szerzők különböző korokban tapasztalatilag bevált dolgokként hagyományoztak át az utókornak, (...)."*[183]

Negyedik könyv

A „Foglalat" negyedik, egyben utolsó könyve dolgozta fel az ostromharcászatot (1-30) és a tengeri hadviselést (31-46). Az ostromharcászatról szóló harminc caput egyik ihletője lehetett Frontinus, aki *Strategemata* című munkájában hasonló kérdéseket feszegetett, noha teljesen más kontextusban. Az utóbbi nem annyira részletes, mint Vegetius leírása. Frontinusnál nem olvashatunk hadigépekről vagy ostromeszközökről, de talán az eredeti frontinusi forrás, a *De scientia militari* sokkal alaposabban foglalkozhatott mindezekkel. Az eddigi könyvekre Cato volt leginkább hatással, vagyis csak sejtjük, hogy Frontinus mellett az ő munkája is nyújthatott némi alapot. Mivel a római hadtörténetírók sosem boncolgatták a tengeri hadviselést, így Vegetius vállalkozása igazi unikumnak számít a témában. A tengeri hadviselés jelentőségét a rómaiak is elismerték, azonban sohasem kezelték egy szinten a szárazföldi hadviseléssel. A flottaszolgálatot alantas munkának tartották, amely nem volt méltó a római katonai hagyományokhoz.

Ugyan a negyedik könyv sem mentes az ismétlésektől és a visszautalásoktól, mégis jól érthető és könnyen követhető struktúrát sugároz. A bevezetésben az író jelzi, hogy ez a könyv kiegészítés az előző három mellé, amely a már korábban említett város- és falépítéshez gyűjt össze hasznos tanácsokat. Ahhoz, hogy az olvasó könnyebben el tudjon igazodni az ostromtechnikák és hadieszközök világában, Vegetius a fejezetet három részre bontotta: erődítés (1-6), felkészülés az ostromra (7-11), ostromeszközök, ostromstratégiák (12-30).

Az erődítés (1) lehet természetes (magaslat, tenger, mocsár, folyó) vagy mesterséges (falak), azonban a legideálisabb, ha a kettő egyszerre érvényesül. Megismerhetjük a tipikusan rómainak mondható, *legyező alakú saroktorony* szerepét, amely alkalmas volt „oldalazó" ostromgépek elhelyezésére (2). A földsáncokat (3) döngölt földdel megerősített válaszfalakkal építsük ki, mert ez ellenáll a faltörő kos döngetéseinek. A kapu elé emeljünk bástyát, amelynek bejáratát kapurostéllyal védjük (4), a vár köré pedig húzzunk vizesárkot, amely az aknaásók ellen is véd

(5). Az ostromlétrák és íjászok elleni hatékony védekezést szolgálják a pikkelypáncélok, a pajzsok, a nyilak és szigonyok ellen pedig a kifeszített köpenyek és a szőrtakarók, mivel ütés hatására hullámzanak és elnyelik a becsapódási energiát (6).

Ostrom előtt a védőknek nagyon alapos előkészületeket kell tenniük (7-11). A harcra alkalmatlanokat el kell távolítani, nehogy élelmiszerhányt idézzenek elő. Mivel a támadók majd megpróbálják kiéheztetni a bennlévőket, ezért mindenféle élelmet (gabonaféléket, vágóállatokat, gyümölcsöt stb.) és takarmányt fel kell halmozni. Az elosztást egy arra alkalmas személynek józan beosztással kell vezetnie (7). Az élelmiszeren túl készenlétben kell tartani szurkot, kátrányt, gyújtóolajat, szenet a gyújtólövedékekhez, faanyagot, vasat a fegyverekhez és köveket a hajítógépekhez. A hirtelen lovas- és gyalogosrohamok kivédésére fatörzseket kell kivágni, majd lesimítani, hogy minél gördülékenyebbek legyenek (8). Idegekből is a legnagyobb gonddal kell készletet gyűjteni, hiszen a különféle hajítógépeket csak idegekből készült kötélzettel lehetett feszíteni (9). Ha a városnak nincs saját forrásvize, akkor a legközelebbi kútig utat kell építeni, és azt erősen védeni kell. Ha erre nincs lehetőség, akkor ciszternákba kell esővizet gyűjteni (10). Só kinyeréséhez tengervizet kell melegíteni, vagy fövenyt kell szárítani (11).

Az előkészületek után Vegetius hosszasan belemerül az ostromeszközök és ostromstratégiák ismertetésébe (12-30). Ha az ellenség már az első roham alkalmával a falakig hatolt, akkor a bennlévők csak bátorságuk kimutatásával verhetik vissza az összpontosított támadást (12). Az ostromfegyverek közül első helyen hozza fel a faltörő kost (*aries*) és változatait, a „sarló"-t (*falx*) és a „teknős"-t (*testudo*) (13). Vegetius a mai értelemben vett faltörő kost nevezi „teknős"-nek, amelyet szerszámfából és deszkából állítottak össze. A tetejére pokrócokat terítettek, hogy ne kapjon tüzet, belsejében pedig egy gerendát helyeztek el. Ha a gerenda fejére horgas vasat erősítettek, akkor sarlónak nevezték és horgas fejével „kipiszkálta" a fal köveit. A vasfejjel borított gerenda volt a faltörő kos, *„mivel kosok módjára hátrál, hogy nekirontva hevesebben lökjön."*[184] A következő ostromszerkezet a „lugas" (*vinea*), amely nevét a valódi szőlőlugassal való hasonlatossága miatt kapta. Ez kerekeken gördíthető szerkezet volt, amelynek védelme alatt a katonák az ellenséges lövedékektől védve aknát vagy árkot áshattak, töltést emelhettek. Az oldalát és a tetejét deszkával erősítették meg, hogy a bennlévőket megóvják a nyilaktól és a hajítófegyverek lövedékeitől (15). Vegetius szerint ehhez hasonlított a mozgó ostromfedél (*pluteus*), amely három kis keréken gurult: az egyik középen, a másik kettő pedig szélen helyezkedett el, és így tetszés szerinti irányba mozgathatták. Az ostromlók ezeket a falak alá tolták, és védelmük alatt nyilakkal, parittyákkal vagy más hajítófegyverekkel a város bástyáiról elzavarták a védőket, hogy kedvezőbb

alkalom adódjék felmászni a létrákon (16). A „kagyló" (*musculus*) lehetett az a védőtető, amelynek oltalma alatt az ostromlók felszedték a védők által kihelyezett csapdákat (karókat, köveket stb.), illetve „legyalulhatták" az utat az ostromtornyok előtt. *„Azért nevezték 'kagylónak', mert ez a kicsiny építmény úgy segítette az ostromtornyok haladását, mint a tengeri kagylók a bálnák vonulását."*[185] Ostrom alatt a legimpozánsabb és egyben legfélelmetesebb képet az ostromtornyok nyújthatták. Számos leírás maradt ránk különféle ostromtornyokról, amelyek közül a leghíresebb a rodoszi *helepolis* volt. A vegetiusi ostromtorony (17) alapja egy 9x9, 12x12 vagy 15x15 méteres négyzet volt, magasságát pedig az ostromlott torony vagy bástya magasságához kellett „igazítani". A szinteket többféle fegyverrel szerelték fel: az alsóbb részeken faltörő kos működött, középen csapóhidak, amelyeket hirtelen kivetve az ostromlók megkísérelhettek átgyalogolni a falakhoz, a felsőbb szintekről pedig könnyűfegyverzetűek zaklatták az ellenséget. Maga Vegetius is elismeri, hogy komoly műszaki tudás kellett a torony felépítéséhez és mozgatásához. Egy ostromtornyot csak egyféleképpen lehetett ártalmatlanítani: fel kellett gyújtani (18). Noha egy *helepolis* típusú, páncélzattal ellátott torony nem valószínű, hogy lángra kapott, Vegetius azt állítja, hogy a bőrökkel, takarókkal és pokrócokkal befedett tornyokat speciális, gyújtóolajba mártott nyilakkal lángra lehet lobbantani. Ún. „bunkós dárdákat" (*falaricae*) és „bunkós nyilakat" (*malleoli*) lőttek ki nyíllövőgépekkel, amelyeket bekentek ezzel az olajjal. A „bunkós" jelző egy különlegesen kiképzett hegyre utalhat, amely beleakadt a célba és megakadályozta, hogy leessen. Így a lövedék is tovább éghetett, lángra lobbantva az egész védőborítást. Egy ostromtorony ellen a védőfalak magasításával is lehetett védekezni (19). Terméskővel, agyaggal, téglával és deszkákkal megtoldották a falmagasságot, hogy az ostromtorony ne nyúljon föléjük. A legendás *helepolis* legyőzéséről is megemlékezett Vegetius (20), mely során a rodosziak az egyik éjjel aknát fúrtak a monstrum útja alá, amelyre az ráfutott és képtelenség volt továbbmozdítani.

Vegetius szerint az ostrom legnagyobb hevében kell bevetni a legkisebb ostromeszközöket (21): az ostromlétrákat (*scalae*), a „hárfá"-t (*sambuca*), és a „gém"-et (*tolleno*). A „hárfa" gyakorlatilag egy csapóhíd volt, amelyet az ostromtorony oldalára fogattak. A hidat csigák és kötelek segítségével eresztették rá a falra. A kötelek hivatottak szimbolizálni a „hárfa" húrjait. A „gém" egy mérlegre emlékeztető ostromfegyver lehetett. Egy függőleges oszlopra merőlegesen ráerősítettek egy gerendát úgy, hogy az pont középen, egyensúlyban legyen. A gerenda egyik végére egy kosarat építettek, a másik végén pedig kötelek lógtak. A kosárba beszállt néhány harcos, akiket a „gém" másik végén lévő kötelek segítségével felhúztak a várfalra.

A következő két caputban (22-23) az ostromfegyverekről (nyíllövőgépek, vadszamarak, skorpiók, íves nyíllövők, rudas és kézi parittyák, dobóeszközök), majd azok ellenszereiről olvashatunk. A faltörő kos ellen hatékony módszer lehet, ha rongypokrócokat (*centones*) vagy matracokat (*culcitae*) lógatnak le arra a pontra, ahol a kos feje dönget, felfogva így az erejét. Ún. „farkas"-sal (*lupus*) is megpróbálták megragadni a faltörő kost. A „farkas" mindössze egy kötél volt kampókkal a végén, amelyet a faltörő kos fejére akasztottak, és megpróbálták úgy *„lebegtetni"*, hogy az elveszítse a lökés erejét.

Az ostromművek titkos, földalatti fajtája az aknaásás (*cuniculus*, üregi nyúl), amely két hadicselt szolgált. Egyrészről az aknászok éjszaka észrevétlenül be tudtak lopózni a városba, kinyitva a kapukat az övéiknek, másrészről alá lehetett ásni a város falait. Amikor az aknászok megérkeztek a falak alá, rőzsékkel és más éghető anyagokkal kibélelték a falakat tartó oszlopokat, amelyeket meggyújtva meggyengítették az egész alapzatot, ledöntve így a falakat (24). A védők többféleképpen védekezhetnek az éjszakai támadás ellen (25): a tornyokon és a falakon kunyhókat (*teguirolae*) kell elhelyezni, hogy az őrök éjjel s nappal, esőben és fagyban is figyelhessenek; igen éber és jó szimatú kutyákat (*canis*) kell tartani, továbbá ludakat (*anseres*), amelyek gágogásukkal jelzik az éjszakai rajtaütéseket. Ha a városba már betört az ellenség, csakis a tornyok és falak tartásával folytatható az ellenállás (26). Ilyen esetekben házról-házra, utcáról-utcára kell folytatni a küzdelmet. Az ostromlottaknak ajánlatos a falakon köveket és hajítógépek készenlétbe tartani (27), mivel a hirtelen rohamokat így könnyebben vissza tudják verni. Hogy az ostromlók se legyenek kitéve a védők kitöréseinek (28), húzzanak maguk köré „kis mellvédet" (*loricula*), egy cölöpökkel és tornyokkal szabdalt árokrendszert, amely védelmet nyújt a rohamokkal szemben. A 29. caputban Vegetius újra felsorolta a védők könnyű- és nehézfegyvereit, a 30-ban pedig a távolságmérés került terítékre. Mivel a falak megmászása csak megfelelő hosszúságú létrával volt lehetséges, ezért először tudni kellett a fal magasságát. Vegetius kétféle módszert is megosztott velünk arra vonatkozóan, hogy miként lehetett mértéket venni. Az egyik szerint egy nyílvesszőhöz hozzákötöttek egy könnyű zsinórt, amely miután célba ért, lemérték a hosszát. A másik módszer egyszerű arányokon alapszik, és tökéletes bizonyítéka a római leleményességnek: *„Amikor a nap oldalvást a földre veti a tornyok és a falak árnyékát, az ellenfél tudta nélkül lemérik az árnyék hosszát; hasonlóképpen földbe szúrják a mérőlécet is, és ennek az árnyékát is lemérik. Ezt számításba véve, a mérőléc árnyékából megállapítható a városfal magassága, mivel tudjuk, hogy milyen magasságnak milyen hosszúságú árnyék felel meg."*[186]

Az ostromharcászat és egyben az egész szárazföldi hadviselés lezárását követően áttérünk a tengeri hadviselésre. A flotta helyzetét bemuta-

tó első caputok (31-33) Vegetius saját szerzeményének tűnnek.[187] A flotta egyik része Misenumnál, a másik része Ravennánál állomásozott egy-egy legio mellett. A tengerésztisztek elnevezéseit (32) a legio parancsnoki rendszeréből kölcsönözte: a *praefectus liburnis* (kb. flottaparancsnok) alá tartozott tíz tribunus, akik a kisebb egységeket vezették. A hajókat egy-egy *nauarchus* (kb. hajóskapitány) felügyelte. A legfontosabb hajótípus a *liburna* (33), amelyet a Dalmáciában élő liburnus törzstől vettek át a rómaiak. Erről a fürge, kezdetben egyevezősoros hajóról az actiumi csatában hallunk először, amelyre Vegetius többször is hivatkozott. A hajóépítésről írott alfejezetből (34-37) erős vergiliusi hatás tükröződik. A liburnák építésénél gondosan kell eljárni: legjobb faanyag a ciprusfa, a szelídgesztenye, az erdei vagy jegenyefenyő. A test tartósságát, vasszögek helyett rézszögek használatával tudjuk növelni. A faanyagot az újhold utáni 15. naptól a 22. napig vágják ki, mert csak akkor lesz mentes a férgektől.

A következő hat caput (38-43) sajátos egységet alkot a tengeri navigációról. Az író szólt a szelek neveiről, fajtáiról, a tizenkét pontos szélskáláról, a viharok előjeleiről, az időjelekről, a tengeráramlásról vagy a helyismeretről, beleágyazva egy csillagászati kontextusba. Itt bukkan fel a név szerint megemlített Terentius Varro, akitől ezeket az adatokat kölcsönözte. Az ő hajóskönyvei elvesztek, viszont még elérhetőek voltak Vergilius és az idősebb Plinius számára, akiktől Vegetius merített. A Vegetius által leírt jelenségek ma már ugyan kissé elavultnak tűnnek, mégis érezhető, hogy több száz év alatt felhalmozott tudást akart velünk megosztani. Legárulkodóbb a Hold tányérja; ha vöröslik, szeleket, ha kékül, esőket, a kettő keveréke pedig dühöngő viharokat jelez. Figyelmet érdemel a lenyugvó nap is, amely *„tűzvörös a sürgető szelektől és piszkos a küszöbönálló esőzéstől."*[188] Vegetius az árapály jelenségét a „tenger légzésének" nevezi. Ez az *„ide-oda áramlás"* (*rheuma*) befolyásolja a hajók mozgását; ha menetirányba történik, elősegíti, ha ellenkezőleg, hátráltatja. Vegetius forrásai már tudták, hogy az árapály a Holddal van kapcsolatban.

Kissé összecsapottnak és mesterkéltnek tűnik az utolsó három caput (44-46), amelyekben a tengeri háborúzás került górcső alá. Vegetius mintegy ismétlésképpen felsorolta az eddig megismert fegyvereket (páncélzat, védő- és dobófegyverek, nehézfegyverek, „tűzfegyverek"), amelyeket minden további nélkül átültetett a tengeri hadviselésbe (44). A hadicselekről szóló caputok mintájára javasolja, hogy a tengeren is alkalmazzunk cseleket (45): a szigetek közötti szűk területeken állítsunk fel csapdákat vagy figyeljük ki, hogy mikor készületlen az ellenség. Az utolsó caput révén megismerkedhetünk néhány speciális, tengeri csatában használatos fegyverrel. A keresztrúd (*asser*) egy vékony és hosszú gerenda volt, amely vitorlarúd módjára függött az árbocon és mindkét végén

meg volt vasalva. A keresztrudat belengetve, hasonlóan a faltörő koshoz, be lehetett ütni az ellenséges hajók oldalát. A „sarló” (*falx*) igen éles vaspenge volt, amelyet egy hosszú rúdra erősítettek. Ezekkel vágták el az ellenséges hajók kötélzetét. A kétélű szekerce (*bipinnis*) pedig olyan bárd volt, amellyel a harcosok a csata leghevesebb szakaszában elvágták az ellenséges hajók kormányszerkezetének köteleit.

Némiképp váratlanul ugyan, de a IV. 46. caput lezárja a „Foglalat”-ot. Vegetius úgy gondolta, hogy a Dunán állomásozó folyami cirkálókról nem szükséges szólni, mivel a hétköznapok gyakorlata már több tapasztalatot szült, mint amit a régi elméletek tanítani tudnának. Vegetius a harmadik könyv utolsó, általános hadviselésről szóló caputját szánta epilógusnak. Nem tudjuk, de talán a császár nyomására újra tollat ragadott, és kiegészítette az eddigieket az ostromharcászat és a tengeri hadviselés fejezeteivel, amelyekből megszületett a negyedik könyv. Azonban az egész művet végigkísérő apróbb ismétlések, ellentmondások, homályos részek arra engednek következtetni, hogy Vegetius nem akarta, vagy nem tudta elvégezni a végső simításokat.

Összefoglalás

Publius Flavius Vegetius Renatus késő római keresztény író, császári hivatalnok valamikor a 4. század végén, az 5. század elején írhatta az *Epitoma rei militaris*t, nagy valószínűség szerint a birodalom nyugati felében. Korábbi írása, a *Mulomedicina* révén már ismert lehetett az udvarban, így talán nem véletlenül esett rá a császár választása. A felkérésben szerepet játszott számos politikai indok is: a hadsereg züllöttsége, a hadügy katasztrofális helyzete, az állandó barbár támadások, az általános reformokra való igény és a római hadművészeti hagyományok megőrzése is. A „Foglalat" 450-re már biztosan elkészült, mivel az első ismert másolata Konstantinápolyban született meg Flavius Eutropius révén. Az első másolók adhatták neki az *Epitoma rei militaris* címet. Vegetius saját elmondása szerint az íráshoz Cato, Frontinus, Celsus és Paternus munkáit, továbbá néhány rendeletgyűjteményt hívott segítségül. Mivel azonban ezek a források elvesztek, ezért nehéz behatárolni, hogy mely író mely könyvet, fejezetet ihlette. Rajtuk kívül még közvetlenül támaszkodott Homéroszra, Varróra, Sallustiusra, Vergiliusra, az idősebb Pliniusra, közvetetten Onoszandroszra. Az első könyv fő témája a kiképzés volt, amelynek jelentőségére Vegetius többször is felhívta a figyelmünket, de bemutatta a legionáriusok alapvető fegyverzetét is. A könyvecskét pozitívan fogadták, így hozzáfogott a második és harmadik rész megírásához. A második középpontjába a legiót, a harmadikba a hadicseleket helyezte. A legio és a hadszervezet jellemzése során Vegetius több korszak mintáját fűzte egybe, vagyis nem túlzás kijelenteni, hogy a „vegetiusi legio" egyszerre, egyidőben sosem létezett. Egy legio 6100 gyalogosból és 730 lovasból állt, amely a 3–4. század fordulójának hadszervezeti viszonyait tükrözi. A legio csatasorba állítása, a fegyverzet és a harctéri alakzatok barbár mintát követtek, amelyeket itt-ott kiegészített köztársaságkori vagy még korábbi példákkal. Annak ellenére, hogy nagy rajongója volt a lovaknak, viszonylag keveset tudtunk meg a lovas-

ságról. A csatatéren már megjelent a nehézlovasság, bár még nem csatadöntő elemként, hanem a szárnyakat védő kontingensként. A császárkorban már minden legiónak voltak nehézfegyverei. Egy külön egység felelt a fegyverek és a nehézgépek készítéséért, karbantartásáért, továbbá az utász- és aknamunkák elvégzéséért. A hadicselek beépítésével és a hadvezér tetteinek kiemelésével Vegetius folytatta a *strategika, taktika* és *stratagema* hagyományokat. A harmadik könyvet befejezésnek szánta, viszont az ostromharcászat és a tengeri hadviselés nélkül nem lehetett teljes a római hadművészet bemutatása, így visszatért az íráshoz. Az ostromharcászat az egyik legolvasmányosabb és legjobban követhető rész az egész műből; az ostrom eszközei, építményei, taktikai elemei mind offenzív, mind defenzív oldalról bemutatásra kerültek, amelylyel kiválóan érzékeltette a római leleményességet, az ostromművészet professzionalistását. Vegetius műve azért is korszakalkotó, hiszen ő volt az első olyan római író, aki szólt a tengeri hadviselésről. Biztos, hogy ez a fejezet okozta neki a legtöbb fejtörést, hiszen bevallottan információhiánnyal küszködött. Ekkor, bizonyítva, hogy nem csak egy hétköznapi kivonatoló, önálló kutatómunkába fogott: utánanézett a flotta jelenlegi helyzetének, a hajótípusoknak, és felkutatatott olyan forrásokat is (idősebb Plinius, Varro), amelyek alapot nyújthattak a fejezet megszerkesztéséhez. Az itt-ott felsejlő bizonytalanság (ismétlések, szárazföldi fegyverek) betudható a kevés adatnak és annak, hogy Vegetius nem volt annyira járatos a hadügyekben, mint például Ammianus Marcellinus.

A FRANK ÁLLAMOK HADTUDOMÁNYI IRODALMÁNAK KÉSŐ RÓMAI GYÖKEREI - VEGETIUS A 7-9. SZÁZADBAN

„(...) megtoldottam néhány fejezettel, bizonyos Flavius Vegetius Renatus munkájával, amely a rómaiak katonai vállalkozásairól szól; hogyan gyakorlatoztatták újoncaikat, amióta a nyilvánvaló győzelem Isten segítségével megadatott, nem az emberek nagy tömegeit, hanem az eszességét és az erős, válogatott emberek gyakorlottságát értve ezen."

(*Hrabanus Maurus: De procinctu Romanae miliciae, prol.*)

Az *Epitoma rei militaris* születése után nagyjából 200 évvel botlunk bele az első vegetiusi hivatkozásokba. Ezek az óvatos kezdeményezések mindössze néhány szót és aforizmát kölcsönöztek írónktól, amelyek nem árulnak el többet a szerzők egyéni érdeklődésénél. A római hadtudomány gondozását Vegetius után részben kelet-római történetírók vették át. Maurikiosz kelet-római császár *Stratégikon*ja a legeredetibb kora középkori katonai útmutató, amely noha önálló feldolgozása a kelet-római hadművészetnek, néhány mondatban mégis hagyatkozott Vegetiusra.[189] Ez bizonyára nem valósulhatott volna meg, ha 450-ben Konstantinápolyban Flavius Eutropius nem másolja le a „Foglalat"-ot. Nagyjából Maurikiosszal egyidőben tűnt fel a „Foglalat" nyugaton is, Sevillai Szent Izidor *Etimologiae (sive Origines)* című szófejtő magyarázataiban.[190] A középkor hajnalán azonban a hadtudomány elméleti művelése teljességgel háttérbe szorult, és ezer évre kiveszett Európa tudományos vérkeringéséből. 600 után a Keletrómai Birodalomban nem találkozunk komolyabb hadtudományi értekezéssel, nyugaton a hadtudomány elméleti művelését pedig az egyház vette át. Beda Venerabilis,

Sedulius Scottus, vagy Hrabanus Maurus[191] mind-mind egyházi karriert futottak be, akik ugyan lelkesek voltak, ha valamilyen hadi vonatkozású megjegyzést vethettek papírra, viszont nem voltak katonák, és ez a Vegetius irányába megnyilvánuló érdeklődésüket alapvetően meghatározta. A legelső utalások a „Foglalat"-ra inkább etimológiai és természeti vonatkozásúak voltak. Viszont a Karolingok hatalomra jutása újfajta megvilágításba helyezte Vegetiust. A Karoling császárok a Római Birodalom örököseinek tekintették magukat. Tudatosan építették hatalmukat és államszervezetüket a római hagyományokra, ezzel is biztosítva a kontinuitást a két birodalom között (*renovatio imperii*).[192] A római történetírók különösen fontosak lettek, és írásaikat remekül ki lehetett aknázni politikai és ideológiai célok eléréséhez. Ezek a jegyek jelentek meg Alcuin és Sedulius Scottus utalásaiban. Velük újjáéledt a királytükör műfaja is, amelynek forrásait ugyancsak a rómaiak között keresték.[193] A trónörökösöket már fiatal korukban tanítani kellett, és példatárakat állítottak össze nekik a dicső korok hadművészetéből. Ehhez pedig Vegetiust nem lehetett kikerülni. Ugyanakkor ők kezdtek el államelmélettel foglalkozni, amely majd John of Salisbury *Policraticus*ában fog kiteljesedni. Sajátos példatárat képvisel Hrabanus Maurus katonai kézikönyve, fejezetünk központi műve. Utóbbi azért is kiemelkedő, mivel elsőként próbálta meg átültetni a római katonai mintát a gyakorlatba. Majd láthatjuk, hogy a kezdeményezés nem volt egyedi. Az érett középkorban, de még a kora újkorban is bátran nyúltak vissza a római példákhoz, új lehetőségeket, irányokat keresve a hadviselés és az elméleti hadtudomány továbbfejlesztéséhez.

Az első nyugati örökösök

Beda Venerabilis

Beda Venerabilis (672/673-735) angolszász szerzetes volt. Életét a nagy könyvtárakkal rendelkező wearmouth-i és jarrowi kolostorokban töltötte, ahol minden bizonnyal hozzájutott a „Foglalat" valamelyik másolatához is. Bedának számos teológiai, stilisztikai és rhétorikai munkája jelent meg, de érdeklődött a természettudományok és a költészet iránt is. Számunkra három műve érdemel figyelmet. Az első a *De temporum ratione* (Az időszámításról),[194] amelyet Wearmouth-Jarrow apátjának, Hwaetbertnek címzett.[195] A második a *Retractatio in actus apostolorum* (Az apostolok cselekedeteinek újraértelmezése),[196] amelyet egyik korábbi munkája, az *Expositio actuum apostolorum* kiegészítésének szánt. A harmadik, életének főműve, a *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (Az angol nép egyháztörténete),[197] amely Anglia egyház- és politikatörténetét tárgyalja a római hódítástól a 8. századig.[198]

A következő esetekben találkozhatunk vegetiusi sorokkal. A *De temporum ratione* huszonnyolcadik fejezete, amely a Hold erejének valóságos hatásairól szól, hasonlóságot mutat a IV. 35-36. caputokkal (Mit kell szem előtt tartani a faanyag vágásánál?; Mely hónapokban kell kivágni a fatörzseket?). Egyébként Beda a műveiben több szerzőre is hivatkozott, többek között Szent Ágostonra, az idősebb Pliniusra, Sevillai Szent Izidorra vagy Szent Ambrus *Hexameron* (A teremtés hat napja) című munkájára. Miután idézett a *Hexameron*ból,[199] kimondatlanul, de Vegetius következik: „*(...) Ezek Szent Ambrus szavai minden építész művészetéről és mindennapi gyakorlatáról. Azt tanítják, hogy különös tekintettel kell lenni arra, hogy az újhold utáni 15. naptól a 22. napig kell kivágni a fákat, amelyekből a liburnákat építik, vagy ha bármiféle közösségi munkát végezve használják. Mivel csak ebben a nyolc napban kivágott fa lesz mentes a rothadástól, míg azok, amelyeket*

az év többi napján vágnak ki, a férgek miatt porrá válnak."[200] Ezt követően Vegetiusnál olyan mondat következi, amelyet Beda már idézett: *„Erre megtanított a tudomány és az építészek mindennapos gyakorlata, (...)"*, de a mondat második felét elhagyja: *„(...) de ha magát az istentiszteletet tekintjük, itt is ezt találjuk, mert úgy rendelték, hogy a halhatatlanság ünneplése csak ezeken a napokon történjék."*[201] Beda az istentiszteleti példáról elvonatkoztatva átugrik a IV. 36. caputra és mondandóját az alapján folytatja: *„Ő, aki azt mondta* [itt az olvasó Szent Ambrusra gondolhat, de valójában Vegetius az], *hogy rájöttek: a nyári napfordulót követően, július és augusztus hónapok után a következő év januárjáig kell a faanyagot kivágni, mivel a fák ezekben a hónapokban a nedvesség kiszáradásával szikkadtabbak és ezért erősebbek."*[202]

A *De temporum ratione* huszonkilencedik fejezete (A tenger és a Hold összhangjáról) a „Foglalat" IV. 42. caputjával (A tengeráramlás, vagyis az árapály) állítható párhuzamba: *„Az, hogy nagy az összefüggés az óceán és a holdjárás között, bármi másnál csodálatra méltó. A Hold minden egyes kelte és nyugta esetén, az óceán áramlata, amelyet a görögök rheumának neveznek, a lendülete révén széltében elborítja a partokat; és ugyanígy megfordítva, újból felszabadulva, a folyók vize bőségesen összekeveredik a hullámokkal. Mihelyst a Hold fogyóban van, az óceán szintje csökken és elhagyja a folyót az ősi és ritmikus mozgás szerint."*[203] Vegetiusnál ez a következőképpen hangzott: *„A tenger anyaga a világ harmadik eleme, amelyet a szelek fúvásán kívül a saját légzése és mozgása is megindít. Mert bizonyos órákban, nappal és éjszaka egyaránt, valamiféle áramlás folytán, amelyet rheumának neveznek, oda- és visszafutkos, és sebes folyók módjára egyszer kicsap a földekre, másszor visszafolyik a saját szintjére. (...)"*[204] Itt Beda kivette azokat a sorokat, ahol Vegetius óvva intett minket attól, hogy harcba bocsátkozzunk az árapállyal, ha az nem kedvez a menetirányunknak: *„Mivel pedig ezek az egyes tájakon, a növő és fogyó Hold különböző állása szerint változnak bizonyos órákban, ezért annak, aki tengeri csatára készül, a tenger, illetve az adott hely szokását az összecsapás előtt meg kell ismernie."*[205] Láthatjuk, hogy Beda tartózkodott attól, hogy Vegetius csatára utaló megjegyzését átvegye. Ez tökéletesen érthető, mivel ő valóban az árapály jelenségére volt kíváncsi, nem pedig a hadvezérnek szóló figyelmeztetésre.

A *Retractio in actus apostolorum* néhány sora is vegetiusi. A részlet a „Foglalat" II. 25. caputjából származik, ahol Vegetius felsorolta a legio szerszámait és gépezeteit. Beda kihagyta azokat a sorokat, ahol Vegetius a kerekes nyíllövőgépről, a kezelőszemélyzetről és a gépek taktikai szerepérő értekezett. Végül a caput második felébe csatlakozott be: *„Megírtuk az első könyvben* [az *Expositio actuum apostolorum*ban],

követve Izidort [Sevillai Szent Izidor], *hogy a scapha egy kis csónak volt, amelyet nádból fontak és bőrrel takartak be; de később átnézve más írásokat is, úgy találtuk, hogy 'a scaphas egyetlen fatörzsből kifaragott kis csónakok, amelyeket a görögök μονοξύλας-nak neveztek.'"*[206] Sejtjük, hogy mit értett más írásokon, ha egybevetjük Vegetiusszal: *„A legio visz magával egyetlen fatörzsből kivájt csónakokat is, igen hosszú kötelekkel és olykor vasláncokkal, hogy összekötve velük ezeket az ún. monoxüloszokat és deszkákat fektetve rájuk, az átgázolhatatlan folyókon a gyalogság és lovasság egyaránt veszély nélkül kelhessen át."*[207] Noha Vegetius nevét újfent elhagyta, viszont az átvételt tovább erősíti az a tény, hogy Beda idézetet használt, amelyet a szövegben idézőjellel különböztetett meg.

Beda a *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* I. 5. caputjában a Hadrianus-fal megerősítéséről beszél, amelyhez ihletet részben a „Foglalat" I. 24. caputjából kapott (A táborerődítés módjai). Septimius Severus császár 189-ben úgy döntött, hogy az északi barbár törzsek állandó támadása miatt bástyák (*turris*) megépítésével kell biztonságosabbá tenni a Britannia északi részén húzódó védvonalat: *„Egy fal csak kövekből áll, viszont a bástyák, amelyekkel a tábort megerősítik, hogy az ellenálljon az ellenség támadásának, fal módjára földből kivájt gyeptéglákból emelik, magasan a föld fölé, amely előtt így árok húzódik, ahonnan kiszedték a gyeptéglákat, és amelyeket erős karókkal a védműhöz erősítettek."*[208] Vegetius így szólt erről: *„A tábort háromféle módon lehet megerődíteni. Mert ha különösebb kényszer nem szorongat, gyeptéglákat vágunk ki a földből és ezekből mintegy falat emelünk, a földtől három láb magasságban, úgy, hogy előtte egy árok húzódjék, amelyből a gyeptéglákat kiemeltük. (...) Amikor pedig nagyobb ellenséges erő fenyeget, a tábor oldalait a szabványos árokkal kell védeni (...). Az ezután megvont sövények fölé felhányjuk az árokból kiemelt földet négy láb magasra. (...) A sánc tetejébe igen erős karókat vernek be, amelyeket a katonák magukkal szoktak vinni."*[209] Beda itt inkább az építés lépéseire volt kíváncsi, mivel teljesen elhagyta Vegetius adatait. Ez érthető is, mivel Beda a Hadrianus-falat mutatta be nekünk, míg Vegetius forrása egy hétszáz évvel korábbi legiós tábor erődítési munkálataiba nyújtott betekintést.

Nem alaptalanul támadhat az az érzésünk, hogy Beda Venerabilis más szerzőktől vette át Vegetius mondatait, és igazából nem volt tisztában azzal, hogy kitől idézett. A faanyag kivágásának soraival Szent Ambrus gondolatmenetét kívánta alátámasztani, sőt úgy állította be, hogy a forrás magától Szent Ambrustól származik. Sevillai Szent Izidor szavait igazolta a *scaphá*val, viszont itt már sejthető, hogy a forrás nem lehetett teljes egészében az *Etimologiae*. Beda maga mondja, hogy más forrásokat is megnézett (ti. Vegetiust), és ezeket betoldva, egészítette ki meste-

re szómagyarázatát. A vizsgált párhuzamok arra is rámutatnak, hogy Beda inkább a természeti jelenségek leírásához (fák kivágása, *rheuma*) hívta segítségül a „Foglalat"-ot, míg a katonai kérdések iránt nem mutatott érdeklődést. Noha a *vallum*mal és a táborerődítéssel a római gyökerekre tekintett vissza, nem valószínű, hogy Vegetiust katonai forrásként vette volna elő, főképp azért sem, mivel jellemzése a Hadrianus-falról túl rövid és hézagos.[210]

Sedulius Scottus[211]

Sedulius Scottus munkássága két okból is fordulópont: egyrészről kivonatait ajánlás céljából vetette papírra, másrészről igyekezett Vegetius értekezésének katonai és államelméleti oldalát is kiaknázni.[212] Ahogy a neve is elárulja, Sedulius Scottus Írországban született, talán a 810–20-as évek között. Életéről nagyon keveset tudunk. 848-ban tűnt fel a kontinensen, amikor is a liège-i Hartgar püspök pártfogoltjaként került kapcsolatba II. Lothár (855–869) frank király udvarával. A király megbízásából a város mellett alapított egy ír kolóniát, amelynek szellemi vezetője lett. A tanítás mellett költőként és íróként is kitűnt. Írt teológiai és grammatikai munkákat, kisebb költeményeket, ódákat, beszédeket. Művei nagy olvasottságról, eredeti gondolkodásmódról, a klasszikus művek iránti rajongásról árulkodnak. Elsősorban Vergilius és Ovidius hatása mutatható ki nála.[213] Legfőbb műve a *De rectoribus Christianis* (A keresztény uralkodókról),[214] amely egy II. Lothárnak szánt királytükör volt. Ebben prózai formában figyelmeztette az uralkodót a kötelességeire. Számunkra egyik rövidebb költeménye, a *Hartgarius Episcopus ad Eberhardum*,[215] az ókori szerzőktől összegyűjtött kivonatai (*Collectanea*),[216] és a *De rectoribus Christianis* néhány sora lesz érdekes.[217]

Hogy Scottus ismerte és olvasta Vegetiust, azt elsőként egy Eberhardnak szóló verssel lehet bizonyítani. A vers címe *Hartgarius Episcopus ad Eberhardum* (Hartgar püspök Eberhardnak):

„Ezekben virágoznak a nemes férfiak tanácsai. / Kódex, ki összekevered a hadviselőket a rózsákkal, / Akik a háromhitű világ különböző népeit / Hódították meg nagyszerű cselekkel és jó tanácsokkal. / Háromszor ragyogjon a háborúknak eme fényes rendje, / Miután a harcosok felöltve Mars övét; / A harsona szörnyű hanggal visszhangzik; / A kővető hatalmas sziklákat dobál; / A szörnyű faltörő kos büszke fejével / A torony falát döngeti és rázza; / A kaszás szekereket játszva felülmúlja / Amit már semmire sem tart a férfiak találó hadművészete; Nem sokkal ezután a hatalmas elefánt, amely akkora, mint a Föld, / Leterül a földre, elesve a hódítók művészete előtt; / Így legyőzve az ellenségeket a győztes hadművészet mindent legyűr, / A hadmű-

vészet erősíti meg és teszi büszkévé, boldogítja az embereket. / A világ bármely hadművészetét tudja, / Ezt az elrejtett tudást megtalálod majd a gyűjteményben: / Éppen ezért mindezt tartsd méltó feladatnak, / Hogy háborúban győztes hadvezér virág és dísz / Az atyák egyházának bástyája, fényes dicsősége, / Hitbuzgó ember Maurusszal szemben a jó hitben virágzó legyen. / Tőled fél a fegyveres szláv, a szaracén és az ellenség. / Legyőzöd az egyház súlyos bajait, te szeretetre méltó, / Erősítse meg a fényes trónodat a tett. Legyél örökké győztes és élj sokáig egészségben."[218]

Eberhard (815–866), friuli hercege, korának meghatározó politikai, kulturális és katonai szereplője volt. Szoros kapcsolatot ápolt olyan írókkal és gondolkodókkal, mint Lapus Servatus, Hrabanus Maurus, Orbaisi Gottschalk vagy Reimsi Hinkmar. Támogatottjai közé tartozott Scottus is, aki Hartgar püspök nevében írta ezt az ajánlást.[219] Hartgar 854-ben halt meg, vagyis ekkor születhetett az említett kódex, amely tartalmazhatott egy másolatot a „Foglalat"-ról. Scottus pedig a levelet szánta ajánlónak, amelynek néhány szava már jelzi a forrást: a kővető (*carrobalista*), amely „*köveket dobál*" a legio szerszámait felsoroló caputtal párhuzamos.[220] A „*szörnyű faltörő kos*" (*aries*), amely „*a torony falát morzsolja és döngeti*" a „Foglalat" ostromról szóló részében jelent meg.[221] A kaszás fogatok motívuma is ismerős lehet Vegetiustól: „*Leginkább azonban a római katonák következő hadifortélya pusztította őket: (...).*"[222] Ugyanezzel a caputtal vonható párhuzamba az elefántok „leterítése": „*és tornyaikkal együtt leterítették s agyonsújtották őket, ami a legbiztosabb módszernek bizonyult.*"[223] Scottus azon felvetése, miszerint „*Ezt az elrejtett tudást megtalálod majd a gyűjteményben*", nem azt jelenti, hogy most találták meg a „Foglalat"-ot. Mivel néhány évtizeddel korábban már Alcuin kezébe is eljutott Vegetius,[224] ezért inkább arra kell gondolnunk, hogy egy új másolatot készítettek.[225] Az utolsó sorokban Scottus abban reménykedett, hogy ez a kódex hasznos tanácsokkal látja el Eberhardot, aki a szaracénokkal és a szlávokkal is harcolt.[226] Azt azért mindenképpen sejthetjük, hogy ez a rövid versecske inkább Eberhard figyelmének a felkeltését szolgálta, mintsem hogy praktikus tanácsokkal lássa őt el. A felsorakoztatott példák inkább nosztalgikusak; Eberhard nem valószínű, hogy találkozott harci szekerekkel, még kevésbé elefántokkal. Scottus ezekkel a költői sorokkal színesebbé, izgalmasabbá szerette volna tenni ajánlását.[227]

Az Eberharddal kapcsolatos történet azonban itt még nem ért véget. Hogy a „Foglalat" új másolata látott napvilágot, azt jól szemlélteti Eberhard végakarata, amelyet szerencsére megőriztek az utókor számára: „*Én, Eberhard gróf és feleségem, Gizella, elhatároztuk, hogy halálunk után gyerekeink a birtokunkat (...) felosztják egymás között. A házi kápolna könyveit szét akarjuk osztani közöttük. Azt akarjuk,*

hogy Unroché legyen: 1. a kétrészes imakönyv, 2. a könyvárunk, (...) 5. övé legyen a katonai kézikönyv [liber rei militaris]."[228] Tehát a végakarat szerint Eberhard fia, Unroch kapta a *liber rei militaris*t, amely azonos lehetett azzal a példánnyal, amelyet Scottus ajándékozott Eberhardnak.[229] Mivel Unroch fiatalon elhunyt, ezért a legidősebb életben lévő fiútestvér, Berengár (845–924) lépett trónra, aki 874-től Friuli őrgrófja, 887-től Itália királya, 915-től pedig római császár volt. Berengár életrajzát részletesen ismerjük,[230] viszont a *liber rei militaris* további sorsáról semmit sem tudunk. Berengár legnagyobb hadjáratát a magyarok ellen vezette 899-ben, azonban a Brenta-folyó menti csatában súlyos vereséget szenvedett még úgy is, hogy csapatai háromszoros túlerőben voltak. A király a hadjárat alatt több baklövést is elkövetett: túlságosan elbízta magát, nem használta ki létszámfölényét, helyismereti előnyét, hiányzott az erélyes felderítés, nem sáncolta el a táborát, őrizetlenül hagyta a folyó gázlóit, rossz taktikát választott (nem zárt lovasrohamra épített).[231] Talán nem követte volna el ezeket a hibákat, hogyha visszaemlékszik Vegetius tanácsaira. Mivel nem így tett, ezért azt kell feltételeznünk, hogy a „Foglalat" valamiért elkerülte a figyelmét.

A kora középkor egyik legkedveltebb kivonatoló műfaja a *florilegium* vagy *anthológia* volt, amelyben a szerző szó szerint idézett az eredetiből. Az ókori vagy ókeresztény idézeteket gyakran kiszakították eredeti szövegkörnyezetükből, és kisebb-nagyobb betoldásokkal vagy a mondat szerkezetének átformálásával egy erkölcsi szentenciát nyertek.[232] A kivonatolás eme módjára az egyik legjobb példa Sedulius Scottus florilegium gyűjteménye, a *Collectanea*, amit az ún. Cusanus 52 (korábban C14-esnek nevezett) kódex tartalmaz. A kódex a 15. századból származik, és a Moselle-folyó völgyében lévő németországi kisváros, Bernkastel-Kues ispotályának könyvtára őrizte meg.[233] Ebben a gyűjteményben számos ókori szerzőtől, például Senecától, Orosiustól, Cicerótól, Frontinustól, Vegetiustól vagy éppen a Historia Augustából olvashatunk részleteket. A 255r col. 2 255v col. 1 jelzetű ívlapok között, *ex libris Flavii de arte bellica* cím alatt jegyeztek le 26 pontot Vegetiustól.[234] A kivonatoló kiléte mindaddig homályban maradt, amíg a kódexben fel nem fedeztek néhány, eleddig ismeretlen kivonatot Cicerótól. Alaposabb vizsgálatot követően Theodor Mommsen megállapította, hogy az itt lejegyzett Historia Augusta részletek ugyanazok, mint amelyeket Scottus a *De rectoribus Christianis* könyvében összegyűjtött.[235] Végül 1892-ben Ludwig Traube-nak paleográfiai érvekkel is sikerült alátámasztania Mommsen sejtését. Eszerint a kódex 246r–273v ívlapjai közötti kivonatok szerzője eredetileg Scottus volt.[236] A kódex egyébiránt Liège-ben, a Meroving és Karoling udvar egyik központjában született,[237] vagyis a *Collectanea* beállítható a pedagogizáló, az uralkodó jellemét formáló szövegek sorába. Amellett, hogy Scottus elsőként hivatkozott tudatosan a „Foglalat" katonai

motívumaira, nem elhanyagolható szempont az sem, hogy az államelméleti kérdések boncolgatásában is elindított egy olyan folyamatot, amely majd sokkal markánsabban fog megjelenni John of Salisbury *Policraticus*ában. Scottus módszertanilag egy-egy szellemes kifejezést, frázist ragadott meg, és nem másolt át egész bekezdéseket vagy caputokat úgy, ahogy azt John of Salisbury tette. Scottus mondatai egyedül állnak mindenféle kiegészítés vagy kommentár nélkül, amiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az általános erkölcsi intelmekkel és a klasszikus kor példáinak közvetítésével igyekezett tanácsokkal ellátni az uralkodót. Ugyanakkor betoldásaival, rövidítéseivel, néhány mondat átalakításával saját korábbi írásait is igazolni kívánta.[238] Az egyes részletek között nincs tartalmi összefüggés és különösebb rendszerezés nélkül, folytatólagosan vetette papírra mondandóját.[239]

1. *„Signatis* [*itaque*] *tyronibus per cotidiana exercicia* [exercitia] *armorum est demonstranda doctrina."* (A bélyeggel megjelölt újoncokat naponkénti gyakorlatoztatással kell bevezetni a fegyverforgatás tudományába.) Ez a mondat abban a caputban található, ahol Vegetius az újoncok megjelöléséről beszélt.[240] Az eredetihez képest Scottus kihagyta az *itaque* (tehát) kötőszót, amely érthető is, hiszen az ő mondatának nincs előzménye, míg Vegetiusnál ez a mondat a caput második bekezdését indította el. Viszont nem tudjuk, hogy elsőként miért pont erre esett a választása. Hasonlót nem ismerünk a frank hadseregben (Hrabanus se vette át). Az is lehet, hogy egyszerűen csak a módszer, a *„pontozásos bekarcolás"* keltette fel a figyelmét. Az *exercicia* (gyakorlat) az *exercitia* középkori változata.

2. *„Solo terrore armorum et non potius fortitudine nobis formidinem incutis."*[241] (Csak a fegyverek erejével keltesz bennünk félelmet, nem pedig bátorsággal.) Valószínűleg az I. 13. caputból ered a mondat: *„Mert nem a ruhák csillogása, vagy az arany, ezüst és drágakövek bősége hajlítja az ellenséget tiszteletünkre vagy engedékenységre, hanem egyes-egyedül a fegyverektől való félelem."*[242] Vegetius itt azt próbálta hangsúlyozni, hogy az állam biztonsága a jól kiképzett hadseregen múlik. Az ellenséget pedig ne pénzzel és gazdagsággal, hanem a fegyverek erejével rettentsék el. Scottus mondatában *„a fegyverek ereje"* ellentétes a *„bátorsággal"*.[243] Viszont Vegetius az első caputban inkább azt sugallta, hogy a bátorság a kiképzés eredménye, és nem az ellentéte: *„Azt látjuk ugyanis, hogy a római nép nem egyébbel, mint a fegyverforgatásban való gyakorlottságával, táborfegyelmével és a katonáskodásban való tapasztalatával igázta le a földkerekséget."*[244] Vagyis Scottus nagyban eltért forrásától. Az E/2. személy használata pedig talán retorikai fogásnak tudható be.[245]

3. *„Nichil* [nihil] *est, quod non assidua* [adsidua] *meditatio facillimum reddat."* (Nincs olyan dolog, amit az állandó gyakorlás ne tenne

igen könnyűvé.)[246] Ez a kiképzés egyik utolsó caputjának kulcsmondata, ahol Vegetius arra hívta fel a figyelmünket, hogy az újoncokkal állandóan gyakoroltatni kell a teherhordást, mivel nehéz hadjárat idején előfordulhat, hogy az élelmet és a fegyvereket maguknak kell vinniük. Vegetius eredetijében: „*Nec hoc credatur esse difficile, si usus acceserit; nihil enim est, quod non adsidua meditatio facillimum reddat.*" Scottus elhagyta a mondat első tagját (Nem szabad azt hinni, hogy ez nehéz, ha a katonák gyakorlottak...) és az *enim* (mert/ugyanis) kötőszót egy frappáns szólást alkotva így.[247] A *nichil* tagadószó a *nihil* középkori változata.

4. „*Indubitati probatio* [adprobatio] *artis est* [sit] *rerum semper affectus* [effectus]." (Kétségtelen, hogy a tudás bizonyítéka mindig az eredményesség.) Hasonlóan az előzőhöz, itt is Scottus egyik szólásába botlunk. Az eredeti mondat a második fejezet bevezetőjének első mondata, mely szerint az uralkodónak szem előtt kell tartania az ősök hadügyi szokásait.[248] A *probatio* az *adprobatio/addprobatio* (bizonyíték) egyik változata, és a *sit* (van/legyen) helyett is jobbnak látta az *est* (van) használatát.

5. „*Plurimum* [enim] *terroris hostibus armorum splendor importat* [inportat]." (Az ellenségben igen nagy félelmet kelt a fegyverek csillogása.) Scottus az *enim* kiiktatásával megint önállósított egy mondatot. A caputban Vegetius a lovassági turmákról beszélt: fegyverzet, létszám stb. A lovasság parancsnoka, a *decurio* követeli meg, hogy a lovasok a „*vértjüket vagy páncélzatukat, lándzsáikat és sisakjukat gyakran fényesítsék és gondozzák. Az ellenségben ugyanis igen nagy félelmet kelt a fegyverek csillogása.*"[249] Vegetius tágabb értelmezést adott a mondatnak: csata előtt a lovas ápolt és kifényezett páncélzatban tündökölve nagyobb önbizalommal vágtathat. A kiragadott mondatot viszont úgy értelmezhetjük, hogy az ellenség elrettentése az elsődleges cél.[250] Az *importat* az *inportat* (okoz) helyesírásbeli változata.

6. „[Igitur] *Qui desiderat pacem, praeparet bellum. Qui uictoriam cupit, milites imbuat* [inbuat] *diligenter. Qui secundos optat euentus, dimicet arte non casu.*" (Aki békét akar, készüljön fel a háborúra; aki győzelmet kíván, gondosan képezze ki a katonáit; aki kedvező kimenetelt óhajt, felkészülten harcoljon, és ne bízza magát a véletlenre.) Eme klasszikussá vált mondatok eredetije a harmadik könyv bevezetőjében olvasható, ahol Vegetius példái a tudás hasznosságát helyezték a középpontba: a spártai Xanthippos nem vitézséggel, hanem szakértelemmel jött a karthágóiak segítségére, akik így ejtették foglyul Atilius Regulust consult, és egyetlen ütközetben diadalmasan befejezték a háborút. Hannibál is a spártai hadvezér tanácsaival semmisített meg sok-sok consult és legiót. „*Aki* [tehát] *békét akar, készüljön a háborúra (...). Senki sem vetemedik kihívásra, senki sem merészel támadni, ha tudja, hogy*

ellenfele fölényben van, mihelyt harcra kerül a sor."[251] Nem tudjuk, hogy ez az utolsó mondat miért maradt ki, hiszen van olyan jó, mint az előző három. Talán újfent retorikai indokokat sejthetünk, és ebben a kontextusban nem akarta a negyedik mondattal ellensúlyozni a korábbiak tartalmát, mint ahogy azt Vegetius tette.[252] Ezzel így megerősítette a harmadik mondat, és egyben az egész idézet mondanivalóját: az uralkodó tudománnyal harcoljon, ami az uralkodó és így az állam legfőbb támasza lehet. Az *igitur* (tehát) kivágásával önállósult a mondat.

7. „*Saepius* [enim] *penuria quam pugna consumit exercitum.*" (Az élelmiszerhiány gyakrabban őrli fel az ellenséget, mint a harc.) Ez szintén egy rövidített mondat a III. 3. caputból (Milyen gonddal kell eljárni az élelem és takarmány beszerzésében és biztosításában?). Vegetius így kezdte a caputot: „*A sorrend úgy kívánja, hogy most az ellátásról, a takarmányról és az élelemről essék szó. Az élelmiszerhiány ugyanis gyakrabban őrli fel az ellenséget, mint a harc, és az éhség kegyetlenebb a fegyver vasánál.*"[253] Scottus megfogalmazása rövidebb és velősebb. Ebben a formában kétféleképpen értelmezhetjük a mondást: az uralkodót/államot figyelmezteti arra, hogy gondoskodjon serege ellátásáról, vagy pedig egy katonai javaslat a felperzselt föld taktikájának alkalmazására.[254]

8. „[Ceterum] *Sera parsimonia est tum* [tunc] *seruare cum deficit.*" (Késői takarékosság akkor őrizni valamit, amikor már fogytán van.) Szintén a III. 3. caputból kiragadott mondat. Scottus kihagyta a *ceterum* (különben) szócskát, mivel az csak az eredetiben értelmezhető: „*A raktárak megbízható őrizete és a mértéktartó elosztás azonban biztosítani szokta az ellátást, különösen, ha erről kezdettől fogva gondoskodnak. Különben késő takarékosság akkor őrizni valamit, amikor már fogytán van.*"[255] A mondat önmagában kissé homályos jelentéssel bír, főleg úgy, hogy nem tudjuk, hogy mi „deficites". Egybeolvasva az előző ponttal feltételezhetően élelemre gondolt.[256]

9. „*Interdum* [autem] *imperita rusticitas plura promittit et credit se scire quae nescit.*" (Az együgyű falusiak sok olyat adnak elő, és sok olyanról hiszik el azt, hogy tudják, amit valójában nem tudnak.) Az *autem* (ugyanis) kötőszó kivételével, megint csak egy jól hangzó „elszólást" produkált.[257] A mondat önállóan is remekül megállja a helyét. Vegetius kontextusában így szól: „*Ügyelni kell, hogy értelmeseket és tapasztaltakat keressünk, nehogy két-három ember tévedése az egész sereget válságos helyzetbe juttassa; Az együgyű falusiak ugyanis (...).*"[258] Vegetius akkor hozakodott elő ezzel a jelenettel, amikor a sereg ismeretlen területen végez hadmozdulatokat. Ugyanakkor láthatjuk, hogy a véletlenszerű dezinformálásnak bizony súlyos következményei lehetnek.

10. „*Securum iter agitur a quod agendem hostes minime suspicantur.*" (Arra az útra lehet biztonsággal rálépni, amelyről az ellenség a

legkevésbé sejti, hogy járni kell.) Scottus változtatás nélkül másolta át ezt a mondatot a III. 6. caputból. Vegetius szerint a hadvezérnek mindig titokban kell tartania a tervét. Mivel ki vagyunk téve az ellenség kémeinek, felderítőinek és az árulóknak, ezért arról kapunk tájékoztatást, hogy miként kell a rajtaütés ellen védekezni.[259] Átvitt jelentéstartalom szerint: az állam hogyan védekezzen a külső támadások ellen.

11. „*Cur audes obuiare, cum tam a fronte quam supra caput tuum hostem cernis armatum.*"[260] (Miért mersz ellenállni, amikor a felfegyverzett ellenséget látod magad előtt és a fejed felett?) Scottus az E/2. személlyel és a mondat szerkezetének átalakításával teljesen megváltoztatta az eredeti jelentést. Vegetiusnál: „*Aperta autem uis si praeperatur in montibus, altiora loca praemissis sunt praesidiis occupanda, ut hostis, cum aduenerit, reperiatur inferior nec audeat obuiare, cum tam a fronte quam supra caput suum cernat armatos.*"[261] (Ha nyílt harci erőt akarsz felvonultatni a hegyekben, előreküldött osztagokkal a magasabban fekvő helyeket el kell foglaltatni, hogy az ellenség, amikor megérkezik, alacsonyabban találja magát, és ne merjen támadni, amikor szemben és a feje fölött egyaránt fegyvereseket pillant meg.) Nem teljesen világos Scottus változtatásainak célja. Esetleg a keresztényekre jellemző pacifista szemlélet révén újfent az állam védelme a fontos.

12. „*Quis* [autem] *dubitet artem bellicam rebus omnibus esse potiorem, per quam libertas retinetur et dignitas propagatur, prouinciae conseruantur et imperium.*" (Ki vonhatná kétségbe, hogy a hadművészet minden másnál jelentősebb, hiszen rajta keresztül tartjuk fenn szabadságunkat, rajta keresztül terjesztjük ki fennhatóságunkat és őrizzük meg a birodalmat.) Ez a passzus a III. 10. caput második mondata, ahol Vegetius a hadvezér teendőit taglalta, ha annak csatától elszokott, vagy újoncokból álló serege van. A caput első mondata: „*Minden művészet és minden foglalatosság a naponkénti alkalmazásban és a szüntelen gyakorlással tökéletesedik.*"[262] Scottus csak az *autemet* (ugyanis) vette ki, viszont a jelentés nem változott: mindkettőjüknél az állam védelme, a hadművészet tudománya, és a mindennapos gyakorlás élvez elsőbbséget.

13. „*Imperitorum* [enim] *uel ignauorum est uociferari de longe* [antequam ueniatur in aciem]*; cum hostes magis terreantur, si cum telorum ictu clamoris horror accesserit.*" (A járatlanok vagy gyávák szokása már messziről kiáltozni, mielőtt felsorakoznak, holott az ellenséget inkább megrettenti, ha a félelmetes harci kiáltással érkezik a megborzongató zajával a távolra ható dárdák csapása.) Vegetius ebben a caputban azt elemezte, hogy hol kell állnia az első, a második és a harmadik hadseregparancsnoknak. Miután felsorakoztak a csapatok, és a parancsnokok is elfoglalták pozíciójukat, következik a *barritus*, amelyet Scottus kihagyott, de az ajánlást megtartotta: „*A harci kiáltást,*

amelyet barritusnak neveznek, csak akkor kell hallatni, amikor a harcrend már mindkét oldalon felsorakozott. Ugyanis a járatlanok vagy gyávák szokása (...)."[263] Scottus érthetően megint elhagyta az *enim*et, ugyanakkor betoldotta az *antequam ueniatur in aciem* (mielőtt felsorakoznak) részt, de ezzel nem változott meg a mondat jelentése.

14. „*Pars* [enim] *uictoriae est inimicum turbare, antequam dimices.*" (A győzelem egyik része az, hogy megzavarod az ellenséget, mielőtt harcba bocsátkozol vele.) Vegetius a gondolatmenetét ott kezdte, hogy elsőként kell felállítani a harcrendet, amely saját csapataink önbizalmát növeli, az ellenfelét pedig csökkenti. Ha az ellenfél látja, hogy „elkésett", úrrá lesz rajta a félelem és a szorongás. „*A győzelem egyik része ugyanis az, (...).*"[264] Ez egyszerű, megfontolandó tanács, amelyet az *enim* kivágásával alkotott meg Scottus.[265]

15. „*Currus falcatus leui impedimento retinetur unoque adflictu aut uulnere a tergo decipitur.*"[266] (A kaszás négyesfogatot feltartóztatja már a könnyű akadály is, és egyetlen hátulról jövő csapás vagy sérülés hatására használhatatlanná teszi.) Ez a III. 24. caputból származik, ahol megismerkedhettünk a kaszás négyesfogatok és az elefántok elleni harccal. Összehasonlítva az eredeti mondattal, láthatjuk, hogy vagy Scottus, vagy egy utána következő másoló hibát vétett az átvételben: „*Nam difficile currus falcatus planum semper inuenit campum et leui inpedimento retinetur unoque adflicto aut uulnerato equo discipitur.*"[267] Vagyis az *adflictó*ból *adflictu*, az *uulnerato equó*ból (megsebzett ló) pedig *uulnere a tergo* (hátulról megsebzett ló) lett. Ez megváltoztatta a mondat jelentését, mivel Vegetiusnál „*egyetlen ló elestével vagy megsebesülésével*" lesz használhatatlan a kaszás négyesfogat.[268]

16. „*Cur prior clamore ac bucinis exultare uideris* [videatur]." (Elsőnek miért lássanak téged ujjongani lármával és harsonával?) Kiragadva szövegkörnyezetéből a mondat értelmetlen, így kérdéses, hogy mi célt szolgál. Vegetius a III. 25. caputban azt taglalta, hogy mi a teendő, ha a sereg részben vagy egészben megfutamodott: nem szabad kétségbe esni, feladni a reményt, vagy hogy a balsikerek megtörjenek. Aki fölényben akar maradni „*(...) elsőnek vegye le a fegyverzetet az elesett ellenségről, vagy ahogy a katonák mondják: söpörje össze a csatamezőt, és elsőnek lássák ujjongani lármával és harsonával.*"[269] Vagyis tegyünk úgy, mintha megnyertük volna az ütközetet! Ezzel önbizalmunk erősödik, és megrettentjük az ellenséget. Tehát önmagában Scottus kiemelése nem azt fejezi ki, amit az eredeti sugároz. A kérdő mondat (*cur*) és az E/2. személy (*uideris*) miatt megint csak retorikai célok vezérelhették Scottust.[270]

17. „*Nulla consilia meliora sunt* [nisi] *quam illa quae ignorauerit aduersarius* [antequam facias]." (Az a jó haditerv, amelyről az ellenfélnek nincs tudomása.) Némileg átalakított mondat „A hadviselés általá-

nos szabályai" című caputból. Scottus kivette a *nisi* (csak) kötőszót és az *antequam facias*t (mielőtt végrehajtanád). A jelentés azonban nem változott, és megőrizte a mondanivalót.[271]

18. *„Amplius iuuat uirtus quam multido."* (A vitézi erény többet ér, mint a tömeg.) Egy klasszikus szólás az aforizmagyűjteményből, amely változatlan formában köszön vissza Scottusnál is.[272]

19. *„Exercitus labore proficit otio consenescit."* (A hadsereg munkában fejlődik, semmittevésben elsatnyul.) Ez is egy praktikus megjegyzés „A hadviselés általános szabályai"-ból.[273]

20. *„Usitata uilescunt."* (A megszokottak hatástalanok.) Az eredeti mondat így hangzik: *„A váratlan dolgok megriasztják az ellenséget, a megszokottak hatástalanok."*[274] Scottus kiragadta a mondatot a katonai kontextusból, szélesebb értelmezési lehetőségekkel látva így el.

21. Scottus, mielőtt a negyedik könyvből idézne, felírt egy megfejthetetlen eredetű mondatot: *„Numa Pompilius canus fuit a prima aetate"*, amelynek a fordítását úgy lehetne visszaadni, hogy „Numa Pompilius fehér (hajú) volt, (életének) első évétől." Numa Pompilius (Kr. e. 715-672) Róma második királya, mitikus személyiség volt, aki a történetírás szerint Püthagorasztól tanult bölcseletet. Lehet, hogy erre utal a mondat: Numa Pompilius már fiatal korától fogva bölcsességgel volt megáldva.[275] Viszont a megjegyzés célja ismeretlen (még szólásként sem állná meg a helyét) és semmi hasonlót nem találunk Vegetiusnál.

22. *„Cunctos imperatores felicitate, moderatione, castimonia, exemplo indulgentiae, studiorum amore praecedis; regni animique tui bona cernimus; haec enim anticipare et superior optauit aetas extendi imperpetuo futura desiderat. Quibus rebus tantum unieurso orbi* [copi] *conessum praestitum gratulamur donum, quantum uel humana mens petere uel gratia potuit diuina conferre."* (Minden császárt felülmúlsz sikerben, igazságos kormányzásban, erkölcsi tisztaságban, a jóság példájában és a tudományok szeretetében. Látjuk és élvezzük uralkodásod és nemes lelked javait, melyekhez korábban szeretett volna hozzájutni a megelőző kor, és amelyeket örök időkre szeretne kiterjeszteni az eljövendő. Azokból, amik ezek által az egész földkerekségnek jutottak, annyinak örvendezünk, amennyit csak emberi elme kérni, vagy isteni kegy nyújtani képes volt.) Ez a hosszú gondolat, amelyet változtatás nélkül idéz Scottus, a negyedik könyv bevezetőjében olvasható. Különösebb kommentár nem szükséges a passzushoz. Scottus az uralkodóját dicsőíti, ami a korszakban természetesnek számított, főleg akkor, amikor az író közel állt az udvarhoz.[276] Scottus szövegében *copi* áll kisatírozva. Én Vegetius eredetijét, az *orbi*t vettem át.

23. *„Angulosus murus nec facile disrumpitur."* (Egy sok beszögeléssel felépített falat nem könnyű lerombolni.) A mondat Scottustól ered, és a negyedik könyv azon caputját foglalta vele össze, ahol Vegetius azt

propagálta, hogy nem egyenes, hanem beszögelléses falakat kell építeni.[277] Ha építészeti kontextusban tekintünk a mondatra, akkor Scottusnak egyszerűen csak megtetszett az olyan típusú fal, amelynek beszögellései a falak támpillérei. Viszont ezúttal sokkal indokoltabb egy másik interpretáció. Tudjuk, hogy a frankoknál a 850–60-as években szisztematikus erődépítési program vette kezdetét (Edictum Pistense) a viking betörések megfékezésére, vagyis sokkal valószínűbb, hogy Scottus gondolataiban inkább katonai megfontolások szerepeltek.[278]

24. „*Numquam periclitati sunt famae* [fame], *qui frugalitetem inter copiam inter copiam seruare caeperunt.*" (Sohasem fenyegette éhség azokat, akik a bőség közepette kezdték meg a takarékoskodást.) Scottus a 8. idézethez hasonlóan újra a takarékosságot járja körül. Ezúttal viszont az ostromlottak szempontjából vizsgálta meg a kérdést. Az ostromharcászat taglalásakor megtudtuk, hogy az ostromlottaknak mindenféle táplálékot és élelmiszert a falak mögé kell hozniuk. Viszont az egész nem ér egy fabatkát sem, ha mindezt nem hozzáértő személy osztja be.[279] A motívum újbóli feltűnésével Scottus nyomatékosítani akarta: ha nem pazarolsz, nem fogsz szűkölködni! Az idézetben a *famae* (hírnév) szó helyett a *fame* (éhség) szónak kellene állnia. Érdekes az *inter copiam* (bőség közepette) megduplázása és aláhúzása. Vagy a figyelem felkeltése végett szerepel ez a szokatlan jelölés,[280] vagy pedig egyszerű figyelmetlenségről van szó, ahogy a *copi* esetében is.

25. „*Tumore* [Tu more] *arietum retrocedis ut uehementius ferias.*" (Kosok módjára hátrálsz, így hevesebben öklelsz.) Betekintést kapunk az egyik ostromeszközbe, a faltörő kosba, amelynek működését a IV. 14. caput írta le. Az idézet egy hosszabb mondat része, átalakítva szólássá: „*(...) uel quod habet durissimam frontem, qua subruit muros, uel quod more arietum retrocedit ut cum impetu uehemenitus feriat.*"[281] Az eszközt kosnak nevezik, „*egyrészt azért, mivel igen kemény homloka van, mellyel betöri a falakat, másrészt mivel kosok módjára hátrál, hogy nekirontva hevesebben lökjön.*" Az etimológiai olvasat helyett ezúttal érdemes metaforikus tartalmat keresnünk. Ha egybevetjük az Eberhard-levél megfelelő sorával, továbbá az E/2. személy használatával, úgy látszik, hogy újabb hasznos katonai tanácsra lelünk: színlelj visszavonulást, mielőtt támadsz! Scottusnál *Tumore arietum* szerepel, amely viszont úgy is fordítható, hogy „*A faltörő kosok dudorral.*" Valószínűleg ez elírás, mivel a mondat második személyben van, és így a *Tu more* csak különírva fogadható el.[282] Persze lehet, hogy a másolt szövegben még nem voltak szétválasztva a szavak.

26. „[*Saepe*] *ex procellis serenitas redditur et rursum in procellas serena motantur* [mutantur]."[283] (A vihar után gyakran visszatér a derült égbolt és fordítva, a derült idő viharrá változik.) Ez a mondat a IV. 38. caputból származik (A szelek nevei és fajtái); a tizenkét szél közül leg-

többször csak egy szél fúj, néha kettő, nagy viharok esetében pedig három. *„Rohamukra a tengerek, amelyek maguktól simák és csendesek, tajtékzó hullámokkal dühöngenek; fuvallatukra az idők és helyek természetéhez képest a viharokból derű születik és fordítva, a derült idő viharrá változik.”*[284] Katonai jelentést nehéz lenne kihámozni a mondatból. Inkább a természet ciklikusságára, a dolgok változására és egyben állandóságára volt kíváncsi. Scottus az idézetben csak annyi változtatott, hogy betoldotta a *sepe* (gyakran) időhatározót.[285]

Szerencsére a *De rectoribus Christianis* (A keresztény uralkodókról) is segíthet abban, hogy megfejtsük Scottus kivonatainak a célját, mivel a *liber Flavii de arte bellica* három idézete is felbukkan ebben a műben. Ahogy már korábban szóltunk róla, ez II. Lothárnak szóló királytükör volt, amelyben Scottus erkölcsi és gyakorlati tanácsokat intézett uralkodójához. Valamikor 843-855 között vethette papírra.[286] A műben igyekezett elválasztani a jó uralkodói tulajdonságokat a rossztól. A nagyobb hatás kedvéért költői és prózai eszközöket is bevetett, amelyek sorába beállíthatók a *liber Flavii de arte bellica* idézetei is.[287]

A *De rectoribus Christianis* hatodik fejezetében Scottus arról beszél, hogy egy uralkodó milyen barátokkal és tanácsadókkal vetesse magát körül. A rossz tanácsadókat el kell távolítani, mert javaslataikkal pusztulásba vihetik az államot. Azok, akik a bűnös életért megvetik az isteni elveket, sosem lesznek hű szolgái egy földi uralkodónak. *„Lehetnek segítőkészek azok, akik így saját maguknak is ártanak?”* - kérdezi Scottus.[288] Ezen a ponton hirtelen témát vált, és amellett érvel, hogy mennyire fontos titokban tartani egy tanácskozás döntéseit: *„De mivel az üdvös dolog, hogy a mindenható Isten tanácsait és parancsait elterjesszük, így néha titkolnunk kell az ellenség elől a bölcs vezetők tanácsait. Ugyanakkor az államban az a jó haditerv, amelyről az ellenfélnek nincs tudomása. Mert csak arra az útra lehet biztonsággal rálépni, amelyről az ellenség a legkevésbé sejti, hogy járni fognak rajta.”*[289] Az utolsó két mondatban a *liber Flavii de arte bellica* 17. és 10. pontja tűnik fel. Az előbbi elejére Scottus beszúrta a *siquidem in re publica* (ugyanakkor az államban) tagot némileg átalakítva a szórendet. Ezzel inkább az államra, mint legfelsőbb irányítószervre tett utalást, mintsem hogy specifikálja a katonai szituációt, ahogy azt Vegetius tette.[290] A második mondat egy *etenim* (mert) közbeiktatásával válik magyarázó mondattá. Megállapíthatjuk tehát, hogy Scottus ezzel a katonai példával a titoktartás hasznosságát próbálta érzékeltetni és nem katonai aspektusokat keresett.

A *liber Flavii de arte bellica* harmadik, 26. idézete a *De rectoribus Christianis* tizenhatodik fejezetében van elrejtve. Itt arra láthatunk példát, hogy egy jó uralkodónak mit kell tennie balszerencse idején. Az uralkodó ne essen kétségbe, hanem bízzon Isten jóságában. Scottus az embe-

riséget a Holdhoz hasonlítja: a jólétük egyik pillanatban nő, mint ahogy a Hold gyarapodik, másszor a balsors miatt csökken, mint ahogy a Hold fogyatkozik. Az örökké tartó dicsőséget nem a Földön, hanem a menny királyságában lehet megszerezni.[291] *„Ennek a világnak pillanatnyi hatalmában és a múlékony dolgok zavartságában, mint ahogyan gyakran a viharral szemben a nyugalom visszatér, úgy a békés dolgok is viharrá változnak. Vagyis ha az állam bölcs kormányzóját balsors éri, ne törje meg egy ilyen vihar féktelensége, hanem inkább erősítse meg az Úrban a lélek egészséges állhatatossága, (...).*"[292] Scottus itteni idézetét is metaforikus értelemben kell néznünk. Viszont a vihar-hasonlat ezúttal nem a természet megújulását és állandóságát, hanem az emberi lét múlékonyságát és változását ábrázolja: a sorscsapások „viharai" (*procellis adversitatum*) juttatnak el minket a derűhöz és békességhez (*serenitas*).[293] Ugyanakkor ezúttal is az állam védelmét sejthetjük a háttérben azzal, hogy a „*bölcs kormányző*" „lelki egészségének" állhatatosságáért szólalt fel.

Az összes idézetet egybevetve megállapíthatjuk, hogy Scottus elsősorban metaforák és szólások megalkotásához, morális kérdések tisztázásához támaszkodott Vegetiusra. Ez viszont nem azt jelenti, hogy ne lett volna tisztában Vegetius céljaival. Az Eberhard-levél tökéletesen mutatja, hogyha kellett, katonai oldaláról is meg tudta ragadni a „Foglalat"-ot. Viszont mégis azt a konklúziót vonhatjuk le, hogy elenyésző katonai hivatkozást tett, és inkább az államelméleti kérdések felé fordította az uralkodó figyelmét. A példák rendszerezésével is ez a kép rajzolódik ki. A *liber Flavii de arte bellica* 26 pontja közül tizenhárom (1, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19) testesít meg valamilyen katonai jellegű információt. Tíz idézet (2, 3, 4, 8, 9, 23, 24, 25, 26, továbbá a *De rectoribus Christianis* mondatai) hétköznapi megfigyeléseket, egyszerű megállapításokat, javaslatokat gyűjtött egybe. A 22. középpontjába az uralkodó magasztalását helyezte Scottus, és talán ide csatolhatjuk a rejtélyes 21. idézetet is. Megfejthetetlen a 16. és 20. pontok célja. A tizenhárom katonai információt hordozó idézet közül sok homályos és/vagy haszontalan (1, 5, 10, 11, 12, 13, 15, 18). Az uralkodónak gyakorlati haszonnal kecsegtethetett a 6., 7., 14., 17. és 19. idézet. Másik szemszögből vizsgálva a 2., 6., 7., 8., 10. és 12. idézetek, továbbá a *De rectoribus Christianis* „vihar-békesség" hasonlata az uralkodóért és az állam védelméért is lándzsát törhettek.[294] Scottus tehát tudatosan merített Vegetiustól: érintett államelméleti kérdéseket, a katonai dolgok iránti érdeklődése pedig minimális volt. Ezt egyébként alátámasztja a *De rectoribus Christianis* egyik megjegyzése is, miszerint Isten segítő keze sokkal inkább meghatározza egy csata kimenetelét, mint a seregek ereje és bátorsága.[295] Ugyanakkor Scottus a legjobb bizonyíték arra, hogy kijelentsük: nemcsak azért forgatták a „Foglalat"-ot, mert egy hadsereg reformra szorult. Vegetiust katonai érdeklődés hiányában is lehetett olvasni.

A „Foglalat” első reformere

Hrabanus Maurus

Az eddigiekben olyan szerzőkkel ismerkedhettünk meg, akik a „Foglalat”-ot főleg természeti jelenségek leírására, saját maguk vagy forrásuk igazolására, továbbá figyelemfelkeltésre használták. Sedulius Scottusnál a hangsúly már kifejezetten a „királykép” formálása, az uralkodó institúciókkal való ellátása volt. Ugyan tettek néhány katonai megjegyzést, azonban a „Foglalat”-ra nem úgy tekintettek, mint a római hadművészetet elméleti és gyakorlati úton összefoglaló műre. Az első próbálkozás eme űr betöltésére Hrabanus Maurus nevéhez fűződik. Írása, a *De procinctu Romanae miliciae* egy rövid katonai kézirat, amelynek címzettje a már korábban említett II. Lothár frank király lehetett. A *De procinctu Romanae miliciae* jelentősége főleg abban rejlik, hogy először kísérelte meg a vegetiusi elveket a gyakorlatba is átültetni, ezzel újraértelmezve a római katonai örökséget.

Hrabanus Maurus Magnentius a Karoling-kori reneszánsz egyik legnagyobb hittudósa, filozófusa, számos könyv, költemény, institúció szerzője, fordítója volt.[296] 780-ban született Mainzban nemesi család sarjaként. 801-ben belépett a Szent Bonifác által alapított fuldai kolostorba. Tehetségére hamar felfigyeltek, és a kolostor apátja Tours-ba küldte, hogy a híres egyházi tanító, Alcuin keze alatt fejlődjön tovább. Alcuin hamar megkedvelte a szorgalmas diákot, akit Nursiai Benedek legkedvesebb tanítványa után nevezett el Maurusnak. Tanulmányait követően a fuldai kolostor iskolájának és könyvtárának lett a vezetője. Itt olyan, később kiváló tudósoknak volt a tanára, mint Walafrid Strabo vagy Ofrid von Weissenburg. 822–42 között a kolostor apáti tisztét töltötte be, majd visszavonult a St. Petersberg-i kolostorba, hogy a hitnek és a tudomá-

nyoknak éljen. 847-ben visszatért a közéletbe, és Mainz érseke lett egészen haláláig, 856-ig. A tudományokban és főleg az oktatásban véghezvitt felbecsülhetetlen értékű tevékenysége miatt később a „Germánia tanítója" (*Praeceptor Germaniae*) titulussal illették.[297] Életművéből számunkra egy teljesen elfeledett kivonatgyűjtemény, a *De procinctu Romanae miliciae* (A római katonaság harckészültté tételéről) érdemel több figyelmet. Célja ugyanaz volt, mint Vegetiusnak: az író ezzel a könyvecskével szeretett volna mintát adni a hadszervezeti reformokhoz. Hrabanus a bevezetőben nem nevezte meg urát, viszont a II. Lothárnak címzett *Tractatus de anima* (Értekezés a lélekről) című művében utalt a *De procinctu*ra: *„Mivel excellenciádnak oly sok mindent illik ismernie, így ezt* [az írásomat] *a római hadtudomány bizonyos fejezeteivel megtoldottam arról: hogyan képezték ki az ókori újoncokat. Azért tettem ezt, mivel úgy találtam, hogy mindez hasznos lesz a barbárok túl gyakori betörései miatt. Ezen dolgokat Flavius Vegetius Renatus könyvecskéjéből kivonatoltam, aki a régmúltban élt rómaiakról írt, és én összeillesztve ezeket, arra törekedtem, hogy rövid jegyzetekkel ellássam, tartózkodva a szófecsérléstől, nehogy úgy tűnjön, hogy olyan dolgokról írok, amelyek nem hasznosak a modern időkben (...)."*[298] A *De procinctu* első tanulmányozója, Ernst Dümmler szerint a címzett I. Lothár frank császár (840–855) fia, II. Lothár itáliai frank király (855–869) lehetett. Ebből az következik, hogy Hrabanus életének utolsó hónapjaiban vetette papírra a *De procinctu*t, mivel II. Lothár 855. szeptember 30-án lépett trónra, Hrabanus pedig 856. február 4-én hunyt el.[299] A *De procinctu*ról sokáig azt hitték, hogy elveszett. Végül 1856-ban, a trieri dómban bukkant rá Marx plébános. A kézirat egy verseskötetbe volt beágyazva, amelyről megállapították, hogy egy 12. századi másolat. Mivel az író neve nem volt feltüntetve, ezért csak az első elemzés után jöttek rá, hogy a szöveg a „Foglalat" első könyvére hasonlít, és szerzője Hrabanus Maurus volt. A két mű közötti hasonlóság egyértelmű volt: azonos szerkezeti felépítés vagy ugyanazon példák használata. Viszont ne gondoljuk, hogy Hrabanus szóról szóra lemásolta a „Foglalat"-ot! A fent idézett ajánló szerint nem ír olyan dolgokról, amelyek már nem hasznosak a modern időben (*tempore moderno*).[300] Ezzel azt kívánta érzékeltetni, hogy Vegetius leírásának számos pontja azért még most is aktuális, amelyet a király fel tud használni az uralkodása folyamán.

A *De procinctu* tizenöt caputot tartalmaz; tizenhárom caput a „Foglalat" első könyvéből, két caput a második könyvből ered. Hrabanus szorosan követte Vegetiust azokban a caputokban, amelyeket követendőnek tartott, gyakran hasonló szavakat, szórendet és nyelvtani szerkezeteket használva. Kihagyta viszont azokat a részeket, amelyek számára értéktelenek voltak, és kommentárokkal látta el azokat, amelyekről úgy érezte, hogy valamiért fontosak lehetnek.[301]

I. (A rómaiak fegyvereik, számuk és erejük révén múlták felül az ellenséget.) A *De procinctu* első caputja a „Foglalat” I. 1. caputján alapszik. Mindkét szerző a római népet dicsőíti, amely a győzelmeit nem számának, hanem a fegyverforgatásban való gyakorlottságának köszönheti: *„Sem a gallok tömege, sem a sudár termetű germánok, sem a nagyszámú hispánok nem tudták felülmúlni őket.”*[302] A rómaiak a győzelmeiket a rátermett újoncoknak és a hatékony kiképzésnek köszönhették: *„Felkészülten irányították őket hadba (...), és a győzelmet dicsőségesen megszerezték.”*[303] Hrabanus Vegetius jellemzését adta vissza apróbb eltérésekkel: eltekintett a táboroktól, és nem hangsúlyozta, hogy nagy gonddal kell eljárni az újoncok kiválasztásában. Ennek okait a hadbaszállási kötelezettséggel lehet összefüggésbe hozni.[304] Mindketten azzal a megállapítással zárták caputjaikat, hogy a győzelem kivívására alkalmasabb egy kisebb létszámú, de jól képzett haderő.

II. (A világ mely részeiről kell sorozni a katonákat?) A második caputban Hrabanus is arról szól, hogy mely vidékről sorozzunk: *„Azok a népek, amelyek a nap hevében élnek bölcsek ugyan, de kevesebb a vérük és félénkebbek. Az északiak híján vannak a bölcsességnek, viszont lelkükben erősebbek és bátrabbak. Ezért a katonákat a mérsékelt égövből sorozták, mert a veszélyt a bölcsességük révén elkerülték és vakmerően rontottak rá az ellenségre.”*[305] Mivel az összes fegyverforgató szabadnak kötelessége volt katonáskodni, földrajzi származásra való tekintet nélkül, ezért ez bevett írói fordulatnak tekinthető, mintsem gyakorlati útmutatónak. Ugyanezen okok folytán Hrabanus eltekintett Vegetius teljes harmadik caputjától, amelyben a római szerző a falusi és városi újoncok közti különbséget taglalta.[306]

III. (Milyen korból kell sorozni az újoncokat?) A *De procinctu* harmadik caputja a „Foglalat” I. 4 caputjával áll szinkronban. Hrabanus megismétli azt az ókori gyakorlatot, hogy lehetőleg a férfikor elején járók közül sorozzunk. Viszont ezt megtoldja a következőkkel: *„Máig megtartották azt a szokást, hogy a gyerekeket és az ifjakat a főemberek birtokain együtt nevelik, akiknek tűrniük kell a nélkülözést, a hányattatást, az éhséget, a hideget és a nap forróságát.”*[307] Ez a mondat a középkori nemes ifjak életének jól ismert képét festi le.[308] Vegetius Sallustiustól vett idézetét egy korabeli közmondással helyettesíti: *„Lovag lehet ifjúkorú, de ha nagykorú, akkor alig vagy egyáltalán nem.”*[309] Mindkettőjük hangsúlyozza, hogy a harc nagyfokú technikai tudást és erős fizikumot igényel. Az edzettséget folyamatos gyakorlatozással kell szinten tartani. Ezután Hrabanus átugorta azt a caputot, ahol Vegetius megszabta a magassági követelményeket. Úgy látszik, hogy az öt láb tízhüvelykes limitet már nem tartották fontosnak, mivel a germán férfiak általában magasabbak voltak, mint a rómaiak.[310] Viszont a következő caputban bevallja, hogy inkább a testalkat, mintsem magasság számít, ezért azt kell gondolnunk, hogy nem a testmagasság alapján válogattak.

IV. (Milyen arcút és alkatút válasszunk?) Itt az I. 6–7. caputok nyújtották az alapot, noha a Homérosz-féle Tűdeidész-hasonlat az átugrott ötödik caputból származik. „*Nemcsak az emberekben, hanem a lovakban, a kutyákban és a sólymokban* [utóbbi nem vegetiusi] *is az erénynek számos külső jele van.*" Hrabanus eltekintett Vergilius méhekről szóló idézetétől és a következőt illesztette be: „*Ha megfontoljuk ezeket, tekintetbe véve az állatvilágot, sokkal óvatosabban kellene a dolgot mérlegelni azon emberrel kapcsolatban, akinek a szabadságért, a király életéért, vagy az anyaország védelméért kell harcolnia az ellenséggel.*"[311] Ezt követi az ideális katona leírása: „*(...) A háborúra szánt ifjú legyen éles szemű és élénk tekintetű* [nem vegetiusi], *széles és izmos vállú, hosszú karú, mértéktartó* [ebben a kontextusban nem vegetiusi], *hosszú ujjú és vékony lábú, farán ne legyen sok hús és legyen erős idegzetű* [nem vegetiusi]. *Még ha meg vannak is ezek a jelek, nagy kívánalmakat ne támasszunk, mert az ifjabb Tűdeidész is alacsony volt, mégis karjában erős. Tehát inkább a test és az arc arányai tekintetében válogattak, mintsem a magasság miatt.*"[312] Úgy tűnik, hogy a frank hadseregben sem voltak kívánatosak a halászok, a madarászok és a női foglalkozást űzők (nem kerültek át a cukrászok és a takácsok). Kívánatosnak tartották az ácsok, a kovácsok, a kerékgyártók, a hentesek, továbbá a szarvas- és vadkanvadászok (Hrabanusnál még medvevadászok) jelenlétét.[313] A 7. caput hátralevő része a sorozás gondos mérlegelésére hívja fel a figyelmünket, hiszen ez a biztosítéka a Római Birodalom életerejének. Hrabanus ettől a résztől eltekintett, mint ahogy az újoncok pontozásos bekarcolásától is.[314]

V. (Hogyan gyakoroljuk a menetet és a futást?) A „Foglalat" I. 9. caputjába csatlakozunk be újra. Az alakzatok felvételéhez, a különféle manőverek kivitelezéséhez nagy gyakorlatra volt szükségük a katonáknak. Ennek a drill-rendszernek (*militaris gradus*) a lényegét úgy ragadta meg Hrabanus, hogy „*(...) minden egyes újoncot meg kell tanítani a rendezett sorokban való gyors menetelésre.*"[315] Vegetiusszal ellentétben itt hangsúlyosabb a támadás sebessége (*rapidus cursus*), az alakzat kohéziója (*ordines*): „*Úgy tanították az újoncokat a menetelésre, hogy amikor hirtelen rátámadnak az ellenségre, elriasszák őket és a csata forgatagában rendben megőrizzék a zászlót.*"[316] A tanács figyelemre méltó, annak tudatában, hogy az igen heterogén frank haderőt csak egy-egy hadjáratra, csatára hívták össze, ahol már nem volt alkalom a hadmozdulatok összecsiszolására vagy a menetelés gyakorolgatására. A caput további érdekessége, hogy az elhangzottakat a lovasokra is vonatkoztathatjuk, annak ellenére, hogy Hrabanus szót sem ejt lovasított gyalogosokról. Valószínűleg ezért hagyta el a menetelés mértékeit is. Utolsó gondolatként Hrabanus is egyetért azzal, hogy árkok és egyéb akadályok leküzdésére jól kell ugrani.[317]

VI. (Hogyan gyakoroljuk az úszást?) Hrabanus Vegetiust követi: a rómaiak a *„Mars-mező mellett, a Tiberis folyóban, a fegyvereiktől megválva gyakoroltak. A kiképzés után ebben mosták le a port és a verítéket, és hogy a gyakorlatok okozta fáradságot az úszással oszlassák el."*[318] A caputban inkább az az érdekes, hogy Hrabanus kihagyta Vegetius kommentárját arról, hogy a lovasnak és a fegyverhordozónak is tudnia kell úszni. Ez a tanács különösen hasznos lett volna a frank hadseregben, ezért is érthetetlen a mellőzése. Lehet, hogy Hrabanus ez esetben figyelmetlen volt. A caputot a Mars-mezei példával kezdte (Vegetius caputjának közepe), majd az úszás hasznosságát taglalta (Vegetius caputjának eleje) és lehet, hogy elfelejtett visszatérni a vegetiusi caput végére.[319]

VI. (var.) (Hogyan gyakorolnak fonott karddal és pajzzsal?)[320] A következő hat caputban a helyes fegyverhasználattal ismerkedhetünk meg. Alapvetően nem térünk el a vegetiusi mintától, bár néhány fegyver leírása tartogat némi meglepetést. Noha Hrabanus sok kifejezést megváltoztatott a „Foglalat" másolása közben, azonban a fegyverek terminológiája megmaradt. Ilyenek például a rövid kard (*gladius*), a pajzs (*scutum*), a hajítódárda (*hasta, iacula*), vagy a parittya (*funda*).[321] A karóbábu a frank gyakorlópályákon is kulcsszereplő volt: *„Minden katona egy-egy karót szúrt a földbe, hogy ne dőljenek el. A karókat hat láb magasan, vagyis egy átlagos ember magasságában állították fel."*[322] Vegetius is hat római lábban (178 cm) adta meg a magasságot, de azt nem említette, hogy ez egy átlagos ember magassága, mivel a rómaiak átlagmagassága kisebb volt.[323] Tehát Hrabanus egyedi betoldása már saját korából vett mintán alapult. A közönséges kard (*gladius*) helyett kétszeres súlyú fadoronggal (*palus*) kell gyakorolni. Ugyanez vonatkozik a kör alakú gyakorlópajzsra (*scutum rotondum*), amely a hagyományos pajzs (*scutum publicum*) súlyának szintén kétszerese.[324] Furcsa, de Vegetius sose írt bővebben a legionáriusok pajzsáról.[325] Tudjuk, hogy számos verziója létezett, a téglalap alakútól kezdve egészen az oválisig, ám a terminológia mindet *scutum*nak hívta.[326] A kérdés az, hogyha Vegetius nem jelölte külön a pajzs formáját, akkor Hrabanus honnan vette, hogy a római pajzs kerek. A válasz csakis az lehet, hogy azokról az emlékművekről másolt, amelyek túlélték az elmúlt századok pusztítását és elérhetővé váltak számára. Többek között ilyen lehetett a mainzi legiós erőd praetoriumának oszlopcsarnoka, amely Vespasianus császár (69–79) korában épült. A domborművek egyaránt ábrázolnak téglalap alakú és kerek pajzsokat markoló katonákat.[327] Néhány késő római kéziratból is tájékozódhatott. Például kezébe kerülhetett a mainzi Livius-kötet, vagy a Vergilius Vaticanus, amelyet a 9. században Tours-ban őriztek. A kézirat máig remek állapotban van, és tökéletesen kivehetőek rajta a római katonák, akik rövid kardot és téglalap alakú pajzsot markolnak.[328] Mindezeken túl per-

sze az is elképzelhető, hogy Hrabanus saját szemével látta a gyakorlatozó katonákat és fegyvereiket például a *campus maii* nevű évi seregszemlén.[329]

Visszatérve a caput témájához, a támadás mozdulataiban nincs változás: *„(...) Az újonc úgy támadjon a karóra, mintha az ellenség állna ott. Először vágjon a feje irányába, majd döfjön az arcába."* Ezután *„szúrjon a hasába és az oldalába."* Végül célozza *„a térdeket és a lábszárakat."* Hogy ezeket a lépéseket megtegye, a katonának folyamatosan kell mozognia, előre, hátra, oldalra, miközben pajzsával védekezik.[330] A mozdulatsorok itt is részletesek, vagyis a római minta remekül működhetett a frankoknál.[331] Érthető okokból Hrabanus eltekintett Vegetius azon mondatától, hogy *„nemcsak a katonáknak, hanem a gladiátoroknak is szerfölött hasznos, ha karóbábun gyakorolnak."*[332]

VII. (Ne a vágást, hanem a pontos szúrást gyakorolják!) A „Foglalat" I. 12. caputjának mintájára Hrabanus is elmagyarázza, hogy miért érdemesebb a karddal szúrni, mint vágni: *„A döfés hatékonyabb a vágásnál (...), mivel a döfés mélyebbre hatol és így veszélyesebb. Viszont a vágást gyakran nehezebb irányítani, és így kevesebb kárt okozva, csak a csontokat vagy az ellenség pajzsát roncsolja."*[333] Később Hrabanus úgy folytatja, hogy a döfésbe az egész test ereje beleadódik, míg a vágás csak a fegyver súlyát közvetíti.[334] Viszont figyelmezteti a rutintalanokat: ha a katona a jobb karjával készül nagyot vágni, akkor ez védtelenné teszi a jobb oldalát, amelyet pajzs nem takar.[335] A *De rerum naturis* (A természet dolgairól) című művében egy egész fejezetet teleírt a fegyverek etimológiájának magyarázatával.[336] Ebből kitűnik, hogy a frankok többféle kardot használtak. A római gladius egyik leszármazottja volt az ún. *breitsax* („széles kard"), amelyet 7. századi germán sírokban is találtak.[337] A vizsgált korszakban ennek kései változatát, a kissé hosszabb, 65–80 cm-es *scramasax* típusú kardot forgatták a frank gyalogosok.[338] Ismerték a kb. 102–110 cm pengehosszúságú lovassági pallost is (*spatha, langsax*, „hosszú kard"), azonban Hrabanus meghagyta a *gladius* szót, amelylyel talán azt szerette volna érzékeltetni, hogy még mindig aktuális a rómaihoz hasonló, szoros rendre épített harcmodor, amelyben a rövid karddal hatékonyabban lehet csatázni.[339] A folytatásban Hrabanus kihagyta a teljes 13. caputot (Az újoncok felkészítése a harcgyakorlatokra), mivel az praktikus tanácsokat nem közöl.

VIII. (Hogyan gyakoroljanak hajítódárdával?) Csakúgy, mint a kard vagy a pajzs esetében, a hajítódárda (*hasta*) súlya is legyen többszöröse a valódi dárdáénak (*iaculum*).[340] Látható, hogy Hrabanus két terminológiát különböztetett meg: a *hastát* a kiképzések alatt használt nehéz hajítódárdával azonosította, míg a *iaculumot* az éles helyzetekben bevetett könnyű hajítódárdával. Ez azt jelenti, hogy ellentétben a rómaiakkal, a nehéz hajítódárda nem számított alapfegyvernek a korszakban.

Ugyancsak átkerült Vegetiustól a kiképző (*campidoctor*) személye: „*A kiképző arra oktatja az újoncokat, hogy nagy erővel dobják el a hajítódárdát a bábura, vagy annak közvetlen közelébe.*"[341] Természetesen nem mindegyik katona volt született dárdavető. Hogy a cél közelébe is lehetett dobni az azt jelenti, hogy a dárdákat nagy tömegben hajították el, és ezzel a „dárdaesővel" komoly károkat tudtak okozni az ellenséges gyalogság soraiban.[342] Akármilyen eredménnyel találta el a célját a dobó, a legfontosabb, hogy karjának erősítése végett állandóan gyakoroljon.[343] Egyébként megjegyzendő, hogy Hrabanus szót sem ejtett arról az *angon*ról, amely a *hasta* vagy a *iaculum* mellett talán még ismert lehetett.[344]

IX. (Hogyan gyakorolják az újoncok a nyilazást?) Vegetius azt állította, hogy az újoncok harmad- vagy negyedrésze volt alkalmas íjásznak, viszont Hrabanus, valószínűleg információhiány miatt, eltekintett ettől.[345] A nyilazás mozdulataiban egyébként Vegetiusra támaszkodott. Apróbb eltérés, hogy a kiképzőt itt már *magister*nek (kb. tiszt) hívja és nem *campidoctor*nak, ahogy Vegetius. Mivel a *magister* szó egyedül áll, jelző nélkül, ezért nem tudjuk, hogy pontosan milyen jogkörrel rendelkezett, de ezek szerint ő csakis az íjászok kiképzéséért felelt. Megmutatta, hogy miként tartsák az íjat (*sagitta*) a bal kezükben, és a nyílvessző (*arcus*) behelyezését követően a jobbal irányítva hogyan találják el a célt. „*(...) Hiszen így a szem és a figyelem egyaránt a célra koncentrál.*"[346] Hrabanus az íj hatótávolságát 600 római lábban adta meg.[347] Ez kb. 180 méter, ami reálisnak tűnik, figyelembe véve egy korabeli íj hatékonyságát.[348] Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy Hrabanusnál nyomát sem találjuk a lovas íjászoknak, míg Vegetius szerint az íjászoknak szorgalmasan kell gyakorolniuk, akár gyalogosok, akár lovasok.[349] Ez azért meglepő, mivel Nagy Károly 806-os aacheni rendelete kimondta, hogy a lovasokat íjakkal is fel kell szerelni.[350]

X. (Hogyan gyakorolják a parittya használatát?) Hrabanus elbeszélése a parittyásokról (*funditores*) némileg eltér Vegetiusétól. Az utóbbi a Baleári-szigetek lakóit említette: „*(...) az anyák csak akkor engedték kenyérhez nyúlni kicsi fiaikat, ha előbb azt egy parittyából kilőtt kővel át nem lyukasztották.*"[351] Hrabanus viszont a Bibliából Dávid és Góliát jól ismert történetét hozta szóba.[352] Saját és Vegetius példáját összefésülve azt hangsúlyozza, hogy egy parittyás nagy pusztítást tud végezni, ha az ellenségen sebezhető pontot talál el. Hrabanus nagyon bízik a parittyások hatékonyságában még akkor is, ha az ellenség páncélt visel, mint ahogy azt Góliát tette.[353] Modernkori rekonstrukciók 150 és 550 méter közé teszik egy parittya hatótávolságát.[354] A találati hatékonyság persze függött a parittyás rutinjától, a parittya anyagától és a lövedék fajtájától. A középkori irodalom egyébként hallgatott a parittyásokról. Nagy valószínűség szerint a Nyugatrómai Birodalom bukását követően idejemúlttá vált ez a fegyvernem.[355] Hrabanus is inkább csak retorikai

okok miatt említette meg őket. Ha mégis soroztak parittyásokat, akkor sem a Baleári-szigetekről, hanem a hegyekben élő pásztornépek közül toborozhatták őket. Talán ezért hozakodott elő Hrabanus a bibliai példával (Dávid eredetileg pásztor volt).[356] Mindkét író szerint a katonák sziklás terepen egy római font (kb. 0,5 kg) súlyú köveket dobáltak az ellenség felé.[357]

XI. (Hogyan gyakoroljanak szakállas parittyákkal?) Hrabanus a „szakállas parittyásokról" (*mattiobarbulii, plumbatae*) is megemlékezett.[358] A legelfogadottabb nézet szerint a *plumbata* egy dobónyíl volt, ólomsúllyal a közepén és vasheggyel a végén, amelyet a pajzs belső felére csatolhattak a katonák.[359] *„Ha ezeket ügyesen hajítják el, úgy tűnik, hogy pajzsos létükre az íjászok tisztét utánozzák, mert súlyos sebet ejtenek az ellenséges harcosokon és lovakon, mielőtt még a távolfegyverek hatósugarába kerültek volna, nem szólva a kézitusáról."*[360] Hrabanus tévesen úgy gondolta, hogy az eszköz abban különbözött a normál parittyától, hogy lövedéknek nem köveket, hanem ólomgolyókat használtak.[361] Hasonlóan a parittyához, a „szakállas parittyának" sem volt gyakorlati jelentősége.

XII. (Hogyan gyakoroljuk a lovakra való felszállást?) Maurikiosz keletrómai császár azt állította, hogy *„a frankok, mint a többi világos bőrű barbár népség, kiváló ismerői annak, hogy miként kell a lovasokat kiszállítani a nyeregből és beállítani őket a gyalogosok soraiba."*[362] A frankoknak a lovakhoz való hozzáállását egy Hrabanus által idézett mondás adja vissza a legjobban: *„Aki jó lovas akar lenni, az már gyerekkorában kezdjen el lovagolni."*[363] Leírása ugyan csak árnyalatokban tér el Vegetiusétól, viszont ezek az eltérések számos érdekességet tartogatnak számunkra. Legfontosabb, hogy egész évben, *„(...) nyáron a mezőn, télen fedett helyen, falovakon kell gyakorolni."*[364] Vegetius nem éreztette velünk, hogy a lovasnak gyalogosan is kell tudnia harcolni, viszont Hrabanus azt hangsúlyozza, hogy a lovas ló nélkül, gyalogosan is tanuljon meg fegyvert forgatni, majd pedig *„egy szempillantás alatt lóra ülni."*[365] Ez a rómaitól eltérő gyakorlat, amelyre korábban Maurikiosz is felhívta a figyelmünket, úgy tűnik ismert volt a frankoknál. Hrabanus tehát részletesebben bontotta ki a lóra szállás lépéseit: az újoncok először fegyvertelenül (*inermes*), majd pajzzsal és sisakkal (*scutati et galeati*), végül pedig nagy, hosszú lándzsáikkal a kezükben (*contus premagnos in manibus*) próbáljanak felülni.[366] Két sorral alább pedig azt is írja, hogy kivont karddal (*cum gladiis evaginatis*) is meg kell tanulni a fel- és leugrást.[367] Vegetius lándzsa (*contus*) szavát Hrabanus a hosszú lándzsa (*contus premagnus*, pika) kifejezéssel helyettesítette.[368] Ellentétben a *contusz*szal, a pika kétkezes fegyver volt, amely már jelzi a középkorra jellemző lovagi harcmodor kialakulását. Érdekes lehetett az a jelenet, amikor egy lovas-gyalogos katona teljes felszerelésben hirtelen felugrott a lovára.

Csata hevében ez elég lassan mehetett végbe, pikával meg még inkább. Mindenesetre Hrabanus a caputot a következőkkel zárja: *„Az ugrás eme gyakorlata a frankok között kiváltképp elterjedt."*[369] Ez a rövid, de tartalmas megjegyzés is azt sejteti, hogy a lovasok lóról való leszállítása nem volt ismeretlen.[370] Ekkor a harcot karddal folytatták tovább, vagy pedig íjakkal, ahogy azt Nagy Károlynak Fulrad apáthoz írott levele tanúsítja.[371] Azonban ezt a következtetést a helyén kell kezelni és nem szabad felnagyítani. A lovasok lóról való leszállítását inkább a szükség követelte meg, és nem az általános gyakorlat.

A lovasok kiképzése után fordulat áll be a szövegben. Hrabanus elhagyta azokat a caputokat, ahol Vegetius a fegyverzetről, a táborerődítésről, a legio hadszervezetéről és taktikájáról értekezett. Végül a „Foglalat" II. 23. caputjába csatlakozunk be újra, ahol Vegetius visszatért a kiképzés taglalásához. Ez ihlette Hrabanus írásának 13. caputját, amely általános összefoglalás (*recapitulatio*) az eddig elhangzottakról.

XIII. (Összefoglalás.) Tapasztaltabbaknak és idősebbeknek egyaránt, délelőtt és délután is gyakorolniuk kell. A veterán katonáknak is legalább napi egy menetgyakorlat ajánlott, mivel csak így tartható karban a fizikai frissesség. Különösen fontos, hogy a katonák megtartsák a sorokat, és a csata forgatagában ne távolodjanak el a zászlótól. Az embereknek karóbábun kell edzeniük. Hajítófegyverekkel is célba kell venni a karóbábut. Az íjászok 600 láb távolságból lőjenek; a parittyások a fej fölött egyszer megpörgetve eresszék ki a követ. Az embereket kőhajításra is meg kell tanítani, egy font súlyú kövekkel, mivel ez sokkal egyszerűbb, mint a parittyázás. Mindezeket a dolgokat naponkénti gyakorlással kell szinten tartani, mivel a gyakorlatok kihagyása a lélek és a test satnyulásához vezet. Az erőt, a gyorsaságot és a harc tudományát a folyamatos gyakorlás biztosítja.

XIV. (Hogyan vegyünk példát más mesterségekből?) Az utolsó caputban Hrabanus elárulja nekünk, hogy miként kell a katonáknak buzdító példákat venni más tevékenységekből. Eme néhány sor mintájául a II. 24. caput szolgált, amely amolyan „töltelékcaput" a gyakorlatozás összefoglalása és a legio szerszámait felsoroló rész között. Gyakorlati jelentősége nincs, viszont a *De procinctu* zárására kiválóan megfelelt: *„Ahogy a bajvívó, a birkózó, a vadász, vagy a kocsiversenyző a nép tapsáért játszik, úgy a felesketett katonának, akár újonc, akár idősebb, a saját szabadságáért, a király életéért, a haza és az örök élet megvédéséért kell harcolnia."*[372] A mondatban Vegetius szavait halljuk visszacsengeni, azzal az eltéréssel, hogy Hrabanus beszúrta az *„örök élet"* szókapcsolatot. A befejező sorok Hrabanus saját rögtönzéséből születtek: *„Aki ugyanis azt a hűségesküt, amelyet a fejedelemnek tett, és lelkét, azaz földi életét inkább el akarja veszíteni, mintsem hűségét megszegje, az ilyen kétségkívül örök életet kap majd attól, aki a törvényeket megalkotta*

és elrendelte, hogy akár tetszik, akár nem: meg kell tartani."[373] Hrabanus tehát megtéve az ilyenkor szokásos tiszteletkört, az uralkodónak szóló ajánlással nyomatékosította az elhangzottakat. Művét a *„finit"* szóval zárta le,[374] és már nem fogott hozzá a „Foglalat" további könyveinek feldolgozásához. Természetesen elképzelhető, hogy a kézirat, amelyből dolgozott nem tartalmazta az utolsó két könyvet. Ez azonban valószínűtlennek tűnik annak tudatában, hogy a korszakból több teljes példány is előkerült.[375] Vagyis Hrabanus válogatási elveit inkább a tudatosság, mintsem a szükség ösztönözte.

Összefoglalás

600 körül, keleten elsőként Maurikiosz kelet-római császár használta fel Vegetius szavait néhány aforizma megfogalmazásához, míg nyugaton elsőként Sevillai Szent Izidor támaszkodott Vegetiusra egy szófejtő enciklopédia keretein belül.[376] Sevilla érsekének Vegetius iránti érdeklődése a legalapvetőbb katonai terminus technicusokban merült ki (*tiro*, *legio*, *exercitus*, *signum*). Ezzel ellentétben Beda Venerabilis főképp a természeti jelenségek ábrázolását, illetve személyes érdeklődési körét érintette. A vegetiusi idézetek sokadrangú forrásként jelentek meg; más források kiegészítését (Szent Ambrus, Sevillai Szent Izidor) szolgálták, a klasszikus legendák továbbélését (*phalanx*, *legió*k) és a római örökség maradandóságát (Hadrianus-fal) szimbolizálták. A Karoling-korszak beköszöntével minden eddiginél nagyobb hangsúlyt kapott a római értékek politikai kiaknázása, a két birodalom közti kontinuitás fenntartása. Ezzel egyidőben újjáéledt a királytükör műfaja is. A római források termékeny táptalajként szolgáltak az uralkodók és a trónörökösök tanítására, institúciókkal való ellátására. Vegetiust először Sedulius Scottus építette be tudatosan a királykép formálásába. Florilegium-jellegű gyűjteményével erkölcsi javaslatokat, a kormányzás mindennapjaiba beépíthető egyszerű megfigyeléseket, megállapításokat kölcsönzött írónktól. A „Foglalat" iránti érdeklődése elsősorban államelméleti, és nem katonai síkon mozgott. Sedulius Scottus ajánlásai voltak az első előfutárai a királytükrök azon csoportjának, amelyek a későbbi századokban majd közvetlenül Vegetiusra építik az uralkodó hadügyben betöltött szerepét, vagy az állam és a hadsereg kapcsolatát.

Hrabanus Maurus *De procinctu Romanae miliciae* című katonai kézikönyve szintén institúciókat fogalmazott meg, s munkája címzettje II. Lothár, frank király volt. A mű szerkezetében Vegetius „Foglalat"-át követte. Hrabanus legfontosabb alapelve a „*tempore moderno*" eszméjének értelmében csak azon tételek átvétele volt, amelyek mentén meg-

reformálható a késő frank hadszervezet. Számos hasonlóságot és különbséget állapíthattunk meg. Az újoncok kiválasztásában Vegetius és Hrabanus ugyanazon elgondolást követte: a szolgálat feltétele a fizikai alkalmasság, viszont a falusi és városi újoncok közötti különbségek már nem kaptak akkora hangsúlyt, hiszen a fegyverforgatás minden hadrafoghatónak kötelessége volt, míg a rómaiaknál az önkéntesség számított. Hrabanus sokkal több kommentárral látta el a drill begyakorlását; kiemelt figyelmet szentelt az alakzatban való menetelésnek, a helyes kardhasználatnak, a szilárd védelemnek, a térközök megtartásának, vagy a roham jellegének. A fent említett csatapéldák mellett tehát ezek is arra engednek következtetni, hogy a korszak gyalogsága tömören, phalanxként védekezett, amelynek ereje az egységben, nem pedig a katonák egyéni képességében rejlett. A fegyverek terminológiájának átvétele (*pilum, hasta, gladius, scutum, saggita, funda*) azt sugallja, hogy a 9. században könnyű- és nehézfegyverzetű gyalogosok tették ki a hadsereg gerincét. Viszont érezhettük, hogy a parittyás és „szakállas parittyás" egységek említésének célja inkább a figyelemfelkeltés volt. Hrabanus a lovasok és a lovasított egységek jellemzésében is eltért Vegetiustól. Előbbinél ismeretlen volt a lovasíjász harcmodor, továbbá részletesebb volt a lóra szállás lépéseinek leírásában. Nyomatékosította, hogy szükség esetén fegyveresen is azonnal lóra kell tudni ülni, vagy onnan leszállni. Más forrásokkal kiegészítve megállapítható, hogy a frank lovasokat esetenként leszállíthatták a nyeregből, és betagozhatták őket a gyalogosok közé. A lovagi harcmodor térnyerése folytán Hrabanus kicserélte Vegetius lándzsa (*contus*) szavát a hosszú lándzsáéra (*contus premagnos*), amely már jelzi a kengyel jelenlétét és a nehézlovasok szerepének növekedését.

Nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a *De procinctu* a „klerikusi hadtörténetírás" egyik legsikeresebb darabja. Noha erősen szelektált kivonat, Hrabanus mégis saját lexikális tudására, illetve hétköznapi tapasztalataira támaszkodva remekül *aktualizálta* a „Foglalat"-ot. Az eredmény egy praktikus útmutató lett a korszak katonai ügyeiben és a római hagyományokon való elmerengéshez. Arról semmi információnk sincs, hogy Hrabanus Maurus institúciói termékeny talajra hullottak-e. II. Lothár 28 évesen, tehát ereje teljében lépett trónra. Uralkodásának tizennégy évét főleg családi viszálykodások töltötték ki. Hadseregreformról vagy komolyabb hadjáratokról nem hallunk. Az utókor mindössze Lotaringia tartomány (*Lotharii regnum* - Lothár királysága) nevében emlékszik rá. Ha eljutottak is hozzá Hrabanus szavai, lehet, hogy nem akarta vagy nem tudta a benne foglaltakat megfogadni. Mindenesetre a *De procinctu Romanae miliciae* azért jelentős, mivel római minták segítségével próbálta meg felfrissíteni a frank hadügyet.

ÁLLAMELMÉLET, KIRÁLYTÜKÖR ÉS HADTUDOMÁNY - VEGETIUS A 12-13. SZÁZADBAN

„Vegetius a De re militari című munkájában úgy látja, hogy a háborús szakértelem mindennél lényegesebb, és hogy a rómaiak a hírnevüket azon törekvés megtanulásának köszönhették, amellyel más nemzeteket és népeket leigázhattak és hatalmuk alá vonhattak."

(*Aegidius Romanus: De regimine principum I. 1. 10.*)

A *királytükör* (fejedelemtükör, *speculum regum*, *specula principum*) olyan didaktikai műfaj volt a középkorban, amelyben az író erkölcsi, vallási és politikai tanácsokkal, institúciókkal látta el az uralkodót, vagy a herceget.[377] Elnevezése a latin *speculum*, vagyis „tükör" szóból származik, hogy mintegy tükröt tartva a király elé, bemutassa a jó uralkodó mintaképét. Általában olyan praktikus kézikönyvet értettek alatta, amely arra tanítja az uralkodót, hogy miként irányítsa saját életét és királyságát és főleg ókori, bibliai szövegekből igyekezett olyan példát állítani, amelyet az uralkodónak érdemes követnie. Kétségtelen, hogy a középkorban született a legtöbb királytükör, viszont a műfaj nem volt ismeretlen az ókorban sem. Ide sorolhatjuk Xenophóntól a *Kürosz neveltetését* (*Cyropaedia*) vagy Senecától a *De clementiát* (A kegyességről). Bár már a Meroving periódusban sem voltak ismeretlenek az ilyen jellegű példagyűjtemények, mégis a Karoling Birodalom idején váltak igazán népszerűvé. Az egyik legismertebb Einhard *Nagy Károly életéről* (Vita Karoli) írt életrajza, melyet a jövőbeni uralkodók okulására szánt. De a sorba még felvehetnénk Alcuint (*De virtutibus et vitiis*), Reimsi Hinkmart (*De regis persona, De ordine palatii*), vagy Sedulius Scottusnak

A keresztény uralkodókról szóló királytükrét. Részben Beda Venerabilis angol egyháztörténeti összefoglalását is tekinthetjük királytükörnek, melyben a történelmi leírás szolgált intő vagy követendő példaként. A 10–11. században a királytükörhöz hasonló példatárak már több európai udvarban is megjelenek (például a magyar királyságban az *Intelmek*), többnyire egyházi személyek tollából. A klasszikus értelemben vett királytükrök (mirror for princes, Fürstenspiegel) a 12. században tűntek fel. Sokan Viterbói Gottfrid 1180 környékén írt *Speculum regumát* tartják az első ilyennek, amelyben II. Frigyes német-római császárt és fiát, Henriket igyekezett atyai tanácsokkal ellátni. Angliában John of Salisbury *Policraticus* című államelméleti munkája is tekinthető részben királytükörnek, amelyben a szerző - az emberi testet a középpontba helyezve - az ideális államszervezet működését magyarázza közönségének, a királyi udvarnak. A *Policraticus* organikus felfogásában a *corpus rei publicae* egyik keze a hadsereg, amelynek legideálisabb formáját a vegetiusi mintában találta meg Salisbury, és így írónk jelentős szerepet vállalt a természetes jellegű állam koncepciójának kialakításában. A 13. században Arisztotelész korpuszának felfedezésével új politikai és morális színezetet kapott a Salisbury révén kidolgozott államszemlélet. Ez az újfajta naturalisztikus nézőpont leginkább Aquinói Szent Tamás és Luccai Ptolemaeus *De regno ad regem Cypri*jében, és Aegidius Romanus *De regimine principum*ában jutott érvényre, amely írásokban a hadsereggel és hadművészettel kapcsolatos problémákat ugyancsak Vegetius segítségével interpretálták.

Ebben a fejezetben tehát megnézzük, hogy Vegetius milyen szerepet kapott ezekben a királytükrökben. Mivel a korszak egyházi és politikai gondolkodását alapvetően meghatározta Arisztotelész *Politiká*ja, ezért úgy gondolom, hogy fejezetünket két részre érdemes bontani: az elsőben elemezzük John of Salisbury *Policraticus*át,[378] majd a másodikban szemügyre vesszük a királytükrökben végbemenő változásokat Aquinói Szent Tamás, Luccai Ptolemaeus és Aegidius Romanus vegetiusi utalásai segítségével.[379]

Királytükör és államelmélet Arisztotelész korpuszának újrafelfedezése előtt

John of Salisbury

John of Salisbury (Ioannes Saresberiensis, 1115/20–1180) az angliai Old Sarumban született (ma Salisbury), valószínűleg az 1110-es évek végén. Életének első szakaszáról nem sokat tudunk. 1136-tól Párizsban tanult dialektikát, grammatikát, teológiát, retorikát és matematikát. *Metalogicon* című írása szerint mesterei közé tartoztak a korszak legkiválóbb tudósai: Pierre Abélard, Alberic, Robertus Melodunensis, Guillaume de Conches, Simon de Poissy.[380] Tanulmányainak tizenkét éve alatt rövidebb utazásokat tett Franciaországban, Itáliában (többek között a pápai udvarban is) és számos, később gyümölcsöző barátságot kötött tanítványokkal, főurakkal és mecénásokkal. Pappá szentelése is erre az időszakra tehető. Egyházi pályafutását III. Jenő pápa mellett kezdte, majd a canterburyi érseki adminisztráció fogadta fel, ahol először Theobald, majd Thomas Becket tanácsadója lett. Ezt az időszakot később időfecsérlésnek minősítette.[381] Hivatali ideje alatt az érsekség és a pápai kúria feszültségekkel teli kapcsolatait igyekezett egyengetni. 1157-ben udvari intrikák miatt kegyvesztetté vált II. Henrik angol királynál. Nagyjából ezekben az években írta legjelentősebb műveit, a *Metalogicon*t és a Thomas Becketnek szánt *Policraticus*t. 1164-ben Beckettel együtt a franciaországi Reimsbe került száműzetésbe, ahol a *Historia pontificalis* (A pápák története) című, a pápaság 1148–52 közötti történetét elbeszélő munkája született. 1170-ben Becket és II. Henrik kibékült ugyan, és visszatérhettek Angliába, azonban újabb konfliktusok után a király meggyilkoltatta az érseket, amelynek Salisbury is szemtanúja volt. Érezvén a körülötte lévő bizalmatlanságot, 1176-ban Franciaországba távozott, ahol Chartres érseki székét bízták rá. 1177-ben tanúja volt VII. Lajos

és II. Henrik kibékülésének, majd 1179-ben részt vett a III. laterani zsinaton. 1180-ban halt meg. Ahogy korábban már szó volt róla, gazdag könyvtárát, a „Foglalat" egyik másolatával egyetemben a chartres-i katedrálisra hagyta.[382]

A *Policraticus* (Az udvaroncok hiábavalóságáról) politikai és irodalomelméleti forrásai három fő területet ölelnek fel. A rendi társadalom és a funkciójukban egymást kiegészítő rétegek együttműködésén alapuló szerkezet alapgondolata a Karoling-korra, eredetében pedig görög és latin-római filozófiai forrásokra vezethető vissza.[383] Ezek a források azonban mentesek voltak a skolasztika korának filozófiaelméletétől; Salisbury is csak a latinul elérhető írásokra támaszkodhatott (Platón: Timaiosz, Arisztotelész: Organon). A *Policraticus* jelentőségét pont ez adja: olyan politikaelméleti művet ismerhetünk meg, amely még Arisztotelész *Politiká*jának újrafelfedezése előtt keletkezett, és a tematikai rendezettség helyett enciklopédikus sokrétűség és szerteágazó gondolkodás jellemzi.[384] Harmadsorban, bár témájában részben a középkori királytükröket követte a *Policraticus*, forrásai fellelhetők a római irodalomban is. Salisbury legfőbb mesterének Cicerót tartotta, akiknek utalásaitól szinte hemzseg a *Policraticus*. De ismerte Vergiliust, Ovidiust, Horatiust, Pseudo-Plutarkhoszt, Valerius Maximust, Gelliust, Senecát, az idősebb Pliniust, Florust, Frontinust és Vegetiust is. A listát még számos kisebb szerzővel, szemelvényekkel, levelekkel, florilegiumokkal, és nem utolsósorban a Bibliával lehetne kiegészíteni. A klasszikus irodalomban való jártassága méltán teszi Salisburyt a középkor egyik legkiemelkedőbb írójává.

Módszertanilag Salisbury egy-egy téma kapcsán a forrásokat párhuzamosan idézte, egymás mellé gyűjtve a különféle korszakok álláspontjait. Ezek a példák egymást erősítve arra vezetik rá az olvasót, hogy vannak olyan alapvető morális kérdések, amelyek minden korszakban érvényesek, politikai, vallási, erkölcsi vagy filozófiai eltérésektől függetlenül.[385] Saját elmondása szerint néha szó szerint idéz, néha saját szavaival adja vissza forrása gondolatait.[386] Eltekintve az ókori és a középkori latin nyelv közötti különbségektől, Vegetiustól többnyire szó szerint idézett. A citátumokat néha megszakította egy-egy odaillő gondolatmenettel, vagy éppenséggel eltekintett néhány szótól, mondattól, attól függően, hogy az beleillett-e a koncepciójába vagy sem.[387]

A *Policraticus* első három könyve az udvari élet maró kritikája, amelynek elsősorban II. Henrik „udvaroncai", vagyis tanácsadói szolgáltak célpontul. Az elsőben a hiábavaló udvari tevékenységeket (vadászat, zene, színház stb.), majd a különféle jóslásokat, előjeleket veszi sorra. Erősen kritizálja az álmokba vetett hitet, a jóslást, és úgy gondolja, hogy inkább a természeti jelenségekre legyünk figyelmesek, mivel ezek befolyásolják az emberek életét. Például a földből élők a viharos vagy napsü-

téses időszakok közeledtéhez tudják igazítani mindenapjaikat. Salisbury Gellius, az idősebb Plinius és Vergilius példáival támasztja alá gondolatmenetét. Utolsóként Vegetiustól idéz: *„A jó idő és a különféle viharok sokféle előjellel árulják el magukat, amelyeket a Hold tányérja mintegy tükörképként megmutat. A vöröslő szín szeleket, a kék esőzéseket jelez, a kettő keveréke pedig felhős időt és dühöngő viharokat. A tiszta napfelkelte derűt ígér a hajósoknak, amilyet a képén visel; kivált (a legbiztosabb megfigyelés szerint)* [Vegetiusnál ez a gondolat hiányzik], *ha az újhold negyedik napján sarlója nem vöröslik tompán, és párától elborítva nem homályosul el. Ezért tehát az összes olyan nap, amelyben észlelhető, a hónap végéig esőtől és széltől mentes lesz.*[388] *Figyelmet érdemel a lenyugvó nap is* [Vegetiusnál felkelő és lenyugvó nap], *hogy vajon töretlen fényében sugárzik-e, vagy felhő fátyolozza el; hogy vajon szokott fényében tündöklik-e, vagy a sürgető szelektől tűzvörös-e, vagy hófehér, vagy az esőtől piszkos. Valójában tehát útbaigazít* [Vegetiusnál: útbaigazítja a hajósokat] *a levegő, maga a tenger, meg a felhők tömege és fajtái. Sok mindent jeleznek a halak, sokat a madarak, amelyeket Vergilius és Lucanus* [Vegetius nem említi Lucanust] *isteni tehetséggel megragadtak, és Varro alaposan megtárgyalt hajóskönyveiben."*[389]

Salisbury a negyedik könyvet az uralkodó és az államjog kapcsolatának szentelte, amely *A királyok törvényé*nek bibliai magyarázatán alapszik.[390] Az ötödik könyvben az államigazgatást helyezte a középpontba, míg a hatodikban került kidolgozásra a fegyveres erők és az állam kohéziója. Salisbury ebben vegetiusi példákat felsorakoztatva ad mintát a hadszervezethez. Az első fejezet szerint az *„állam keze"*[391] fegyveres és fegyvertelen erőkből áll: az előbbi látja el *„a tábori és véres szolgálatot"*, míg az utóbbi a polgári közigazgatásét. A második fejezet címe: *„A katonaságnál válogatásra, tudásra és edzésre van szükség."* A tábori és véres hadiszolgálatban tűnik ki leginkább az uralkodó bölcsessége és igazságossága: *„Mert ahogyan Vegetius Renatus mondja, senki sincs, akinek többet vagy jobban kellene tudnia, mint a fejedelemnek, akinek tudásával az összes alattvaló hasznát kell szolgálnia."*[392] A fegyveres erők válogatás, tudás és edzés nélkül semmit sem érnek. Salisbury szerint az utóbbi kettő a legfontosabb: *„A hadtudományok ismerete táplálja a küzdőszellemet. Senki sem fél megtenni azt, amiről azt hiszi, hogy jól megtanulta. Mert a háborús összecsapásban a győzelem kivívására alkalmasabb a csekély, de gyakorlott létszám, míg a nyers és iskolázatlan tömeg mindig ki van téve a vereségnek."*[393] A bölcsességek után Salisbury visszakanyarodik az I. 1. caput elejére: *„Mert ugyan mi tette a rómaiakat minden nemzet legyőzőjévé? Elsősorban a tudás, az edzés és a hit, amelyet a kiválasztottak az állam szentségéből merítettek. Mire lett volna képes egyébként a maroknyi római a gallok*

tömegével szemben? Hogyan állhatott volna ki az alacsony termet a sudár germán termettel? Kétségtelen, hogy a hispánok nemcsak létszámra, de testi erőre nézve is felülmúlták a mieinket. Az afrikaiak cseleivel és gazdagságával szemben soha nem versenyezhettünk."[394] Salisbury itt eltekint a görögök szellemi tudásának elsőbbségétől, majd saját szavaival folytatja: *„Mindezek ellen az használt, hogy ügyes újoncokat válogattak, és, ahogy mondják, megtanították őket a fegyverek jogára; a tudást mindennapos gyakorlatozással edzették; ami csak megeshet a csatában, azt a hadrend*[395] *tagjaként a gyakorlópályán felkészülve előre megismerték; a lustákat pedig keményen megbüntették."*[396] A „Foglalat" első könyvének néhány magvas gondolatával halad tovább Salisbury: *„Ezt tanúsítja az említett szerző, nagyjából e szavakkal megtoldva: hiábavaló olyan katonát tartani, aki jóléthez és gyönyörökhöz szokott. Előnyben részesíti ezzel szemben az alkalmasabb falusi köznépet, amely szabad ég alatt és munkában nevelkedik, jól tűri a napot, nem keresi az árnyékot, nem jár fürdőbe, nem ismeri a gyönyöröket, egyszerű lelkű, kevéske kenyérrel beéri, edzett teste minden munkát elvisel, akinek faluról hozott szokása, hogy szerszámot hordozzon, árkot ásson, terhet cipeljen."*[397] *„Vajon az énekesek, a szerencsejátékosok* [nem vegetiusi] *vagy a madarászok alkalmasak lennének-e minderre, ha a szükség úgy kívánná? Úgy véli, katonai szolgálatra kézműveseket, kovácsokat, favágókat* [nem vegetiusi], *szarvas- és vaddisznóvadászokat kell választani."*[398] Salisbury ekkor az Abiezer nemzetségbe tartozó Gedeon történetével szakítja meg az elbeszélését, amikor is az esemény során egy kis létszámú, de jól képzett sereg múlt felül egy létszámban nagyobb sereget,[399] majd szabadabban idézve, így folytatja: *„Ha olykor mégis a szükség úgy hozza, hogy városlakókat és élvhajhászokat* [nem vegetiusi] *kell fegyverre fogni, amint besorozzák őket katonának, meg kell tanulniuk dolgozni, menetelni, terhet cipelni, a napot és a port elviselni, szűkös és egyszerű élelemmel beérni, olykor a szabad ég alatt, olykor sátorban hálni. Csak ezután tanulják meg a fegyverek használatát. És ha hosszabb hadjáratra kerül sor, javarészt robotban dolgozzanak, távol a város csábításától, hogy testük és lelkük szilárdsága ily módon erősödjék. Kétségtelen ugyan, hogy Róma alapítását követően a rómaiak mindig a Városból indultak háborúra; csakhogy akkoriban semmiféle gyönyörben nem tobzódtak, a futástól és tábori gyakorlatozástól összegyülemlett izzadságot az ifjak a Tiberisben úszva mosták le. A harcos és a földműves egy ember volt, csupán szerszámát cserélte föl. Ez olyannyira igaz, hogy köztudott, Quintus Cincinnatus éppen szántott, amikor a diktátori tisztet fölajánlották neki, kire – mint már diktátorra adta az asszony a tógát ökre előtt, s az ekét haza liktor vitte.*[400]*A hadsereg legjavát tehát főképpen a mezőkről verbuválták. Mert ahogyan Vege-*

tius mondja: 'Nem tudom, mi okból, de kevésbé fél a haláltól az, aki az életben a gyönyöröket kevésbé ismeri.'"[401]

A harmadik fejezetben Salisbury a szolgálatra alkalmatlan, kérkedő katonákat gúnyolja ki. Nevetség tárgyává teszi a csillogó-villogó ruházatukat, fegyverzetüket és szembeállítja a csatában tanúsított félénkségüket azokkal a történetekkel, amelyeket hazatértükkor az asztalfőn ülve hőstettként állítanak be.[402] *„Annak ellenére, hogy a mi Renatus barátunk oly sok katonai ügyet hagyott ránk, ha a szerencse kedvezett nekik, ők pazar lakomákat csapnak, elcsalják a munkát, a gyakorlást, és vezetőik nehéznek tűnő parancsait kritizálják."*[403] A jelenség beállítható azon kritikák sorába, amelyekkel Salisbury folyamatosan ostorozza a királyi udvart. Noha konkrét ajánlást itt nem fogalmazott meg, mégis úgy gondolta, hogy Vegetius példatára mintaként szolgálhat hasonló jelenségek kiküszöböléséhez is.

A negyedik fejezetben olyan gyakorlatok elsajátítását javasolja Salisbury, amelyek nem késztetik henyélésre a katonákat. Példaként Augustus Octavianus adoptált gyermekeit említi, akiket apjuk vonakodott arra biztatni, hogy a nevükből éljenek meg. Ezért úgy igyekezett taníttatni őket, hogy saját érdemeik révén valósítsák meg önmagukat.[404] A történet így folytatódik: *„Úgy rendelkezett tehát, hogy képezzék ki őket menetelésre, futásra, ugrásra; megtanította nekik az úszás mesterségét; hogy miként kell karddal vágni és szúrni; hogyan kell dobófegyverekkel bánni, és köveket kézzel vagy parittyával elrepíteni; és hogy a királyoknak hogyan kell a háborúban támadni és védekezni."*[405] Nem meglepő, hogy Salisbury a mintaképnek Augustust választotta, hiszen az uralkodók beiktatásukkor hozzá hasonlították magukat, az uralkodói rátermettséget pedig Vegetius szavai igazolta. Érdekes, hogy egy apró, de mégis szembeötlő újítást is beépített: a karddal vágjunk és szúrjunk (*caesim et punctim feriendi*), ellentmondva mesterének.[406] Ragaszkodása a vágáshoz jól szimbolizálja korának kardforgató-művészetét (például hosszú karddal). A történetet egy horatiusi idézettel viszi tovább, majd ismét Vegetius következik: *„A legbölcsebb és legszorgosabb uralkodó tudta, hogy az edény sokáig őrzi meg azt az illatot, amely először átjárta,*[407] *így tehát az ember nemcsak gyorsabban, hanem tökéletesebben sajátítja el azt, amit gyermekkora óta tanul. Addig kell a katonát fürgeséghez, ugráshoz és futáshoz szoktatni, amíg a teste a korral el nem nehezedik. Ugyanis a gyorsaság az, ami a gyakorlással elsajátítva vállalkozó szelleművé teszi a harcost."*[408] *„Ne számítson, hogy az ember alacsony vagy magas, ha az alkalmasság egyéb jelei is észrevehetőek* [Vegetiusnál: *„ezeket a jeleket"*]. *Hasznosabbak ugyanis az erős és bátor katonák, mint a magasak."*[409] Még mindig a témánál maradva, Salisbury is közli Tűdeidész példáját, viszont forrásaként nem Homéroszt, hanem Statius római költőt jelölte meg.[410] Ezt köve-

tően átugrott az I. 9. caput pompeiusi történetéhez: „*Sallustius úgy emlékszik, hogy a nagy Pompeius a fürgékkel ugorva, a gyorsakkal futva, az erősekkel pedig sulykolórudat markolva vette fel a harcot. Mert másként nem is érhetett fel Sertoriusszal, csak ha saját magát és katonáit állandó gyakorlatozással készítette elő a harcra.*"[411] Ezt alátámasztva kiemel egy két caputtal későbbi mondatot: „*A visszavonulás, az előretörés, a meglepés művészete nem jelent mást, minthogy felruházza a katonát azzal a képességgel, hogy úgy igyekezzen az ellenségre csapást mérni, hogy közben ő maga ne tegye ki magát az ellenség kardjának.*"[412] Vegetius ezt azzal kapcsolatban jegyezte meg, hogy a régiek hogyan gyakorlatoztak karóbábukkal. Noha Salisbury javarészt Vegetius szavaira épített, a mondat értelme sokkal tágabb: a fabábú a középkorban az ördög jelképének számított, ugyanakkor némi technikai színezetet is adott a támadó lépéseknek.[413]

A fejezet hátralevő szakaszaiban Salisbury továbbviszi Vegetius gyakorlatait. Egy mondatban összegzi az úszás hasznát, nyomatékosítva, hogy ez a fajta tudás veszély esetén nagy haszonnal kecsegtet. Kitér Vegetius Mars-mezei példájára, és arra, hogy a lovasok is sajátítsák el ezt a képességet.[414] Végül a hajítófegyverek felé fordul a figyelme: „*Nagy hasznuk van a hajítófegyvereknek is, mivel ezekkel kárt okozhatunk az ellenség soraiban, rémületet kelthetünk velük, ugyanakkor erősítjük a karunkat és a dobás művészetét is szinten tartjuk.*"[415] Vegetiusszal ellentétben ezúttal is általánosabban fogalmazott, kihagyva a karóbábukat és a gyakorlógerely kétszeres súlyát. Viszont jobban kihangsúlyozta a fegyver pszichológiai és fizikai hatásait. Az utolsó gondolatot az I. 18. caputból merítette, ahol Vegetius a lóra szállás lépéseit taglalta. Salisbury a szavait újfent tágabb értelmezési határok közé helyezve azt sugallja, hogy a leírtak nemcsak a lovasságra, hanem az összes fent említett gyakorlatra vonatkoznak: „*A békében való állandó és szorgalmas gyakorlás a háború forgatagában megbízhatóvá, bátorrá és elszánttá teszi az embereket.*"[416]

Az ötödik fejezetet (Két dolog teszi a katonát katonává: kiválasztás és eskü) Salisbury azzal nyitja, hogy ne gondolja senki, miszerint ellenszenves érzelmeket akar táplálni az olvasóban a katonákkal vagy a katonai élettel szemben. Erre a szükség vezette rá, és isteni felhatalmazás tudatában teszi mindezt. Ugyanakkor kiköti azt is, hogy nem szándéka senkit sem megbántani, mivel akikről beszél, azok igazi katonák. „*Mivel most az egyházi katonasággal foglalkozunk, halljuk mit mond Vegetius Renatus a katonák kiválasztásáról: az egész állam boldogulása függ attól, hogy ne csak testileg, hanem lelkiekben is a legderekabb újoncokat válasszuk ki; mert a Római Birodalom és hírnév alapja a sorozás gondos mérlegelése. Ezt a feladatot nem szabad félvállról venni, és válogatás nélkül akárkire rábízni, főleg úgy, hogy a régiek az eré-*

nyeket különösképpen dicsérték. Annak az ifjúságnak ugyanis, amelyre a tartományok védelmét rábízzuk, mind erkölcsileg, mind erélyben ki kell tűnnie. A méltóság és a szemérem hivatottá teszi a katonát; ezek visszatartják a megfutamodástól, és győztessé teszik a csatában. Mi értelme van annak, ha betanítjuk a gyávát, vagy ha több évet szolgál a táborban? Az a hadsereg sohasem válik háborúban hasznossá, amelynek újoncozása hibás volt. És mennyire megtanultuk a tapasztalati és gyakorlati példákból, hogy az a sok vereség, amelyet az ellenség mért ránk, csaknem mindig ott és úgy esett meg, ahol a hosszú béke hanyagabb újoncozást eredményezett, ahol az alkalmatlan és hitvány egyének polgári foglalkozásokért viaskodtak, és ebből következően, a sorozó tisztek kedvtelésből vagy hanyagságból az újoncozásra kötelezett földbirtokosoktól olyan emberekkel töltötték fel a kontingenseket, amelyekről a kiképzők gúnyosan megjegyezték, hogy olyanok, mint a rabszolgák. Ezért az újoncok kiválasztását talpraesett és derék embereknek a legnagyobb gonddal kell elvégezni. A válogatást biztosító alapos döntést követően tehát azokat kell a hadsereg jegyzékébe fölvenni, akik a szolgálatra rátermettek. A gyakorlatok során kiderül, hogy megvan-e bennük a szükséges gyorsaság és erő, képesek-e megtanulni a fegyverforgatás művészetét, és hogy van-e bennük elég önbizalom. Sokan vannak ugyanis, akik látszatra alkalmasak, viszont a gyakorlatban mégis méltatlannak bizonyulnak. Ezért az alkalmatlanokat vissza kell vetni, és helyüket rátermettekkel kell pótolni. Az ütközetekben ugyanis nem annyira a tömegnek, mint inkább a vitézségnek van haszna."[417]

Salisbury tett néhány figyelemre méltó változtatást ebben a részletben. Először is mellőzte a foglalkozásokat és Sertorius nevét, átfogóbbá téve így az értelmezést. Ő is egyetértett azzal, hogy az újonc rátermettsége az elsődleges, viszont kihagyta azt a vegetiusi mondatot, hogy *„ha bő választék áll rendelkezésünkre, az újoncnak származásával is ki kell tűnnie."* Vegetius álláspontja szerint a hadsereg azért is szenvedett kárt, mivel a rátermettebbek a polgári hivatalokat választották, viszont Salisbury szerint az ok arra vezethető vissza, hogy éppen az alkalmatlanok kerültek ezekre a posztokra.[418] A kulcsmondat azonban mégis a legelső: *„(...) az egész állam boldogulása függ attól, (...)."* Noha Salisbury tisztán látta, hogy az újoncok erélyes kiválasztása elengedhetetlen, mégsem katonai szempontok miatt fordult Vegetiushoz, és számára irrelevánsak voltak a forrása által előadott hadügyi problémák. Az újoncozás motívuma csak eszköz volt arra, hogy az állam érdekében szóljon fel.

A fejezet lezárásában Salisbury először saját gondolatát közli: *„Eme erény* [a vitézség] *kipróbálását és fokozását a vezető figyelmére és ítélőképességére kell bíznunk, (...)"* majd egy félig saját, félig vegetiusi gondolat következik: *„Tehát miután kiválasztottuk és jegyzékbe vettük az*

újoncokat [Vegetiusnál: a bélyeggel megjelölt újoncokat], *naponkénti gyakorlatozással kell őket bevezetni a fegyverforgatás tudományába,*[419] *és így valódi bátor katonákká válnak, könnyű- és nehézfegyverzetűvé szárazföldön és tengeren, gyalogosokká és lovasokká."*[420]

Salisbury a hatodik fejezetben is arra használta fel Vegetiust, hogy kritikát fogalmazzon meg. Arra keresett válaszokat, hogy milyen bajai származnak honfitársainak a katonák megválogatásának elhanyagolásából: *„Az effajta fegyelem megtartása azonban kiment a szokásból, vagy a hosszantartó biztonság szülte engedékenység, vagy az elpuhultság térhódítása és a férfiak lelkét megtörő fényűzés, vagy korunk ifjúságának restsége és a vezérek tehetetlensége miatt. Ugyan kit találsz, aki hathatósan tudná tanítani azt, amit ő maga nem tanult?"*[421] A párhuzam tökéletesen kirajzolódik a két író között. Salisbury úgy gondolja, hogy a 4. századi római problémák aktuálissá váltak a 12. századi Angliában is. Vegetius ekkor a forrásai felé kanyarodott, Salisbury pedig a száz évvel ezelőtt élt Haroldnak, Wessex earljének hadjáratát (1062-63) hozza fel intő példaként, amely során a walesieket válogatott könnyűfegyverzetűekkel győzte le.

A hetedik fejezetben a korábban bejelentett katonai esküt tárgyalja Salisbury.[422] Az ősi törvényre hivatkozik, mely szerint az eskü kötelezettsége (*religio sacramenti*) nélkül senki sem kaphatta meg a katonai övet.[423] Ezt követi egy Frontinustól vett történet az eskü eredetéről, amelyet jónak látott kiegészíteni: *„Ezt nevezik katonai eskünek, amelyet a legkeresztényibb fejedelmek tekintélye és szokása erősített meg."*[424] Ezután ismét Vegetius a minta: *„Az eskü formulája pedig Vegetius tanulsága szerint a következő. A katonák 'megesküsznek Istenre, Krisztusra, és a Szentlélekre, és a fejedelem felségére* [maiestatem principis, Vegetiusnál: maiestatem imperatoris], *amelyet az emberi nemnek Isten parancsa szerint szeretnie és tisztelnie kell. Mert aki törvényes fejedelmi hatalmat kap, az iránt miként jelenlévő és megtestesült Isten iránt hűséget és tiszteletet kell tanúsítani, őt éber figyelemmel kell szolgálni. Aki akár magánszemélyként, akár katonáskodva híven szereti azt, aki Isten akaratából uralkodik, Istent szolgálja. Megesküsznek, hogy mindazt, amit a fejedelem parancsol, serényen végrehajtják, soha a hadseregből meg nem szöknek, s nem vonakodnak meghalni a birodalomért* [republica, Vegetiusnál: Romana re publica]' *(...)."*[425] Salisbury két ponton aktualizálta az eskü szövegét: a „*császári fenséget*" és a „*Római Birodalom*" szavakat kicserélte „*fejedelem fenségére*" és „*birodalomra.*" Egyébként szóról szóra Vegetius szavai tükröződnek vissza.[426]

A következő fejezetekben Salisbury a hadsereg és vallás kérdéseit, a parancsmegtagadás vagy a kötelékből való elbocsátás okait vizsgálta, alátámasztva ókori és saját korából vett példákkal. Vegetius újra és egy-

ben utoljára a tizenkilencedik fejezetben tér vissza:[427] *„A tiszteletről és szerénységről, amelyet a katonáknak mutatniuk kell; azokról, akik a hadművészetet az utókorra hagyományozták és néhány általános alapelvről."* Salisbury az elbeszélését azzal indítja, hogy az angolok is olyanok, mint a rómaiak: idegen területen félelmetes ellenfelek, viszont hazai földön könnyű prédának számítanak. Római példák segítségével kritizálja a bujálkodókat, a fényűző életet élőket, a cicomázott és nőies ruhákat viselőket.[428] *„A mesteremberek is csak azon munkáikat látják el különös díszítésekkel, amelyekből a legnagyobb tiszteletet nyerhetik el; így tehát a katonák csak a fegyverek erejével, nem pedig ruhájuk csillogásával tűnhetnek ki."*[429] Salisburyt itt valószínűleg azok a sorok ihlették, ahol Vegetius a birodalom védelmében szólal fel: *„Mert nem a ruhák csillogása, vagy az arany, ezüst és drágakövek bősége hajtja az ellenségünket tiszteletünkre vagy engedékenységre, hanem egyes-egyedül a fegyverektől való félelem."*[430] Átugorva a „Foglalat" harmadik könyvének bevezetőjéhez, így folytatja Salisbury: *„Azt mondják, hogy a hadimesterség művelése a spártaiak feladata volt, mert amikor Hannibal Itáliába vonult, egy spártai hadtudós segített neki. Aki békét akar, készüljön a háborúra; aki győzelmet kíván, alaposan képezze ki katonáit; aki kedvező kimenetelt óhajt, tudománnyal harcoljon, és ne bízza magát esetlegességekre. Senki sem vetemedik kihívásra, vagy támadásra, ha tudja, hogy ellenfele fölényben van, ha harcra kerül a sor."*[431] Ezt követi egy megfejthetetlen eredetű mondat: *„A régi évkönyvek szerint az athéniak a katonáikban mindennél többre becsülték egy dolgot: a még nem veterán korú katonának hozzá kell szoknia a munkához és gyakorláshoz."*[432] *„Ha ezt a két dolgot megtartja, egészséges lesz a táborban és győztes a csatában."*[433] *„Szintén lejegyezték, hogy a hadsereg ereje a gyalogságban rejlik,"*[434] majd saját szavaival így megy tovább: *„és hogy csak az a katona hasznos a serege számára, aki tudja, hogyan kell fegyvert forgatni, kivétel, ha lovas. De természetesen egy olyan embert sem lehet gyakorlatoztatni vagy csatába vinni, amelyik nem kapja meg rendszeresen a zsoldját. Ha a megélhetését korlátozod, a katona megtagadja az engedelmességet és a hűséget."*[435] *„Mert, ahogy mondják: az éhség belülről harcol, és gyakran kardcsapás nélkül győz."*[436] Salisbury azt is javasolja, hogy a táborban beszéljünk a képzelt problémákról, mert a katona csak így lehet biztos a mozdulataiban. *„De ha a probléma valós, akkor el kell oszlatni a katona tudatlanságát, mert, ahogy a katonai mondás tartja: 'Azt, hogy mit kell tenni, tárgyaljuk meg a többiekkel, de hogy valóban mit teszünk majd, azt csak a lehető legkevesebbekkel és legmegbízhatóbbakkal, vagy inkább csak saját magunkkal.'"*[437] Ez is klasszikus mondás Vegetius tárházából, nem csoda, hogy megtetszett Salisburynek. Úgy gondolja, hogy ritkán marad titokban olyasvalami, amelyet

sokak tudomására hoztunk. Inkább tegyük ezt a katonai szabályokkal és példákkal, amelyeket a fiatalok elsajátítva, jártassá válnak a hadművészetben.[438] Bevallja, hogy nem kíván összefoglaló értekezést adni az olvasónak *„a legnagyszerűbb és legfontosabb tudományról."*[439] Viszont ha valaki érdeklődik utána, *„vegye elő Cato Censorius művét, olvasson Cornelius Celsust, Iulius Iginust és Vegetius Renatust, akitől a legtöbbet kölcsönöztem, és aki aprólékosan, nagy választékossággal értekezett a hadművészetről, noha kevés példára támaszkodott. Azt mondom tehát, hogy az érdeklődő forgassa ezeket az írókat, akik úgy találták helyesnek, hogy ezt a tudást az utókorra hagyományozzák. Ugyanakkor minden tudomány hasznára válik, ha az elméletet a gyakorlatban is megvalósítják."*[440] Vegetius forrásai közül kihagyta Paternust, és azt a Frontinust, akitől egyébként szintén sokat merített. Mindenképpen érdekes Iulius Iginus (Pseudo-Hyginus) nevét olvasni a felsorolásban. Tőle fennmaradt egy rövid leírás a római táborerődítésről, viszont konkrét utalást csak Pseudo-Hyginus egyik másik művére, az *Astronomiá*ra találunk.[441]

Királytükör és államelmélet Arisztotelész korpuszának újrafelfedezése után

Arisztotelész *Politikájá*nak újrafordítása óriási mérföldkő volt nemcsak a királytükör műfajában és az államelméletben, hanem a skolasztikában is. Az új irányzatok (averroizmus, tomizmus, arisztotelianizmus), fogalmak (kettős igazság, természetes értelem, társadalmi harmónia, tiszta valóság stb.) és kérdések (isteni szubsztancia, tudomány-e a teológia, igazolhatóak-e a hittételek filozófiai érvekkel stb.) az eddigi filozófiai tételek átgondolására kényszerítették a 13. századi teológusokat és filozófusokat. Természetesen nem azt kell gondolnunk, hogy Arisztotelész korpusza egy poros könyvtári raktárból került elő. Mindössze arról van szó, hogy Arisztotelészt eddig görögül és arabul lehetett olvasni. A 12. század előtt csak néhány latin nyelvű kivonat (*Kategóriák*, *Hermeneutika*, *A lélekről*) forgott közkézen, amelyeket részlegesen, vagy nem egyszer hibásan fordítottak le arabról.[442] A 12–13. század fordulójára Velencei Jakab, Cremonai Gellért és még sokan mások elkészítették a latin nyelvű változatokat. Az áttörést Moerbekei Vilmos flamand filozófus és nyelvész hozta meg, aki Aquinói Szent Tamás megbízásából 1260-ban görögből fordította le latinra Arisztotelész *Politikájá*t. A 13. század végére Arisztotelész életművét már széles körben olvasták. Ezzel párhuzamosan válik a tanulás és tudás központjává a párizsi egyetem, ahol Albertus Magnus és Aquinói Szent Tamás, az *averroisták*[443] két meghatározó alakja kommentálta Arisztotelész műveit. Ekkor indult el a középkori teológiai tananyag görög filozófiával történő magyarázata.[444]

Az arisztotelészi problémák beszivárogtak a királytükör műfajába is. A módszertan szintjén az újfajta politikai diskurzus kifinomultabbá vált, mivel a szerzők immár kifejlett *ius communé*ra és bevett arisztotelészi nyelvezetre támaszkodhattak.[445] Korábban a politikai írók a királyságot az egyetlen lehetséges államformának látták, amely bármely más kormányzati formánál fejlettebb. A kormányzás nem más, mint az emberi természet kifejezőeszköze, amely az ember földi boldogságát képes össz-

hangba hozni a racionális tudással. Az új eszmék hatására a királytükrök írói arra igyekeztek választ kapni, hogy miért a királyság a legideálisabb kormányzati mód, noha nem tekintettek el a moralizáló és pedagogizáló hagyományoktól sem. Aquinói Szent Tamás, Luccai Ptolemaeus és Aegidius Romanus királytükrei a kormányzást sokkal racionálisabb nézőpontból vizsgálták, mint elődeik.[446] Nézetük szerint nem (csak) az uralkodó személyétől, politikájától és tanításától függ az államigazgatás minősége, hanem az államban élőktől is, akiknek biztosítani kell a megélhetéshez szükséges feltételeket. A *bonum commune*, vagyis a közjó megteremtése elérhető cél, amely mindenkit arra ösztökél, hogy az egyéni érdekeket félretéve, a közösség akaratát szolgálja.[447] Így a közösség minden egyes tagjának, mint *pars civitatis*nak, kötelessége az életét és vagyonát feláldozni a többségért.[448]

Aquinói Szent Tamás

A régi-új műfaj első képviselője tehát Aquinói Szent Tamás (1225–1274), aki a keresztény egyház egyik legnagyobb filozófusa, teológusa volt. Ő próbálta meg először egységes rendszerbe foglalni és a keresztény tanításban meghonosítani az arisztotelészi és a platóni filozófiát. Az arisztotelianizmust és a keresztény filozófiát ő békítette ki egymással, és neki köszönhetően kerültek nyilvánosságra a betiltott Arisztotelész-művek. Hatása felbecsülhetetlen; tőle merített a modern filozófusok színe-java: Rousseau, Kant, Leibniz, Locke, Gilson, Maritain stb. Forrásai között, Arisztotelész és Platón mellett, Pál apostolt, Damaszkuszi Jánost, Szent Ágostont és még megszámlálhatatlanul sok ókori és keresztény gondolkodót, írót megtalálhatunk.[449] 1267 környékén írta a *De regno ad regem Cypri* (Ciprus királyának a királyságról) című munkáját, amelybe belecsempészett néhány vegetiusi gondolatot is.[450] A művet töredékesnek tartják, mivel a második könyv negyedik caputja után hirtelen félbeszakadt. Ennek az lehetett az oka, hogy a címzett, II. Hugó ciprusi király 1267-ben elhunyt, és így Aquinói Szent Tamás már feleslegesnek tartotta a további folytatást.[451] A befejezést végül majd tanítványa, Luccai Ptolemaeus vállalta magára néhány évtizeddel később.[452]

Műfaja szerint a *De regno ad regem Cypri* nemcsak királytükör, hanem politikaelméleti értekezés is egyben. Az első könyv tizenhat caputja a királyság elméleti (a hatalom fajtái, az abszolút hatalom erényei, az önkényuralom hibái, a király jutalmazó képessége, a király és a kereszténység kapcsolata stb.), a második könyv négy caputja pedig a királyság gyakorlati (királyság alapítása: földrajzi megfontolások, gazdasági önkényuralom) kérdéseivel foglalkozik.[453] A második könyv első caputja utal először Vegetiusra, ahol Aquinói Szent Tamás arról szólt, hogy egy király

hogyan alapítson várost vagy királyságot: *„Annak a magyarázatával kell kezdenünk, hogy a királynak milyen kötelességei vannak egy város vagy királyság alapításakor. Ahogy Vegetius kijelenti, 'a leghatalmasabb nemzetek és legdicséretesebb királyok azt tartották a legnagyobb dicsőségnek, hogy vagy új városokat alapítanak, vagy valamilyen bővítménnyel magukról nevezik el azokat, amelyeket mások alapítottak': összhangban a szentírással, a Bölcs Ember* [Ben Szira][454] *így mondja: 'Egy város meghatározza annak nevét.' Például Romulus neve ma ismeretlen lenne, ha nem alapította volna meg Róma városát."*[455] Követve Arisztotelész *Physica* című munkáját, a következő sorokból megtudhatjuk, hogy melyek a legalkalmasabb helyek egy város vagy királyság megalapítására.[456] Ha lehet, mérsékelt éghajlatú vidékre essen a választásunk, mert ezen a hideg és meleg levegő keveredése a legegészségesebb az emberi testnek. Majd ismét Vegetiusra hivatkozik: *„Aztán a mérsékelt éghajlat elősegíti a háborúskodást is, amely az emberi közösséget biztonságban tartja. Ahogy Vegetius mondja nekünk: 'minden nép, amely a nap tüzéhez közel él, és a nagy hőség kiszárította, eszesebb ugyan, de kevesebb a vére, ezért nincs benne bátorság és kitartás a közelharchoz, akik észrevették, hogy kevés a vérük. Ezzel szemben az északi népek, akik a nap hevétől távol élnek, kevésbé megfontoltak ugyan, de mivel áradó bőségben van vérük, a háborúskodásra igen készségesek. Azoknak tehát, akik mérsékelt éghajlat alatt élnek, a vére is elég a sebek és a halál megvetéséhez, másrészről az eszesség sem hiányzik, amellyel megőrzik a tábori fegyelmet, és amely segíti őket a háborúban tanúsítandó körültekintésben.'"*[457] A következő sorokban a mérsékelt éghajlat politikára kifejtett jótékony hatását idézi Aquinói Szent Tamás, továbbra is Arisztotelész *Politikájá*ból. Ez egyébként azt bizonyítja, hogy a „Mely vidékről sorozzunk?" motívum görög eredetű: *„A hideg éghajlat alatt lakó népekben erős az akarat, de kevesebb bennük a tehetség és a mesterségekre való készség, ezért bár igaz, hogy másoknál jobban szeretik a szabadságot, de nem elég polgáriasodottak, és a szomszédjaikon való uralomra képtelenek. Azok, akik a forró égövből származnak, tehetségesek és készségesebbek a mesterségekre, de a bennük lakozó csekély akarat miatt alávetettségben élnek. Azok tehát, akiknek lakóhelye a kettő között fekszik, mindkét tulajdonságban részesülnek, bátrak és tehetségesek; ezért azután szabadságban és a legtökéletesebb politikai szervezetben élnek, akár mindenki fölött is tudnának uralkodni, ha egy államban tömörülnének."*[458]

Miután a király kiválasztotta királysága elhelyezkedését, meg kell találnia a legalkalmasabb helyet egy város felépítésére. Elsősorban a levegő „fogyaszthatóságára", a természettel való együttélésre kell odafigyelni.[459] Aquinói Szent Tamás itt Arisztotelész mellett Vitruvius római

építészt is segítségül hívta: a város lehetőleg legyen önellátó, és ne legyünk rákényszerítve korrupt kereskedőkre, mivel ők csak az élet gyönyöreit hajszolják és kerülik a munkát, így a puhány élet következtében elsatnyul a testük.[460] Noha Vegetius nevét mellőzi, ez a gondolatmenet erősen emlékeztet arra a passzusra, amikor Vegetius a falusi és a városi újoncok között keresett eltéréseket (I. 3). Viszont Aquinói Szent Tamás a megjegyzését azzal zárja, hogy *„a polgári törvények szerint a katonáknak tilos a kereskedés"*, vagyis inkább arra kell gondolnunk, hogy a római törvények befolyásolták ezt az ellenszenvet a kereskedők irányába, nem pedig Vegetius hatása.[461]

Aquinói Szent Tamás még egyszer hivatkozott Vegetiusra, mielőtt félbehagyta volna művét. A legutolsó caput arról szól, hogy a városnak kellemes helyen kell elterülnie, mert ez fokozza a lakosok boldogságát. Viszont nem szabad túlzásokba esni, és ügyelni kell a mértékletességre, mivel a túlzott gyönyör elkényezteti az embereket, befolyásolja az ítélőképességet, az erényt és a hadviselést. *„Így tehát az élvezetekbe való belemerülés káros a hadviselésre, ahogy azt Vegetius a hadművészeti munkájában megjegyezte: kevésbé fél a haláltól az, aki tudja, hogy az életben kevesebb élvezetben volt része."*[462] Scottushoz hasonlóan, Aquinói Szent Tamás is egy szólást kreált Vegetius mondatából, alátámasztva ezzel érvelését.

Összegezve, a hivatkozások arra utalnak, hogy Aquinói Szent Tamás ismerte Vegetiust és tudatosan idézett tőle. A célja az volt a római íróval, hogy a monarchia mellett szóljon, amely békét teremt és gondoskodik a közjóról.

Luccai Ptolemaeus

Luccai Ptolemaeus (Bartolomeo Fiadoni, Tolomeo vagy Ptolomeo da Lucca, Bartolomeus de Fiadonibus, Ptolemaeus Lucensis, 1236–1327) itáliai domonkos rendi szerzetes, történész leginkább az 1307 körül befejezett *Annales* (Évkönyvek) című munkájáról ismert, amelyben tömören előadta az 1061 és 1303 közötti politikai eseményeket. Írt egy egyháztörténeti összefoglalást *Historia ecclesiastica nova* (Új egyháztörténet) címmel, és hozzá köthetjük a *Historia tripartitát* (Történelem három részben) is, amelynek megírásában Theodorus Lector, egy 5. századi görög egyháztörténész ihlette őt. 1300 és 1305 között fejezte be Aquinói Szent Tamás *De Regno ad regem Cypri*jét (*De regimine principum* címmel), amelyet a II. 4. caputtól toldott meg további két könyvvel. Noha nem követte elődje munkájának struktúráját, leírása mégis könnyen érthető és olvasmányos. Nála is leginkább Arisztotelész hatása érezhető,[463] de hivatkozott Ciceróra, Valerius Maximusra, Frontinusra,

Iustinusra, Eutropiusra (4. századi római történetíró, és nem azonos azzal az Eutropiusszal, aki 450-ben lemásolta a „Foglalat"-ot), Sevillai Szent Izidorra, John of Salisburyre, a Bibliára és természetesen Vegetiusra is.

Noha Ptolemaeus a pápaság rendíthetetlen hívének számított, jó pár arisztotelészi elvet magáévá tett. Elfogadta azt az álláspontot, „*hogy a fejedelmek világa Péter és utódainak spirituális joghatósága által létezik*",[464] a politika szintjén viszont Arisztotelész naturalisztikus elveit alkalmazta. Szerinte például a pápai állam és a világiak erkölcsössége a természetből eredeztethető. Még Aegidius Romanusnál is határozottabb különbséget tett az alkotmányos államforma (*regimen politicum*) és a királyi kormányzat (*regimen regale*) között. Számára a legmegfelelőbb politikai kormányzat a sokak uralma (*dominium plurium*), amelyen gyakorlatilag egy arisztokratikus rendszert értett.[465] Noha elismeri, hogy a királyságnak is van néhány előnye, mégis, hasonlóan Romanushoz, ő is arra a megállapítására jutott, hogy az arisztotelészi államközösség a legideálisabb.[466] Ptolemaeus szemében az alkotmányosságot a római állam testesítette meg, amelyből Isten a politikai erények miatt kovácsolt birodalmat, és a kormányzat csak azokhoz illik, akik olyan „*erős lelkűek és bátor szívűek,*" mint a rómaiak.[467] Az egész negyedik könyv ezen az ideán alapszik. Célja hasonlít Romanuséhoz: megpróbált olyan konszenzust teremteni az arisztotelészi elvek, a római intézmények, a Biblia és a vegetiusi gondolatok között, amelyek útmutatóként szolgálhattak volna az itáliai városállamokban. Ez a konszenzus-keresés azonban nem volt problémamentes. Görcsösen munkálkodott az eltérő korú társadalmi és morális minták ötvözésén, s ennek eredményeképpen egy utópisztikus, megfoghatatlan államszervezet körvonalai rajzolódnak ki.

Ptolemaeus a negyedik könyvet a *Politika* különféle utópiáival indítja. Arisztotelész és Platón mellett érvel, és hosszasan azt ecseteli, hogy például a nők miért nem alkalmasak a fegyverforgatásra.[468] Az okokat a két nem közötti fizikai és mentális különbségekre vezeti vissza. Arisztotelész szerint „*a nő elsatnyult férfi*", és mivel testük „*vézna*", ezért szégyenlősek, és emiatt félnek a haláltól. „*Mivel az észjárásuk csekély, híján vannak a háborús furfangnak, annak a képességnek, amely a harcosokat győztessé tesz, ahogy azt Vegetius mondja.*"[469] Arisztotelész szerint a negyedik ok a nőkkel való kereskedelem veszélyére vezethető vissza, mivel a nők nemi viselkedése befolyásolja a józan döntést.[470] Ezt az érvelést Ptolemaeus alátámasztja még egy caesari és egy küroszi példával: Caesar úgy rövidítette le a háborút, hogy száműzte az élvezeteket és főképp a nőket a táborból, míg Kürosz csak úgy tudta meghódítani Lydia népét, hogy azok a játékokban és a nemi élvezetekben kifáradtak. Ezt követően jelenik meg ismét Vegetius, bár a hivatkozás eredete nem vilá-

gos: *„Az ókori rómaiakról ezt írja Vegetius az első könyvében: ezért is voltak mindig kiválóak a rómaiak a háborúkban, mivel sem az élvezetek, sem a gyönyörök iránti vonzalom nem hátráltatta őket."*[471] Vegetiusnál ilyen mondat nem szerepelt, úgyhogy az idézet nem pontos. Az első könyvben két erre emlékeztető sort találunk: az elsőt az I. 3. caputban, ahol a falusiak azért használhatóbbak, mivel *„járatlanok az élvezetekben"*, a másikat pedig a könyv utolsó, 28. caputjában, ahol is *„(...) a mindenütt győztes rómaiak a nyugalomban, elszokva a fegyverektől, elpuhultak."*[472] A következő caputban Ptolemaeus így folytatja: *„Azt is mondják* [Platón és Arisztotelész], *hogy a nők erejét gyakorlás árán lehet fokozni, ami igaz is, és arra a következtetésre jutnak, hogy így elvárható a harcokban való részvételük. Ami ezt illeti, erre én csak Vegetius szavaival tudok válaszolni, miszerint nem erő kell a győzelem kivívásához, hanem inkább ravaszság, amelynek a nők híján vannak: 'A nyers és iskolázatlan tömeg ki van téve az öldöklésnek.' Vegetius ugyanitt mondja, hogy az alacsony rómaiak győzedelmeskedtek a sudár germánok fölött. Így tehát a nőktől nem várhatóak el olyan tettek, amelyekből képességeik miatt amúgy is ki lennének zárva."*[473] Egybeolvasva a hivatkozásokat, megállapítható, hogy Ptolemaeus Vegetiusszal kívánta alátámasztani Platón igazát, vagyis hogy a nők nem alkalmasak katonai szolgálatra.[474]

Ptolemaeus véleménye az állam hadszervezetéről nem teljesen világos. A hadsereg valóságos és utópisztikus összetételét sajátos kritikai nézőpontból vizsgálta. Elődeivel ellentétben a témát sem kellő alapossággal nem járta körül, sem kellő konklúzióval nem látta el. Viszont ahogy fentebb említettük, gondolatai könnyen követhetőek, nemegyszer szórakoztatóak. Görög mestereit, Platónt és Szókratészt követve, megállapítja, hogy a társadalmi hierarchia forrása természetes eredetű, amely az emberi képességek különbözőségében rejlik. Így az egész közösséget öt csoportra osztották fel: uralkodókra (*rectores*), tanácsadókra (*consiliarii*), harcosokra (*bellatores*), kézművesekre (*artifices*) és földművesekre (*agricolae*).[475] A római mintát Romulus közvetíti, miszerint Róma első uralkodója a tömeget *senator*okra (*senatores*), lovagokra (*milites*) és a köznép embereire (*plebeii*) tagolta.[476] A kettő ötvözetéből az következik, hogy a társadalom hivatalnokokból (azaz politikusokból), fegyveresekből (azaz lovagokból/harcosokból, *bellatores*) és földművesekből áll.[477] Ptolemaeus a fegyveresek rendjét, mint az állam „kezét", utalva itt a *Policraticus*ra, úgy ábrázolja, hogy ők esküjüket megtartva készek meghalni a közösségért.[478] Két küldetésük van: külső támadások visszaverése, és az uralkodói igazságszolgáltatás érvényesítése.[479] A fegyveres rend tagjai olyan patrióták legyenek, akikbe születésüktől fogva belenevelték a hazaszeretet, amely minden katonai erény fölött áll.[480] Ptolemaeus nem említi a származást, vagy a harci rátermettséget. Járandóságu-

kat a kincstárból kapják, de tarthatnak birtokokat is, noha megjegyzi, hogy a nagy magánvagyon eltántoríthatja őket a szolgálattól.[481] Noha részben egyetért Vegetiusszal egy kicsi, jól képzett haderő hatékonyságában,[482] mégis kizárja mestere megkötéseit a fizikai alkalmasság kérdésében, mivel hozhatják úgy a körülmények, hogy mindenkinek fegyvert kell fognia a hazáért. Kivételezetteket persze, nem is akármilyeneket, ő is megnevez: a fizikailag alkalmatlanok (idősek, kövérek), az új házat építők, a szőlőskerteket művelők, a friss házasok vagy a harctól megijedők felmentést kapnának. A lista még nem ért véget: *„Vegetius azt mondja, hogy ötféle mestert kell távol tartani a katonai tábortól: a halászokat, a madarászokat, a cukrászokat (azok, akik gyönyöröket kínálnak), a takácsokat (ezek azok, akik puhák és rugalmasak) és azokat, akik női negyedekben szolgálnak (ez az, ahol női foglalkozásokat, mint például hímzést vagy kéjelgést folytatnak)."*[483] Szembehelyezkedve Arisztotelésszel (pontosabban Szókratésszel), azt vallja, hogy a kézművesek és a földművesek igenis alkalmasak a szolgálatra. Két caputban is segítségül hívja Vegetiust, hogy ezt alátámassza: *„Vegetius is a kézművesekben és a földművesekben bízik a legjobban, mivel ők hozzászoktak a munkához."*[484] *„A kézművesekből és földművesekből gyakran válik katona, amióta az újoncokat innen válogatják, ahogy azt az előbb Vegetiustól idéztem."*[485] A harcra kevésbé használható városiakat Vegetius auxiliáris csapataival azonosítja.[486] Ptolemaeus elbeszéli azt a római példát is, hogy amikor a pun háború után a rómaiak elszoktak a fegyverektől, és így nem tudtak megmérkőzni Hannibállal az újabb háborúban. Így helyesli Vegetius azon javaslatát, miszerint egyszerűbb fiatalokat kiképezni, minthogy drága pénzen zsoldosokat fogadjunk fel.[487]

Az utolsó caputokban Ptolemaeus korábbi ígéretének tett eleget, miszerint bemutatja a legiók és a cohorsok hadszervezetét. A IV. 27. caputban a hadsereg felosztásáról beszél, amelybe rengeteg vegetiusi elemet beépített. Egy salamoni példával indít, aki felesége báját a rendezett csatavonal szépségéhez hasonlította. A szervezettség örömöt és bátorságot szabadít fel az emberekben, akik így erélyesebben vetik rá magukat az ellenségre. A szervezettségre a legjobb minta pedig a római hadsereg. *„Célszerű a táborozó hadsereget felosztani állandó létszámú csoportokra, kijelölve egy vezetőt, aki mindegyiket irányítja és csatába vezeti az ellenség ellen. Ezt láthatjuk Vegetius hadtudományi munkájának második könyvében, ahol a haderőt legiókra tagolta, és azt állítja, hogy két legio elegendő bármely vezetőnek vagy consulnak. A legiót tíz cohorsból szervezi meg, de az első cohors szám és érdem szerint elsőbbséget élvez. Ahogy Vegetius megjegyzi: 'származás és műveltség szerint a legalkalmasabbakat sorozzák ide.' Elmondása szerint a táborok sokkal biztosabbak, amióta ilyen nagyszerű embereket állítanak az első csatasorba, és mivel a bölcsesség különösen hasznos ott, ahol*

az egész hadsereget veszély fenyegeti. Ez a cohors viszi a sast, amely a római táborok különleges jele, és az egész legio jelvénye, amelyet a késő római császárok már elhagytak. Talán megmagyarázhatom a jelvény mibenlétét, amelyről Vegetius azt mondja, hogy a római hadügy az első sorokat a harci alakzat szárnyára helyezi, és minden madár szárnya közül a sasé a legerősebb [nem vegetiusi]. *Ugyanakkor azt is mondhatjuk, hogy a sas jelét az utókorra hagyományozták, mint uralmuk feljebbvalóságának, mennyei és isteni befolyásuknak szimbólumát, amelyhez mindig folyamodtak, mint ahogy azt a vezető Makkabeus Júdás tette, aki segítséget kért az égiektől a harchoz.*"[488] Ptolemaeus itt néhány sorban forrásokat hoz fel a zsidó történelemből, hogy igazolja a sas „isteni" segítségét a háborúkban, majd visszakanyarodik Vegetiushoz. *„Mindezek után Vegetius azt állítja, hogy az első cohorsban, amelyet ő 'ezres cohorsnak' hív, 1105 gyalogos és 136 lovas* [Vegetiusnál 132] *van. A többit pedig 'ötvenes cohorsnak'* [quinquagenarii] *nevezi, mivel mindegyik 555 gyalogost és 66 lovast számlál. Az erősebbeket az ötödik cohorsba tette, mivel az ötös úgy felelős a balszárnyért, ahogy az egyes a jobbszárnyért. Vegetius ezzel kapcsolatban több más dolgot is megjegyez, és hasonló alapossággal folytatja a felsorolást; ezek a furcsa szavak bizonyára bővebb magyarázatra szorulnak a modern időkben, de amit mondtam, úgy látom, hogy jelenleg ennyi elegendő.*"[489]

Vizsgáljuk meg eme igencsak hosszúra sikerült idézetet! Luccai Ptolemaeus két vegetiusi caputot hívott segítségül. A szöveg első részében a „Foglalat" II. 4. caputja az alap (Hány legiót vezettek hadba a régiek?). Önálló gondolatnak tűnik a fő mondanivalót summázó első mondat a haderő felosztásáról és a parancsnok megválasztásáról. Első olvasatra nehéz megérteni: *„bármely vezetőnek vagy consulnak elég volt két legio."* Vegetius szövegkörnyezetében ez érthető: mindössze két legio és a hozzá tartozó szövetségesek már akkora tapasztalattal bírtak, hogy bármekkora is volt az ellenség létszáma, nem volt szükség további legiók felállítására. E magyarázatot azonban kihagyta Ptolemaeus, így kissé homályosra sikerült a mondat. A hátralevő részeket a „Foglalat" II. 6. caputjából vette át (Hány cohors van egy legióban és hány katona van egy cohorsban?). Kezdetben Vegetius szavait olvashatjuk a sorok között (tíz cohors egy legio, az első cohors katonái), viszont megfejthetetlen annak a mondatnak az eredete, amelyben a *„biztos táborról"* meg a bölcs, első sorban harcoló katonákról emlékezett meg. Vegetiusnál ilyen formában nem szerepelt ez a gondolat (ti. hogy a tábor azért biztosabb, mivel az első csatasorba válogatott katonákat állítanak).[490] A sas a középkorban közkedvelt uralkodói szimbólum volt, amelynek eredetét Ptolemaeus a római legiók sasában találta meg. Hasonlata találó: az első vonal jobbszárnyán elhelyezett első cohors valóban a legio legerősebb egységének számított,

ami őt a sas szárnyára emlékeztette. Talán figyelmetlenségből, vagy forrása pontatlansága miatt, de a számadatok átvétele nem pontos. Az „ezres cohors" gyalogsága valóban 1105 fős, de lovassága nem 136, hanem csak 132 fős volt. A többi cohorsot nem „ötvenesnek" (*quinquagenarii*), hanem „ötszázasnak" (*quingentarii*) hívták. Mindenesetre szerinte ez a fajta felosztás bármely emberi közösség hasznára válhat, főleg akkor, ha katonák táboroztatásáról beszélünk, mivel így könnyebbé válik a szervezés és az irányítás. Ezt újfent a zsidók egy történetével támasztja alá. Nem szöveghűen idézett, mivel jó pár katonai kifejezést is belecsempészett a forrásba. Mózesnek azt javasolta apósa, Jetro, hogy hadd ossza fel az embereket *tribus*okra, *centuriá*kra, akik egyenként ötven vagy tíz ember fölött elöljáróskodnak.[491] *„Ezért amikor Makkabeus Júdást megtámadták az ellenségei, a vezetők rangja szerint felosztotta táborát, név szerint: 'tribusokra, centuriákra, pentakontarhosokra és decuriákra.' Vegetiusnak a csatavonalakra vonatkozó beosztása is csak akkor érvényes, ha szárazföldi háborút rendelnek el, ugyanakkor különféle indokok folytán a cohorsokat ő is centuriákra és decuriákra bontja le."*[492]

A legutolsó caputban Ptolemaeus Vegetius és Sevillai Szent Izidor közreműködésével magyarázza meg a fenti katonai kifejezéseket. A *tribus* azt a „néptörzset" jelöli, ahonnan Romulus válogatta a katonáit.[493] A *decanus* és a *decurio* neve onnan származik, hogy a táborban tíz-tíz katonáért feleltek, *„és Vegetius mindkét egységet egy-egy contuberniumba és sátorba osztotta be."*[494] Sevillai Szent Izidor szerint a hadsereg (*exercitus*) szó a gyakorlásból (*exercitum*) jön,[495] a tábor (*castra*) pedig az erényből (*castitas*), ahol nem volt helye a kéjelgésnek.[496] *„Ahogy Vegetius írja: száműzték a táborból az élvezeteket, amióta a harc feladata rájuk hárul."*[497] A *legió*t (közösség) a kiválasztásról nevezték el, mivel Izidor szerint a legmegbízhatóbb és legválogatottabb lovagokat sorozták ide.[498] *„Vegetius és Izidor is szól a legio vagy hadsereg egyéb egységeinek neveiről, mint például a manipulusról, amely kétszáz fő harcost számlál. Vagy azért hívják így őket, mivel a háborúkban reggelente rohanták le az ellenségüket, vagy mert szalma- vagy fűkötegeket használnak jeladásra."*[499] Ptolemaeus az utolsó szómagyarázatban saját korára is hivatkozott: *„A toszkánok között az első cohorsnak van egy új neve, amely analógiájában a római első cohorsra hasonlatos. Ahogy Vegetius mondja 'vagyoni állásra, származásra, műveltségre, külsőre és erényre nézve a legkiválóbb katonákat osztották ide, akik fölött a fegyverforgatásban, testi erényekben kiváló és erkölcsökben közmegbecsült tribunusok parancsnokoltak.' Ezt a cohorsot ők trapellónak* [trapello] *nevezik, mivel az ellenséges vonalakat úgy töri át, mint amit a trapézolás* [trapellationis] *szó jelent."*[500]

Vegetius ugyan még sokféle tábori tisztségről szólt, azonban Ptolemaeus úgy gondolja, hogy jelenleg ennyi elég erről a témáról. Hasonlóan Aquinói Szent Tamáshoz, Luccai Ptolemaeust is határozott célok vezérelték, amikor felütötte a „Foglalat"-ot. Viszont elődjével ellentétben érzékenyebb volt a katonai problémákra. Ezt támasztja alá a hadszervezet iránti fokozott érdeklődés, vagy az etimológiai interpretációk.

Aegidius Romanus

Aegidius Romanus királytükre mindmáig a műfaj etalonja. A *De regimine principum*nak elnevezett munka a késő középkor egyik legkedveltebb olvasmányának számított. Számtalan kiadást és fordítást megért, sőt még verses formában is megörökítették.[501] A 13-14. század egyik legműveltebb filozófusának és teológusának tollából született, amely a maga nemében korszakalkotónak számított, és amely a királytükör műfaját új alapokra helyezte. Aegidius Romanus Aquinói Szent Tamás munkásságának méltó folytatója volt.

Aegidius Romanus (Egidio Colonna, Giles of Rome, 1243 körül - 1316) nemesi felmenőkkel büszkélkedhetett. A Colonna család Róma városának egyik legbefolyásosabb arisztokrata családja volt, meghatározó politikusok és egyházi személyek egész sorát adta a 14-15. században. Származása mindig is erős önérzetet kölcsönzött Romanusnak: római „patríciusi" gyökereire a *De regimine principum*ban tudatosan is épített. Az 1260-as években missziós tevékenységet folytatott a római Szent Ágoston rendben, majd a párizsi egyetemre került, ahol Aquinói Szent Tamás óráin hallgatott filozófiát és teológiát. Itt kezdett el mélyebben érdeklődni az ókori filozófia és a keresztény teológia közötti kapcsolatok iránt. Kommentárjai főleg Arisztotelészen alapultak, de bőségesen merített arab és zsidó gondolkodóktól is. Első jelentős műve a *De erroribus philosophorum* (A filozófusok hibáiról), amely az arisztotelianizmus egyik mérföldkövének számít. 1277-ben kinevezték a párizsi egyetem magiszterének, azonban radikális arisztotelészi elvei miatt számos kollégájával együtt szembekerült Étienne Tempier-vel, Párizs püspökével, aki 219 tételben utasította el az averroistákat. Még IV. Honorius pápa is a tételek nyilvános visszavonását követelte tőle. Romanus megbélyegzése azonban nem riasztotta vissza III. Fülöp francia királyt attól, hogy megbízza őt fia, a későbbi IV. (Szép) Fülöp taníttatásával, akinek végső soron a *De regimine principum* készült. Romanus megközelítése abban különbözött Aquinói Szent Tamásétól, hogy az államot földi jelenségként kezelte, és nem tett említést a világi és spirituális joghatóság viszonyáról. Az örökletes és a korlátlan monarchia híve volt.[502] Szerinte az arisztotelészi naturalizmus Isten hatalmának kifejezőeszköze, amely összhangban van

a monarchia rendszerével. Meggyőződése alátámasztására az egység gondolatát támogató metafizikai érvet használta, valamint Arisztotelésznek azt az elvét, hogy minden testben egyetlen vezető princípium létezik, amely Romanus felfogásában maga az uralkodó. Neki a nép boldogulását kell biztosítania egy olyan monarchiában, amelyben ugyan hatalma nem korlátozott, viszont a döntéseket a józan emberi belátás szem előtt tartásával kell meghoznia.[503]

A *De regiminé*t már a kezdetek kezdetén nagy siker övezte. A király kérésére 1296-ban lefordították franciára, és hamar elkészült a héber, spanyol, portugál és katalán verzió is.[504] Rengeteg kéziratban és korai nyomtatott formában fennmaradt. 1972-ben a magyarországi Dozmat községben is találtak egy latin nyelvű példányt.[505] A mű politikai gondolkodásban betöltött szerepét már alaposan feltárták, viszont a vegetiusi utalásokat, vagy a hadsereg és az állam kapcsolatát nem igazán vizsgálták.[506] Ez azért is szokatlan, mivel mindössze néhány év telt el a *De regimine* és a „Foglalat" Jean de Meun-féle francia fordítása (1284) között. Az utóbbi alapműnek számított a lovagi hadviselés irodalmában és számos átfedés van a két munka között.

A *De regimine* három könyvből áll: az első arra fókuszál, hogy a király hogyan fegyelmezze saját magát.[507] Romanus, miután az első fejezetekben figyelmeztette a herceget, hogy az uralkodónak célokat kell kitűzni maga elé, és hogy ne éljen csak a gazdagságnak, a testi örömöknek, a hírnévnek és a tiszteletnek, elérkezik az első fejezet tizedik caputjához, amely szerint az uralkodói boldogság az állam erejében leledzik. Hogy igazát bizonyítsa, Vegetius segítségével a rómaiakat hozza fel példának, akik a háborúkban nyújtott tudásuk miatt igáztak le oly sok népet: *„Vegetius a De re militari című munkájában úgy látja, hogy a háborús szakértelem mindennél lényegesebb, és hogy a rómaiak a hírnevüket azon törekvés megtanulásának köszönhették, amellyel más nemzeteket és népeket leigázhattak és hatalmuk alá vonhattak. Azt mondja tehát, hogy az uralkodó legfőbb célja csakis az lehet, hogy erőssé tegye országát, és hogy leigázhasson más nemzeteket. Ha ez így van, akkor azt mondom, hogy a királynak a szerencséjét a polgárok erényébe és erejébe kell fektetnie. Hogy ez az álláspont hibás, azt a filozófus* [Arisztotelész] *mondja a Politika hetedik könyvében: a szerencsét nem szabad a polgárok erényébe és erejébe helyezni."*[508] Vegetius persze nem fogalmazott ilyen radikálisan. Valóban beszélt a világ leigázásáról, azonban a tudást dicsérte, amely mindezt lehetővé tette, nem pedig a hódítást.[509] Sőt mi több, a hadművészet azért dicséretes tudomány, mivel ennek hiányában a többi művészet sem létezne.[510]

Az első könyv második fejezetében Romanus a király erényeit vette sorra. A bátorság hat jegye közül öt arisztotelészi, egy pedig vegetiusi: az állampolgárt jellemző bátorság, alázatosság, katonai bátorság, harag,

tapasztalat. Egy uralkodónak ezek mindegyikét figyelnie kell saját embereiben és az ellenségben is.[511] A katonai tudás a lovagok erénye. *„Ahogy Vegetius mondja a De re militariban: a harcászati tudás (...) táplálja a harci bátorságot; senki sem fél megtenni azt, amiről szilárdan hiszi, hogy jól megtanulta."*[512]

A *De regimine* második könyvében Romanus azt tárgyalja, hogy az uralkodó milyen módon irányítsa a családját és a „háztartást", a harmadik középpontjába pedig a királyság kormányzása került. Az első fejezet caputjaiban visszanyúl a történelmi példákhoz, és platóni, szókratészi, arisztotelészi tanácsokkal látja el a fejedelmet arról, hogy miként viselkedjék az államot érintő kérdésekben (kormányzás, államszervezet, hivatalok, jövedelmek stb.). Romanus szükségesnek látta a görög gondolkodók tapasztalatainak kifejtését, viszont nem rest szembeszállni velük, és nyíltan vállalja, hogy mivel nem ért egyet. Az egyik esetben Arisztotelészen keresztül Szókratészt idézi, aki azt állította, hogy a nőknek a férfiak oldalán kellene harcolniuk.[513] Hosszas fejtegetésbe kezd, hogy ezt megcáfolja. Konkrét idézettel nem szolgál, viszont Vegetiusra hivatkozva azt állítja, hogy a háborúkban elkövetett hibák jóvátehetetlenek, és ezért a nőket távol kell tartani a csatamezőtől.[514]

A harmadik könyv második fejezetében a békében követendő példák kerültek előtérbe, míg az egész *De regimine* legutolsó fejezetében kommentálta Romanus az uralkodó háborúhoz való viszonyát. Utóbbiban támaszkodott leginkább Vegetiusra. Mielőtt azonban belefognánk a vegetiusi elemek feltárásába, mindenképpen tisztázni kell egy dolgot. Romanus az arisztotelészi tézisek hűséges követője volt ugyan, és majd láthatjuk, hogy támogatta például a milícia megszervezését is, viszont nem olyan formában, mint ahogyan azt nagy elődje (pontosabban ez esetben Szókratész, akit Platónon keresztül Arisztotelész idéz) elképzelte.[515] Elutasítja Szókratész azon elméletét, amely kizárja a fegyverre foghatók közül a földműveseket és a kézműveseket, továbbá csak egyetlenegy professzionális katonai osztály működhet, amely az állam védelmére kelhet.[516] Romanus, segítségül hívva Arisztotelészt, két indokkal támadja ezt az álláspontot.[517] Az első szerint sokkal előnyösebb és természetesebb az emberek számára, ha mindenki harcolhat a közös célokért. Másodsorban a lakosságot túlságosan megterhelné egy harcosokból álló osztály fenntartása. Ezen érveit többször is hangoztatja a *De regiminé*ben.[518] A milícia-hadsereg ilyesfajta preferálása azonban inkább elméleti jelleget kölcsönöz a tanácsainak, mintsem gyakorlatit. (Itt játszhattak szignifikáns szerepet Romanus itáliai kapcsolatai; bizonyára voltak tapasztalatai az itáliai városállamokban formálódó milícia-rendszerről.)[519] Úgy gondolta, hogy nem lenne meg a gazdasági-társadalmi bázisa egy francia lovagok által vezetett milíciának (ti. hogy ebben minden társadalmi réteg képviseltette volna magát, és a vezetést a zsoldos katonákra, vagyis

a lovagokra bízták volna).[520] Viszont más lehetőséget nem mond. Nem jut konszenzusra sem Arisztotelész, sem pedig Vegetius elveit illetően, és így nem tud felajánlani olyan „ókori alternatívát", amelyet integrálni lehetne a középkori viszonyok közé.

A harmadik fejezet 23 caputja a hadviselés minden területét érinti: a lovagság célja, sorozás, kiképzés, csata előtti teendők, taktika, ostromharcászat, haditengerészet.[521]

1. (Milyen legyen a hadsereg és annak intézményei, a hadsereggel hogyan irányítsuk az egész háborút?) Romanus a caputban tisztázza a királyok és a fejedelmek háborúban tanúsított viselkedését és a háborúzáshoz szükséges tudást. „*A királyoknak és fejedelmeknek ismerniük kell a háborúzás mibenlétét, ahogy azt Vegetius mutatja be a De re militariban. A háborús tapasztalat sokkal inkább hozzásegít minket a győzelemhez, mint az emberek száma vagy ereje.*"[522] Az uralkodó bölcsességének öt ismérve van: önállóság (amellyel saját magát irányítja), a szervezés (a palotához való viszonyon keresztül) és kormányzás (az országhoz történő alkalmazkodásban).[523] „*Mindezt, vagyis hogy senki sem ismerheti jobban és teljesebben a dolgokat, mint az uralkodó, akinek tudása minden alattvaló számára hasznos, jól leírta Vegetius a De re militari első könyvében.*"[524] A negyedik ismérv a politikai vagy civil tudás, amellyel a civilekre tud hatni annak érdekében, hogy teljesítsék a döntéseit. Az ötödik ismérv a katonai ismeretek összessége (*prudentia militaris*). Noha az uralkodó a *milícia* irányítója, és birtokosa a legnagyobb katonai tudásnak, „*ezen tudás birtoklása teszi lehetővé azt, hogy mások belépjenek a milíciába.*"[525] Romanus lovagi elitről szóló elképzelése elég utópisztikus. Egy zárt rendre emlékeztető társadalmi csoportról beszél, ahová a bekerülés feltétele kizárólag „*a tudományok mesterei és doktorai által állított, professzionális tudáson nyugvó modellen alapszik.*" Funkciójában egy kiegészítő katonai szervezetre hasonlít: „*zendülések elfojtása, külső támadások visszaverése, gyengék védelme, az ország belső nyugalmának megteremtése.*" Ennek a katonai elitnek ne legyen kapcsolata a nemességgel, nem kell felesketni Isten színe előtt, és fegyvernemek szerint se legyen felosztva. Viszont Romanus nem ad választ arra, hogy ezt az egészet hogyan és főleg miből kívánja megszervezni (hiszen korábban maga mondta, hogy egy ilyen milícia fenntartása megterhelő lenne).[526] Nehezen érthető az utóbbi gondolat is, miszerint csak egy fegyvernem (ti. a lovasság) működhet. A lovagkorban, akármekkora is volt a nehézlovasság dominanciája, gyalogság nélkül nehéz elképzelni egy hadsereget. Hogy Romanus komolyan gondolta a leírtakat, azt jól mutatja a szavak háttere; Vegetius *milites* (katonák) szavát ritkán használja, mivel abba beletartoznak a *pedites* (gyalogosok) és az *equites* (lovasok), vagyis az egész hadsereg. A következő caputokban láthatjuk, hogy a *milites* helyett inkább a *bellatores* (harcosok) szót preferálta, amelyen legtöbbször a lovasokat értette.[527]

2. (Mely vidék és ország szüli a legjobb harcosokat, és milyen mesterségekből kell választani a katonákat?) Miután megismertük az uralkodó és a milícia szerepét, áttérünk a harcosok kiválasztásra. Arisztotelész és Vegetius leírását összefésülte a saját betoldásával, felfrissítette a „Mely vidékről sorozzunk?" koncepciót. Két erény szükséges egy harcosban: erő és értelem. *„A Filozófus azt állítja (Pol. VII), hogy az ázsiaiak erőben és harciasságban szegények. Ezt bizonyítja Vegetius is a De re militari első könyvének második fejezetében, aki azt mondja, hogy a déliek eszesebbek, de kevésbé harciasak, az északiak bátrak, de meggondolatlanok, ebből következően az a kívánatos, hogy az embereket a mérsékelt éghajlatról válasszák, ahol bátrak és eszesek egyszerre."*[528] A vegetiusi szigorúságtól eltekintve Romanus megállapítja, hogy *„ezek csak általános szabályok, és minden területen mindenféle ember megtalálható"*, vagyis a sorozásnál ne a származás számítson. A caput végén még felsorolja azokat a foglalkozásokat, amelyek alkalmassá vagy éppen alkalmatlanná teszik a harcost a szolgálatra. Vegetius listáját még megtoldja a borbélyokkal, a cipészekkel és a patikusokkal, akiket szintén vissza kell utasítani a sorozáskor.[529]

3. (Mely korban kezdődjön a katonai kiképzés; milyen emberekből lesznek a legjobb katonák?) Romanus a mondandóját itt alapvetően Vegetiusra építi, amit Arisztotelésszel támaszt alá: *„A Filozófus szerint (Pol. VIII. 4.) a megterhelő edzéseket 14 éves korban kell elkezdeni. Vegetius De re militari munkája az állítja, hogy a férfikor kezdetén kell sorozni."*[530] A továbbiakban visszakapjuk Vegetius I. 4. caput summázott változatát, amelyből kihagyta a sallustiusi idézetet, továbbá az íjászokra, a lovas íjászokra és a pajzsosokra való utalást. Ezek helyett általános megjegyzéseket szúrt be a kiképzésről, amelynek hosszúnak és alaposnak kell lennie, mivel a katonáskodás nehéz és erős fizikumot követel. Viszonylag hosszú leírást kapunk a bátorságról, amely Vegetiusnál nem kapott akkora hangsúlyt: a bátrakat a keménységükről, a testalkatukról és a harchoz való hozzáállásukról ismerhetjük fel. Ami az újonc testi adottságait illeti (Romanus eltekint a magassági követelményektől), visszakapjuk a „Foglalat" I. 6. caputját szintén rövidített formában (kimarad: erős kar, hosszú ujj, kis has, sovány far). Itt újfent elhangzik Arisztotelész neve, akinek *A lélekről* írt művéből idéz: *„Ahogy azt A lélekről írt munkájának második könyvében írta, a puha húsú emberek sokkal okosabbak, viszont velük ellentétben a kemény húsú, erős idegzetű és alkatú emberek izmosabbak, és jobban tudnak harcolni."*[531] Összegezve, Romanus amellett teszi le a voksát, hogy a harcos legyen *„éles szemű, egyenes tartású, erős izomzatú és idegzetű, hosszú karú, széles mellű."*[532]

4. (Mely tulajdonságok révén lesz valakiből a legjobb harcos?) Romanus nyolc olyan tulajdonságot gyűjtött össze, amely a legjobb harcos ismér-

ve.[533] Négy tulajdonságot ihletett Vegetius, egyet Arisztotelész, három saját kútfőből származik. Sorrendben: nehéz terhek cipelésének képessége;[534] gyorsaság, állóképesség és állandó mozgás;[535] érje be kevés élelemmel és innivalóval, mivel így könnyebben menetel és harcol;[536] legyen kitartó, mivel megeshet, hogy nappal és éjszaka is fegyverben kell lennie (nem vegetiusi); hajlandó legyen meghalni a csatában az anyaföldért vagy bármilyen közös ügyért (részben vegetiusi);[537] ne féljen vért ontani (nem vegetiusi); képes legyen megvédeni magát, a közösséget és megtámadni az ellenségét (nem vegetiusi); féljen a menekülés szégyenétől, *„amely még azok között is előfordul, akik bátrak szoktak lenni, ahogy azt az Etika harmadik könyve mondja."*[538]

5. (Kik használhatóbbak a szolgálatra: nemesek, városiak vagy vidékiek?) Követve Vegetiust, Romanus először a vidékieknek szavaz bizalmat, akik bírják a napsütést, nem húzódnak árnyékba, járatlanok a fürdőkben, az élvezetekben, kitartóak (nem vegetiusi), és nem félnek mások vérét ontani (nem vegetiusi). [539] Mint tudjuk, Vegetius igencsak lesújtó véleménnyel volt a városiak edzettségéről, viszont Romanus az *Etiká*ból idézve amellett tör lándzsát, hogy bizony a városiakban (akiket a nemesekkel azonosít) is van kurázsi a harchoz: *„Ők is tudnak bátrak lenni, vágynak a dicsőségre és idegenkednek a megfutamodás szégyenétől."*[540] Sőt, Romanus tovább megy egy lépéssel, és egyenesen azt állítja, hogy *„a nemesek háborúban tanúsított ügyessége és tudása sokkal jobban hozzájárulhat a győzelemhez, mint a testi erő."*[541] Feloldva ezt az ellentmondást, arra a következtetésre jut, hogy a vidékiekből szervezzék meg a gyalogságot, a nemesekből pedig a lovasságot: *„Tudvalevő, hogy eltérő fegyvernemhez eltérő emberek szükségeltetnek: lovasok és gyalogosok. Mivel a vidékiek sokkal kitartóbbak a nehéz terhek cipelésében, ezért a gyalogosharchoz őket sorozzuk be. A nemesség szolgáljon a lovasságban, ahol a lovak pótolják az emberi kitartás hiányát, amióta tudva levő, hogy a nemesek nem bírnak ki olyan dolgokat, amelyekhez a vidékiek hozzászoktak."*[542] A caputot azzal zárja, hogy nemesekből is lehetnek hatékony harcosok, akiket ki lehet képezni a nehéz páncél viselésére, vagy hogy kibírják a háborús hányattatást.[543] Hogy milyen formában menjen végbe ez a kiképzés, azt a következő két caputból tudjuk meg.

6. (Azon katonai gyakorlatokról és tudásról, amelyek a legnagyobb előnyökkel járnak egy háborúban: futás, ugrás.) A 6. caput elején Vegetius kérdése köszön vissza: *„Mire lett volna képes a maroknyi római a hispánok tömegével, az afrikaiak ravaszságával vagy a görögök bölcsességével szemben?"*[544] Romanus válaszában az áll, hogy a bölcsesség és a kiképzés volt a kulcsa a rómaiak fölényének, mivel egy kis létszámú, de jól képzett haderő felülmúl egy képzetlen tömeget. A következőkben pontról pontra veszi át a vegetiusi kiképzés lépéseit. Az első a menete-

lés, miszerint a katonának tudni kell lépést tartani, gyorsan és egyenletesen járni (Romanus eltekintett a lépésszámoktól),[545] továbbá a sorok és oszlopok közötti távolságot megtartani.[546] A második az úszás, amelyet nemcsak gyalogosoknak, hanem lovasoknak is el kell sajátítani.[547] Harmadikként sorolja Romanus az ugrás gyakorlását, amelyet megtold azzal, hogy a lovasoknak az akadály fölötti ugratást is meg kell tanulniuk.[548] Ez utóbbi Vegetiusnál ismeretlen volt.

7. (Mindezek mellett a következőket kell még gyakorolni.) Romanus további nyolc pontot ajánl az olvasó figyelmébe: nehéz terhek cipelése, gyakorlás karddal karóbábu ellen, gyakorlatok nehéz és könnyű hajítódárdával, íjakkal, parittyákkal, nehéz dobónyilakkal, mik a lóra szállás lépései és miért hasznos az úszás.[549] Talán az itáliai városi milíciákról szerzett benyomásait sejthetjük a háttérben azzal, hogy Romanus némileg átalakította a vegetiusi caputok sorrendjét: előrehozta a nehéz terhek cipelését, és még néhány gondolattal megtoldotta az úszást. Egyébként a legtöbb esetben szorosan követte mesterét: a gyakorlófegyverek súlya az eredetiek kétszerese legyen, különös gonddal legyünk az íj tartására stb. Nem vette át Vegetius adatait (hatvan font terhet kell cipeltetni, a karóbábu hat láb magasan emelkedjen ki a földből) és példáit (Mars-mezei gyakorlatok, Cato és C. Claudius Nero tettei, baleári parittyások, Vergilius idézetét a teherhordás hasznáról), nem szólt a kiképzőkről, és nem igazán érti a dobónyíl funkcióját. A lóra szállás lépéseit sem változtatta meg, vagyis nem mutatott olyan szintű érdeklődést a technikai részletek iránt, mint például Hrabanus. Kihagyta a teljes 13. caputot a harcgyakorlatokról, és a „Foglalat" II. 23. caputjától is eltekintett, amelyből hasznos információkat szűrhetett volna le a gyakorlatok pontosításához. Az úszásra visszatérve, azért is tartja hasznosnak az állandó úszógyakorlatokat, mivel nem mindig állnak rendelkezésre hidak, és a víz mélységével sem vagyunk mindig tisztában (nem vegetiusi). Végül a caput zárásaként megjegyzi, hogy e gyakorlatok részben lovasok, részben gyalogosok, vagy mindkét fegyvernem számára ajánlottak.[550]

8. (Azon dolgokról, melyek hasznosak az árokásásban, a földmunkákban és a táborerődítésben.) Szintén „öszvércaputba" botlunk, amelyet Romanus több caput egybegyúrásával alakított ki. A mondandó gerincét a „Foglalat" I. 21–25. caputjai adják, amelyeket megtoldott még az I. 13. caput catói gondolatával és a III. 8. caputtal, ahol Vegetius újra előhozakodott a táborerődítéssel. Jellemzése egyébként részletes: a tábor elsődleges célja a védelem, ahol a katonák nappal és éjszaka biztonságban érezhetik magukat, és még akkor is jól funkcionálhat, ha csatában visszavonulásra kényszerülnek; a táborhely kiválasztásához nagy szakértelem kell; a tábor méretét a katonák számához igazítsuk stb. Romanus egy helyen mond ellen Vegetiusnak: ha a terep megengedi, akkor az uralkodó négyszögletű tábor helyett építessen kör alakút, mivel annak

nagyobb a befogadóképessége. Vegetiusnál nem szerepel kör alakú tábor, úgyhogy ez az információ Romanus saját tapasztalatán alapult. Viszont felhívja a figyelmet arra is, hogyha a négyszögletű tábor mellett dönt, akkor a kiszögelléseket könnyebben lehet védeni.[551] A táborerődítés átvétele azért is figyelemre méltó, mivel Romanus volt az első, aki Vegetius óta ezt a kérdést újra felvetette.

9. (Mik a teendők a csata előtt?) A caput egy általános összefoglaló a hadvezér csata előtti feladatairól. Jól ismert motívumok kerülnek elő, amelyeket Romanus a „Foglalat" III. 9–14. részeiből merített: a hadvezér legyen tisztában: a létszámmal, mivel minél többen vannak, annál nagyobb az esélyük a győzelemre (részben vegetiusi);[552] harcosai hangulatával; egészségük állapotával; testük erejével; motiváltságukkal és bátorságukkal. Ha harcra kerül a sor, egy vezetőnek további hat intelmet is fejben kell tartania: mely csapatok létszáma a legnagyobb; melyek a legtapasztaltabbak; a legkitartóbbak; a legterhelhetőbbek; a legszorgalmasabbak és a legmerészebbek. Mindezeken túl ismerje: mely oldalon vannak a legjobb lovasok; a legjobb íjászok; kik a legéletrevalóbbak. Továbbá: legyen rálátása a csatamező jellegére; vegye figyelembe a természeti adottságokat (nap állása, szél, por); az ellátási vonalakat; mely segédcsapatokra számíthat.[553]

10. (A zászlók és jelvények hasznáról a háborúban; lovas- és gyalogostisztek.) A tizedik caputtal elérkeztünk a hadszervezethez. Hasonlatosan a táborerődítéshez, ez a caput is egyedi abban, hogy felidézi a római mintát, azonban kézzelfogható javaslatot nem tesz arra vonatkozóan, hogy a gyakorlatban mindezt hogyan lehetne hasznosítani. Az alapot a „Foglalat" II. 13–14. caputjai adják, ahol Vegetius a gyalogsági centuriákról és a lovassági turmákról értekezett. Romanus kiindulópontja a bátorság, amely akkor a leghevesebb, hogyha a katonák rendben együtt harcolnak. *„De mivel a csata hevében rendezetlenné válnak, ezért régen a hadseregeket felosztották harcrendre és csapatokra, és mindegyiknek egy különleges jelvényt adtak, mely révén minden ember tudja, hogy hová tartozik. (...) Így tehát hadvezéreket, centuriókat, decanusokat és más tiszteket neveztek ki, mivel a hadsereg olyan, mint a test: ha a tagjai együtt akarnak működni, akkor irányítószervre van szükségük."*[554] Innentől kezdve Romanus hosszas monológba fog a *centurió*król és a *decanus*okról: honnan ered a nevük, melyiknek mi a szerepe, kikből lesznek a legjobb tisztek, milyen megkülönböztető jeleik vannak stb. Nem győzi nyomatékosítani, hogy a zászlóknak és a jelvényeknek mekkora szerepük lehet egy csatában, továbbá azt, hogy egy tisztnek példát kell mutatnia az emberei előtt. Érdekesség, hogy a páncélzat és fegyverzet fényesítését a gyalogságra is vonatkoztatja, amit Vegetius csak a lovasokra értett.[555] A részletekbe azonban ezúttal sem merült bele. Kihagyta a *contubernium* magyarázatát és a lovassági had-

szervezetet (*turma*, *decurio*). Ha figyelembe vesszük a 13-14. századi francia hadszervezeti viszonyokat, ezen nem is kell csodálkozni. Romanus célja nem az volt, hogy megreformálja a hadszervezetet, hanem hogy mintát adjon a hercegnek. Felesleges lett volna belebonyolódnia olyan dolgokba, amelyek már úgyis másképp működnek. Ehelyett inkább morális kérdésekre (a hadvezér viselkedése) és általános fogalmakra (szervezettség) összpontosított, amelyek még mindig megfontolandók lehetnek.

11. (Milyen megelőző lépéseket tegyen egy uralkodó a háborúban, hogy megelőzze menetvonalának megtámadását?) Romanus újra visszakanyarodik az ideális hadvezér bemutatásához. Nyolc gondolatban foglalta össze, hogy milyen óvintézkedést tegyen az uralkodó, ha csapatai ellenséges területen vonulnak át. Ezután rövidebb, lényegretörőbb formában kapjuk vissza Vegetius III. 6. caputját: részletes útjegyzékek és térképek álljanak rendelkezésére; megbízható és hozzáértő vezetőket kell alkalmaznia; rendelkezzék megbízható emberekkel; az útvonala maradjon titokban; lovasaival derítse fel a környéket; az ellenséges támadás várható szakaszát a legjobb lovasokkal és gyalogosokkal biztosítsa; az egész menetet tartsa készenlétben. Itt megjegyez egy korabeli közmondást: „*Aki biztosítja magát, az nem válik nevetség tárgyává.*" Nyolcadik pontként a hadvezérnek ismernie kell a terepet, mivel a gyalogosok erdős-mocsaras, a lovasok pedig sík területen hatékonyabbak, ha a málha védelméről van szó.[556]

12. (A sorok megtartásának rendje.) A cím csak részben fedi a caput tartalmát, mivel Romanus itt vonta össze azokat a részeket, ahol Vegetius a csataformációkról, az alakzatokról és ezek ellenszereiről értekezett. Először a „Foglalat" I. 26. caputjának lényegét idézi, mely szerint ütközetben minden egyébnél fontosabb az, hogy a katonák megtartsák a harcrendben megállapított térközöket (viszont nem részletezte a mélységet vagy az arcvonal hosszát, ahogy azt Vegetius oly lelkesen tette). Továbbá tudniuk kell, hogy miként duplázzák vagy felezzék meg a sorokat, vagy hogy miképpen formázzanak háromszöget (*trigonum*, a vegetiusi „ék") és négyszöget (*quadratum*).[557] Az egész jellemzés hű tükörképe a vegetiusi gondolatoknak, egy dolgot leszámítva: Romanus az elhangzottakat nemcsak a gyalogosokra, hanem a lovasokra is leképezte, mivel többször is a mondatokba építette az *equites ut pedites* (lovasok, ahogyan a gyalogosok is) szókapcsolatot.[558] A következőkből érezhető, hogy végig erre hegyezte ki a mondanivalót. Az első könyvből átugrik a harmadik könyv derekához, részletesen megmagyarázva a formációkat. Egyetért Vegetiusszal abban, hogy a négyszög veszélyes védekező felállás, viszont ő már nem írta oda, hogy csaknem mindig így szoktak csatázni, mivel a lovasságból nem érdemes négyszöget képezni, ha védelemre szorulnak.[559] Romanus a négyszög helyett inkább a kört (*rotunda*) preferálja és ez azért érdekes, mivel Vegetius nyolc csataformációja között nincs ott a

kör.[560] Ugyanez vonatkozik az ollóra (*forfex*) és a háromszögre: ha támadást határoz el a vezér, akkor *„az alacsonyabb rangú seregtestek formázzanak ollót, a magasabb rangú egységek pedig háromszöget."*[561] Az olló és a háromszög tehát nem mint kiegészítő taktikai elem, hanem mint elsődleges csataformáció jelenik meg. Noha nem mondja ki nyíltan, de valószínűnek látszik, hogy az itt leírtakat a lovassági manőverekre értette.[562] A többi alakzattól (ferde ék, gyenge centrum, súlyozott ék) eltekintett.

13. (Nevetség tárgyává váltak azok, akik a háborúban vágva sebeztek, mintsem szúrva.) A caputban Romanus egy korábbi ígéretét teljesítette, miszerint még szólni fog arról, hogy miért érdemesebb szúrni, mint vágni. *„Kinevették azokat, akik inkább vágtak, mintsem szúrtak, ahogy azt a rómaiak csinálták."*[563] A továbbiakban öt pontra épülő, igen körülményes leírásban adja vissza Vegetius nyúlfarknyi I. 12. caputját. Az indokokat még egy saját érvvel is kiegészítette: azért érdemesebb szúrni, mivel a vágás komoly fáradsággal jár.[564] Noha érezhetően nagyon fontosnak tekintette a caput tárgyát, mégse merült bele a kardok világába. Belegondolva, hogy a korszakban hányféle szúró- és vágókard volt forgalomban, inkább szöveghű, mintsem aktuális kívánt lenni.

14. (Ami az ellenségnek hasznos az nekünk káros és fordítva.) A cím a „Foglalat" III. 26. caputjának (A hadviselés általános szabályai) egyik mondatából származik. Romanus a „Foglalat"-ból egybegyűjtötte azokat az információkat, amelyek erősebbé teszik az ellenfelet, és hogy miként kell ezeket hatástalanítani. Újdonságot nem árul el, mivel e dolgok nagy részét más kontextusban már korábban bemutatta: ha az ellenség harcedzett, nehezebb a sorait megbontani; az ellenség a saját területén előnyt élvez; mit tegyünk, ha az ellenség ereje ismeretlen, ha kelepcét állítottak nekünk stb.[565] Az egyetlen eltérést a caput végén találjuk: Romanus azt írja, hogy az ellenség akkor erős, ha jó a katonai morál közöttük, és összetartja őket a küzdőszellem.[566] *„Ezért bölcs hadvezérre vall, ha az ellenségben az egyenetlenség magvát hinti el. Noha Vegetius javasolja ezt, a gyakorlat azonban nem helyeselhető, mivel ellentétes a jó erkölccsel."*[567]

15. (Katonai manőverek, visszavonulás.) A caput elején a gyalogosokat igyekszik ellátni néhány instrukcióval: ha hajítófegyverrel támadnak, akkor először a bal lábukkal lépjenek, majd ezt kövesse a jobb; ha közelharcra kerül sor, először a jobb lábukkal lépjenek ki, hogy fedezzék az oldalukat.[568] Ezután Arisztotelészre támaszkodva hosszú elméleti fejtegetésbe kezd az emberek és állatok testének jobb oldaláról, ahonnan a mozdulat elindul.[569] Gyakorlati példának ide csatolta be a visszavonulást és a menekülést, amelyeket változtatás nélkül vett át Vegetiustól: a megvert ellenséget hagyni kell elmenekülni, nehogy kétségbeesésében új erőre kapjon; a jó hadvezér mindig hagy menekülési útvonalat saját csa-

patainak is; hogyan vonuljunk vissza az ellenség orra előtt, ha nem akarunk harcba bocsátkozni.[570]

16. (A legjobb alkalom és mód városok és erődök ostromára.) A 16–22. caputokat Romanus az ostromharcászatnak szentelte.[571] A téma bevezetéseképpen megállapítja, hogy a hadművészetet négy területre osztják fel: nyílt mezei összecsapásra (*campestre*), ostromra (*obsessio*), várvédelemre (*defensio*) és tengeri hadviselésre (*navale*).[572] Ezzel máris eltért Vegetiustól, aki szerint a hadművészet három összetevője a gyalogság, a lovasság és a tengeri hadviselés.[573] Vegetius szerint az ostromot kétféleképpen tudjuk megvívni: blokáddal és rohammal.[574] Romanus talán ismét az itáliai gyakorlat hatására jobban kibontotta ezt a képet: *„Az ostromnak három módozata létezik: kiszomjaztatás, kiéheztetés és roham."*[575] Az első módszer alapját Vegetius hasonló témájú caputja képezi (kutak, vízvezetékek, ciszternák), azzal a különbséggel, hogy ő a védők szemszögéből mutatta be.[576] Sajátos a kiéheztetés leírása is, hiszen abban Romanus arra igyekszik felhívni a figyelmet, hogy az ostromlók mennyire függnek az ellátási vonalaiktól. A „Foglalat" negyedik könyvében erről konkrétan nem volt szó. Vegetius itt is inkább az ostromlottak nézőpontjából tett javaslatot: *„(...) minden táplálékot és élelmiszert a leggondosabban a falak között kell elhelyezni."*[577] Valószínű, hogy ihletet a III. 3. caput adhatott (Milyen gonddal kell eljárni az élelem és takarmány beszerzésében és biztosításában?), amelyből Romanus kiemelte Vegetius egyik klasszikus mondását: *„Az éhség kegyetlenebb, mint a kard."*[578] Romanus a caputot néhány önálló gondolattal zárja: *„Nyáron fogjunk ostromba, miután a tavalyi ellátmány elfogyott, és az ostromlottak még nem aratták le az az évi termést (...). Továbbá akkor, amikor a kevés eső miatt nem tudják feltölteni a ciszternákat (...) és akkor, amikor az ostromlókat nem hátráltatja a rossz időjárás."*[579]

17. (Hogyan kell várakat ostromolni és hogyan kell veszélyes rohamokat indítani a várak alatti vájatokban?) Itt az ostrom harmadik pontja, a roham mikéntje kerül hosszabb kifejtésre, amelyet Romanus megtoldott egy szintén klasszikusnak mondható ostromtechnikával, az aknaásással.[580] Nemcsak az ostromlottaknak, hanem az ostromlóknak is előkészületeket kell tenniük a védelemre, hiszen a védők bármikor kitörést hajthatnak végre: *„Ezért az ostromlók lőtávolságon túl árkot vonnak, és azt nemcsak sánccal, hanem cölöpökkel és kis tornyokkal is megerősítik, hogy ellenálljanak a városból kitörőknek."* Vegetius ezt „kis mellvédnek" (*loricula*) nevezte.[581] Romanus így folytatja: *„Van egy általános módja annak, hogy visszaverjük a falakon harcoló védők támadásait: kővetőkkel, íjászokkal, kődobálással és parittyásokkal tisztítsuk meg a falat, majd támasszunk fel ostromlétrákat."*[582] Vegetius ugyanezt a mondatát arra értette, hogy először ostromtornyokat tolnak a falhoz, majd pedig abból lőnek a parittyások, az íjászok (továbbá az íves

nyíllövészek, a dárdavetők dárdákkal és ólomgolyós korbácsokkal). Ugyanakkor szerinte az ostromlétra bevetése túl veszélyes.[583] Utóbbitól eltekintett Romanus (csakúgy, mint például a „hárfá"-tól, vagy a „gém"-től), vagyis támogatja az eszköz használatát. További három lehetősége van az ostromlóknak a vár vagy város elfoglalására: aknaásás, nagy és nehéz kövek kilövésére alkalmas hajítógépek, illetve ostromszerkezetek használata. A caput végén az aknaásás kerül terítékre, amelyben Vegetius módszerei köszönnek vissza, néhány apróságtól eltekintve: olyan helyen vagy épületben kezdjünk ásni, amely kiesik az ostromlottak látómezejéből, továbbá ne lássák a kivájt föld hordására utaló jeleket sem.[584]

18. (Milyen kővetők vannak, és hogyan támadják meg ezekkel a várakat és városokat?) A 18. caput Romanus önálló alkotása, amelyben leginkább kézzelfogható a „Foglalat" megreformálása. Romanus teljesen eltekintett Vegetius „tüzérségétől", és tömör leírást adott a korszakban használt *trébuchet*-ről.[585] Folytatva az előző caputban megkezdett gondolatmenetet az ostromfajtákról, úgy gondolja, hogy *„mivel néhány falat mély árokkal és vízzel vettek körül, vagy sziklára építettek, amelyek ellenállnak az aknaásásnak, ezért ezeket csak hajítógépekkel vagy egyéb ostromszerkezetekkel lehet megtámadni."*[586] Romanus a *trébuchet* (*trabutio*) négy fajtáját mutatja be. Mindegyik lövedéke egyszerű kő, azonban, ahogy ő mondja, *„aszerint különböztetik meg őket, hogy miként lövik ki a követ."* Az első, amelyet Romanus *trabucium*nak hív, a mai köztudatban leginkább elterjedt változat. Ebben az ellensúly doboza rögzített, amelyet homokkal, kővel, földdel vagy vassal töltöttek meg.[587] *„Az összes ostromgép közül ez lő a legpontosabban, mivel az ellensúlyt mindig egyformán veti vissza. Éppen ezért mindig ugyanúgy hajít, és olyan pontosan tud ütni, ahogy a tű szúr. Vagyis ha ezzel kell eltalálni a célt, pontosan kell irányozni, hogyha túlságosan jobbra, vagy túlságosan balra lőjön. Ha túlzottan magasra lő, akkor vagy távolabbra kell helyezni a célponttól, vagy nehezebb követ kell tenni a kosarába, amit nem tud annyira felemelni. Ha alacsonyan lő vagy közelebb kell vinni, vagy könnyebb követ kell beletenni. Mindig olyan súlyú követ kell használnunk, amellyel meghatározott pontossággal lehet lőni a célra."* A második az ún. biffa (*bypha*), amelyen az ellensúly mozgatható: *„Az ostromgép egy másik fajtájánál lehet mozgatni az ellensúlyt a zászló és a gém irányába, a gémen keresztül. A rómaiaknál ezt a gépet biffának nevezték* [sic!] *a harcosok. Ez abban tér el a trabuciumtól, hogy az ellensúly mozgatható a gémen, és bár a mozgás törvénye szerint erősebben lő, mégsem mindig egyformán. Éppen ezért nagyobbat, de kevésbé pontosan üt."* A harmadik a *tripantum*: *„Van az ostromgépeknek egy harmadik típusa, amelyet tripantumnak neveznek. A gémjén van egy mozgatható ellensúly, amelyet a gém körül lehet forgatni. Így tehát a rögzítetlen súly miatt pontosabban*

céloz, mint a biffa. Ugyanakkor a mozgékonyan forgatható súly miatt távolabbra lő, mint a trabucium." „Az ostromgépek negyedik típusa esetében az ellensúly helyett kötelek lógnak, melyeket emberi kézzel és erővel lehet húzni. Ez a fajta ostromgép nem lő olyan nagy köveket, mint a korábbi három. De éppen ezért nem kell annyi idő az újratöltéséhez, mint az előbb említetteknél. Vagyis többet és gyorsabban lehet vele lőni, mint az előzőekkel."

Romanus interpretációja a *trébuchet*-ről azért tűnik saját kreációnak, mert ezt a fajta felosztást más forrással nem tudjuk alátámasztani. Mivel már a korszakban is megszámlálhatatlanul sok névvel illették a *trébuchet*-ket (blida, bricola, couillart stb.), amelyek felépítése országonként is eltért egymástól, ezért nem egyszerű azonosítani Romanus ostromgépeit. Technikai kifejezései talán a 13. századi Itáliában voltak relevánsak, és nem vonatkoztathatók Európa más területeire, ahol nem választották el egymástól ilyen szigorúan a rögzített és mozgatható ellensúlyú *trébuchet*-ket.[588] Leírása egyébként jól követhető: a *trabucium* volt a legpontosabb, mivel nehezéke fix volt; a *biffa* ellensúlyát mozgatni lehetett a csapókaron fel-le, ami nagyobb erőt kölcsönzött neki, viszont ponttalanabbul célzott; valószínűleg a *tripantum* nehezékét a csapókar körül lehetett forgatni, és emiatt lőhetett a legtávolabbra. A negyedik gépnek Romanus nem adott nevet. Azt írja, hogy ellensúly helyett kötelekkel, pusztán emberi erővel viszik át az erőt (*quod loco contraponderis habet funes, qui trahuntur per vires et manus hominum*). Romanus talán a perzsa eredetű *mangonel*ről beszél, amelynek csapókarjáról kötelek lógtak le. A négy közül ennek a hatékonysága lehetett a legkisebb, viszont tűzgyorsaságban felülmúlta a többit.

19. (Hogyan kell a városok és erődök falainak vonalát erővel támadni különféle ostromszerkezetekkel?) A *trébuchet* látványos és igen pusztító fegyver lehetett, viszont önmagában mégsem volt elég ahhoz, hogy megadásra késztessen egy várat vagy egy erődített települést. A finomabb hadmozdulatokhoz, például házak vagy lakótornyok bevételéhez a középkorban is szükség volt kisebb ostromszerkezetekre. Romanus négyfélét sorol fel: faltörő kos (*aries*), „lugas"-ok (*vineae*), mozgó ostromtornyok (*turris*) és „kagyló"-k (*musculus*). A leírások mindegyike szorosan követi Vegetiusét: miben tér el a „teknős" (*testudo*) a „sarló"-tól (*falx*), a „lugas"-ok az aknaásók védelmét szolgálják, milyen funkciói vannak az ostromtoronynak (Romanus a pontos számadatoktól eltekintett az utóbbi két szerkezet esetében) és a „kagylók"-nak.[589]

A caput legérdekesebb része a távolságmérés leírása, amely Vegetius hasonló tartalmú caputján alapszik, és ez az egyik legjobb bizonyíték arra, hogy Romanus gyakorlati hasznot is kívánt adni a *De regiminé*nek.[590] A falmagasság lemérésének két módját ismerhettük meg. Az első módszer, miszerint egy könnyű zsinórt kötünk egy nyílvesszőhöz, kilő-

jük, majd lemérjük a zsinór hosszát. Ez, noha elég zavarosan, de megjelenik Romanusnál is.[591] A másik lehetőség ugyancsak vegetiusi, amely szerint egy viszonyítási pont (például egy mérőléc) árnyékának hosszát összevetjük a várfal árnyékának hosszával.[592] Romanus szóhasználata ezúttal is igen tekervényes, azonban mégis figyelmet érdemel annak fényében, hogy interpretációja kifinomultabb, mint Vegetiusé. Ez fokozottan igaz a harmadik módszer leírásában, amelyet saját kútfőből merített. Eszerint felhős napokon is meg lehet állapítani a várfal magasságát: egy ember lefekszik a földre lábbal a várfal felé, és egy vele azonos nagyságú lécet állítanak a lába mellé. Addig mozog előre és hátra, amíg a szemével úgy nem látja, hogy a léc csúcsa egy szintbe nem kerül a várfal csúcsával.[593] A példa ismertetése jól jelzi, hogy Romanus valamilyen szinten tisztában volt a háromszögekkel és az arányokkal. Továbbá ez azt is bizonyítja, hogy a római mintát tovább lehetett fejleszteni.

20. (Hogyan kell a várakat és városokat felépíteni, hogy azokat ne lehessen könnyen bevenni?) A 20-22. caputokban Romanus visszakanyarodik a várvédelemhez, és összeszedi az eddig még nem ismertetett javaslatokat. A 20. caputban öt lépést tanácsol ahhoz, hogy az erődítések és a védvonalak ellenálljanak egy támadásnak.[594] Mind az öt példa vegetiusi, amely közül egyet saját tapasztalattal is kiegészített. A legideálisabb, ha a vár vagy város magaslaton épült, esetleg tenger vagy mocsár védi. Ha mindez nincs, akkor erős emberi munkával és hozzáértéssel pótolni lehet a természetes erődítés hiányát.[595] Romanusnál is dominál a beszögelléses falak építése (legyező alakú saroktorony),[596] és a földsánc (*terrata*) felhúzása. Utóbbinál mindketten azt vallják, hogy nagy szerep jut a döngölt földnek (*terra depressa*), amelyet két válaszfal közé szokás önteni (Romanus szerint a döngölt föld még tornyok felhúzásakor is hasznos). Vegetius szerint a döngölt földdel megerősített falat még akkor sem lehet áttörni faltörő kossal, ha már a fal köveit szétrombolták.[597] Romanus némileg eltér mesterétől: „*A döngölt fal ellenáll még azoknak a kővető gépeknek* [*trébuchet*] *is, amelyek egész kőfalakat képesek ledönteni. A döngölt föld puhasága miatt képes felfogni a lövedéket, és nem azért, mert szilárd.*"[598] A negyedik és ötödik pontban a kapurostélyokra, a kapuk védelmére és az ároképítésére tesz javaslatot.[599]

21. (Milyen feladataik vannak a városoknak, az erődöknek és általában mindenkinek, ha ellene ostrommal készülnek?) A caputban megemlített instrukciók részben már ismertek: halmozzunk fel élelmet, és józanul osszuk be; a környező területeken el kell pusztítani azokat a nyersanyagokat, amelyek az ostromlók segítségére lehetnek; tartsuk a vágóállatokat a városban; a harcra alkalmatlanokat távolítsuk el.[600] Romanus még beveszi a sorba a sózott húst továbbá a kölest: „*Halmozzunk fel kölest is, amely a szemesek közül a legtovább eláll.*" Ugyanakkor ismételten

visszatér a vízellátásra (kutak, ciszternák stb.), viszont Vegetiuson kívül Arisztotelész *Meteorologica* című könyvét is segítségül hívta. *„Friss sót úgy nyerhetünk, hogy egy szűrő száját viasszal eltömjük, majd a szűrőt beletesszük a tengerbe. A viaszon keresztülcsepegő víz édes lesz, a földes dolog pedig, ami a vizet sóssá teszi, kiválik a szűrő szájánál."*[601] A caput végén Romanus felsorolja azokat az anyagokat, amelyeket a védőknek ostrom esetén készenlétben kell tartaniuk: bor, ecet, olaj, szén, vas, kövek, tartalékfegyverek stb.[602] A listát még felfrissíti a porlasztott mésszel, amelyet nagy korsókban tárolnak, és ezeket ledobva a falról, megvakíthatják a támadókat. Romanus is megosztotta velünk azt a történetet, amikor a kővetőkhöz nem volt elég ideg, és a római nők levágták a hajukat, hogy a férfiak megjavíthassák a szerkezeteket.[603]

22. (Hogyan védekezzünk az aknaásók, a kővetők és egyéb ostromszerkezetek ellen?)[604] Romanus két cselt emleget az aknaásók ellen. Az első, miszerint mély, vízzel teli árokkal vegyük körbe a várat, Vegetiustól ered.[605] A második saját történet, amelyet nem fejtett ki részletesen: *„(...) ha tudjuk, az ostromlók alagútjait eláraszthatjuk vízzel, de ez még vizelettel is lehetséges, ahogy ezt napjainkban sok ember megpróbálja."* A kővetőket négyféleképpen ártalmatlaníthatjuk: hirtelen kirohanást intézünk a gépek ellen; éjszakai támadásban emberek ereszkednek le kötélen a falakról; bevethetünk tüzes nyilakat (Romanus itt részletesebb: a nyilakat kénnel, olajjal és viasszal teszi gyúlékonnyá).[606] A negyedik eljárás megint csak saját: *„A falakon belül mi is tartsunk kővetőket, amelyeket láncokkal rögzítenek, és amelyek kanalaiból tűzvörös vasgolyók lövellnek ki."*[607] Az ostromtornyok semlegesítésével kapcsolatban arra a következtetésre jut Romanus, hogy vagy ássunk nekik aknát, vagy pedig „lasszózzuk" meg őket *lupus*szal, amelyet Vegetius a faltörő kos befogásához javasolt.[608]

23. (Hogyan épül fel a haditengerészet, hogyan viselkednek a hajók háborúban, és hogyan irányítják őket?) A *De regimine* záró caputja a haditengerészetbe nyújt rövid betekintést.[609] Romanus ugyanazt mondja, mint Vegetius: *„Nem szükséges hosszan értekezni róla, mivel már sok olyan dolgot előadtunk, amely a haditengerészetre is vonatkozik."*[610] Szó ami szó, a legminimálisabb információkra szorítkozhatunk, amelyeknek csak egy szelete saját közlés, a többi mind vegetiusi. Romanus kihagyta a már nem aktuális caputokat (tengeri háborúzás szabályai, parancsnokok, liburnák), és csak a faanyag kivágásánál csatlakozik be a „Foglalat"-ba: kivágásra és szárításra a legalkalmasabb hónapok a július és az augusztus.[611] Eltekintett a szelek fajtáitól, az időjárási jelenségektől, a hajózási körülményektől, és inkább a tengeri fegyvereket és taktikát boncolgatja: *„A tengeri harcmodor hasonló a szárazföldihez, kivétel, hogy a harcosoknak nehezebb páncélzatot kell viselniük."*[612] A legfontosabb támadási elveket osztja meg velünk: gyúlékony

anyagokkal teli korsókat (*incendiarium*) kell az ellenséges hajó oldalához csapni (Vegetius ezt nyilakkal javasolta); ha nyílt csatára kerül sor, akkor könnyen elrejtőzhetünk a szigetek között; az ellenséget űzzük a part felé; a keresztgerendáról faltörő koshoz hasonló rudat lógathatunk le; szigony (*saggita*) és *falx* használata.[613] Néhány látványos elemmel is fűszerezi a taktikát: mészporral teli korsókat dobjunk át az ellenséges hajóra, hogy a tengerészek megvakuljanak; ugyanezt tegyük néhány korsó folyékony szappannal, így az ellenség elcsúszik a fedélzeten és beleesik a tengerbe; lékeljük meg az ellenség hajóját. Romanus szerint utóbbi a legveszélyesebb. Záráskeppen rövid monológot tart arról, hogy mi teszi a háborút háborúvá.

Összefoglalás

A 12–13. században a feudális monarchiák megszilárdulásával párhuzamosan egyre jobban megnőtt az igény arra, hogy az uralkodókat és a trónörökösöket tudatosan készítsék fel az államügyek gyakorlására, az uralkodói feladatok teljesítésére. A tanításhoz és tanuláshoz a kulcs egy ókori gyökerekkel bíró irodalmi-didaktikai műfaj, a *királytükör* volt. Ebben a fejezetben azt vizsgáltuk meg, hogy az érett középkor királytükreiben miért, hogyan és milyen mértékben kapott szerepet Vegetius *Epitoma rei militaris* című munkája. Mivel a korszak filozófiai és teológiai gondolkodására, ebből következően a pedagógiai elvekre és az államelméleti kérdésekre nagy hatást gyakorolt Arisztotelész korpuszának újrafelfedezése, ezért élesen elkülönültek egymástól azok a királytükrök, amelyeket a korpusz újrafelfedezése előtt és után írtak.

John of Salisbury politikaelméleti esszéje, jogi és filozófiai példatára, a *Policraticus* nem klasszikus értelemben vett királytükör. Mégis bátran beállítható azon erkölcsi-didaktikai értekezések sorába, amelyeknek gyökerei a Karoling reneszánszig nyúlnak vissza. Sedulius Scottushoz hasonlóan, Salisbury is klasszikus és bibliai példákat felsorakoztatva igyekezett mintát adni az uralkodónak illetve a jövőbeni állami vezetőknek hivataluk gyakorlására.[614] Célként az lebegett előtte, hogy az uralkodó karakterén keresztül megreformálja az állami hatalmat megtestesítő, erkölcsileg és politikailag züllött királyi udvart, és ebből következően a társadalmi és gazdasági viszonyokat felügyelő államhatalmat. Salisbury világosan felismerte a 4. századi római, illetve a 12. századi angol társadalmi és politikai problémák közötti hasonlóságokat, így kézenfekvő volt, hogy Vegetiust tette meg egyik fő forrásának. Salisbury bevallotta, hogy nem szándéka átfogó, a hadművészet minden területét érintő tanulmány megírása, hiszen a témában ezt már mások megtették.[615] Azonosulva Vegetius szellemével, csakis azokra a részekre hagyatkozott, amelyekben a mester a régi idők dicsőségét szembeállította az utódok

jelenkori, elkorcsosult gyakorlatával, akik szerencsejátékosok, élvhajhászok, az asztalfőn ülő kérkedő katonák, alkalmatlan nemesek stb. Ez persze nem azt jelenti, hogy Salisbury érzéketlen lett volna a katonai kérdések iránt. *„A hadtudomány táplálja a küzdőszellemet (...)"* - ahogy ő is mondta. Az újoncozás vagy a kiképzés aprólékos átvétele is arra enged következtetni, hogy a maga módján érdekelte a hadszervezés. Világosan felismerte - szinkronban Vegetiusszal - hogy az általános társadalmi reformok feltétele a hadügyek megújítása.

A *Policraticus* újszerűségének egyik kulcsa a reformokba vetett töretlen hit, amely csak az isteni és egyházi atyáskodás égisze alatt terjedhet szét az udvarban. Salisbury szemében a lovagság, mint katonai, az egész közösséget védő rend legitimitása, hasonlatos a papságéval, amelynek tagjai - *„az ősi hagyományoknak megfelelően"* - felesküdtek Krisztusra és a Szentlélekre. Az Istenbe vetett hit és az uralkodónak tett hűségeskü koncepciójának összefonódása markánsan kézzelfogható: a katona csak akkor legitim, ha felesküszik Krisztusra, a Szentlélekre és az uralkodó szentségére (*miles Christi*),[616] mint Krisztus földi megtestesítőjére, a közösség és az anyaföld (*patria*) tényleges vezetőjére, akiért kész bármikor meghalni.[617] Vegetius *sacramentum militaré*ja, vagy az *„egyházi katonák kiválasztása"* tökéletesen beépíthető volt Salisbury nézeteibe, és ez hűen tükrözi a kor keresztes mozgalmainak patriotizmusát. Az ókorban már meglévő hazafias értékek (saját fiainkat sorozzuk be, az állandó gyakorlás erősíti az összetartozást stb.) az egyházon keresztül átöröklődtek a hadba igyekvő keresztény csapatok küldetéstudatába; felesküdtek a testvériségre (*pro fratribus*), a Szentföld védelmére (*pro defensione Terrae Sanctae*), és hogy készek meghalni a hazáért (*pro patria*).[618] Ezeket a keresztény szellemi érékeket Salisbury - Vegetius segítségével - előre megmutatta.

John of Salisbury egyediségének másik szegmense a *corpus mysticum* szimbolikájában keresendő, amely azonban nem volt teljesen azonos a Karoling-korban meghonosodott eucharisztiával.[619] Hagyományos értelemben Krisztus áldozati testét és vérét értették a kenyér és a bor színe alatt. Az Istennek és a közösségnek tett eskü, tágabb értelemben a közösség és az emberi test hasonló, organikus kifejezésekkel való interpretációja (szervanalógia) azonban először a *Policraticus*ban bukkant fel. Salisbury véleménye a közösségről, mint társadalmi csoportok kooperációján alapuló szervezetről, amelynek élén az uralkodó áll, korának gyorsan fejlődő, erősen centralizált államszervezetét jelképezte, amelylyel szemben persze erős kétségei voltak. Ezért fordult a rómaiakhoz mint forráshoz, ahol a személyes erkölcsi felelősség (*„a méltóság és a szemérem hivatottá teszi a katonát"*) az anyagi javak iránti érdektelenséggel (*„a katonák csak a fegyverek erejével, nem pedig ruhájuk csillogásával tűnhetnek ki"*) párosult. Figyelme nem az állami bürokrá-

cia (átvitt értelemben például a legiók hadszervezete, a tisztikar), hanem az egyén (származás, kiképzés) felé irányult. Az „állam kezét", az uralkodó és a közösség szolgálatára felesketett (vegetiusi) katonákat alárendelte a saját keresztény-lovagi ideájának, amelybe a „kezek" csak megfelelő kiválasztás és kiképzés útján nyerhettek felvételt.

A társadalom ilyen sajátos, antik szimbólumokkal való leírása elsőként John of Salisburynél jelent meg. Kétségtelen, hogy a kora középkor nagy gondolkodóját ismerhettük meg személyében, azonban máig eldöntetlen, hogy a szervanalógia forrásául szolgáló *Institutio Traiani* az ókorból származik-e, vagy pedig Salisbury saját fikciója.[620] Hans Liebeschütz meggyőzően demonstrálja, hogy a Traianusnak szánt levelet Salisbury írta és valójában ő Pseudo-Plutarkhosz. A célja pedig az volt, hogy egy klasszikus korból származó kerettel fogja egybe az egyház, az állam és a különféle társadalmi csoportok közötti összefüggéseket, és hogy ezzel a felhatalmazással adjon mintát saját kora problémáinak megoldásához.[621] Vagyis ha a jövőben bármiféle kritika felmerülne munkájával kapcsolatban, akkor nem őt, hanem Pseudo-Plutarkhoszt kell hibáztatni, akinek a gondolatait ő csak kommentárokkal látta el.[622]

A 12–13. században az arisztotelészi filozófia alapjaiban változtatta meg az államhatalomról alkotott képet. Aquinói Szent Tamás, Luccai Ptolemaeus és Aegidius Romanus John of Salisbury nyomdokában jártak: számukra az egyetlen elfogadható államforma a monarchia volt, amelyben a kormányzás minőségének zálogát az isteni felhatalmazás birtokában uralkodó király bölcsességében és alázatában találták meg. Tehát az állam sorsa nagyban függött az uralkodó személyétől, képességeitől és az elsajátított tudástól. Aquinói Szent Tamás, Luccai Ptolemaeus és Aegidius Romanus viszont továbbment egy lépéssel: a kormányzás minősége nemcsak az uralkodótól, hanem a közösség tagjaitól is függ, amely végső soron az egész államhatalom, vagyis a királyság alapja. Így az uralkodó elsődleges feladata az alattvalók jólétének biztosítása (város alapítására a legalkalmasabb a mérsékelt égöv; fontos a levegő minősége vagy a boldogság), és csak másodsorban a sajátjáé (tanácsok a királyi „háztartás" vezetésére). A királyé a legfőbb hatalom, amelynek forrása az egyének közössége, vagyis a nép.

Aquinói Szent Tamás persze erősen elvont passzusokat vett át Vegetiustól, amelyek inkább elméleti, mintsem gyakorlati hasznára lettek volna a ciprusi uralkodónak. Sokkal több, a mindennapokban praktikus haszonnal kecsegtető utalással tűzdelte tele királytükrét Aegidius Romanus. Ez jól megnyilvánult a taktikát és stratégiát taglaló caputokban, vagy a korszak hadművészetét meghatározó ostromharcászatban, ahol saját tapasztalataival egészítette ki Vegetiust, felfrissítve így a „Foglalat"-ot: lovassági manőverek (ugratás, ék, kör), táborerődítés (kör alakú tábor), távolságmérés (trigonometrikus magasságmérés), várerődítés

(döngölt fal), ostromeszközök és fegyverek (trébuchet, mészporral, vagy gyúlékony anyagokkal teli korsók, ostromlétrák). A római minta tehát ugyanolyan érvényes lehetett még a 13. században is, mint volt a 4. században. Láthattuk, hogy Romanus jól szerkesztett, minden részletre kiterjedő értekezést bocsátott királya rendelkezésére, hasznos gyakorlati ajánlásokkal megtoldva. Persze ne feledjük, hogy a lovassági és gyalogsági taktikáról vagy stratégiáról közölt információi (például a sorok megtartása, csata előtti teendők, visszavonulás, a hadvezér szerepe stb.) valóban hasznosak voltak a 13. században, azonban valószínűtlen, hogy ezek közül bármelyik is ismeretlen lett volna egy korabeli hadvezér számára.

Akármilyen katonai haszonnal jártak is Romanus javaslatai, mindent alárendelt annak a célnak, hogy filozófiai alapot biztosítson az ideális államhatalom kiépítéséhez. A *De regimine* az utolsó megálló a feudális állam fogalmának fejlődési útján, ahol az állam független, önellátó közösségként működik. Romanusnál egyesült a John of Salisbury által lefektetett egyénközpontúság az Arisztotelész-féle természetes eredetű, a közös erkölcsi célokat hordozó társadalom közösségi szemléletével. Ezért az egész *De regimine* erősen világi színezetet kapott, és számos kortársával ellentétben, Romanus csak szerény próbálkozásokat tett afelé, hogy az arisztotelészi állam etikáját integrálja a keresztény teológiába.[623]

Az erények mellett azonban szólnunk kell az ellentmondásokról is. Mivel, akárhogy nézzük is, úgy tűnik, hogy az állam Romanus-féle elméleti alapokra felépített hadszervezete elég ingatag lábakon áll, és kérdéses, hogy a valóságban ez hogyan működött volna. Az okokat az antik viszonyok és a 13. századi francia valóság közötti ellentétben találjuk. Romanus azzal indított, hogy a legideálisabb az, ha minden polgár teljesít katonai szolgálatot (*militia*),[624] még azok is, akiket egyébként Szókratész (Platón) kizárt onnan (földművesek és kézművesek).[625] Mindezt tette úgy, hogy közben folyamatosan hivatkozott Vegetiusra: körültekintően kiválogatott, jól kiképzett, megfizetett zsoldos katonákra van szükségünk, akik békében és háborúban is őrzik az ország nyugalmát. Az egyszerű származású milicistákból gyalogságot, a nemesekből lovasokat faragunk. A sorozás (testi erő, ügyesség, erős idegzet), az alapos kiképzés (futás, ugrás, úszás, lovasok akadály fölötti ugratása, fegyverek kezelése stb.) és a katonai erények (bátorság, tapasztalat) állandó hangsúlyozása inkább a szókratészi modellt feltételezik, és nem pedig Romanus milíciarendszerét. A milícia vezetésével megbízott lovagi elit helyzete is megfoghatatlan. Egyrészről úgy jelent meg, mint a nemességtől és egyháztól teljesen független, a háborúzás tudományát tökélyre fejlesztő kaszt, viszont funkcióiban olyan kiegészítő feladatokat látott volna el, amelyek pont a milícia profiljába vágtak volna bele (zendülések elfojtása, gyengék védelme stb.). Ebből következően nem tett külön utalást arra,

hogy a lovagok is áldozzák fel magukat a hazáért, és nem egyértelmű, hogy Vegetius patrióta tanácsa vajon rájuk is vonatkozott-e.[626] Talán arra gondolt, hogy a városi milíciákat ötvözni kellene a zsoldosság intézményével,[627] és ennek az öszvér típusú katonai rétegnek az élén állt volna a professzionális elit, azaz a francia lovagság. Ennek az igen utópisztikus teóriának viszont ellentmond a rendszer finanszírozhatatlansága,[628] a milícia ideiglenes jellege, és az, hogy Romanus elvből elutasította Szókratész azon javaslatát, miszerint a földművesek mellett csak a „harcosok osztálya" létezhet. Nagyon úgy tűnik, hogy Romanus azon célja hiábavalónak mutatkozott, hogy a görög városállamok társadalmi struktúráját beszorítsa a 13. századi francia feudális keretek közé.

Hasonló elméleti fejtegetéseket tapasztaltunk az Észak-Itáliában tevékenykedő, az Aquinói Szent Tamás királytükrét folytató, de Aegidius Romanus nyomdokaiban járó Luccai Ptolemaeusnál is. Az általa felvázolt, romanusi milíciára emlékeztető, félig görög, félig római eredetű társadalmi struktúra (hivatalnokok, fegyveresek, földművesek) is sok problémával terhelt, amely alternatívát kínált volna fel az észak-itáliai városállamokban gyökeret verő, elég költségesen és megbízhatatlanul működő zsoldosrendszerrel szemben. A probléma gyökere abban rejlett, hogy a 13. századi Észak-Itáliából hiányzott az, ami Franciaországban megvolt: az egységes állam. A politikailag és gazdaságilag rendkívül sokszínű területen idegen hatalmak, a pápai állam, és számos városállam osztozott, amelyek zsoldosokat felfogadva igyekeztek pozíciót szerezni a félsziget politikai palettáján. Az egyetlen kiút az integrációban, továbbá a milíciarendszer megerősítésében rejlett. Ennek igénye, magáévá téve Vegetius javaslatait, határozottan kivehető volt Luccai Ptolemaeusnál: az állam által fizetett, hivatásos fegyveres csoportot kell szervezni olyan helyi patriótákból, akik származásra egyenlők, és akik, mint az állam „keze" esküvel pecsételik meg az uralkodó és a nép iránti szolgálatukat. Jól képzett és hatékony fegyveres testület benyomását kell kelteniük, akik készek feláldozni magukat a hazáért. Legyenek köztük gyalogosok, akiknek a föld- és kézművesek közül kell kikerülniük, míg a kevésbé megbízható városiakból szervezzük meg az auxiliáris csapatokat. A probléma viszont ugyanaz, mint Romanusnál: „professzionális milicista" nem létezik, mivel egy városi polgár, vagy egy vidéki földműves nem tud hivatásszerűen katonáskodni. Ráadásul úgy tűnik, hogy Luccai Ptolemaeus az egész közösség felfegyverzését sugallta úgy, hogy néhány egészen furcsa kivételezettet is felsorolt.

Hogy Luccai Ptolemaeus mennyire gondolta komolyan a leírtakat, azt nehéz megmondani. Kétségtelen, hogy tetszett neki például a római legiók hadszervezete, a sas szerepe, a katonai szavak etimológiája, vagy Platón női nemmel szembeni kritikája, viszont a katonai utalások jó része pontatlan vagy homályos, és nem állt össze olyan egységgé, mint ami-

lyennel Romanusnál találkoztunk. Vagyis Luccai Ptolemaeust inkább a kíváncsiság és a nosztalgia, mintsem a határozott katonai célok inspirálták. A zsoldosok milicistákkal való felváltásának gondolata viszont azért érdemel figyelmet, mivel kétszáz év múlva, a következő fejezetben tárgyalt itáliai íróknál újra terítékre kerül ez a koncepció.

Visszatérve Romanus munkájára, írónk szerepe és hatása elég egyértelmű: a késő római minta igenis integrálható a 13. század katonai gondolkodásába, ami tovább növeli a „Foglalat" értékét és a római hadművészet állandóságát. Vegetius kiváló kiegészítőként szerepelt az arisztotelészi filozófia interpretálásában. Ugyanakkor azt se felejtsük el, hogy a haderő koncepciója vagy a vegetiusi hivatkozások csak igen kis hányadát teszik ki a több száz oldalas *De regimine principum*nak. Az összképet nézve tudatosan megszerkesztett, az uralkodói feladatok minden egyes szegmensét érintő királytükröt kapott kézhez IV. (Szép) Fülöp. A másolatok, fordítások és hivatkozások nagy száma pedig jelzi a könyv népszerűségét. Ismételten felmerül a kérdés, hogy a király milyen mértékben akarta és tudta megfogadni a könyvben foglaltakat. A hagyomány úgy tartja, hogy Romanus volt a trónörökös tanítója, valójában azonban ezt a szerepet Guillaume d'Ercuis kanonok, III. Fülöp jegyzője töltötte be. A IV. (Szép) Fülöpről írt életrajz szerint a király egyszer hivatkozott Romanus tanácsára, mégpedig az államvezetés azon elvére, hogy a király az ország jó ügyéért uralkodik, anélkül, hogy szembemenne a fennálló törvényekkel.[629] Ez, továbbá, hogy IV. (Szép) Fülöp személyes kérésére fordította le Henri de Gauchi, a liège-i Szent Márton bazilika apátja a *De regiminé*t franciára 1296-ban, azt jelenti, hogy a király „gyakran nézegethette a neki szánt tükröt".[630] IV. (Szép) Fülöp huszonkilenc éves regnálása alatt Franciaország Európa vezető monarchiájává is vált. Számos reform (rendi gyűlés, adóreform) és tett (Templomos Lovagrend felszámolása, pápai befolyás letörése) kötődik a nevéhez. Hogy ő vagy környezete megfogadta-e Vegetius javaslatait, arra nagyon nehéz választ adni. IV. (Szép) Fülöp ugyan sokat háborúzott, viszont nem volt tipikus lovagkirály. Seregeit tehetséges parancsnokai vezették, akiknek győzelmét csak Flandria ellenállása árnyékolta be. Az 1302-es courtrai-i csata azért volt érdekes, mert a római legiók lehanyatlása óta az elsők között győzött egy fegyelmezett gyalogság a lovagok ellen. A franciák szégyenét csak fokozta, hogy a flamand haderő gerincét milicisták, vagyis kereskedők, városi polgárok és egyszerű jobbágyok adták. A lovagi hadművészet tehát lassú hanyatlásnak indult, és a válságjelek csak tovább szaporodnak majd az angolok ellen elvesztett csatákban. Csaknem száz év múlva merül fel ismét a francia haderő megújítása, és a régmúlt idők mintáinak felidézése. 1410-ben majd Christine de Pizan, egy velencei származású írónő fogja újraértelmezni Vegetius szavait.

A „RÓMAI" LOVAGKOR ALKONYA – VEGETIUS A 14–16. SZÁZADBAN

„Én, François Villon diák,
A négyszázötvenhatos évben,
Vállalva zablát és igát,
Higgadt elmével eltökéltem:
Meg kell vizsgálnom, hogyan éltem.
Mint írva áll Vegetiusnak,
A bölcs rómainak művében,
Másképp megcsaljuk önmagunkat."

(*Villon: Hagyaték, 1. vsz.*)[631]

A 14–16. században a Római Birodalomra úgy tekintettek, mint a lovagi hadművészet szülőföldjére, az ideális lovagi rend megtestesítőjére. Ezt az eszmét a neves burgundiai krónikás, Jean de Waurin egyik gondolata érzékelteti a leginkább, aki V. Henrik angol király győzelmeit a következő mondattal magasztalta: „*A lovagi szabályokat ugyanúgy megtartotta, mint korábban a rómaiak.*"[632] Ez a jól ismert kijelentés azonban némi anakronizmust sejtet az író részéről, aki talán azt gondolta, hogy a lovagság a római lovagrend középkori megfelelője, és a lovagi hadművészet egyenes leszármazottja a rómaiénak. De nem csak Waurin gondolkozott így. Mint majd később látni fogjuk, számtalan író és humanista bölcselő volt azon az állásponton, nem is ok nélkül, hogy a római katonai elvek átalakult formában ugyan, de továbbra is érvényben vannak, illetve érvényben lehetnek a lovagkorban. A lovagi hadművészet elméleti szakértői azonban nem elégedtek meg a szájhagyományokkal, vagy az etimológiai magyarázatokkal, amelyeket a latin *miles* és a középkori *chevalier* közti összefüggésre felhoztak. Mélyebbre kívántak ásni annak érdekében, hogy a két korszak hadművészete közti kontinuitást

gyakorlati példákkal is alátámasszák, és főképp, hogy a középkori lovagi intézményt megreformálják. Mindez azonban csak egy szelete annak, amit mi „római" lovagkornak neveztünk el. A reneszánsz szellemi tevékenysége, a humanizmus terjedése, a nemzeti fordítások megszületése, vagy a nyomtatás feltalálása mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a rómaiak haditechnikai tudása vagy jogi öröksége is elérhető legyen az uralkodók és hadvezérek számára. Amellett, hogy Vegetius reformjavaslatait, nem is egy esetben, ismét aktualizálni kívánták, írónk két új szerepkörben is feltűnt: mint haditechnikai forrás és mint a hadijog közvetítője.

Ebben a fejezetben tehát megvizsgáljuk, hogy a 14–16. század történeti forrásaiban milyen formában jelent meg az *Epitoma rei militaris*. Elsőként megismerkedünk két hadmérnökkel, a német Konrad Kyeserrel és az itáliai Robertus Valturiusszal, akik bizonyíthatóan merítettek Vegetiusból. Másodsorban megnézzük, hogy a középkori hadijog két prominens képviselője, az itáliai Giovanni da Legnano, és a francia Honoré Bonet miért tartotta kihagyhatatlannak a római író örökérvényű tanácsait a hadijogok rögzítéséhez. A római modell francia úton történő modernizálásának emblematikus próbálkozása Christine de Pizan francia írónő nevéhez fűződött, aki a *Livre des faits d'armes et de chevalerie* című hadügyi értekezésében, amellett, hogy tökéletesítette elődei *ius in bello* koncepcióját, Vegetius, Frontinus és Valerius Maximus segítségével új dimenzióba helyezte a királytükör műfaját és egyben a római hadművészetet. Az 1440-es években a francia államvezetés okult a százéves háború keserű tapasztalataiból, és reformokra szánta el magát: bevezették az állandó zsoldoscsapatokat, felfedezték a tűzfegyverekben rejlő lehetőségeket, és így a gyalogságság egyre nyilvánvalóbb fölényét a lovagok fölött. Ezekkel a változásokkal terhelt korszakban írta Jean de Bueil a *Le Jouvencel* című nagysikerű önéletrajzi kulcsregényét, amely egy olyan lovagról szól, aki dicsőséget dicsőségre halmozott, viszont az új típusú hadseregbe már nem tudott beilleszkedni. Az észak-itáliai városállamokban a történelmi hagyományok, az államberendezkedés, továbbá a zsoldos- és milíciarendszer válsága miatt kerültek a figyelem középpontjába a görög és római hadszervezeti minták. Elsőként Flavio Biondo segítségével arra keresünk válaszokat, hogy az itteni reformfolyamatok sodrába hogyan illeszkedett Vegetius, majd pedig vizsgálódásainkat, és egyben a középkori vegetiusi hatásokat a reneszánsz neves gondolkodójával, Niccolò Machiavellivel fogjuk lezárni.

VEGETIUS A KÖZÉPKORI HADMÉRNÖKI SZAKMUNKÁKBAN

A középkorban viszonylag későn, a 14–15. században születtek meg az első olyan írások, amelyeket a hadmérnöki munkák témakörébe tudnánk sorolni. Azokban az esetekben beszélhetünk haditechnikai vagy hadmérnöki érdeklődésről, amikor az írók a mechanikai és technológiai problémákra koncentráltak: gépek és eszközök felépítése, működése, szerepük a háborúban stb. Noha a haditechnika gazdag antik hagyományokkal rendelkezett (Athenaeus Mechanicus, Hérón, Philo Mechanicus, Vitruvius), sőt a középkorban ismert volt számos bizánci és arab tanulmány is (Kallinikos, Al-Djazari), azonban nyugaton ezek nem igazán forogtak közkézen, annak ellenére, hogy a középkori ostromharcászat és haditechnika viszonylag kevés változáson esett át az ókor óta. A középkori nyugati hadmérnökök egyik legfőbb sajátossága az volt, hogy érdeklődésük nemcsak az evilági, hanem a fantazmák közé sorolható gépek és puskaporral működő szerkezetek irányában is megnyilvánult: ókori „tűzfegyverek", felvonókkal működő ostromtornyok, tekerőkarral vagy szélenergiával hajtott harci szekerek, szögletes csövű ágyúk, működésképtelen nyíl- és kővetők, fúrógépek, víz alatti légzőkészülékek stb. Mai szemmel nézve nagyon sok szerkezet ábrája kivehetetlen, működésük nem mindig pontosan definiálható, jó részük pedig mellőz mindenfajta fizikai realitást.[633]

Az első nyugati haditechnikai munka a 14. században született meg Guido da Vigevano tollából.[634] A komolyabb tanulmányokat főképp itáliai és német hadmérnökök, Robertus Valturius, Francesco Giorgio, Mariano Taccola,[635] Giovanni Fontana, Leonardo da Vinci, Konrad Kyeser, és egy ismeretlen szerző (a *Feuerwerkbuch* készítője) jegyezték a 15. században.[636] Amellett, hogy ezek az írók gyakorlati tapasztalataikat és főképp saját képzelőerejüket vetették be egy-egy illusztráció lerajzolásához, részben antik katonai forrásokra, például Frontinusra, Philo Mechanicusra vagy Vegetiusra is hagyatkoztak. Egy valamit azonban itt le kell szögez-

nünk: a téma sajátossága speciális forráskritikát követel meg. A kapcsolat csak akkor feltételezhető, ha a szerzők szövegszerűen hivatkoztak a forrásra, mivel ennek hiányában nem lehet megnyugtatóan bizonyítani, hogy egy-egy adott haditechnikai eszköz rajzát valóban antik minták ihlettek. Ennek tudatában esett a választásom Konrad Kyeser *Bellifortis* és Robertus Valturius *De re militari libri XII* című hadmérnöki értekezéseire, amelyekben Vegetius név szerint szerepel.

Konrad Kyeser

Konrad Kyeser (1366–1405 után) a németországi Eichstättben született 1366-ban. Fiatal korában filozófiát és teológiát tanult, majd egyre jobban érdeklődött az orvoslás és azon belül is az anatómia iránt. Behatóan foglalkozott az antik kor természettudományaival, és különösen Cornelius Celsus római orvos tett rá mély benyomást. Életútjáról annyit tudunk biztosan, hogy részt vett az 1396-os török hadjáratban mint zsoldoskapitány, majd ezt követően fejezte be a *Bellifortis*t („Erősnek lenni a háborúban", voltaképpen Erődítések a háborúban), amelyet az 1390-es évektől folyamatosan írt. A művet eredetileg IV. Vencel cseh királynak dedikálta, azonban a végső változatban a címzett már III. Rupert pfalzi választófejedelem volt. Kyeser halála után a *Bellifortis* pergamenkézirata a Göttingeni Egyetemi Könyvtárba került,[637] majd 1773-tól a Nürnbergi Német Múzeum rendelkezett vele, viszont ténylegesen csak 1871-ben fogtak hozzá a szöveg behatóbb tanulmányozáshoz.[638]

Bevallása szerint Kyeser saját magától, „*Vegetiustól, a nagy Antonius Romanustól, és más ismert íróktól (...)*"[639] merített. Viszont másokat nem nevezett meg, és a továbbiakban még Vegetiusnak és I. Antonius Gordianus császárnak is mellőzte a nevét, így elég problematikus a rajzok és a hozzájuk tartozó magyarázatok eredetének felgöngyölítése, főleg annak fényében, hogy Kyeser latin hexameterekben írt, vagyis az idézetek használata kizárható. A gőzgépekről készített rajzaiból bizton állítható, hogy ismerte Philo Mechanicust, és talán Plinius *Historia naturalis*a is a kezébe került. A misztikus és alkímiai szövegrészek Albertus Magnus *De mirabilibus mundi* és Marcus Graecus *Liber ignium* című munkáiból származnak.[640] A harmadik könyvben még említ egy *Liber auricalcarii operis* című írást, amelyről a címén kívül semmit sem tudunk. A *Bellifortis* egyébiránt az asztrológia, a varázslás, és a haditechnika érdekes keveréke. Kyeser az első könyvben hét égitest (Jupiter, Szaturnusz, Mars, Nap, Vénusz, Merkúr, Hold) istenségét ábrázolta lovon, akik a saját szimbólumaikat tartják a kezükben, ezt követően pedig a különféle harci szekereket tárgyalja. Gyakorlatilag a második könyvtől kezdődik az író haditechnikai elmélkedése azokról a fegyverekről, amelyekkel

erődöket támadhatunk meg, majd ezt követően egészen egyedi nézőpont szerint osztotta fel tárgyát: vizi taktika a szárazföldi háborúban (III.), ostromfegyverek erődök megmászásához (IV.), számszeríjak és hajítófegyverek (V.), az erődök védőfegyverei (VI.), a tűz békés felhasználása; a varázslat receptjei (VII.), a tűzfegyverek háborús felhasználása; „A tüzek könyve", rakéták, repülő sárkányok, tűzfegyverek, receptek (VIII.), egyéb dolgok: fürdők, receptek, házi orvoslás (IX.), egyebek: kínzóeszközök, varázsreceptek (X.).[641]

Ahhoz, hogy körülhatárolhassuk a vegetiusi ihletésű részeket, egy sajátos eljárást, az ún. indirekt bizonyítási módszert kell használnunk. Ez mindössze annyit jelent, hogy kizárjuk azokat a rajzokat, amelyek biztos, hogy nem Vegetiustól származhattak. Így a kb. százhetven ábrából kapunk egy kezelhetőbb, húsz-harminc darabos mennyiséget. Az első könyvben eltekinthetünk az istenek szemléltetésétől, és inkább a harci fogatokkal (*currus*) valamint a harci szekerekkel (*bigae*) érdemes foglalkozni. Kyesert minden bizonnyal megával ragadta az a klasszikus keleti eredetű harcmodor, amely során egy sebesen száguldó kétkerekű kocsiról íjászok lőhették az ellenséget.[642] A tizennyolc rajzon a legkülönfélébb ábrákat láthatjuk: harci kocsi védőpajzzsal, négykerekű kocsi emelvénnyel vagy szúrótüskékkel, „*amely szekér megrettentette a lovasokat, és megtörte a gyalogosokat.*"[643] A rajzok közös jellemzője, hogy inkább a mai utánfutókra hasonlítanak, és az „utánfutók" végéből meredeznek ki a különféle fegyverek: dárdák, lándzsák, alabárdok vagy cséphadarók. A kocsik kerekének oldalához kaszák vannak felerősítve. Kyesert inspirálhatta az a caput, ahol Vegetius a kaszás négyesfogatokat említette.[644]

Mielőtt továbbmennénk, a fogatok között figyelmesek lehetünk egy olyan rajzra, amelyet ugyancsak ösztönözhetett egy vegetiusi tanács. A rajzon két harcoló lovagot látunk oldalnézetből. Bal karjukra pajzs van húzva, jobbukban pedig egy-egy tőrt markolnak. A jobb oldali lovag nap tükröződését felfogja a pajzsával, és ellenfele szemébe irányítja. Vegetius akkor javasolt hasonlót, amikor arra figyelmeztetett minket, hogy körültekintően, az időjárási viszonyok mérlegelésével állítsuk fel hadrendünket, „*mivel a szembetűző nap elveszi a látást.*"[645]

A második könyvben Vegetius hatása már sokkal kézzelfoghatóbb. Kyeser „csigája" (*coclear*) az egyik olyan ostromfegyver, amelynek római megfelelője a „gém" (*tolleno*) lehetett. Vegetius katonái egy magas faoszlopot vertek a földbe, amelyre keresztben egy hosszú gerendát erősítettek. A gerenda egyik végéről lelógó köteleket meghúzva felemeltek egy katonákkal teli kosarat, amely a gerenda másik végére volt felfogatva. Kyeser szerkezetének is ez a lényege, noha a kialakítása másmilyen: katonái egy minden oldalon zárt fabástyából kezelik a kötelet. Mivel a „gém" karja itt sokkal rövidebb, ezért Kyeser azt írja, hogy „*a bentiek addig várakoznak, amíg négy nagy keréken oda nem baktatott a gép a fal-*

hoz."[646] Szintén a „gém" juthat eszünkbe arról az „alagúthintáról", amelyet két képpel odébb látunk. Ezzel is embereket juttathattak a falakra, bár megjegyzendő, hogy ez is inkább csak elméletben létezhetett: a hinta fából készült, és gémje pont középen csatlakozik az állványhoz, hasonlatosan a rómaihoz. Viszont itt maga a „gém" keresztgerendája kapott olyan kialakítást, hogy emberek férjenek bele.[647]

Szintén a „Foglalat" IV. 21. caputjának egyik ostromszerkezete motiválhatta azt az illusztrációt, amelyen egy négy keréken guruló, kétszintes ostromtornyot láthatunk csapóhíddal (*sambuca*) a tetején. A csapóhidat kötéllel lehet fel-le mozgatni, fedeléből pedig egy horgas kampó áll ki. Mivel a csapóhíd közvetlenül a „gém"-et követi (ahogy Vegetiusnál is), és a jellemzés sem tér el az eredetitől, ezért ezt a gépet római írónktól vehette át Kyeser.[648] Néhány oldallal később találunk egy másik típusú csapóhidat (*molossus*), amelynek nincsenek szintjei, és talán magasabb volt, mint az előbbi.[649]

Ugyanilyen „tükörmozgásból" következtethetünk arra, hogy Kyesernek megakadt a szeme a néhány caputtal arrébb szereplő „egér"-en és védőtetőn. Az „egér", azaz *mus* azonos azzal a kis építménnyel, amelyet Vegetius „kagyló"-nak (*musculus*) nevezett, mégpedig azért, mivel úgy gondolta, hogy ez úgy segíti az ostromtornyok haladását, mint ahogy a tengeri kagylók a bálnák vonulását.[650] Kyeser azt mondja, hogy „*ezt a nagy támadófegyvert egérnek hívják, és támadáskor mindenféle földmunkát elvégez az erődítmények alatt, miközben odafent harcolnak, viaskodnak és nyugtalankodnak.*"[651] Ez viszont inkább olyan „fúrógéphez" hasonlít, amelyről majd Valturius is szól, és nem ahhoz, amelyet Vegetius mutatott be nekünk. A római író szerint ennek oltalma alatt szedték fel a katonák az ostromtornyok útjába eső kisebb akadályokat, köveket, fákat, viszont szó sincs arról, hogy az ellenség lába alatt földmunkát végeztek velük.[652] Kyeser rajza nem fedi a leírtakat; egy deszkákból összeszögelt, négyzet alakú, „faládát" ábrázolt, amely négy keréken gurul, és két kémlelőnyílást vágtak ki az elején. Méretei miatt nem valószínű, hogy ezt a szerkezetet letolták a föld alá, ezért csak arra lehet gondolni, hogy ennek védelmében kezdtek el a támadók lyukat ásni a fal tövében. Ez viszont így inkább a vegetiusi „lugas"-ra, és nem a „kagyló"-ra illik rá.[653] A védőpajzs (*defendiculum*) rajzát elég nehéz értelmezni: egy négykerekű keret elején fapajzs áll, viszont olyan, mintha félig alulról, félig oldalról látnánk az eszközt. Talán a római ostromfedélhez (*pluteus*) hasonlít a leginkább, viszont funkciójában teljesen más: „*Ez védőpajzs, amelyet négy keréken szállítanak, s mögötte a fel nem fegyverzett elöljárók tartózkodhatnak, és ennek védelmében gyorsan cselekedhetnek, így ártva az ellenségnek.*"[654]

Maradva a támadók ostromfegyvereinél, valószínűleg Kyeser „kamrája" (*obelus quaternus*) azonos Vegetius „lugas"-ával.[655] Ahogy néhány

sorral korábban szó volt róla, ez alatt közelítették meg az ostromlók a falakat, hogy az alapokat aláássák. A szerkezetet erős védelemmel kellett ellátni („*bőrökkel és mindenféle más anyaggal*"), nehogy a rádobott kövek vagy tűzcsóvák kárt tegyenek benne. Vegetius megadta a „lugas" méreteit is, amelyet Kyeser nem vett át, viszont rajzára pillantva, az inspirációt kölcsönözhette írónktól: egy négykeréken guruló, ládára emlékeztető dobozt rajzolt, amelynek mindegyik oldala be van deszkázva. A jármű oldalán van egy kis bejárat, és ami lényeges, hogy egy védőpajzs van a tetőhöz hozzáerősítve, a további védelem végett. A pontos feladata homályos, és csak annyit tudunk meg, hogy „*a benne tartózkodó emberek így nagyobb sikerrel törnek át bármiféle akadályt.*" Két rajzzal arrébb ugyanez a jármű látható, azzal a különbséggel, hogy az alá három kereket szereltek és nem négyet.[656]

A harmadik könyv forrásaiból kizárhatjuk Vegetiust, mivel Kyeser olyan trükköket oszt meg velünk, amelyek Vegetiusnál ismeretlenek: bőrből készült csónakok, hajóhidak, légzőkészülékek, kétéltű járművek stb. A negyedik könyv középpontjába az ostromlétrákat helyezte. Ugyan Vegetiusnál is voltak ostromlétrák (*scalae*), azonban eme ostromeszköz rajzaihoz inkább a hétköznapi gyakorlat, mintsem Vegetius járult hozzá.[657] Kyeser vagy fél tucat létratípust rajzolt le, a kampóstól kezdve, az egygerincesen át, egészen a mászó gerendákig, viszont Vegetius nem merült bele a technikai részletekbe. Egyébként ugyanez a helyzet az ötödik könyvben felbukkanó számszeríjakkal (*ballistae*) is. Noha a rómaiak is ismertek hasonló lőfegyvereket (*manuballista*, *scorpio*), és Vegetius sem feledkezett el róluk, azonban használatuk csak a középkorban vált általánossá.[658] A *Bellifortis* ábrái is ezt látszanak alátámasztani: kurblis számszeríjak, egyszerre több nyilat kilövő számszeríjak stb. Mivel Vegetius a *manuballista* mechanikai felépítésébe se merült bele, így a Kyeser-féle *ballisták* szintén a 14. századi gyakorlatot tükrözik, bár meg kell jegyezni, hogy néhány számszeríj (például hátrafelé tüzelő számszeríjak) tervéhez bizony komoly képzelőerőre is szükség volt.

Kyeser a hatodik könyvében a védőket látja el néhány tanáccsal. Egyetlenegy rajzot köthetünk Vegetiushoz: egy sziklára épült várat látunk, amelynek előterében három kutya élénken fülel, míg a vár tornyaiból három lúd néz ki. A szövegből megtudjuk, hogy a kutyák ébersége és a ludak gágogása jelezheti az ellenség közeledtét. Ebben az esetben a kapcsolat egyértelmű, hiszen csakis Vegetius mondott hasonlót.[659]

A VII–IX. könyvek sem meríthettek az ókorból, hiszen az alkímiáról vagy a tűzfegyverekről Kyeser saját korából, továbbá a 100–150 évvel korábban élt Albertus Magnustól és Marcus Graecustól szerzett információt. Az utolsó, X. könyvben Kyeser főleg kínzóeszközöket rajzolt le, és látunk néhány olyan fegyvert is, amelyet olvasmányai ösztönzésére vethetett papírra. Talán a „sarló" (*falx*) eredhet még Vegetiustól. A raj-

zon egy hosszabb rúdra szerelt sarló látható, és azt írta hozzá Kyeser, hogy köteleket és vitorlákat lehet vele elvágni, továbbá bevethető még nyílt csatában és ostromban is.[660]

Hasonlóan a kutyák és ludak esetéhez, a parittyák (*fundae*) rajza is követi Vegetius szövegét. Írónk szerint: „*Gondosan kell gyakoroltatni (...) az ifjakat kövek hajítására kézből vagy parittyából. (...) Nem ritkán ugyanis minden nyílnál hatásosabbak a parittyából vagy parittyarúddal kilőtt gömbölyű kövek (...).*"[661] Az ábra bal oldalára Kyeser egy parittyarudat rajzolt, amelyre félig rá van kötve a parittya. A hozzá tartozó szöveg a következőt mondja: „*Ez hatékony parittya, amelyet napjaink fiataljai ügyesen használnak kövek hajításához.*" A jobb oldali parittyában kerek követ látunk, a szöveg pedig Dávid és Góliát jól ismert történetét mondja el. Kyeser szerint egy parittyarúdra rákötött parittya háromszoros erővel bír.[662]

A X. könyv hátralevő részében már nem találunk Vegetiushoz köthető fegyvereket. Kyeser még beszél mérgekről, mágiáról, démonok elleni harcról, halotti beszédről, majd végül rajzol magáról egy önarcképet.

Robertus Valturius

Robertus Valturius (Roberto Valturio, kb. 1413-1482) életét nem nagyon ismerjük. Riminiben született, valószínűleg az 1410-es évek elején. Először apostoli titkárként dolgozott Rómában, majd visszatért Riminibe, ahol Sigismondo Malatestának,[663] egy itáliai zsoldosvezérnek lett a tanácsadója. Neki ajánlotta a *De re militari libri XII* (Tizenkét könyv a hadügyekről) című haditechnikai munkáját, amely valamikor 1463 előtt készült el, és azt sejteti, hogy írója egyféle feltaláló lehetett, aki járatos volt a haditechnikában és az építészetben.[664] Kortársai közül azért emelkedett ki, mivel széleskörű ismeretekre tett szert az antikvitás irodalmából. Fő forrása egyértelműen Vitruvius római mérnök volt, de rajta kívül még vagy ötven klasszikus szerzőből merített. Köztük volt az a Vegetius is, akinek ihletésére keresztelhette el értekezését *De re militari*ra.

Valturius jelentősége abban áll, hogy nemcsak a haditechnika, hanem az antik hadművészet egésze érdekelte. A *De re militari* első öt könyve a zsoldosvezér erényeit vette számba (bátorság, igazságosság, mértékletesség stb.), amelyeket számtalan római és görög történettel igyekezett nyomatékosítani. A VI-XII. könyvekben gyakorlatilag szisztematikusan rendszerezte a római hadművészetet: háborús okok, béke, háború és vallás, szövetségesek, gyalogság, lovasság, katonai manőverek, táborozás, kémkedés (VI-VII. könyvek), katonai, polgári és vallási hivatalok (VIII. könyv), katonai alakulatok (IX. könyv), ruházat, védekező- és támadófegyverek, hadigépek, tüzérség (X. könyv), tengeri hadviselés és asztrológia (XI. könyv), katonai diadalok (XII. könyv).

Valturiusszal az a nagy szerencsénk, hogy szinte mindig odaírta forrását, így a vegetiusi hivatkozásokat is viszonylag könnyű azonosítani. Amikor a név szerinti hivatkozás elmaradt, akkor az adott illusztráció és téma segíthet eligazodni a forráson. Rögtön erre találunk példát a II. 5. caputban, ahol Valturius a matematikáról és a katonai geometriáról beszél. A caput két rajzán a távolságmérést láthatjuk: az elsőn az egyik katona egy számszeríjból egy torony felé kilő egy olyan nyilat, amelynek a végére zsinór van rákötve, míg a másik a földön fekszik és a lába előtt egy mérőléc áll. A második rajzon a katona egy kvadránshoz hasonló szerkezetet tart a kezében, amelyet a torony felé tart. Ahogy a földön fekvő katona esetében, itt is be van rajzolva a látószög egy vonal segítségével.[665] A mintát igenis ihlethette Vegetius, főleg úgy, hogy Aegidius Romanus is hasonló mérésekről írt.[666] Ami egyértelmű, hogy mindhárman ismerték a nyílvesszőhöz kötött kötéllel történő távolságmérést. A második típusú vegetiusi eljárásra, miszerint egy mérőléccel és a várfal által vetett árnyék segítségével mérnek távolságot (a párhuzamos szelők tétele alapján), nem tett utalást Valturius, csakis Romanus. A harmadik módszer viszont, miszerint felhős napokon a földön fekve, egy mérőléccel és kvadránssal mérünk szöget (trigonometrikus magasságmérés), Vegetiusnál ismeretlen volt. Mivel nem tudunk arról, hogy Valturius a kezében tartotta Romanus *De regimine principum*át, ezért az első két mérés inspirációja jöhetett Vegetiustól. A célja pedig ugyanaz volt, mint Romanusnál: a római író ajánlását tovább lehet fejleszteni egy középkori kiegészítéssel.

Számunkra a X. könyv tartogatja a legtöbb érdekességet, hiszen Valturius itt szólt a fegyverekről és a hadigépekről. A harmadik caputban igen részletes képet kapunk a római gyalogosok és lovasok ruházatáról, felszereléséről, amelyekről Catótól, Cicerótól, Vergiliustól, Liviustól, Ovidiustól, Pliniustól, Gelliustól és kis mértékben Vegetiustól kölcsönzött adatokat.[667] A negyedik caput a kézifegyverekkel (*gladius*, *spatha*, *pugio*, *hasta*, stb.) indul, majd fokozatosan elérkezünk az ostromfegyverekhez. A Vegetiusnál is felbukkanó neheznyilakat kilövő gépek (*malleoli, missilia hastila*) forrása főleg Ammianus Marcellinus, Vitruvius és Livius volt, és csak a *scorpio* nevű nyílvetőt hozza kapcsolatba Vegetiusszal: *„Skorpióknak* [*scorpiones*] *azokat nevezték, ahogy Vegetius a negyedik könyvében mondja, amelyeket ma kézi nyíllövőnek* [manuballista] *hívnak, s melyek kicsiny és vékony lövedékei halálos sebet okoznak. (...) Vegetius Renatus a negyedik könyvében a skorpió és a nyilak mellett még a nehéz vadszamarakat* [*onagri*] *is körülírja, amelyek nemcsak a lovasságot* [Vegetiusnál még embereket] *verik vissza, hanem az ellenség ostromgépeit is szétzúzzák."*[668] A rómaiak mindegyik számszeríjhoz hasonlító nyíllövőt skorpiónak neveztek, amelyeket főképp állványokra szereltek, és nyílt mezei összecsapásokban vagy ost-

romok alkalmával pusztították velük az ellenséget. Az állvány előnye az volt, hogy fixen tartotta a lövedéket, és így pontosabban lehetett vele célozni. Viszont Vegetius azt írta, hogy ezeket a skorpiókat ma már kézi nyíllövőknek (*manuballistae*) hívják, ami azt jelenti, hogy az 5. századra megjelentek a középkori számszeríj első elődei.[669] Vagyis Valturius azért tartotta fontosnak ezt megemlíteni, mivel Vegetius *manuballistájában* a középkori számszeríjra ismert rá. Az *onager* torziós elven működő kővető volt, amely kinézete miatt kapta a „vadszamár" elnevezést. Vegetius kétszer is hangsúlyozta, hogy az *onager* nagy köveket lő ki, viszont Valturius ezt nem vette át, mivel a 15. században ezt a feladatot az előző fejezetben már megismert *trébuchet*-k látták el.

A lábtövisről (*scalprum*), a harci szekérről (*quadrigae*), és az ostromtoronyról (*turris*) Vegetius is szólt, viszont a liviusi és plutarkhoszi történetekből úgy tűnik, hogy Valturiust nem írónk ihlette. A várkapurostélyhoz (*cataracta*) érkezve nem vette át Vegetius azon tanácsát, hogy óvakodni kell a kapuk elé dobott tűzcsóváktól, minden bizonnyal azért, mivel a kapurostélyok ekkoriban már vasból készültek és nem fából. Viszont megfontolandónak találta azt a javaslatot, hogy a kapu elé emeljenek bástyát, amelynek bejáratánál vasgyűrűkön és köteleken függő kapurostélyt helyeznek el, amit, ha behatol az ellenség, leereszthessenek, és leölhetik a bennrekedteket.[670] Határozottan Vegetius szavai rejlenek az ostromfedél (*pluteus*) leírása mögött: „*Vesszőfonatból állítják össze, szőrtakarókkal vagy bőrökkel fedik be, és három kis keréken, amelyeknek egyike középen, kettő pedig az elején helyezkedik el, szekér módjára tetszés szerinti irányban lehet mozgatni. Az ostromfedelet az ostromlók a falak alá tolják, és védelmük alatt nyilakkal, parittyákkal vagy hajítófegyverekkel a város bástyáiról mind elzavarják a védőket, hogy kedvezőbb alkalom adódjék felmászni a létrákon.*"[671] A csatolt rajzon két ostromfedél látható, viszont nem úgy néznek ki, mint ahogy azt korábban olvashattuk. A bástyával farkasszemet néző szerkezet inkább négy keréken guruló pajzshoz hasonlít: az elülső részét deszkákból ácsolták, és nem fedi sem bőr, sem pedig szőrtakaró. A bástyától kissé lentebb veszteglő másik ostromfedél különlegessége az, hogy négy elülső kerékkel szerelték fel. A középső deszkalapok fel vannak hajtva, és egy ágyúcsövet igazgató katona néz ki onnan.

A következő három rajzot és a hozzá tartozó szövegeket szintén Vegetius nyomdokán vetette papírra Valturius. Az első képen a „gém"-re (*telono*) ismerünk rá: egy katona a „gém" keresztgerendájának végét kezeli, míg a másik végén lógó kosárban egy katona éppen arra vár, hogy a vár fokára léphessen. A szöveg szó szerint idézi Vegetiust szavait, megtoldva azzal, hogy a „gém" még arra is alkalmas, hogy jól rálássunk az ellenségre, és kikémleljük a dolgait.[672] A második kép a „hárfá"-t (*sambuca*) ábrázolja: a várfal előtt egy mai vadászleshez hasonló építmény áll, amely-

nek az aljához csapóajtó van fogatva, és ennek nyitását és zárását néhány katona kezeli fentről kötelek segítségével. A lenyíló csapóajtó átellenes végénél létra áll, amely a várfalhoz van támasztva. *„A 'hárfát' a lanthoz való hasonlósága miatt nevezik így, mert amiként a lanton húrok vannak, ugyanúgy azon a faállványon is, amelyet a torony mellé állítanak, kötelek vannak, melyek a felső részen csigákkal hidat bocsátanak le, hogy leereszkedjen a falra, mire a toronyból nyomban kijönnek a harcosok és rajta átvonulva megtámadják a város falait."*[673] Valturius ennek alapján készítette rajzát, amely azért nehezen értelmezhető, mivel Vegetius is zavarosan fogalmazott. A római író következő mondata az, hogy *„Az imént leírt hárfát*[674] *csapóhídnak* [pons] *nevezik, mivel a toronyról hirtelen vetik ki a falra"*, vagyis az ő szemében a „hárfa" és a csapóhíd egy és ugyanaz a szerkezet. Viszont Valturius ezt szétválasztotta, talán okkal is, mivel Vegetius bevezetőjéből azt várnánk, hogy három ostromfegyverről, a „hárfá"-ról, a csapóhídról és a „gém"-ről lesz szó.[675] Így tehát Valturius egy-egy külön ábrát készített a „hárfá"-ról és az ostromhídról, és az első feladata azért homályos, mivel Vegetiusnál ez valójában a csapóhíd volt. Valturius a csapóhíd jellemzését a vegetiusi mintával kezdi (*„Az imént leírt hárfát (...).*"), és mivel ez már csak egy mondat, ezért a saját betoldása annyiban merül ki, hogy a híd két tartógerenda közül „csap le", amelyen át megrohamozhatják a katonák a falakat.

A következő oldalakon Valturius néhány képzeletszülte ostromfegyvert rajzolt le. Például tervezett egy olyan rámpát, amelynek az alját fogszerűen alakították ki. Ez alá behelyezett egy hatalmas, malomkerék méretű „fogaskereket", a közepén egy hajtókarral. A szerkezetnek az lett volna a célja, hogy a hajtókart tekerve a rámpa felcsévélhető legyen a várfalra. Vegetius, kivételesen név szerint, akkor bukkan fel újra, amikor Valturius áttér az aknaásásra. *„A kagyló* [musculus, „egér"] *az üregi nyúlhoz hasonlít, amely a falak alá fúr; ezért úgy is nevezik, hogy murusculus. Sőt, a musculusokról azt állítja Vegetius Renatus, hogy a tengeri állatkákról kapták a nevüket, mert akárcsak azok, bár kicsinyek, de szüntelen segítségére és támaszára vannak a bálnáknak, éppúgy, mint a nagy ostromtornyokhoz rendelt kicsiny szerkezetek is, amelyek amazok útját egyengetik és biztosítják haladásukat. Musculusnak az ókorban azokat a kis szerkezeteket nevezték, amelyeknek az oltalma alatt a harcosok feltöltik az ellenséges árkokat* [Vegetiusnál kövekkel, fákkal és földdel], *és megtisztítják az utat a mozgó ostromtornyok előtt, hogy azok akadálytalanul jussanak a falak alá."*[676] A csatolt rajzok egy-egy négykerekű, hosszúkás, és orrukban hegyesre kiképzett kocsit mutatnak oldalnézetből, s ezek a bajszok és szemek berajzolásával határozottan egérre emlékeztetnek. A felső „egérmobil" teteje nyitott, és egy csörlőt lehet felismerni benne. A csörlő tekerője szimbo-

lizálja az egér farkát. A másik rajz ugyanezt ábrázolja azzal a különbséggel, hogy a csörlő hiányzik belőle, és a jármű teteje zárt.

Valturius a tizedik könyv hátralevő részében hosszasan belemerül a különféle ostromlétrák (kerekes ostromlétra, kampós létra, „egygerinces" létra, kétágú létrák, mászógerendák, létracsévélő szerkezet, „felvonók" stb.) felsorolásába, majd áttér az ostromágyúkra és bombardákra. Az ágyúk rajzait elnézve nehezen elképzelhető, hogy azok a valóságban is megépültek, és ezért nem egyszer római történetekkel alátámasztva nyomatékosítja nekünk, hogy mennyire érdekesek ezek az új fegyverek. A számtalan tervrajz és a hosszas monológok azonban azt jelentik, hogy Valturius felismerte a tűzfegyverek hasznát, és jelzik, hogy milyen lázasan folyt a korszakban a kísérletezgetés ezzel az új fegyverrel. Az ágyúk után jönnek a különféle *trébuchet*-k, majd mielőtt belefogna a faltörő kosok ismertetésébe, még a „szőlőlugasok" (*vineae*) révén utoljára segítségül hívja a „Foglalat"-ot: „*Lugasnak nevezték azt a könnyű faszerkezetű gépet, amely nyolc láb széles, hét láb magas és tizenhat láb hosszú. Tetejét kettős erősítéssel, deszkából és vesszőfonadékból rakják össze. Oldalait vesszőfonat zárja körül, ahonnan a származását gondolja* [nem vegetiusi]*, hogy a rázúduló kövek és hajítófegyverek ne hatoljanak a belsejébe. Kívülről pedig, nehogy a rádobott tűzcsóva megégesse, nyers és friss bőrökkel vagy rongypokrócokkal fedik be, és mivel ezekből többet készítenek, kerekeken tolva* [nem vegetiusi] *sorba rendezik őket, és alattuk az ostromlók biztonságosan juthatnak el a falak tövébe, hogy alapjaikat aláássák.*"[677]

Valturius hosszasan értekezik az utolsó ostromfegyverről, a faltörő kosról. Annak ellenére, hogy Vegetius háromtípusú faltörő kost is bemutatott nekünk, úgy tűnik, hogy szövegszerűen nem hagyatkozott írónkra. A tizedik könyv hátralévő részében a különféle zászlókról kapunk alapos prezentációt. Mivel több kapcsolódási pont már nincs a két író között, ezért a haditechnikáról térjünk át a hadijogra!

Vegetius a középkori hadijog szakmunkáiban

A középkor jogalkotói, különösen a 14. században arra törekedtek, hogy a kánonjog, a feudális jog és a római jog szövegei harmóniába kerüljenek a korszak társadalmi elvárásaival.[678] Ennek az új irányvonalnak a kialakulása nagyjából a 13. század végére tehető, s legfőbb jellegzetessége az volt, hogy a római jog összefüggéseiben fejlesztette tovább az arisztotelészi érvelési módszereket a *Corpus iuris civilis* kapcsán. Ezt tekintjük a középkori romanista jogtudomány csúcspontjának. Az iskola Franciaországban bontakozott ki Jacobus de Revannis és Petrus de Bellapertica révén, majd a 14. században Cynus de Pistoia és tanítványai, Bartolus da Saxoferratis, továbbá Baldus de Ubaldis kommentárjaiban vert gyökeret Észak-Itáliában.[679]

A romanista jogtudomány fejlődésével, és főképp a lovagi kultúra térnyerésével párhuzamosan megnőtt az igény arra is, hogy a háborúzás szabályait valamilyen formában rögzítsék. Mint az emberi viselkedés más területein, úgy a háborúban is léteztek szabályok, viszont ezeket sohasem írták le, a szembenálló felek pedig a szokásjog (*ius consuetudinis*) alapján ejtették foglyul az ellenséget, bántak a hadifoglyokkal, vagy éppen osztották fel a zsákmányt egymás között. A késő középkori jogalkotók a gyakorlatban a háború négy állapotát különbözették meg, amelyeket a római jogból vezettek le: halállal végződő háború, nyílt vagy általános háború, magán-, vagy titkos háború, és fegyverszünet.[680] A halállal végződő háború azt jelentette, hogy mivel a foglyokért nem követelhettek váltságdíjat, ezért vagy rabszolgaságra ítélték, vagy megölték őket.[681] Mivel azonban keresztényeket tilos volt rabszolgává tenni, ezért gyakorlati értelemben a fogság halállal végződött. Noha a keresztesek olyan háborúkat vívtak, amelyekben az ellenség megölése természetesnek számított, az ilyen típusú hadviselés a keresztények között viszonylag ritka volt, hacsak gazdasági vagy politikai céljaikat konkrétan nem a fogolyszerzés motiválta. Nyílt háborút szuverén keresztény hatalmak indíthat-

tak egymás ellen.[682] Ekkor a zászlók meglengetésével nyilvánították ki a szemben álló felek, hogy nyílt háborúra hívják ki a másikat. Magánháború szuverén hatalommal nem bíró urak között törhetett ki.[683] Az ilyen típusú összecsapásban ugyan engedélyezett volt az ellenfél megcsonkítása vagy megölése, viszont hivatalosan nem állt jogukban váltságdíjat kérni, zsákmányolni, vagy a másik földjét pusztítani. A fegyverszünet a háború olyan állapota volt, amikor a szembenálló felek ideiglenesen felfüggesztették a harcot. Mivel a katonai status quo fenntartása volt a cél, ezért ezalatt nem volt szabad várat építeni vagy megrongálódott várat kijavítani.[684]

A jogtudósok közül az itáliai Giovanni da Legnano és a francia Honoré Bonet tett nagyobb erőfeszítéseket arra, hogy a lovagi hadviselés íratlan szabályait regulák közé szorítsa. A két szerző munkássága azért is érdemel különös figyelmet, mivel elsőként próbálták meg egyesíteni a római jogot a középkori háborús szokásjoggal.[685] Írásaikat nem hatotta át a vallásos szemlélet, és noha számos esetben hivatkoztak a Bibliára, inkább az antik filozófusok és hadtudósok objektivitására támaszkodtak. Így Legnano és Bonet mint a nemzetközi és háborús jog első magyarázói nagy hatással voltak Christine de Pizannak a *ius in bello* körülhatárolására irányuló törekvésére is. Gondolataik forradalmi jellege abból a felismerésből származott, hogy törvényes háborút nemcsak természeti (*ius naturale*) és isteni joggal (*ius divinum*) magyarázhatunk meg, hanem az ún. nemzetek jogával (*ius gentium*) is, vagyis azzal a joggal, amelyet a rómaiak a birodalom nem római polgáraira, illetve a birodalmon kívüliekre vonatkoztattak.[686] A hétköznapi felfogásban ez azt jelentette, hogy noha az uralkodók nem törvényeket és szabályokat követve harcoltak, mégis az engedélyükkel indított háborúk számítottak legitimnek, míg egy önálló háborús kezdeményezés felért az uralkodó hatalmának megkérdőjelezésével. A *ius gentium* háborús joggal való összekapcsolása tehát megteremtette a király zászlaja alatt harcoló lovagok számára a törvényes felhatalmazást arra, hogy a haza és a közösség védelméért szálljanak harcba.

Giovanni da Legnano

Giovanni da Legnano (Ioannes a Lignano, kb. 1320–1383) igen híres egyházjogászként működött a 14. század második felében.[687] Jogi tevékenysége mellett főleg arról volt ismert, hogy a pápai udvar rendíthetetlen hívének számított. VI. Orbán pápa még a bíborosi széket is felkínálta az elismert tudósnak, amit azonban ő visszautasított, arra hivatkozva, hogy már házas. Életének nagy részét Bolognában töltötte, ahol a város egyetemén töltött be jogászprofesszori pozíciót.

Legnano *Tractatus de bello, de represaliis et de duello* (Értekezés a háborúról, a megtorlásról és a párbajról) című, 1360 körül megírt értekezése a hadijog első szisztematikus összefoglalása.[688] Elsőként vizsgálta benne a háború fogalmát, fajtáit, céljait stb. Az ő szavaival élve *„A háború harc, amely az emberi vágy valamilyen disszonáns oka miatt merül fel, s arra törekszik, hogy kirekessze a disszonanciát."*[689] *„A háború így lehet szellemi és testi. A szellemi háború vagy mennyei, vagy emberi. A testi háború vagy egyetemes, vagy egyéni. Az egyéni háborút egyrészről azért vívjuk, hogy megvédjük a testet és a tulajdont (...). Másrészről azért, hogy védelmezzük a misztikus testet, vagy annak egy részét a törvények hibáitól. Ezeket megtorlásoknak hívják. (...)"*[690] A felosztást még tovább folytatja Legnano,[691] viszont a mi tárgyunk az egyetemes fizikai háború szakaszaihoz köthető. A 17–30. fejezetekben a háború néhány általános kérdését érinti: hadszervezet, a csapatok és a hadvezér kötelességei, háborús erények. Számunkra azok a részek érdekesek, ahol a római hadsereg került szóba. A vegetiusi hivatkozások egyébként csak igen kicsiny részét képezik a *De bello*nak. Legnano idézetet nem igazán használt, hanem inkább szabadabb és lényegretörőbb formában vette át a római író mondanivalóját. Ellentétben a korabeli jogtudósokkal, Legnano forrása nem elsősorban a Biblia volt. Pont abban áll a jelentősége, hogy bátran nyúlt az ókori szerzőkhöz: Arisztotelészhez, Ciceróhoz, Senecához, Hippocrateshez vagy Vegetiushoz, de ide vehetjük a *Digesta* törvényeit is. A *ius civile* vagy *ius gentium* elvei tehát nála antik mintára formálódhattak.

A tizenhetedik fejezetben Legnano a háború előkészítése kapcsán beszél a római legiókról: *„A háborúkban legiók harcolnak, ahol egy legio 7100 gyalogosból* [Vegetiusnál 6100] *és 719* [Vegetiusnál 730] *lovasból áll. Vannak cohorsok is, egyenként 20 századdal. Egy 'ezres' cohorsban 1105 gyalogos és 135* [Vegetiusnál 132] *lovas, egy 'ötszázas' cohorsban 555 gyalogos és 66 lovas kap helyet. (...) A háború két legfőbb elve a hadseregen és a képzettségen alapszik. Ezeket három részre osztjuk: gyalogságra, lovasságra és flottára. A lovasság ellenőrzi a síkságokat, a flotta a tengereket és folyókat, a gyalogság a dombokat, a városokat és a meredek lejtőket. Ebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a gyalogság a nemzet szempontjából sokkal nagyobb hasznot hajt, mint a lovasság, mivel a gyalogosok mindenütt hasznosak."*[692] Vegetius a II. 6. caputban fogott hozzá a legio hadszervezeti felosztásához. Legnano talán azért vette ezt át, mivel a római mintát tekintette mércének. A II. 1. caput utalásaival egybeolvasva arra gondolhatunk, hogy az első lépésben a fegyvernemek felsorolásával akart közelíteni a haderő definiálásához. Ezt a törekvést a következő fejezet is alátámasztja, amelyben a szolgálati esküt tartja fontosnak: *„A katonáknak most úgy kell viselkedniük a háborúban, ahogy azt a szolgálati eskü-*

ben megfogadták. Esküt tettek arra, hogy erélyesen teljesítik a császár összes parancsát, és sohasem szöknek meg, továbbá készek meghalni a köztársaságért [republica]. *(...)*"[693] A lényeg viszont nem is az esküben van, hanem abban, amit kihagyott belőle. Vegetius szerint a katonák elsőként *„Istenre, Krisztusra és a Szentlélekre"* tettek fogadalmat, csak azután a császárra.

A tizennyolcadik fejezet további részében Legnano arról beszél, hogy a katonáknak milyen módon illik viselkedniük, kinek kell engedelmeskedniük és hogy mitől tartózkodjanak. Vegetius inspirálhatta a következő mondatot: *„Mivel az állam nagy becsben tartja és támogatja őket, ezért nekik csakis a közérdeknek kell szentelniük az életüket, és a szolgálatuk abban merüljön ki, hogy mindennapi gyakorlással készítik fel magukat a háborúra."*[694] Vegetius akkor mondott hasonlót, amikor arra intette a katonákat, hogy a katonai gyakorlatokhoz szükséges tudást más tevékenységekből gyarapítsa: *„A bajvívó, a vadász, a kocsiversenyző megszokta, hogy csekély bérért vagy éppen csak a nép kegyéért naponkénti gyakorlással gyarapítsa tudását. A katonának, akinek karjával az államot kell megvédenie, szüntelen gyakorlással még gondosabban meg kell őriznie katonai tudományát és harcképességét."*[695] Végül a fejezet azzal zárul, hogy a katonáknak nem szabad kereskedniük, civil feladatokat ellátniuk és földet vásárolniuk.

A tizenkilencedik fejezet a hadvezér feladatait sorolja fel. Legnano ismételten csak szabadabban merít a „Foglalat" több caputjából, amellett, hogy a *Digesta* révén számos új javaslatot is beépít: *„A hadvezérnek a háborúban rendkívül takarékosan kell beosztani csapatai ellátmányát;*[696] *nem hagyhatja, hogy a harci lovakat kivigyék a tartományból*[697] [nem vegetiusi]; *tartsa táborban seregét és gyakorlatoztassa őket,*[698] *továbbá ne engedje ki embereit saját ügyeik intézésére* [nem vegetiusi], *halászatra vagy vadászatra*[699] [nem vegetiusi]. *Tartsa magánál a kapu kulcsait* [nem vegetiusi], *járja körbe az őrségben lévőket* [nem vegetiusi], *gondoskodjon csapatai ellátmányáról, hagyja jóvá az élelmüket* [nem vegetiusi], *büntesse meg az ételből tisztességtelenül merítőket* [nem vegetiusi], *zabolázza meg a vétkeseket, figyeljen a panaszokra, és a szemlélje meg a betegeket*[700] [nem vegetiusi]." *„Ugyancsak az ő kötelessége olyan helyen felütni a tábort, ahol nagy mennyiségű tűzifa, takarmány és ivóvíz található. Akármeddig tart is a táborozás, egészséges helyre essen a választása, se túl közel egy tengerhez, se túl közel egy magaslati dombhoz, amelyet az ellenség elfoglalhat. Megfontolás tárgyává kell tennie azt is, hogy a táborverésre kiszemelt hely ne kerüljön patakok árterében. Ehhez lásd Vegetius De re militari című munkája I. könyvének XX. caputját.* [Helyesen az I. könyv 22. caputját]. *Az is a feladatai közé tartozik, hogy a létszámviszonyoknak megfelelő erődítéssel lássa el a tábort, s ne úgy,*

hogy a nagy létszám miatt helyszűkében legyenek, se pedig úgy, hogy a kis létszám túl nagy területen szóródjon szét.[701] *A jó hadvezér ugyancsak észreveszi a csatázásra legalkalmasabb helyet, amely annál célszerűbb, ha azon minél magasabb helyet foglalunk el. De ha győzelmet remél a gyalogságától az ellenség katonáival szemben, akkor olyan területet válasszon, amely egyenetlen, meredek és dombos. Ha nem a gyalogságtól, hanem a lovasságtól, akkor válasszon sík és tágas terepet, amelyet erdők és bokrok nem tesznek járhatatlanná. Lásd Vegetius De re militari című munkája III. könyvének XIII. caputját.* [Helyesen III. 22.]"[702]

A 19. fejezetben Vegetius „Foglalat"-a a *Digesta* révén számos pontban felfrissült. Legnano a mindennapi életben is hasznos tanácsokat közölt azzal, hogy összegyűjtötte a hadvezér legalapvetőbb feladatait. Ha áttekintjük a kivonatolási módszereket, továbbá összevetjük a hivatkozásokat a végleges célokkal, akkor elég egyértelmű, hogy az író elsősorban elméleti síkon közelített a hadijog felé. Nem számítva a pontatlanságokat és a számadatok hibáit, Vegetiust hűen, szinte szövegszerűen követte. Ez pedig annak a bizonyítéka, hogy nem a forrás tartalmának felfrissítésére törekedett, hanem inkább arra, hogy római mintából merítve ideológiai támaszt adjon a lovagoknak a hadijogot elsajátításához.

Honoré Bonet

A lovagkori hadijog hétköznapi gyakorlatba való átültetését valójában Honoré Bonet (kb. 1340–1410) francia heraldista, Selonnet priorja vállalta magára. Az író Provence-ban született, és fiatal korában bencedek rendi szerzetesként szolgált, majd sok év tanulás után 1386-ban szerzett jogi doktorátust az avignoni egyetemen. Ekkorra fejezhette be életének fő művét, a *L'arbre des batailles*-t (A csatarendek fája), amelyet VI. (Bölcs) Károly királynak ajánlott.[703] A könyv ugyan komoly elismertséget vívott ki magának a párizsi és a burgundiai udvarban, viszont inkább csak a 15. században, Christine de Pizan és Jean Courtois, V. Alfonz aragóniai király heroldja révén vált igazán népszerűvé.[704] A forrásokon végigtekintve, az lehet a benyomásunk, hogy Bonet talán nem volt a legeredetibb gondolkodó; bár kiválóan olvasott a kánonjog sorai között, viszont a nagy klasszikusokhoz, Arisztotelészhez, Valerius Maximushoz, Orosiushoz[705] vagy Vegetiushoz nem volt közvetlen hozzáférése. Művének legfőbb forrása kétségtelenül Giovanni da Legnano *De bello*ja volt,[706] ahonnan a legtöbb antik hivatkozása származott, de a kezében tartotta Troppaui Márton *Chronica pontificum et imperatorum*[707] és Luccai Ptolemaeus *Historia ecclesiastica nova* című munkáját is, amelyekből a római és a kora európai történelem eseményeit írta ki.[708] Bonet újszerűségé-

nek kulcsa inkább abban rejlik, hogy nem az írótábla mögül, hanem személyesen kívánt meggyőződni a polgárjog, a kánonjog vagy a katonai szabályok hétköznapi működéséről. Többször bejárta Franciaországot és Itáliát, kapcsolatot tartott fenn a pápai kúriával, a burgundiai herceggel, a párizsi királyi udvarral, városokkal és nemesemberekkel.[709] Elmondása szerint számos fiatal lovaggal is beszélt, és kikérte a véleményüket.[710] Bonet tehát a lovagi jogszokásokat gyakorlati úton megtapasztalt nézőpontból szemlélhette, és valójában ennek köszönhetően vált később oly népszerűvé a *L'arbre des batailles.* Az írás jól használható kézikönyv volt, amelynek tartalmával bármely olvasni tudó lovag azonosulni tudott. A lovag beleélhette magát a nagy hadvezérek szerepébe, az antik hérószok legendáiba, miközben tudatosultak benne a lovagi értékek: a bátorság, a becsületesség, a hűség, az állhatatosság stb.

Bonet a *L'arbre des batailles* első könyvében Keresztelő Szent János apokaliptikus látomását idézi fel a hét angyalról, míg a másodikba az Orosius-féle Róma történetet helyezte, megtoldva néhány gúnyos megjegyzéssel a nagy egyházszakadásról és a riválís pápákról. Valójában a *L'arbre des batailles* háromnegyedét fogja át a harmadik és a negyedik könyv, s ezekben Bonet Legnanóra támaszkodva kommentálja a hadijog elméletét, kiegészítve saját praktikus megjegyzéseivel a gyakorlati hatásokról és általában a lovagi kultúrában betöltött szerepéről. Itt kaptak helyet a Legnanótól kölcsönzött vegetiusi idézetek is. Miután Bonet tisztázta a háború eredetét, és hogy a császár miként viselhet hadat a pápa ellen (vagy éppen fordítva),[711] áttér a háború megindításának gyakorlati kérdéseire: *„Most tisztáznunk kell azokat a dolgokat, amelyek a háború viseléséhez vagy a csatához szükségesek. Erre azt mondom, hogy két dolog szükséges a jó végkifejlethez, s közülük az első a csata parancsnoka, akit napjainkban connétable-nak vagy marsallnak hívnak* [nem legnanói], *a másik pedig a csatában harcolók helyes elrendezése* [nem legnanói]. *Az ókori gyakorlat szerint úgy találod, hogy három rend vagy elrendezés szerint állítják fel őket. Ezek közül az elsőt legiónak hívják, amelyben 7000 gyalogosnak* [Legnanónál 7100, Vegetiusnál 6100], *és ahogy mondják, 719* [Vegetiusnál 730] *lovasnak kell helyet kapnia. A második csoport az ezred, amelyben 20 ezer gyalogosnak és 500 lovasnak kellene lennie* [Legnanónál „ezres cohors" szerepel 1105 gyalogos és 135 lovas; Vegetiusnál 132]. *A harmadik csoportosítás neve cinquantieme* [ötvenes, Legnanónál és Vegetiusnál ötszázas], *amelybe 555 gyalogosnak és 66 lovasnak kellene jutnia a magyarázat szerint, amelyet a szabályokban* [valójában a *De bello*ban] *olvashatunk. De napjainkra ezeket az elnevezéseket már elhagyták, mivel általában 'csatarendeknek'* [batailles] *nevezik őket, amelyekből mindegyik marsall a kedve szerint nagyobbat vagy kisebbet formál, és az emberek száma szerint is, ahogyan ő megköveteli* [nem legnanói]."[712] Bonet ezt

követően néhány mondatban a képzettségről és a hadseregről, vagyis a háború igazi alapjairól beszél, amelyeket Joshua zsidó vezér sorozási módszerével igazol (nem legnanói), majd visszatér a forrásához: „*Egy hadseregben háromféle katona van, amiket úgy is mondhatunk, hogy gyalogosan harcolók, lovakon harcolók és vízen harcolók, vagyis például a tengerészek. Ha lehetőségük van rá, a gyalogosokat mindegyik talpraesett connétable-nak* [nem legnanói] *nem nyitott területre, hanem védett helyekre, mint például dombokra, vagy mély és áthághatatlan hegyszorosokhoz kell rendelnie* [Legnanónál még a városokhoz], *mert ebből a pozícióból biztos előnyük származik* [nem legnanói]. *A lovasoknak viszont nyílt síkon kell felállniuk, és a gyalogosok mellett is* [nem legnanói], *a többieknek pedig vízen, ahogy a szaktudásukhoz illik* [nem legnanói]."[713]

A következő caput mintáját a *De bello* tizennyolcadik fejezete szolgáltatta, amelyből megtudtuk, hogy a lovag kinek esküszik fel, hogyan illik viselkednie, és hogy miktől tartózkodjon. Bonet csak néhány részletben tért el mestereitől. Az első és legfontosabb dolog az ő szemében is az, hogy a katona megtartsa az urának tett esküt. Viszont kihagyta a császárra és a köztársaságra vonatkozó vegetiusi és legnanói utalást, értelemszerűen azért, mivel Franciaországban ekkor király uralkodott. Meglepő módon hiányzik a dezertálás elítélése, és ugyancsak nem találjuk nyomát a lovagok „*Istenre, Krisztusra és a Szentlélekre*" való feleskettésének, bár ettől már Legnano is eltekintett. Bonet szintén elítéli azokat a katonákat, akik civil feladatokat is ellátnak; a kereskedelmen és a földművelésen túl szerinte nem ildomos a katonáknak állatokat és szőlőskertet tartani, pásztorkodni, tűzgyújtásra alkalmas anyagokat készíteni és ügyvédkedni. Ezek helyett inkább gyakorlatozzanak és a dicsőségért harcoljanak uruk oldalán.[714] Egyébként a mindennapi tanácsokon felül a caputban sokkal karakteresebben jelentkezik valamilyen úr szolgálata (király, kormányzó, főúr), amely Legnanónál nem volt annyira hangsúlyos. Ő és Vegetius inkább a köz szolgálatát nyomatékosították.[715]

Vegetius neve először és utoljára a *L'arbre des batailles* IV. 9. caputjában bukkan fel, mégpedig az ideális hadvezér kapcsán. A caput Legnano ugyanazon caputjának soraiból ered, és ezúttal is csak néhány árnyalatnyi eltérés szúrhat szemet. Bonet immár sokadjára előhozakodik az éppen aktuális hadvezéri elnevezésekkel (connétable, marsall), akiknek engedélyével szabad csak harcolni, elhagyni a tábort, vagy ide-oda lovagolgatni (egyik sem legnanói). Vegetius klasszikus tanácsa így hangzik: „*Amikor tábor építésére kerül sor, olyan helyet kell választania, ahol elegendő tűzifa és ivóvíz áll rendelkezésre* [Legnanónál és Vegetiusnál még takarmány], *továbbá vigyázzon arra, hogy se túl közel a tengerhez, se túl közel a magaslatokhoz ne táborozzon le* [Legnanónál és Vegetiusnál azért, hogy az ellenség ne foglalhassa el]. *Ismételve, tartsa*

távol az embereit az olyan helyektől, amelyek lázt okozhatnak [nem legnanói, ebben a kontextusban nem vegetiusi], *vagy esők alkalmával mocsarassá válnak, vagy hogy az árterekről lezúduló víz ne mossa el a katonáit. Ezt a doktrínát vallja egy Monsigneur Vegetiusnak nevezett doktor a lovagi hadművészetről szóló könyvében."*[716] Bonet-nál a hadvezér feladatai közé tartozik még a harc formájának, helyének és idejének, továbbá az ellenség országának és katonáinak alapos ismerete is. Szerinte a jó parancsnoknak el kell tudnia döntenie, hogy az ütközet napján a gyalogosok vagy pedig a lovasok képesek-e kicsikarni a győzelmet. Végül azt mondja, hogy a vezér legyen körültekintő a bíráskodásban, előirányozva ezzel Legnano következő caputját a katonai büntetésekről.

Honoré Bonet tehát a Giovanni da Legnano-féle vegetiusi hivatkozásokat értelmezte újra. Eltekintve a pontatlanságoktól és az átvételi hibáktól, az újszerűséget az adja, hogy a hadijogot a római író elveinek gyakorlati kontextusba való átültetésével kívánta átformálni, a hétköznapokban is alkalmazhatóbbá tenni.

Vegetius a francia lovagi kultúrában

Christine de Pizan

A középkori királytükör Aegidius Romanus *De regimine principum* című művével jutott el a csúcspontra, amelyben az író antik forrásokat felhasználva, politikai és katonai tanácsokkal készítette fel a herceget az uralkodásra. A 14-15. században a reneszánsz és a humanizmus terjedésével egyidőben a királytükrök fejlődése új lendületet vett, amelynek végén a műfaj Niccolò Machiavelli munkásságában egyesült a modern hadtudományírással. Viszont a szakirodalom gyakran megfeledkezik arról, hogy a 15. század legelején már történt hasonló kezdeményezés. 1410 körül Christine de Pizan tollából megszületett a *Livre des faits d'armes et de chevalerie* (Könyv a haditettekről és a lovagságról), amely már csaknem száz évvel Machiavelli előtt ötvözte a királytükör műfaját és a hadtudományírást. A műfaji keveredést tovább színesíti a példázatirodalomra jellemző anekdoták felhasználása,[717] amelyekkel még közelebb kívánta hozni olvasóihoz az antik hadvezérek legendáit, és a hadijog elveinek közvetítése is, amelyekkel az összeurópai lovagi háborúzás szabályait szerette volna új dimenzióba helyezni. Christine de Pizan vállalkozása a maga nemében tehát egészen egyedi volt: reformokat kezdeményezett, javaslatokat tett, anekdotázott, oktatott, és majd látni fogjuk, hogy felbecsülhetetlen értékű leírásokat hagyott hátra az első tűzfegyverekről.

Christine de Pizan mindmáig a francia irodalom egyik legnagyobb hatású írónője.[718] 1364-ben látta meg a napvilágot Velencében, de apja révén, aki V. (Bölcs) Károly udvarába szegődött orvosnak, Párizsban nevelkedett fel. Életét mindvégig meghatározta a tudományokkal és a tanulással való kapcsolata. Édesapja segítségével tudósokat meghazudtoló ismeretanyagra tett szert alkímiából, orvoslásból, költészetből, filozófiából és retorikából. Olvasottságát már egész fiatal korában legenda

övezte. Bölcsességét, gondolatainak alapelveit ókori gondolkodóktól, filozófusoktól és történetíróktól kölcsönözte. Mesterei közé sorolhatjuk Platónt, Démokritoszt, Arisztotelészt, Cicerót, Catullust, Vergiliust, Horatius, Ovidiust, Valerius Maximust, Frontinust, Vegetiust, és még számos antik szerzőt. Rendkívül termékeny író volt; több mint háromszáz balladát, prózai művet és még ugyanennyi kisebb verset írt. A költészeten túl nagy fogékonyságot tanúsított az államhatalom és a bölcsesség kapcsolatának vizsgálatában, az életrajzírásban, s művei úttörőnek számítottak a középkori nő szerepének meghatározásában is.[719] Munkásságát, amely főleg saját korában volt népszerű, az utóbbi évtizedekben kezdték el újra felfedezni. Sokan őt tartják az első modern európai költőnőnek és a nőmozgalmak példaképének.[720]

Christine de Pizan életművéből kissé kilóg a *Faits d'armes.*[721] Az allegorikus balladák és a nők szerepét hangsúlyozó prózák helyett ezúttal vérbeli hadművészeti munkát vetett papírra. A történelem folyamán szokatlannak számított, ha a hadtudományokban egy nő keresett magának mozgásteret, a 15. században pedig teljesen elképzelhetetlennek tűnt. Ennek a meglepő kezdeményezésnek a hátterében szerepet játszottak a már korábban megismert indokok: az aktuális hadsereg válsága, a trónörökös instituciókkal való ellátása, az antik anekdoták közvetítése, a római hadművészeti elemek aktualizálása, a háborúzás szabályainak írásba foglalása. A dedikáció VI. (Őrült) Károly fiának, Guyenne-i Lajosnak (Louis de Guyenne) szólt, akinek Jean de Gerson, a párizsi egyetem kancellárja állított össze egy uralkodásra felkészítő programot.[722] Gerson ebben nemcsak Vegetius „Foglalat"-át említette meg, hanem Valerius Maximustól a *Factorum et dictorum memorabilium libri IX* című írást és Frontinustól a *Strategamatát*. Gerson instituciói bizonyára Pizan kezébe is eljutottak, hiszen kiegészítve Giovanni da Legnanóval és Honoré Bonet-vel, ezek alkotják a *Faits d'armes* forrásait. Az írói sikereket követően kétség sem férhetett ahhoz, hogy Pizant fogják felkérni az „intelmek" megírására: *„(...) nem a gőg és az önteltség ösztönzött, hanem az igaz szeretet, az őszinte vonzalom és a jómódú nemesek kívánsága, akik a fegyverek művészetében jártasak. Egyéb írásaim fényében arra ösztökéltek, hogy ebben a könyvben magamra vállaljam a fegyverek és lovagok legtiszteletteljesebb hivatásáról való szónoklatot, nemcsak részletekbe menően azokra a dolgokra, amik ezzel együtt járnak, hanem ügyelve az ide vonatkozó jogokra is, amelyeket már néhány író közzétett a különféle szabályai kapcsán (...)."*[723] Ezek a sorok ugyanakkor azt is igazolják, hogy a tágabb értelemben vett célközönség *„a fegyveres művészetben jártas nemesek"*, vagyis a lovagok voltak.[724]

A *Faits d'armes* négy könyvből áll, viszont számunkra csak az első kettőnek van jelentősége, hiszen Pizan ezekben dolgozta fel Vegetiust, Frontinust és néhány caput erejéig Valerius Maximust. A harmadik és

negyedik könyvben a *L'arbre des batailles*-t kommentálta egyes szám harmadik személyben, és gyakorlatilag itt fejti ki hadijog-koncepcióját. Pizan tudatosan építette fel művét, és hasonlóan Hrabanushoz vagy Romanushoz, ő is azokat a motívumokat igyekezett átvenni, amelyek még mindig aktuálisak lehetnek a 15. században. Viszont ellentétben elődeivel, ő nemcsak a száraz, dialógikus formulákkal kívánt hatni, hanem a példázatokra jellemző meseszerű elbeszélésekkel, vagy például a királytükrökben szokatlan dialógikus formákkal. Strukturáltság szempontjából nem lépett Vegetius nyomdokába, és a „Foglalat" caputjainak sorrendjét megváltoztatva próbált meg általános képet nyújtani a lovagoknak a követendő példáról. Az első könyv 29 caputjának középpontjába az ideális hadvezért helyezte, és az ő személye révén került bemutatásra a háborúk mibenléte, vagy több hadseregszervezési probléma: hadijog, háborús okok, a király szerepe, kiképzés, sorozás stb. A 12. caputtól kezdve Pizan a hadvezér taktikai és stratégiai szerepét elemezte, s ehhez jórészt a „Foglalat" harmadik könyvét kivonatolta és kommentálta.[725]

1–7. (Bevezetés; Hadjáratok indítása; Hadjáratok indítása csakis királyi jog lehet; A háború okai; A király megfontoltsága hadjárat előtt; A király távoltartása a csatától; A hadseregparancsnokról és feladatairól.)[726] Az első caputban Pizan elnézést kér azért, hogy nő létére férfias mesterségben osztogat tanácsokat olyanoknak, akik a háborúskodás tudományával már felvértezettek. De mégis azért szánta el magát erre a lépésre, mert a hadügyekben gyakorlottak nem tudnak hozzáférni azokhoz az írókhoz, akik a témában már értekeztek.[727] Elsőként amellett tör lándzsát, hogy egy lovagnak tisztában kell lennie a háború morális és jogi szabályaival. Ezért úgy gondolja, hogy a lovagi háborúzás természetének megértéséhez szükségünk van a hadijog elsajátítására. Egyetért Catóval abban, hogy a háborúzás törvényeit írásba kell foglalni,[728] és Bonet azon gondolatával, miszerint mindenféle háború Istentől származik.[729] Háborút csakis szuverén uralkodóknak, császároknak, királyoknak, hercegeknek és más világi hatalmasságoknak van joguk indítani, és csakis Isten nevében, kellő körültekintéssel, a háborús jogok, a kánonjog, a közjog és a lovagi értékek maximális megtartásával.[730] Ha háborúra kerül sor, akkor az csak jogos (igazságosság érdekében, elnyomás elleni harc, elbitorolt javak visszaszerzése) vagy erőszakos (bosszú, hódítás) okokon alapulhat. Mindezek után már nem is meglepő, hogy Pizan ideális hadvezérképe inkább egy veterán tábornokra, mint sem egy forrófejű és energikus lovagra hasonlít: bölcsessége révén tudja, hogy hány ember és mennyi pénz áll rendelkezésére; nem becsüli le az ellenség erejét; hallgat a vezértársak szavára, a jogtudósok véleményére, várostromkor pedig a polgárok elbeszéléseire stb.[731] Az ideális hadvezér ismérveit, melyeket később majd más kontextusban is kibont, még további csaknem száz sorban ecseteli, nyomatékosítva ezzel a szerepkör súlyát. Az

írónő szerint a bölcsesség részét képezi az is, ha a király vagy a herceg távol tartja magát a csatától. Itt kétségtelenül II. (Jó) János esetére próbálta meg felhívni a figyelmet, aki a poitiers-i csatavesztést követően (1356) angol fogságba esett, és ott is halt meg. Végül alapos megfontolás tárgyát képezze a hadvezér kiválasztása, aki francia szokásoknak megfelelően egy-egy marsall volt.[732] *„Olyat válasszunk tehát, aki mindenféle katonai dologban tapasztalt, sok országot és népet megismert. Ahogy Vegetius mondja: a életkor még nem biztosíték semmiféle tudásra, hanem sokkal inkább a tapasztalat."*[733]

8. (A katonák kiképzésének oka és azon írókról, akik erről szóltak.) Az ideális hadvezér kiválasztását követően áttérünk a katonák kiképzésére. Ugyanakkor azért is érdemes itt egy lélektani határt meghúzni, mivel Pizan bemutatja nekünk fő forrását, Vegetiust, *„aki Valentinianus császár idején írt nevezetes könyvet a hadművészetről, és ezt nagy hódítók birtokolták, akik jó ítélőképességgel és tudással vittek véghez olyan katonai tetteket, amelyek ma már ismeretlenek."*[734] Vegetius egyik klasszikus mondásának kiegészítésével nyomatékosítja, hogy szakértelemmel fogjunk a harchoz: *„Vegetius azt mondta, hogy aki békét akar, az tapasztalja meg a háborút; aki a győzelmet kívánja, az legyen a fegyverek hozzáértője. Az a lovag, aki izgalmas kalandot keres, 'ne csípőből', hanem tudással harcoljon. Senki sem vetemedik a másik megsértésére vagy feldühítésére akkor, hogyha tudja, hogy amaz a támadáskor fölényben van."*[735] A caput további részében a „gratianusi példával" próbál hatni Pizan: a cannae-i vereség után a rómaiak is hasonló helyzetben találták magukat, mint most a franciák: elkényelmesedtek és a lovagi hadművészet ügyét elhanyagolták. Végül a hibák felsorolásával oda jutunk el, hogy ne bízzuk magunkat idegen zsoldosokra, hanem válasszuk a római mintát, akik maguk közül toboroztak újoncokat. Némileg eltérnek az eredetitől a rómaiak fölényét magasztaló sorok, melyek szerint a lovasságnak is köszönhették, hogy felülmúlták a gallok tömegeit és a görögök tudását. Ezt Vegetius a kiképzésre vezette vissza, és semmiképpen sem a lovasságra, mely fegyvernem Pizan korában dominált.[736]

9. (Hogyan képezték ki és tanították fegyverforgatásra az ókori lovagok a gyermekeiket?) Pizan a caputban Vegetius kiképzési módszereit kommentálta, kiegészítve saját tapasztalataival. Elsőként azt állítja, hogy az ókori nemesek a gyermekeiket nem maguk nevelték a lovagi életre, hanem az uralkodó udvarába küldték őket. Ez a gyakorlat persze középkori gyökerekkel bírt, és nem ókorival. Mindamellett jól aposztrofálja, hogy a középkori lovagi kultúra eredetét antik gyökerekkel igyekeztek magyarázni. A kiképzés lépéseiben Vegetius motívumai köszönnek vissza: birkózás, ugrás, futás, árkok átugrása, dárdavetés, pajzzsal való védekezés, kézitusa fakardokkal, menetelés.[737] Pizan a sort azzal egészítette ki, hogy a gyakorlatokat próbacsatákon, például megrendezett vár-

ostromokon tökéletesítették. Ez utóbbi ismeretlen volt Vegetiusnál. A kar erősödésével kerültek elő a valódi fegyverek, a kard és a bárd (nem vegetiusi), továbbá a karóbábu, amelynek először a fejére, majd az oldalaira kell sújtani. Ez a fajta roham fejleszti az erőt és a légzést (nem vegetiusi). A helyes kardhasználat (*rapier*, *rapière* vívótőr) demonstrálását követően Pizan az igencsak hosszúra nyúlt caputot végül azzal zárja, hogy a nehéz terhek cipeléséhez is hozzá kell szoktatni az újoncokat, továbbá meg kell tanítani nekik kötelekkel és kötéllétrákkal sebesen a falra mászni.[738] Utóbbi két ostromeszköz nem Vegetiustól ered.

10. (Ugyanezen dolgokról, és arról, hogy a közemberek hogyan tanították gyermekeiket.) Pizan feltételezhetően azért adta ezt a címet a caputnak, mivel a közemberek mesterségével azonosította az itt felbukkanó dárdásokat, parittyásokat és íjászokat. Mindezeken túl betekintést kapunk a közkatonák sorozásba is. A dárdásokról és a parittyásokról egyaránt Vegetius szavai csengenek vissza, melyek révén az írónő nem is e mára eltűnt fegyvernemeket, hanem inkább az állandó gyakorlás hasznát igyekszik demonstrálni.[739] Az íjászok jellemzését a számszeríj használatával frissíti fel,[740] megjegyezve azt is, hogy az angoloknak vannak a legjobb íjászaik: *„Mivel az angolokat már fiatalkoruktól erre a mesterségre tanítják, nem csoda, hogy más íjászok fölé kerekednek"*, utalva ezzel azon keserű végkimenetű csatákra (Poitiers, Crécy), ahol az angol hosszúíjászok döntötték el az összecsapást.[741] Pizan a lovasíjászoktól eltekint. A sorozáskor támasztott fizikai feltételeket annyival toldja meg, hogy a jelölt lába legyen nagy combú, talpa széles és egyenes, lelkiekben pedig erős (nem vegetiusi).[742] Egy caesari példával is kiegészíti az úszás hasznát, s ezt változtatás nélkül vette át Vegetiustól, külön hangsúlyozva, hogy a rómaiak az állataikat is megtanították úszni.[743]

11. (Azokról a praktikus készségekről, amelyeket a katonáknak birtokolniuk kell, és amelyre megtanítandók.) Egyetlen ilyen készséget hangoztat Pizan, ez pedig a bátorság. A bátorság a kulcsa annak, hogy ellenségünket gyorsan lerohanjuk, az árkokat fürgén átugorjuk, a magassági akadályt gyorsan leküzdjük, sövényeken és kordonon keresztül az ellenség táborát bevegyük (nem vegetiusi) vagy hirtelen meglepjük.[744] A bátorsággal összekapcsolva kapunk választ arra is, hogy hol születnek ezek az emberek. Vegetius példája, miszerint a nap hevéhez közel élők bölcsek (Pizannál még ravaszak), de nem bátrak, az északiak pedig szívósak, de bölcsesség híján vannak, itt is megjelenik. Viszont a gondolatmenetet még megtoldja azzal is az írónő, hogy a tapasztalat még a származásnál is fontosabb. Nem számít, hogy az újoncok vidékiek vagy városiak, nemesek vagy jobbágyok, ha tapasztaltak, *„akármelyik országból is jöttek, kiválasztásra kerülnek."*[745] A jelöltek űzhetnek bármilyen foglalkozást: *„(...) lehetnek hentesek, akik hozzászoktak a vér fröccsenésének látványához* [nem vegetiusi] *vagy a bárd kezeléséhez* [nem vegeti-

usi], *vagy ácsok, kovácsok és olyanok, akik munkájukkal a testüket is edzik, kétkezi munkát végeznek, vagy még földművesek is, akiktől nem idegen a kemény ágy* [nem vegetiusi], *a munka fájdalma és a parasztos élelem. Ezek képesek elviselni a fájdalmat és a nélkülözést, amely nélkül egy háború sem vívható meg.*"[746]

12–15. (Az ideális hadvezér vagy parancsnok jelleméről; A táborozásról; A hadsereg egészségéről.) Az egész mű legbővebben kifejtett és legtöbb példával alátámasztott kérdésköre az ideális hadvezér személye, képességei és feladatai körül forog. Az első könyv hátralévő tizenhét caputja, továbbá a második könyv Frontinustól és Valerius Maximustól kölcsönzött caputjai is végig ezt boncolgatják. Ennek oka nyilvánvaló: a római mintát leginkább az ideális hadvezér taktikai-stratégiai szerepével, és az általános érvényű hadicselekkel lehetett beépíteni az aktuális hadművészetbe, és nem pedig a nagyrészt már elavult technikai (fegyverzet, páncélzat) vagy hadsereg szervezési kérdésekkel (legio, tisztek stb.). Az utóbbira nem is fecsérelt sok szót Pizan, és csak annyit jegyez meg, hogy egy legióban 6666 (sic!), ahogy ő mondja „dárda vagy sisak" volt. Mindenképpen egyedinek számít a katonai hivatalnokok feltűnése, akikkel eddigi szerzőink nem igazán foglalkoztak. A hivatalnokokat a legbölcsebb emberek közül kell kiemelni, akik felügyelik a zsoldot, és akiknek feleskusznek a katonák.[747]

Christine de Pizan viszonylag részletesen, több bekezdésen keresztül értekezik a római táborverési szokásokról: a tábor helyszínét kellő gonddal kell kiválasztani; milyen mélyek legyenek az árkok, milyen magasra emeljünk sáncot; melyek a leghasznosabb szerszámok az erődítéshez stb. A következő pontokban tapasztalhatunk újítást: táborverésnél ne csak a mocsarak környékét kerüljük el, hanem az olyan területeket is, ahol a víz nem folyhat el szabadon, továbbá az olyanokat is, ahol az ellenség eláraszthat minket tavak vizének kiengedésével vagy zsilipek megnyitásával.[748] Noha szöveghű összefoglalást kapunk a római táborok formájáról, Pizan a voksát mégis a szekértábor mellett teszi le, amelyet Vegetius a barbárok szokásának tulajdonít.[749] Pizan szerint a szekereket körbe kell állítani, egymással összekötve. A sereg létszámától függően kell kialakítani a szálláshelyeket úgy, hogy azok se túl közel, se túl távol ne legyenek egymástól. Az a legjobb, ha a szálláshelyek hossza az elfoglalt tér szélességének harmada.[750] Az erődítéshez használt szerszámok közül a csákány és a csiga az, amelyekről Vegetius nem szólt.[751]

Pizan az ellátmánnyal kapcsolatos kérdéseket kimondatlanul, de a százéves háború viszonyainak bemutatásával vezeti be. A katonákat meg kell fizetni, hogy ne kényszerüljenek fosztogatásra a saját területükön, és a kereskedőket se kelljen fizetetlenül kirabolni. Az írónő tehát már most rögzítette az 1460-as évek haderőreformjának egyik fontos lépését: az állandó zsoldos csapatok részére folyamatosan, békében és

háborúban egyaránt biztosítani kell az anyagi ellenszolgáltatást. A hadvezérnek nemcsak az anyagiakra, hanem az ellátmányra is gondolnia kell, például gabonára, borra, sózott húsra (nem vegetiusi), hüvelyesekre (nem vegetiusi), sóra, ecetre, *„amely vízzel keverve igencsak frissítő lehet azokon a meleg nyarakon, amikor a bor már kifogyott."*[752]

16–20. (Arról, hogy a hadvezér hogyan vonuljon egyik helyről a másikra; Hogyan keljünk át nagyobb folyókon?; Óvintézkedések csata előtt; Mit tegyünk, ha nem kívánunk harcba bocsátkozni?; Békekötés.) A 16–20. caputokban Pizan általános taktikai tanácsokat oszt meg velünk, amelyeket a „Foglalat" harmadik könyvéből kölcsönzött. Első olvasatra az az érzésünk támadhat, mintha Pizan csak kimásolta volna Vegetius javaslatait, azonban ha alaposan a mondatok mögé tekintünk, akkor olyan apró eltérésekre lehetünk figyelmesek, amelyek a két korszak háborúfelfogása közti eltérésből fakadnak. Az egyik ilyen a csata megválasztásának napja. Vegetius azt mondta, hogyha a hadvezér úgy ítéli meg, miszerint serege több dologban is előnyt élvez az ellenséggel szemben, akkor ne legyen rest támadni. Ha azonban az ellenség erősebb, kerülje a nyílt küzdelmet, mert ez esetben inkább érdemes rajtaütésekkel és hadicselekkel operálni.[753] Pizan azonban Vegetiusra hivatkozva mást mond: *„De ha úgy alakul, ahogy Vegetius mondja, hogy az ellenséged a csata napjának megválasztására kényszerít és sarkall a harcra, akkor körültekintően vedd figyelembe, hogy ez előnyödre vagy hátrányodra válik-e, és csak abban az esetben cselekedj, ha előnyös számodra."*[754] Vegetius egyáltalán nem beszélt a *„csata napjá"*-ról, hanem csak arra intett minket, hogy óvakodjunk a nyílt összecsapástól. Felfogásában a csata bármikor bekövetkezhet, és ez így igazságos. Pizan viszont úgy látja, hogy ha a csata ideje „előre eltervezett", akkor hátrányból indulunk. A két nézőpont közti különbség abból adódik, hogy a középkorban a nagy veszteségtől való félelem miatt igyekeztek elkerülni a döntő összecsapást, míg a rómaiaknál ez az aspektus nem volt annyira meghatározó.

Ugyanilyen felfogásbeli eltérés állítható párhuzamba a 19. caput és a „Foglalat" III. 22. caputja között. Az előbbinek Pizan azt a címet adta, hogy *„Azokról a hadmozdulatokról, amelyeket akkor kell tennie a hadvezérnek, ha el kívánja hagyni a csatateret, anélkül hogy csatára várna, vagy abba beavatkozna."*[755] Az eredeti, vegetiusi cím így hangzott: *„Hogyan vonuljunk vissza az ellenfél elől, ha nem kívánunk harcba bocsátkozni?"*[756] Pizan egyáltalán nem használta a „visszavonulás" szót, noha a caputban erről lesz szó. Miért nem? A választ megtaláljuk abban a mondatban, ahol Vegetiusra hivatkozva (megint tévesen) római eredetűnek tünteti fel azt a szégyent, ami azzal jár, ha elhagyjuk a csatateret: *„Vegetius szerint nincs annál nagyobb szégyen, mint amikor az ellenség szeme láttára hagyjuk el a csatateret, anélkül, hogy össze csaptunk volna, vagy anélkül, hogy született volna valamilyen egyez-*

ség [midle togider wythout that it be by accorde made betwyx bothe partyes]."[757] Persze Vegetius is úgy vélte, hogy *„aki harc nélkül visszavonul, csökkenti övéinek önbizalmát, (...) és tápot ad az ellenség elszántságának"*, viszont pragmatikusan hozzá is tette, hogy *„mivel gyakran van rá szükség, meg kell világítani, hogy miként hajtható ez végre biztonságban."*[758] Vagyis az ő szemében a visszavonulás nem *„szégyen"*, sőt ennek még az érzését sem keltette, mivel a későbbiekben nyomatékosította, hogy egy visszavonulást, hadicselnek álcázva, előnyünkre is fordíthatunk. Pizannál a kulcsszó az *„egyezség"*,[759] amely jól jelzi a középkori háborúkkal együtt járó lovagias cselekedetek egyikét. Ha a felek nem csaptak össze, szükség volt valamilyen egyezségre, amely révén mindkét fél azt hirdethette, hogy jogi és erkölcsi kára nem származott az összecsapás elmaradásából.[760]

Pizan ugyanezt a „szégyenérzetet" lovagolja meg néhány sorral odébb, amikor Vegetius az éjszaka leple alatt vonja vissza csapatait. Vegetius kontextusában ennek a hadmozdulatnak az értelme nem az arcpirító menekülés, hanem az egyetlen mód arra, hogy csapatait kimentse.[761] Ezzel szemben a középkorban: *„(...) mások éjszaka hagyják el* [a csatateret]*, ami a legszégyenteljesebb megoldás, mivel azt a látszatot kelti, hogy egyszerűen csak megfutamodtak."*[762] Azzal, hogy valaki a sötétben próbál utat nyerni magának, Pizan szemében nem lovagias cselekedet, és az egyik fél bizalmának hiányát feltételezi. Úgy gondolja, hogy az nem is számíthatott Isten segítségére, aki „lovagiatlanságot" (értsd: bizalmatlanságot) feltételezett a másikkal szemben. Amíg tehát Vegetius evidensnek tartotta a csata elkerülésének morális következményeit, addig Pizan metafizikai módszerrel és a középkori lovagi szokásjog érintésével magyarázta ugyanazt a jelenséget. Nem véletlen, hogy néhány caputtal odébb Pizan, Vegetius hatására, egy hadvezér szájába adva önt bizalmat a katonák lelkébe: *„Nos, valóban jó okunk van arra, tisztelt uraim, hogy nagy elszántsággal támadva és erős akarattal lerohanva ezt a földet és lakosságát, biztosítsam Önöket, hogy ők tévednek és nekünk van igazunk, mert Isten velünk van."*[763] A katonáknak tehát szükségük volt egy erkölcsi alapra ahhoz, hogy Isten és az igazság az ő oldalukon áll. Viszont ha a csata elmaradt, kellett valamilyen egyezmény a felek között, hogy az erkölcsi öntudat ne károsodjon.[764]

21–29. (Mit tegyen a hadvezér a csata előtti napon? Hadrend napjainkban; Hadrend és csataformációk Vegetius szerint; Szerencse- és balszerencse; Összefoglalás.) A 21–26. caputok a csatára készítik fel az olvasót. Mivel az írónő többször elvonatkoztat Vegetiustól, és inkább az akkori gyakorlatot osztja meg velünk, ezért érdemes elidőzni e caputok felett. A 21. caput a hadvezér retorikai képességeit tárgyalja. Vegetius is intett minket, hogy tájékozódjunk a katonák hangulatáról, azonban Pizan ezúttal sokkal részletesebb. Összeállított egy olyan mintabeszédet, amelyet

bármely parancsnok előadhat a katonák hangulatának feltüzeléséhez. A caput végén summázza Vegetius ide vonatkozó javaslatait, megtoldva azzal, hogy ezek a szavak nemcsak az ellenség iránti gyűlöletet, hanem az uralkodó iránti szeretetet is táplálják. Vegetius erre nem tett utalást.[765]

Amikor Pizan elérkezik a hadrendhez, megjegyzi, hogy a mostani gyakorlat néhány aspektusában eltér a rómaitól. *„Ennek talán az az oka, hogy sokkal gyakrabban harcoltak lovon, mint gyalogosan."*[766] Nem egyszerű megmagyarázni ezt az állítást, főleg a következő caputok tudatában, ahol Pizan a gyalogsági hadrendet mutatja be. Amellett, hogy hibásan jellemzi a római harcmodort, ez a sor azt is érezteti, hogy az írónő Vegetius iránti rajongása nem a két korszak hadművészete közti hasonlóságból ered. Viszont nem vette volna észre, hogy Vegetius mindvégig a gyalogságról beszélt? Nem valószínű annak fényében, hogy alaposan átalakította Vegetius idevonatkozó caputjait, és a francia hadsereg megszokott hadrendjét közli. Akárhogy is gondolta, alátámasztja azt a vezérgondolatunkat, hogy a lovagi hadművészetet római eredettel igyekeztek interpretálni. Egyébiránt a hadrend leírása, amelyet Pizan fő csataalakzatnak (*grete bataylle*) nevez, meglepően részletes (gyalogság centrális helyzete, elővéd, utóvéd, szárnyak, tüzérség szerepe, hadvezér helyzete stb.), és ami fő, naprakész. Ennek változatában harcolt *„nem is oly rég a liège-i csatában a még most is élő Burgundiai János, Franciaország királyának, Fülöpnek a fia, aki létszámban csekélyebb, de képzettebb csapataival legyőzte a 25 ezer fős liège-i hadsereget."*[767]

Az egész hadrend esszenciáját azonban mégis a tűzfegyverek megjelenése adja: *„(...) szárnyalakzatban az oldalaikon* [a legelöl harcolók oldalában] *foglalnak helyet a tűzerőt használók, az ágyúsok, együtt a számszeríjászokkal és az íjászokkal (...)."*[768] Sőt, Pizan még arról sem feledkezett el, hogy Romanushoz hasonlóan frissítse Vegetius leírását a nehézfegyverekről: *„Tudni kell még azt is, hogy már az ókorban is bevetettek különféle gépeket és trükköket annak érdekében, hogy megbontsák az alakzatokat, (...). Ökrök farka alól kilövellő tűzzel vadászták le az ellenséget, és még ahhoz hasonló gépeket is használtak, mint amelyeket mi most ribauldequinnak* [ribauld] *nevezünk. Ezeket kerekekre helyezték, s a szerkezetekre felhúztak egy vasból készült bástyát, és abból tüzelt egy ember ágyúval vagy számszeríjjal. Mindkét oldalára egy-egy kémlelőnyílást és éles vasakat szereltek. Az elején dárdaszerűségek hegyesedtek, és az emberek vagy lovak erejével kiegészítve, ezzel a valamivel intézhettek frontális támadást az ellenség sorai ellen."*[769]

A 24. caput vezeti be a csatát: a katonák lehetőleg ne egyenek a csata előtt, tartsák a sorokat és térközöket (Pizan a számadatoktól eltekintett), miért fontos a harci kiáltás stb.[770] A 25–26. caputokban Pizan hűen visszaadja Vegetius nyolc csataformációját.[771] Az Isten és a háború össze-

kapcsolásának középkori szemlélete bukkan fel a 27–28. caputokban, amelyekben Pizan Isten szerepével magyarázza a szerencsét: a legkörültekintőbben is felkészülhet a hadvezér, „*azonban előfordulhat, hogy Isten az egyiknek kedvez, a másiknak nem.*"[772] A szerencse és balszerencsefaktor motívumainak kibontása, és főleg Isten megnyilatkozásával való magyarázata egyáltalán nem volt Vegetiusra jellemző. A 29. caputban Pizan összegyűjtötte „A hadviselés általános szabályai"-ból a legszimpatikusabb mondásokat.[773]

A *Faits d'armes* legizgalmasabb jeleneteivel és legpraktikusabb tanácsaival a második könyvben találkozhatunk. Amellett, hogy ismételten csak a Vegetius-féle ostromharcászat újjászületésének lehetünk szemtanúi, a Pizan által közölt aprólékos leírások a hadianyagról vagy az élelmiszerellátásról fontos technikai-logisztikai forrásnak számítanak. Ezek értékét csak tovább növeli, hogy a 15. századból ilyen jellegű forrásunk nincsen, úgyhogy Christine de Pizan nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az első európai tűzfegyverekről egyáltalán képet alkothatunk. A második könyv a *Faits d'armes* legbővebb fejezete. Az 1–13. caputokban Frontinus és Valerius Maximus történetei kerültek összegyűjtésre, a példázatokra jellemző didaktikus, anekdotázós formában. Az ostromharcászat praktikus javaslatait a 14–39. caputok között olvashatjuk, míg Pizan két caputot szentelt a haditengerészetnek (40–41). Az ostromharcászat Vegetius negyedik könyvének struktúráját követi, és három jól elkülöníthető egységre bontható: felkészülés a védekezésre (14–19), felkészülés az ostromra (20–34), maga az ostrom (35–39).

14. (A várostromról, és elsőként arról, hogy miként emelünk várakat és erődöket.) Romanus, Kyeser és Valturius példái bebizonyították, hogy az antik nehézfegyverek a középkori ostromok elengedhetetlen eszközei voltak. Pizan most arról próbál meggyőzni minket, hogy Vegetius erődítéssel kapcsolatos javaslatai is megállják a helyüket a 15. században. Követve mesterét, azt mondja, hogy erődöt tenger, folyó közelében, vagy valamilyen természetes magaslat tövében a legcélszerűbb felhúzni. Viszont számos új módszert javasol. Ellentétben Vegetiusszal, egészségügyi okokból nem ajánlja, hogy az erőd mocsár mellett feküdjön. Bizonyára logisztikai megfontolások miatt nyomatékosítja, hogy az erődítés melletti folyó legyen hajózható. Továbbá: az erődöt ne építsük olyan dombok közelébe, ahonnan dárdaesővel áraszthatnak el minket, és a környező terület legyen termékeny és adómentes.[774]

Pizan szerint a mostani egyenes faltípussal ellentétben az ókorban beszögelléses és lépcsőzetes falakat építettek azért, hogy ellenálljanak az ostromfegyvereknek. Építőanyagnak pedig köveket használtak, amelyeket jó minőségű homokkal és erős mésszel fogtak egybe.[775] Utóbbit biztos, hogy a hétköznapi gyakorlat sarkallta és nem pedig Vegetius, mint ahogy azt sem, hogy a két válaszfal közötti távolság 20 és 40 láb között

legyen (Vegetiusnál 20 láb). A válaszfalak közötti részt a franciák is döngöléssel tették szilárdabbá, és szintén lépcsőzetesen alakították ki, aminek így fontos energiaelnyelő szerep jutott. Pizannál sokkal hangsúlyosabb a gyilokjárók szerepe, amelyeket olyan lőrésekkel és ágyúállásokkal tarkítottak, amelyeken át az ágyúk, a kővetők és az egyéb lőfegyverek pásztázni tudták az ellenséget.[776] A szerzőnő elmondása szerint az ókorban a várfalat magas és széles rácsozattal erősítették meg, amelyet erős láncokkal lógattak le a vár oldaláról (nem vegetiusi). A nagy kővetők ellen pedig úgy védekeztek, hogy a falakat földdel és trágyával borított vastag, tüskebokorból és ágakból durván kialakított falvédőkkel óvták (nem vegetiusi).[777] A vár oromzatához bástyákat és kaputornyokat építettek, ahogy a mostani gyakorlat is teszi. A barbakán oldalán alakították ki a kaput, amelyet vasláncokkal és vasgyűrűkkel (Vegetiusnál vasgyűrűkkel és kötelekkel) húztak fel-le. A barbakánon nyílásokat is vágtak, amelyeken át nagy köveket lehetett kidobálni (nem vegetiusi), vagy forró vizet kiönteni (nem vegetiusi).[778]

A várárok (*dych*) francia minta szerint is legyen mély és széles, feltéve hogy nincs folyóvíz a föld alatt (nem vegetiusi), vagy pedig az erődöt erős sziklára kell építeni, hogy ne lehessen aknát fúrni alá (nem vegetiusi). *„Az ókoriak ez ellen úgy védték az erődjeiket, hogy a zárófalakat és különösen az alapokat jó minőségű betonnal és cementtel [wyth good betun/lyme cyment] vonták be, így nem tudtak alájuk ásni."*[779] Ez utóbbi lehetett római gyakorlat, bár Vegetius semmi ilyesmiről nem tájékoztatott minket,[780] mint ahogy arról sem, hogy az ostromlók néha falakkal védték magukat, mégpedig azért, hogy az erődből ne tudjanak leereszkedni hozzájuk: *„Az ostromlók bőségében vannak vaskampóknak és csáklyáknak nevezett éles fémrudakban, amelyeket az oldalakra helyeztek, így senki sem tudott lemászni oda."*[781] Pizan ezeket a technikákat mind-mind római eredetűnek tudja be, és hogy demonstrálja a hadművészet kontinuitását, megjegyzi, hogy *„a védelemnek számos más módja is létezett, amelyet viszont nem szükséges tovább taglalni, mivel a mostani szekértők tudatában vannak ezeknek a dolgoknak."*[782]

15. (Várak és erődök ellátásáról.) Pizan kiindulópontja a „Foglalat" IV. 7. caputja, ahol Vegetius az élelmiszer és más javak felhalmozására tett javaslatot. Pizan igencsak megtoldja Vegetius listáját: liszt, tenger gyümölcsei, bor, savanyú szőlő, só, olaj, sózott vaj, borsó, bab, árpa, zab, baromfihús (*„amely sózottan áll el"*), marha- és ürühús, sózott hal hagymával, bors, kézi- és szélmalmok, fűszerek, rózsavíz, mandula, rizs, és étel a betegeknek. Továbbá: agyagkorsók a konyhába és a borhoz, agyagcsészék, faggyú, gyertyák, lámpások és hozzávaló kanócok, zsinegek, ágyak és huzatok, hordágyak, vizesvödrök, üstök, dézsák a vízhez, hordók, rengeteg palló, kerítés, vastag és vékony kötelek. A lista végére pedig

egy hasznos tanács: *„Az az igazság, hogyha híján vagyunk a sónak, de bővelkedünk borban, akkor minden húst borban főzzünk meg, mert így még só nélkül is eltartható, anélkül, hogy megromlana."*[783]

Vegetius arzenálja is felfrissül néhány középkori fegyverrel és szerszámmal:[784] ágyúk, sok puskapor, rengeteg kő, faltörő kosok, számszeríjak, forgónyilak és gépek, amelyekkel kilőjük őket, bőrszíjak, damierkötelek, íjak, nyilak, idegek, cserzetlen és cserzett bőrök, egy jól felszerelt kovácsműhely, vas, fém, szén és kén.[785] Továbbá az ellenakna ásásához: csákányok, feszítővasak, kalapácsok, fejszék, lapátok, rönkök, létrák. Ezeken kívül még: beton, cement, kátrány, olaj és nagy mennyiségű csepű. A hajítógépekhez: gyújtóbombák és formázott kövek. Pizan is megemlíti az égetett mésszel teli korsókat, amelyeket akkor kell bevetni, ha az ellenség a falak alá érkezett. Az íjakhoz és számszeríjakhoz elegendő húr kell, *„ennek hiányában a lószőr és még a női haj is megfelelő, ahogy Vegetius mondta."*[786]

A caput legszembetűnőbb eltérése Pizannak a harcképtelen egyénekhez való hozzáállásában keresendő. Vegetius ezt egyszerűen elintézte annyival, hogy *„a harcra alkalmatlan korosztályt és nemet élelemhiány esetén kizárták a városból, nehogy ínség nyomassza a harcosokat, akik a falakat védik."*[787] A francia írónő sokkal humánusabban fogalmaz: *„Ha úgy adódik, ahogy mondja* [ti. Vegetius], *hogy az ellátmány szűkös, és már az ostrom előtt felélték, akkor az idős és erőtlen embereket, továbbá a nőket és gyerekeket, akik nincsenek a védelem hasznára, más városokba és erődökbe kell küldeni, hogy az ellátmány tovább kitartson."*[788]

16–19. (Fejadag; Vízellátás; Várvédők.) Egészen egyedi a 16. caput, amelyben az írónő teljesen elvonatkoztat Vegetiustól, és olyan logisztikai adatokat közöl, amelyek még a szállásmestereknek is becsületére válnának. Példájában azt járja körül, hogy egy hatszáz fős védőseregnek hat hónapra mennyi nyersanyagra van szüksége, majd pedig két oldalon keresztül sorolja az eredményeket a rózsavíztől kezdve a kiskanalakon át egészen a puskaporos hordók dugóinak számáig.[789] Valójában azonban nem az eszközök és kellékek teszik szokatlanná ezt a felsorolást, hanem az, hogy pontos szám- és mennyiségi adatokkal közli mindezt. Ez azt bizonyítja, hogy Pizan forrásai, a *„bölcs lovagok"* értették a dolgukat; pontos kimutatásokat vezettek és számításokat készítettek az ellátmányról vagy a fogyasztásról. Többek között ez teszi értékessé Pizan szövegét, amely még ki nem kanázott forrása a katonai logisztika kutatásának.

A 17. caputban visszaköszönnek Vegetius tanácsai a vízszükséglet fedezéséről.[790] Pizan szerint a folyópartok homokja is jól tartja a vizet, amelynek fogyasztása biztonságos (nem vegetiusi), ugyanakkor ő is közli azt az arisztotelészi módszert, hogy miként tudjuk sótlanítani a tenger-

vizet, bár ez esetben nem annyira részletes, mint Romanus.[791] Az újdonság erejével hat a víz ecettel való „ízesítése", s ennek fogyasztása Pizan szerint nagy felüdülést jelent, főleg a nyári napokon. Ugyanakkor megjegyzi, hogy ez a szokás jól ismert Itáliában. Vegetius szerint sót többek között lepárlással vagy föveny kimosásával is nyerhetünk. Pizan az első eljárást támogatja, kiegészítve azzal, hogy nemcsak a nap erejével lehet sót lepárlani, hanem tengervíz forralásával is.[792]

A sóhiány kiküszöbölésére tett javaslatok után Vegetius hozzáfogott az ostrom előkészítésének tárgyalásához. Pizannak feltételezhetően hiányérzete támadt, hiszen jónak látta, ha röviden szól a védők kitartásáról és a kapzsiságról. Mindkettőre a római történelemből hozott fel példákat. Végkövetkezetése szerint sok balszerencse sújtotta azokat a városokat, országokat és seregeket, ahol nagy volt az idegenek száma.[793]

20–34. (Az ostrom előkészítése Vegetius szerint; Ostromeszközök napjaink gyakorlata szerint.) Pizan a 20. caputban csak névleg hivatkozik Vegetiusra, és valójában saját korának ostromtechnikái közül mutat be kettőt: falak megmászása kerekes létrákkal, és hogyan ássunk aknát. Vegetius az ostromlétrák használatát veszélyesnek tartotta,[794] kerekes létrákról pedig nem is szólt. Pizan kerekes ostromlétráiról annyi derül ki, hogy *„a fal ellenében könnyen csúsztak és aljukat lesúlyozták"*, ami azt jelenti, hogy a kerekek révén a létrákat könnyebben tudták feltolni a falra. A létrák aljának rögzítése statikai célokat szolgált, ugyanakkor a biztosabb támaszték miatt fentről is nehezebb volt őket ledönteni.[795]

Pizan bizonyára észrevette, hogy az aknaásásról Vegetius is megemlékezett,[796] viszont a két leírás semmiféle hasonlóságot nem mutat egymással, így ez esetben is egy 15. századi gyakorlatnak lehetünk a tanúi. A módszer természetesen az ókor óta nem sokat változott. Az ásó katonáknak védett és biztonságos helyen kell megkezdeni a földmunkát, távol a védők szemeitől. Ha a várat árok veszi körül, akkor igen mélyre, az árok alá kell ásni. A munka során erős deszkák segítségével kell állványzatot ácsolni az omlásveszély elkerülése végett. A felszínen tartózkodóknak ezalatt állandó zajt kell csapniuk (például ágyúdörgéssel, csatakiáltással, trombitaszóval), nehogy az ostromlottak felfigyeljenek a föld alatt dolgozókra. A végső cél az, hogy bejutva mindent felgyújtsanak, de különösképpen a falakat, amelyek a tűz melegének hatására összeomlanak, és így általános rohamot lehet indítani alulról is és felülről is.[797]

A 21. caput gyakorlatilag felvezeti a következő tizenkét caputot, amelyben részletes képet kapunk a 15. századi ostromfegyverekről és ostromeszközökről.[798] Pizan, éreztetve velünk, hogy elérkeztünk egy új tematikai egységhez, néhány szóban összefoglalja értekezésének célját, és hogy miért kell Vegetius gondolatait továbbfejleszteni. Célja, hogy közvetítse a római hadművészetet a jelenkor hadügyi szakértőinek, illetve

azoknak, akik a jövőben tanulásvágyból veszik majd elő ezt a könyvet. Tehát úgy gondolja, hogy a jelenkori ostromharcászatról a legnagyobb részletességgel kell szólni, és Vegetius tanácsai mellett be kell vonni azokat a bölcs lovagokat is, akik járatosak a katonai gyakorlatokban.[799] Ezek a lovagok biztosíthatták a forrást a 21–33. caputokhoz.

Christine de Pizan olyan képzeletbeli ostromot hoz fel példaként, ahol az erőd nagyon erős, tenger vagy folyó által védett, és csak nagy erőfeszítések árán lehet bevenni. Egy ilyen komplex ostromhoz gyűjti össze a szükséges fegyvereket, felszerelést, és emberi erőt. Leírása ezúttal is rendkívül alapos. Az ostromeszközök listájának első helyére kerültek a nehéz lőfegyverek, a trébuchet-k és az ágyúk, név és méret szerint kategorizálva.[800] A 21. caputban képet kapunk az ágyúk megszólaltatásához szükséges puskapor, az ágyúk szállításához elengedhetetlen vastaligák és társzekerek mennyiségéről. Ugyanilyen elven az összes fegyver, eszköz és személy számára sor kerül: kézi lőfegyverek és alkatrészeik, kövek és ágyúgolyók, ostromtornyok, csatabárdok, pajzsok, szekerek, kerítések, kapuk, kecskebakok, hordágyak, lámpák, talicskák, létrák, szögek, ácskapcsok, gyertyák stb., továbbá fegyverkezelők, ácsok, kőművesek, felügyelők, inasok, hajtók, szolgák stb.[801] Külön caputot kaptak azok a katonák (lovagok és szolgáik, íjászok, pikások), akik a szállítmányokat kísérték, vagy akiket élelmiszer és egyéb alapanyag beszerzésével bízták meg.[802]

A 34. caput ostromzár alá von egy kikötőt. Ugyan a későbbiekben az írónő még kitér a hajózásra, azonban a haditengerészet ostrommal való összekapcsolása pontosan ide illik. A tengeri vagy folyami blokád egyébként igazi unikumnak számít a hadtörténeti irodalomban.[803]

35–39. (Ostromfegyverek; Védelem.) Hosszú-hosszú oldalak után tűnik fel újra Vegetius neve, mégpedig a római ostrom, ostromfegyverek és védekezési taktikák miatt. Pizan a 35. caput első bekezdésben ismét elkövetett egy tárgyi tévedést; a római eredetű nehézfegyverek egyike szerinte tűzfegyver volt: „*Tudnunk kell azt is, miként Vegetius mondja, hogy létezik öt olyan fő szerkezet, amelyekkel mindenféle erődítményt be lehet venni. Az egyikkel szénből, salétromból és egyéb hasznos anyagból összeálló puskaporral működő, hatalmas kövek hajíthatók el olyan erővel, hogy hatására szétesnek és leomlanak a tornyok és falak, házak, tetők és minden, amit eltalálnak.*"[804] Vegetius ilyet nem mondott, úgyhogy kérdéses az állítás eredete. Az egyetlen logikus magyarázat az lehet, hogy Pizan olyan katapultra gondolt, amelynek lövedéke a puskapor révén felrobbant. Ezt a technikát viszont, amelyet a középkorban a kínaiak és a mongolok gyakran alkalmaztak, a rómaiak nem ismerték. Vegetiustól a *„'gyújtogatónak' nevezett olajról"* kétszer is hallunk, és „ókori értelemben" egyfajta gyújtóbombaként ez is felrobbanhatott, amikor becsapódott a célba.[805] Tehát Pizan vagy a „gyújtogató"-ról beszélt, vagy pedig ismét hibásan jellemezte a római harcmodort.[806]

A második római eredetű „gép” Pizan listáján a „kagyló” (*mosselle, motelle*), amely nagyjából azonos Vegetius ugyanilyen nevű szerkezetével (*musculus*).[807] Pizan azt állítja, hogy úgy fedték be ezeket, mint a nagy lapos házakat, sőt még lótrágyát is a tetejükre hánytak, és így sem kő sem pedig tűz nem tudott kárt tenni bennük. Vegetius nem a „kagyló”-nak, hanem a hozzá nagyon hasonló mozgó ostromfedél (*pluteus*) tetejének befedéséről beszélt (szőrtakarókkal és bőrökkel). A *mosselle* funkciójában megegyezett az eredetivel: kis kereken mozgatták (Vegetius ezt a *pluteus* kapcsán írta), és a katonák ezek oltalmában temették be az árkokat vagy egyengették le az utat a nagyobb gépek előtt.[808]

A harmadik ostromfegyver, a faltörő kos (*mouton*) jellemzésében az írónő nem annyira részletes, mint mestere. A rómaiak bőrökkel, szőrtakarókkal és rongypokrócokkal takarták be a faltörő kos tetejét, míg a franciák faltörő kosát körös-körül csakis nyersbőr fedte. Noha Vegetius három típusú faltörő kost is felsorolt („sarló”, „kos”, „teknős”), azonban az mégsem világos, hogy a döfő gerenda vajon sínen csúszott-e, vagy pedig láncokon lógva lendítették-e be.[809] A franciák döfő gerendája láncokon lógott, és Pizan szerint így mindent be tudtak vele ütni.[810] Viszont a döfő gerenda fejének kialakításáról nem beszél, amiben pedig Vegetius volt bőbeszédűbb.

Első olvasatra az a benyomásunk támadhat, hogy a „lugas” (*vygne*) csak apróságokban tért el az eredetitől.[811] Szélessége nyolc láb, hossza tizenhat láb volt, ami megegyezik a vegetiusi adatokkal, azt leszámítva, hogy Pizan elvonatkoztatott a magasságtól, amelyet Vegetius 7 lábban adott meg. Fedőanyag gyanánt Pizan fonott vesszőnyalábokat, nyersbőröket és továbbra is lótrágyát javasol. A „lugas” feladata mindkét korszakban ugyanaz volt: a katonák alábújtak, és így közelítették meg a várfalat. Viszont megjegyzendő, hogy Vegetius szerint a „lugas”-ok segítségével ásták alá a falak alapjait, míg Pizan elég zavarosan azt írja, hogy: „*A szerkezet alá katonák bújnak, és a náluk lévő csapóhidakon* [flyghyng brygges] *állva megfúrják a falakat, és létrákat támasztanak hozzájuk.*”[812] Ha ez így volt, és a franciák „lugas”-a csapóhíddal is fel volt szerelve, akkor ez azt jelenti, hogy a római változatnál jóval magasabb kellett hogy legyen, és így érthető, hogy Pizan miért nem vette át Vegetiustól a „lugas” magasságára vonatkozó adatot.

A 15. században még mindig építhettek ostromtornyokat (*toure*), viszont szerepük már nem volt annyira meghatározó, mint korábban. A kis lőtávolságon nagy átütő és romboló erejű lövedékek könnyen összetörhették ezeket a fából készült szerkezeteket. Pizan azt mondja, hogy az ostromtornyot nagy és fontos városok vagy erődök ostromakor vetik be, mivel ilyen esetekben az ostrom elhúzódik.[813] Ugyanakkor az ostromtoronyhoz való faanyagot a hadianyag listában is szerepelteti, vagyis a fegyver alkalmazásához nem férhet kétség.[814] Ennek ellenére Pizan elég szűkszavú

velc kapcsolatban, és újat nem nagyon tudunk meg tőle; átvette Vegetius adatait az ostromtorony alapterületéről, és ő is figyelmeztet arra, hogy alaposan fedjük be nyersbőrrel, nehogy az ellenség felgyújtsa. Azt is megtudjuk, hogy a szerkezetet emberek és lovak tolták-húzták a várfal közelébe, amit Vegetius nem említett, bár ez az ókorban sem működhetett másképp. A rómaiaknál az ostromtorony alsó szintjébe faltörő kost szereltek, amit Pizan nem hangsúlyozott ki. Egyébiránt ő is végig többszintes ostromtoronyról beszél, akárcsak mestere.[815]

Pizan az ostromtornyok és -létrák használata végett szúrja be ide a magasságmérést. Ellentétben Romanus ötletes újításával, ő csak a vegetiusi módszerekre hagyatkozott.[816]

A 36–39. caputokban a fenti ostromfegyverek elleni védekezéshez kapunk hasznos tanácsokat, megtűzdelve néhány római hadvezérről szóló történettel.[817] Félretéve kicsit Vegetiust, ezúttal érdemes kiemelni egy olyan jelenséget (nem először), amely jól szimbolizálja azt, hogy a reneszánsz korának vallásossága hogyan épített be egy ókori „csodás" történetet a középkori gondolkodásmódba. *„(...) Azoknak, akik országuk vagy városuk védelméért szálltak harcba, nagyon kell hinniük Istenben, mert így jutnak győzelemre, mivel az igazság az ő oldalukon áll, és enélkül nem is tudnának bátran harcolni. Az ilyesfajta remény elengedhetetlen, ahogy az idő ezt több esetben megmutatta, annak példája okán, hogy olyan harcosok vannak Isten kegyében, mint akiket Róma esetében is láthattunk oly sok alkalommal, amikor Hannibál a nagy hadseregével megérkezett Róma falai alá, és be akarta venni a várost. De a rómaiak bátran kirohantak, hogy megütközzenek vele, noha számuk az ellenségének harmada volt, Urunk, aki nem kívánta romokban látni azt a várost, ahol a jövőben majd az Ő temploma felépül, hatalmas esőt küldött abban az órában, amikor az ellenség felszerelkezett, és így a felszerelésük oly mértékben átázott, hogy nem tudták őket használni, és visszavonulásra kényszerültek."*[818] A középkori szemlélet szerint tehát Rómát Isten mentette meg, ugyanaz az Isten, akit most is szolgálni kell, mert csak az ő védelmében arathatunk diadalt az ellenség fölött. Vagyis a római történelemből vett példák kapaszkodóként szolgáltak a jelenkori események során, például egy ostrom megéléséhez. Isten szolgált kapocsként a két korszak között, és a régmúlt eseményekből rajta keresztül merítettek erőt és bátorságot.

Végül, de nem utolsósorban a rómaiak kisebb ostromeszközeire és hadicseleire irányul a figyelmünk. Nem először olvashatjuk, hogy az ostromlétrák (*ladder*) igen nagy becsben voltak a korszakban, mivel a fal bármelyik részén fel lehetett őket állítani. A „hárfa" (*sambuce*), a „csapóhíd" (*exester*) és a „gém" (*thelemon*) változtatás nélkül kerül át.[819] A szerkezetek ellen a franciák is ugyanúgy védekeztek, mint a rómaiak:

nagy kővetőkkel (*mangonelles*) és állványra szerelt nyílvetőkkel (*grete & big crosbowes*), amelyeket Vegetius íves nyílvetőknek (*arcuballistae*) nevezett, továbbá ágyúkkal (*bombardes*), ami viszont már Pizan kiegészítése. A faltörő kosok ellen Pizan is a döfő gerenda elé lelógatott párnákat (*coyltes*), matracokat (*matrases*) és a „farkas"-t (*wolffe*) ajánlja.[820] Ismét részletes ismertetőt kapunk az aknaásásról (*myne*), de ezúttal a védők szemszögéből: figyelni kell, hogy az ostromlók nem szállítanak-e földet (nem vegetiusi); éjjel-nappal fülelni kell a falak tövében, nem hallunk-e föld fejtésére utaló hangot (nem vegetiusi). Ha úgy sejtjük, hogy aknát ásnak alattunk, azonnal fúrjunk ellenaknát (*contermyne*) (nem vegetiusi). Végezetül egy olyan tanács szerepel, amelyre már Romanus is célzott: *„Ha az ostromlottak az ellenaknájuk bejáratához nagy dézsákba vizet vagy vizeletet tesznek, ezzel először azt színlelik, hogy visszavonulnak, vagy inkább hogy kitörnek, ha ez lehetséges. Aztán ezt a vizet hirtelen beöntik a járatba, és ha az asszonyok még jól fel is forralták, akkor a legjobb eredményt érjük el. Ilyen módon, ahogy Vegetius mondja, sok vájárt ártalmatlanítottak és öltek meg."*[821] Ha az ellenség mégis betört a városba, akkor a házak ablakaiból vagy tetejéről mindenféle dobóalkalmatossággal kell pusztítani a betolakodókat: kövekkel, cserepekkel (nem vegetiusi), forró vízzel (nem vegetiusi), hamuval (nem vegetiusi) és égetett mészporral (nem vegetiusi).[822]

40–41. (Haditengerészet.) Csakúgy, mint Romanus, Pizan sem vállalkozott arra, hogy részletes útmutatást adjon a korszak tengeri hadviseléséről. Ezúttal is a még mindig aktuális vegetiusi javaslatokat és néhány korabeli hadicselt fogadhatunk meg.

Christine de Pizan szakított Vegetius misztikus nyolc napjával, ami alatt a faanyagot kellett kivágni a hajókhoz. Ehelyett pragmatikusan közli, hogy március és április (nem vegetiusi) a fák szuvasodása miatt nem jöhet szóba, viszont annál inkább a július és az augusztus.[823] A szelekről, a hajózási szokásokról és az időjelekről szóló caputok jelentősen lerövidültek, és Pizan megelégszik annyival, hogy a tengerészeknek tisztában kell lenniük a navigációval, a szelek, tengerek, csatornák veszélyeivel (nem vegetiusi), a térképolvasással (nem vegetiusi), az égbolt, a csillagok, a madarak és a halak jeleivel.[824] Értelemszerűen Pizan betoldása az a mondat, hogy a tengerészeknek érteniük kell a vitorlák és a kötelek kezeléséhez. Az ellenség megtámadásának egyik módja az, ha kis felderítőnaszádokat küldünk ki, amelyek kikémlelik a másik felet. *„Amikor a másik hajó közelébe érkeznek, 'üdvözölniük' kell az ellenséget kővetőkkel és különféle hajítógépekkel, mint például nyíllövőgéppel. Mihelyst a két hajó összekapcsolódott, a derék harcosok erejükben bízva átugranak az ellenséges fedélzetre, és erős kardjaikat, bárdjaikat, tőreiket használva, heves kézitusában foglalják el azt."*[825] Ezt a rajtaütésszerű taktikát részben Vegetius ihlette,[826] mint ahogy azt is, hogy tornyo-

kat és bástyákat emeltek a hajók fedélzetére, mivel ezekből könnyebben tudták pásztázni az ellenséget.[827] Ugyancsak az ókorra emlékeztet néhány speciális anyag: szurok, gyanta, kén, kénkő (nem vegetiusi) keverékével feltöltött korsók.[828] Az írónő szerint ez az egyik módja, hogy görögtüzet (*grekys fyre*) készítsünk (nem vegetiusi), *„amelyet a görögök találtak fel Trója ostrománál.* [sic!]"[829] Megtudjuk azt is, hogy léteznek olyan erős mérgek, amelyekkel a vasakat szennyezik be, majd az emberek ezekkel érintkezve halálos sérüléseket szenvednek (nem vegetiusi). Pizan szerint azonban ilyen antihumánus eszközök használata nem keresztény katonához illő, és amúgy is ellentétes a háborús joggal.[830] Középkori találmány volt az ún. árbocbástya (*topcastle*), amelynek viszont a leírása elég zavaros. Írónőnk azt állítja erről az építményről, hogy vassal páncélozták, egy szerkezettel fel-le mozgatták az árbocon a faltörő koshoz hasonlóan, és így darabokra törhették az ellenséges hajót.[831] A következő fegyvereket és trükköket jegyezzük még meg: vasheggyel ellátott nyílvesszők (*arowes with brode hedes*), amelyek becsapódva megrongálják az ellenséges vitorlázatot (Vegetius az ostromtornyok felgyújtásakor említett hasonlót); „sarló"-k (*zekill*), amelyekkel a kötélzetet lehet elvágni; vascsáklyák (*hokes of iron*), hogy az ellenséges hajót magunkhoz láncolva, az ne tudjon elmenekülni (nem vegetiusi). Romanus is a következő három hadicsellel zárta a tengeri hadviselést: folyékony szappannal teli korsókat (*pottes filled with softe zande*) dobjunk át, hogy az ellenség ne tudjon talpon maradni, és beleessen a vízbe, ha a fedélzet szélén áll (nem vegetiusi); az égetett mészporral teli korsók (*pottes full of quyk lyme*) becsapódása után az ellenség szája és szeme eltömődik (nem vegetiusi); rendelkezzünk olyan jól képzett emberekkel, akik a felszín alá úszva, meglékelik az ellenséges hajót (*perce the ship*) (nem vegetiusi).[832]

Pizan végül stílszerűen, mestere szavaival búcsúzik a második fejezettől: *„Összegezve a korábban megállapított dolgokat, Vegetius igaz szavait használva könyve végén: úgy vélem, hogy a továbbiakban nem kell többet szólnom a hadviselés tudományáról, mert ezeknél a gyakoribb alkalmazás több hadifortélyt szült, mint amennyit az ókori elmélet oktatott."*[833]

Jean de Bueil

A lovagi konzervativizmust hirdető eszmefuttatások mellett megjelent az első, modern értelemben vett katonai memoár is VII. (Győzedelmes) Károly katonai tanácsadója, Jean de Bueil (1406–1477) tollából, aki a százéves háborúban szerzett tapasztalatait a *Le Jouvencel* című visszaemlékezésében örökítette meg.[834] Jouvencel kitalált lovag volt, aki-

nek bőrébe bújva beszéli el az író a saját életútját. A nemesi származású Bueil kivételesen sikeres katonai pályát futott be a százéves háború utolsó szakaszában. Tanulóéveit olyan hadvezérek oldalán töltötte, mint III. Vilmos, Narbonne vicomte-ja, vagy az angolokat többször is megverő La Hire. Az 1440-es években zsoldosvezérként harcolt Maine-ben és Anjouban, majd Lajos trónörökös egyik hadvezére lett a svájci kantonok elleni hadjáratban. Normandia sikeres visszafoglalása után „kiérdemelte" az „angolok sorscsapása" melléknevet, VII. (Győzedelmes) Károly pedig a flotta admirálisává és Cherbourg kapitányává nevezte ki. Azonban 1465-ben karrierjét derékba törte a közjóléti ligában való részvétele,[835] aminek következtében kiesett XI. Lajos kegyeiből. Nagyjából ezekben az években vetette papírra visszaemlékezéseit, és formálta meg főhősét, Jouvencelt.[836] Mivel Bueil egyes szám harmadik személyben írt, a szereplők, nevek és helyszínek pedig többnyire fiktívek, ezért ezt a típusú visszaemlékezést az ún. kulcsregény (*roman à clef*) műfajába sorolhatjuk.[837] A *Le Jouvencel* későbbi népszerűsége egyébként pont abban rejlett, hogy Bueil remekül egyesítette az önéletrajzot az elbeszélő regénnyel, miközben tanította az ifjú lovagokat, és görbe tükröt mutatott az új katonai-politikai rendszerről. Bueil munkássága a későbbi századokban számos követőre talált. Tanítványai között megtaláljuk Szász Móric protestáns hadvezért, vagy Guillaume du Bellay francia hadtörténetírót, aki a klasszikus hadművészeti értékek 16. századi meghonosításán fáradozott.

A *Le Jouvencel* három fejezete a főhős karrierjének három szakaszát öleli fel: fizikai-erkölcsi kiképzés, tapasztalatszerzés; háborúk, hadjáratok; Jouvencel mint Franciaország ünnepelt hadvezére. A második fejezet huszonhat caputja adja a mű gerincét, amelyben Bueil sorra veszi a katonai kormányzást, a lovagi törvényeket, a háborút, továbbá a lovagságnak a társadalomban és a politikában betöltött szerepét.[838] Miután Monsigneur de Chamblay marsall (kitalált karakter, a valóságban Bueil az) szólt Jouvencelnek az erődökről, megjegyzi, hogy kihagyta azokat az eszközöket és fegyvereket, amelyeknek nagy hasznát venné ostrom alatt. A marsall Jouvencel elnézését kéri, hogy nem beszél neki a háború eme módjáról, viszont nála ezt sokkal jobban értik a *maistres d' artillerie* (tüzérmesterek), akiknek az a feladata, hogy katalogizálják a puskákat és más tűzfegyvereket. Chamblay ekkor nyújtja át Jouvencelnek Vegetius könyvét, amelyről az író azt állítja, hogy a király küldte.[839] A valóságban Bueil nem dolgozta fel önállóan a római író ajánlásait, hanem a *Faits d'armes* II. 21-41. caputjait kivonatolta, amelyekben, mint láthattuk, Christine de Pizan az ostromfegyvereket, az ostromharcászat általános kérdéseit, továbbá a tengeri hadviselést tárgyalta.[840] Ugyan Bueil szorosan követte forrását, mégis a saját tapasztalatok beépítésével nem egy esetben törekedett az aktualizálásra.

Bueil az első egység címében leírja, hogy a „*továbbiakban Vegetius véleményét olvashatjuk a várbevételről,*" viszont valójában a tűzfegyverek és a szerszámok kapnak szerepet.[841] Elsőként viszontlátjuk a különféle kaliberű ágyúkat és nehézfegyvereket, olyan módon kategorizálva, ahogy azt Pizannál láthattuk. Bueil mindössze annyit változtatott, hogy mellőzte a nagyobb ágyúk elnevezését (*Seneca, Antique* stb.), és az arzenált felfrissítette egy speciális száz fontos rézágyúval (*canon especial de cuivre*). Bueil nem feledkezett el a puskapor alapanyagairól, az ágyúgolyókról, a vastaligákról, a társzekerekről, az egyéb hasznos eszközökről (utászok szerszámai, szögek stb.), továbbá a kezelőszemélyzetről és a mesteremberekről sem.

A második egységben kerültek terítékre a kisebb ostromszerkezetek és a hideg nehézfegyverek.[842] A Pizan által is említett „macska" (*chat*) egy mobil ostromfedél, a *pluteus* középkori megfelelője volt.[843] A 8–9 öl hosszú és 2,5 öl széles kisebb ostromtorony (*beffroy*) felépítéséhez háromszáz ölnyi fa szükségeltetett, a faltörő kost (*mouton*) pedig nyersbőrökkel borították be, nehogy tüzet fogjon.[844] A következő esetekben tapasztalhatunk újítást: Bueil eltekintett a *musculus*tól, a „lugas"-tól, továbbá azt állítja, hogy a nagyobb ostromtorony (*tour*) pillanatnyilag nincs használatban. Megtudjuk, hogy a *tour* minden egyes oldala létrákkal van felszerelve, amit sem Vegetius, sem pedig Christine de Pizan nem hangsúlyozott ki.[845] Bueil teljesen kihagyta a távolságmérést.

A *Faits d'armes* II. 36–39. caputjaiban Pizan számos római történettel igyekezett igazolni a várvédők lovagi erényeit: Capsa bevétele, Lucullus hadjárata Mithridates ellen stb. Bueil számára mindezek irrelevánsak voltak, hiszen nem regélni akart Jouvencelnek, hanem a hétköznapi gyakorlat során is használható tanácsokkal kívánta ellátni őt. A különféle tűzfegyvereken, a vas-, kő- és ólomvető gépeken túl felbukkan a kerekekre szerelt kiskaliberű tüzérségi fegyver, a *ribaudequin* (ebben a kontextusban nem pizani), illetve a „csatakígyó" (*couleuvrine*), amelyről viszont korábban nem hallottunk.[846] Teljesen kimaradt a „hárfa", a csapóhíd, a „gém", majd Pizan elbeszélésébe a faltörő kosok elleni védekezési formákkal kapcsolódunk be újra: matracokkal (*coultes*) és trágyával teli matracokkal vagy zsákokkal (*matratz ou sacs pleins de fumier*) védjük a falat a kos fejének öklelésétől; „farkas"-sal (*loup*) emeljük fel és tartsuk meg a kos fejét, hogy se előre, se hátra nem tudjon mozogni; a várfalakat és házakat úgy építsük ki, hogy a betörő ellenséget két fal közé lehessen szorítani.[847] Az ellenállás másik módja az aknaásás (*mine*), amely megegyezik a pizani formával, azzal az eltéréssel, hogy az aknászok „kiöntésére" Bueil nem használna vizeletet.[848] Ha betörtek a város utcáira, szorosan együtt kell működni a lakossággal (nem pizani), és mindenféle dobóalkalmatosság bevetésével kell a behatolók előrenyomulását akadályozni: kövekkel, cserepekkel, malterral (nem pizani).[849] Törekedjünk az ellenség tervének kikémlelésére is.[850]

A harmadik, egyben utolsó egységben *„mutatja be de Chamblay Jouvencelnek a tenger veszedelmét"*, vagyis a tengeri hadviselést.[851] Bueil végig követi Pizan navigációs tanácsait, hadicseleit és fegyvereit, továbbá a faanyag kivágásának ideális időpontja még mindig március és április. Újdonságot az összeszerelésben fedezhetünk fel: Vegetius és Pizan vasszögek helyett rézszögeket javasoltak, míg Bueil szerint *„bármennyire erős is a vasszög, ajánlatosabb indiai tafotával* [arain] *megerősíteni a hajót. Minthogy ez selyemből készült, könnyebben átereszti a nedvességet, de tovább is kibírja a vízben anélkül, hogy elrohadna."*[852] Végül elköszönve a hadtudományoktól, továbbra is mellőzve tényleges forrásának kilétét, ezt írja Bueil: *„Ezek után a dolgok után Vegetius saját szavait idézem könyve végéről: 'azt hiszem, hogy a továbbiakban hallgatni kell a hadtudományokról, mivel a gyakorlat hűbb képet ad a fegyverekről és a harcmodorról, mint a régi elméletek.'"*[853]

Condottiere vs. milícia – Az észak-itáliai városállamok hadszervezeti problematikája és kísérlet az ókori minták restaurálására[854]

A zsoldosrendszert (az észak-itáliai városállamokban *condottiere*) és a közszabadokból verbuválódott polgárhadsereg intézményét (*militia*) már részben érintettük. Megállapítható, hogy a két hadseregtípus már az ókori társadalmakban is permanens szerepet játszott. A római köztársaság idején, gyakorlatilag a királyság alapításától fogva Marius reformjáig, egy milíciára emlékeztető sorozási rendszer működött, amelyben a háborús kötelezettségeket a fegyverforgatásra alkalmas férfi lakosok viselték, akiknek vagyoni helyzetük szerint kellett felfegyverkezniük (*census*).[855] A történelemben Caius Marius római consul kezdeményezésére vetették meg az első professzionális hadsereg alapjait, amely már önkéntes alapon szerveződött, egységes fegyverzettel szerelték fel, és folyamatosan szolgált békében és háborúban egyaránt. Vegetius ehhez a mintához, vagyis a római polgárokból szerveződő, állandó, hivatásos zsoldoshadsereghez kívánt visszanyúlni. A középkorban mindkét katonai intézményt alkalmazták, de mindkettőnek megvolt a maga hiányossága: a milíciák városi és vidéki lakosokból szerveződtek hadkötelezettségi alapon,[856] akik ugyan lojálisak voltak kommunájuk iránt, viszont komoly harci tapasztalattal nem rendelkeztek, és mivel csak ideiglenesen fogtak fegyvert, haderejük nem lehetett ütőképes. A középkori hadseregek alapját adó zsoldosrendszer fogyatékossága többek között a rendkívüli költségekben, a lojalitás hiányában, és a nehézkes irányításban rejlett. Mindezek után nem csoda, hogy az eddig megismert hadügyi reformerek, többek között Vegetius révén, olyan társadalmi, politikai és katonai mintákhoz nyúltak vissza, amelyek már egyszer, az antik világban beváltak. Viszont úgy tűnik, hogy ezeknek a kezdeményezéseknek nem volt helye a középkorban. Például Aegidius Romanusnak azt a törekvését, hogy a francia társadalom ókori példák nyomán szerveződjön újjá, nem követték tettek. Azonban az akkori Európában volt még egy olyan terület, ahol a görög és a római társadalmi minták iránti érdeklődés hat-

ványozottan a középpontba került. Ezt a területet birtokolták azok a kicsi és független észak-itáliai városállamok (Firenze, Velence, Pisa, Milano stb.), amelyek szervezetükben leginkább a görög poliszokra emlékeztettek, és optimális feltételeket nyújtották ahhoz, hogy a görög-római társadalmi-hadszervezeti viszonyokat a gyakorlatban is megvalósítsák. Persze nem elhanyagolható szempont az sem, hogy egyrészről földrajzi elhelyezkedésük miatt a római tradíciók itt voltak a legerősebbek,[857] másrészről tudatosan nem törekedtek nagyszámú zsoldos felbérlésére. Minden bizonnyal ezen okok folytán került itt a figyelem középpontjába Vegetius hadtudományi értekezése. A korabeli viszonyok, mint oly sok esetben már, itt is a vegetiusi elvek újraértékelését, kiegészítését igényelték. Viszont ezúttal az újdonság abban rejlett, hogy az itáliai gondolkodók, a *Pulcher tractatus de materia belli* írója[858] vagy Flavio Biondo (de ide vehetjük Luccai Ptolemaeust is) Vegetiusnak a professzionális haderő ismérveit taglaló javaslatait az amatőr szinten működő milícia viszonyaira képezték le. Ez az ellentmondás, továbbá az itáliai városállamok hadszervezetének megreformálására irányuló meddő törekvés csúcsosodott ki annál a Machiavellinél, aki a maga nemében zseniálisat alkotott, viszont nem érzékelte a hadművészetben bekövetkező változásokat, és így azt sem vette észre, hogy a görög-római mintán alapuló útmutatásai részben már elavultak, részben pedig túl koraiak voltak.

Flavio Biondo

A *Pulcher tractatus* írója mellett Flavio Biondo (Blondus Flavius, 1392–1463) humanista történész, régész és földrajztudós volt az a személy, aki még komolyabb szinten érdeklődött Vegetius hadművészete iránt.[859] Számos korszakalkotó írása, mint például a *De Roma instaurata* (Róma helyreállításáról), az *Italia illustrata* (Itália magyarázata), vagy a *Historiarum ab inclinatione Romanorum Imperii decades* (A Római Birodalom története a hanyatlás évtizedeitől) az itáliai reneszánsz legnagyobb csillagai közé emelte. Szintén népszerűnek számított az 1459-ben született *De Roma triumphante* (Róma diadaláról) is, amelyben a jelenkori kormányzati és hadszervezeti reformokhoz a pogány Rómát tekintette modellnek.[860] Biondo a *condotta* intézményét mélységesen megvetette, és a katonai *renovatio* egyetlen lehetséges megoldását abban látta, ha a milíciákat a római köztársaság polgárhadseregének mintájára szervezik újjá. Forrásait is ennek tükrében válogatta össze: Livius, Cicero, Sallustius, Plutarkhosz, Vergilius, Varro, Festus, az idősebb Plinius, Caesar stb.[861] Vegetius neve ezúttal nem szerepel a primer források között, mivel ő a hivatásos hadsereg intézményét predesztinálja, viszont Biondo úgy gondolta, hogy a római író általános érvényű tanácsai és

néhány antik ostromfegyver az új típusú milícia-hadsereg megszervezéséhez is hasznos segítséget nyújthat.

Biondo azon a véleményen van, hogy a mostani milíciák már nevetség tárgyává váltak, mivel híján vannak az olyan római értékeknek, mint a kiválasztás, a kiképzés és a fegyelmezettség.[862] Ugyanakkor nem rest a zsoldosokat sem kritizálni, akiknek bizony sok tanulnivalójuk lenne az ókori rómaiaktól, mint a hadművészet tanítóitól. Haderejük révén ők már egyesítették egyszer Itáliát,[863] és Vegetiust idézve megállapítja, hogy ezt a fegyverforgatásban való gyakorlottságuknak és fegyelmezettségüknek köszönhették.[864] A milícia tehát azért tűnt ki, mivel az újoncokat folyamatos és szigorú kiképzésnek vetették alá, még akkor is, ha nem dúlt háború. „*Itália virágának*" – ahogy a fiatalokat nevezi –, így sikerült legiókká szerveződniük, és ennek köszönhetően szabadították fel országukat.[865] Biondo ekkor szúrja be Vegetius örökbecsű motívumait, támpontot adva a milíciák megreformáláshoz: a vidékiek sokkal alkalmasabbak újoncnak, mint a városiak; olyanokat sorozzunk be, akik a férfikor kezdetén járnak; az újonc arca és testalkata feleljen meg a harcos követelményének. Biondo kizárja a jelöltek közül a halászokat, a madarászokat, az ülő foglalkozást űzőket (nem vegetiusi) és a szerencsejátékosokat (nem vegetiusi). A kiképzési gyakorlatok ugyancsak Vegetiustól erednek: futás, ugrás, úszás, gyakorlás kétszeres súlyú pajzsokkal és fakardokkal karóbábu ellen; hogyan szúrjunk és vágjunk; gyakorlatozás fedett helyen; helyes lóra szállás fegyverzetben; teherhordás.[866]

Biondo a római hadszervezet és haditechnika bemutatásakor nem feledkezett el a vegetiusi ostromfegyverekről sem, viszont ellentétben Christine de Pizannal, nem ismerte fel a tűzfegyverekben rejlő lehetőségeket. Szinte szó szerint visszahalljuk Vegetius leírását a faltörő kosokról, a „lugas"-ról, a „kagyló"-ról, az ostromtoronyról, az ostromsáncról, vagy a kő- és nyílvetőkről, azonban a puskák és ágyúk hiányoznak a sorból.[867] Mindössze a 60–70 fontos köveket kilövő *bombarda* tűnik tűzfegyvernek, amelyről azt halljuk, hogy a velenceiek vetették be először a Genova elleni háborúban (1378–1390).[868] Ennek dacára úgy tűnik, hogy Biondo nem hitt a tűzfegyverek forradalmi jellegében, mert erről talán azt gondolta, hogy csökkenti a római hadművészeti értékeket. Egyébként érdekes, hogy még a nyolcvan évvel később író Machiavelli is ugyanezt az álláspontot képviselte.

Biondo és Vegetius kapcsolatát elemezve, van itt még más olyan dolog is, amelyet érdemes körüljárni. Részben azért, mivel eddig még nem foglalkoztunk vele, másrészről pedig, mert Machiavelli is szóba hozza. Ez a két „motívum" a *donativum* és a *stipendium*. A *donativum* a római katonák pénzbeli járadéka volt, amelyet sikeres hadjáratok idején vagy császárok trónra lépésekor fizettek ki egyféle prémiumként. Ezt a járadékot tehát ki kellett érdemelni, és nem volt azonos a katonák évi zsold-

jával, a *stipendium*mal, amely a *donativum* többszörösét is kitehette.[869] Vegetius szerint a régieknél az volt a szokás, hogy a katonák a nekik juttatott *donativum* felét letétbe helyezték a jelvényhordozónál, nehogy a sátorközösség tagjai pazarlásra vagy felesleges dolgok vásárlására költsék.[870] Így folyamatosan gyűlt a sátorközösség magánvagyona, amelyből ünnepségekre, közösségi játékokra költhettek, de az elesett bajtársak temetési költségeit is ebből fedezték. A *donativum* nemcsak az összetartás, hanem a hűség szimbóluma is lett, hiszen a katonák saját vagyonuk befektetésével kevésbé gondoltak a szökésre. Számunkra mindez azért lehet érdekes, mivel Biondo az ideális milíciájában semmiféle pénzbeli járadékkal nem kívánta honorálni a katonákat.[871] Ebben ugyancsak római hatást feltételezhetünk, konkrétan Liviusét, aki azt írta, hogy a polgárhadsereg saját magát fegyverezte föl, és kétszáz évig semmifajta fizetést nem kapott.[872] Ez a minta viszont felszínre hozza Biondo milíciájának újabb hiányosságát: ha nem fizetik ki a milicistákat, akkor milyen más alternatíva ösztönözné őket a harcra? Biondo válasza az – újfent római ihletésre –, hogy a dicsőség a legnagyobb fizetség: babérkoszorúval, szobrok emelésével, vagy a veterán katonák földhöz juttatásával méltányolnák őket. Úgy vélte, hogy ne pénzért fogjanak fegyvert a polgárok, hanem egymásért, a közösségért, a sikerért és a hírnévért.[873] Ez az idealisztikus nézőpont viszont igencsak aláásta volna a morált a milícia berkein belül. A munka világának természetes velejárója, hogy az ember anyagi juttatást kap a szolgálataiért, és ez a reneszánsz korában sem működött másképp. Biondo attól félt, hogy egy ilyen, pénzért harcoló milícia megvásárolható lehet, hasonlatosan egy zsoldossereghez, és a polgárkatonák a parancsnokukhoz lennének lojálisak, nem pedig az államhoz. Ez a felfogás, noha a humanista gondolkodók körében általánosnak volt mondható, Machiavellit már nem jellemezte.

Machiavelli

Niccolò di Bernardo dei Machiavelli (Nicolaus Maclavellus Florentinus) 1469-ben született Firenzében, módosabb polgári család harmadik gyermekeként. Fiatalkorában jogot, filozófiát és nyelveket tanult, de érdeklődött a politikatudomány, az erkölcstan, a retorika, a klasszikus irodalom és a költészet iránt is. Politikai pályája 1494-ben indult, amikor több mint hatvanéves kormányzás után elűzték a Medici-családot Firenzéből és visszaállították a köztársaságot. Machiavellit először a kancellária titkárává nevezték ki, majd a Priorok Tanácsának titkári feladataival is megbízták. Ebben a minőségében bejárta Itáliát, Nyugat-Európa nagy részét, tartotta a kapcsolatot udvarokkal, politikusokkal, követekkel. Tizennégy éves hivatali ideje alatt írt jelentései a korszak felbecsülhetet-

len értékű forrásai, amelyekben már körvonalazódott világnézete és politikai szemlélete. Az elsők között ismerte fel Itália egyesítésének, az olasz nemzeti állam létrehozásának szükségességét. Élesen bírálta a condottiere-rendszert, és lelkesen támogatta az állandó milícia intézményét. Nem tudjuk, hogy közvetlenül ő javasolta-e a firenzei milícia fölállítását, mindenestre 1505 decemberében Machiavelli proklamációt tett közzé (*ordinanza*):[874] mivel a háborús tapasztalat kétségbe vonja a zsoldosok hasznát, akik egyébként is mérhetetlenül drágák, ezért a katonai szolgálatot mostantól a firenzeiek kezébe helyezik. Minden 18 és 50 év közötti, Firenzében vagy az ahhoz tartozó Toszkán területeken (*contado*) élő férfi számára kötelező a hadba vonulás.[875] Az új törvény azonban sem alapos kidolgozottságot, sem pedig kellő szigorúságot nem sugárzott. Ugyan nagy körültekintéssel válogatták ki az újoncokat, viszont ügyeltek arra, hogy a civil élet ne sérüljön. Béke idején mindössze havi egy-két alkalommal gyakorlatoztatták a kiválasztottakat. Elsajátíttatták velük a menetelés alapjait, vagy hogy miként használják pikáikat. A falvakban élőknek évente kétszer fel kellett masírozniuk körzetük központjába, hogy manővereket gyakoroljanak. A „kiképzés" azonban megragadt ezen a szinten. A firenzei politikusok már csak azért sem szánták el magukat erélyesebb lépésekre, mivel féltek a felfegyverzett toszkán falusiak rebelliójától. Mindezek ellenére az új rendszer elkönyvelhetett némi sikert. 1507-ben már kétezer milicista állott fegyverben.[876] Machiavelli személyesen felügyelte a sorozásukat, a kiképzést, és ő volt felelős a tisztek kinevezéséért is. Élesben először Pisa ostrománál vetették be őket, és noha csak kiegészítő feladatokat kaptak a zsoldosoktól, egyáltalán nem vallottak szégyent. Machiavelli is jól vizsgázott, mint „logisztikai" összekötő.[877] A milícia fogyatékosságai azonban nemsokára megmutatkoztak. Két évvel később az elűzött Mediciek Raymond de Cordona spanyol zsoldosvezért bérelték fel Firenze visszafoglalására. A Prato városka melletti rövid csatában a rosszul felfegyverzett és képzetlen milicisták esélytelenek voltak a jól szervezett reguláris csapatokkal szemben. A zsoldosok négyezer milicistát hánytak kardélre.[878]

A Mediciek visszatérése megpecsételte Machiavelli sorsát. Noha a komolyabb retorziókat elkerülte, karrierje derékba tört. Visszavonult vidéki birtokára, és hozzálátott politikai koncepciójának kidolgozásához. Szellemi munkáival nem hagyta, hogy korszakalkotó gondolatai az enyészet martalékává váljanak. 1512-ben megírta a királytükrök „királyát", *A Fejedelem* (Il Principe) című munkáját, amely már szakított a korábbi évszázadok királytükreinek skolasztikus világnézetével: az uralkodói feladatokat a realitás és a célszerűség diktálja („*a cél szentesíti az eszközt*"), amelyeknek alá kell rendelni az erkölcsöket; a fejedelmi elhivatottság egyik legfőbb tárgya a hatalom megszerzése, a hadsereg megteremtése, és felhasználása a kormányzásban. Ezenfelül a fejedelem

céljai érdekében, ha másként nem megy, átlépheti a mindennapi erkölcs normáit. Olyan forradalmi gondolatok voltak ezek, amelyeknek majd csak az abszolutizmus idején lesz létjogosultsága.

Az új firenzei vezetés nem kívánt haragban lenni az idősödő Machiavellivel, akit egyébként gyakran felkerestek tanácsaiért. A politikába való visszatérése azonban már nem valósulhatott meg. 1527 májusában a Medici-családot újra elűzték, Machiavelli pedig nemkívánatos személy lett Firenzében. 1527. július 21-én teljes elhagyatottságban halt meg.

Katonai elképzeléseinek legemblematikusabb darabja, *A háború művészete* (Sette libri dell'arte della guerra - Hét könyv a háború művészetéről)[879] 1520-ra készült el, amely egy ma is létező firenzei palota, az Orti Oricellari kertjében összegyűlt tudós társaság beszélgetéseit örökítette meg. Az 1510-es években Machiavelli itt ismerkedett meg Itália és Firenze szellemi elitjével. Az Orti vendégei tudományos tevékenységet folytattak, irodalmi szemelvényeket olvastak fel. Feltételezhetően ezekből a beszélgetésekből keletkezett *A háború művészete* is, mivel maga Machiavelli mondja, hogy a szereplők az Orti-összejövetelek ismert tagjai: a házigazda Cosimo Rucellai, az Orti-akadémia alapítójának fia; Battista della Palla, Cosimo egyik barátja; Zanobi Boundelmonti, firenzei politikus, akinek Machiavelli az *Értekezések*et címezte; Luigi Alomorri, egy erősen Medici-ellenes író, politikus. Ők vitáznak Fabrizio Colonnával, az ismert itáliai zsoldosvezérrel, akinek bőrébe bújva fogalmazza meg Machiavelli a maga javaslatait.[880] Formáját tekintve *A háború művészete* így a szókratészi-platóni dialógusokat idézi.[881]

Machiavelli szellemi munkásságának szerves részét képezte *A háború művészete*. *A Fejedelem*ben, az *Értekezések*ben és a *Firenze történeté*ben is foglalkozott már katonai kérdésekkel, azonban válaszait nem bontotta ki részletesen. Ezekben a művekben érezhetően ellenszenvvel viszonyult korának hadművészetéhez. Súlyos kritikával illette a pénzért és nem politikai célokért küzdő zsoldosokat, a lovasság dominanciáját, vagy a vértelen összecsapásokat.[882] A *Háború művészeté*ben viszont Fabrizio szájába adva, nagyszabású technikai expozícióban fejtette ki programját a katonai reformokról. A hadsereg alapjává a gyalogságot tette, amelyben a korszak két leghatékonyabb gyalogosharcmodorát, a svájci-német pikás-puskásokat (részben görög mintára)[883] ötvözte a spanyol nehézgyalogosokkal (római mintára). Újragondolta az ismerős motívumokat: körültekintőnek kell lenni a sorozáskor, alaposnak a kiképzéskor, felkészültnek csata előtt vagy táborveréskor; a hadvezér tudása ne csak a katonai manőverekben merüljön ki, hanem alkalmazzon hadicseleket vagy tegyen váratlan lépéseket; a leghatékonyabb ostromtechnikák stb. Így tehát fő forrásként csakis Vegetius jöhetett szóba, akinek javaslatai Machiavellinél 16. századi formában köszönnek vissza. Rajta kívül még támaszkodott Polübioszra, Caesarra, Ciceróra, Senecára, Iose-

phus Flaviusra, Frontinusra, Valerius Maximusra, és számos görög íróra. A Bibliát vagy az eddig megismert keresztény teológusokat nem találjuk a források között. Arisztotelészre is mindössze néhány sor emlékeztet.

A háború művészete gyakorlatilag a római hadművészet kora újkori interpretálása. Machiavelli, mint a reneszánsz szülöttje, végig azt próbálja bizonyítani, hogy a római gyakorlat ugyanolyan érvényes a 16. században, mint az ókorban. Mondandóját hét könyvre osztotta, s ezek struktúrája javarészt arra a Vegetiusra épült, akinek a nevét egyébként egyszer se mondta ki.[884]

I. Az első könyvben Cosimo irányítja a beszélgetést. Fabrizio a már jól ismert indokokat hozza fel a zsoldosság ellen, és azt vallja, hogy egy köztársaságban római mintára kellene katonákat verbuválni. Ezen a ponton bukkan fel a „Mely vidékről sorozzunk?" motívum „végleges formája", amely már jelzi az olasz nemzeti hadsereg létrehozásának igényét: *„Azok, akik a hadviselés szabályait megalkották, azt akarják, hogy mérsékelt éghajlatú vidékekre essen a választás, mert azok merészek is és óvatosak is, ugyanis a forró éghajlat alatt általában óvatos, de nem merész, hideg tájakon pedig merész, de nem óvatos emberek születnek. (...) Ki kell jelentenünk, hogy minden köztársaságnak és királyságnak a saját területéről kell kiállítani katonát, akár forrók, akár hidegek, akár mérsékeltek azok a vidékek."*[885] Vagyis továbbfejlesztve Vegetius gondolatát, Machiavelli arra a következtetésre jut, hogy az állam bármely pontjáról lehet katonát sorozni. *„A régiek példáiból ugyanis kitetszik, hogyan képezhetőek ki gyakorlatoztatással jó katonák bármelyik vidéken, mert ahonnan hiányzik a rátermettség, pótolhatja az igyekezet, ami ebben az esetben sokkal többet ér, mint a rátermettség."*[886] Fabrizio az utóbbi kiválasztást nevezi verbuválásnak (*deletto*), amikor a fejedelem saját országának legjobbjait hívja be. Ezt preferálja a korabeli sorozási gyakorlattal szemben (*scelta*), amikor a fejedelem vagy köztársaság idegen zsoldosokra támaszkodik.

Aegidius Romanusszal vág egybe Machiavelli véleménye a falusi és a városi újoncokról: *„Azok, akik írtak erről, mind egyetértettek abban, hogy jobb faluról választani őket, mert a falusiakat megedzették a nélkülözések, munkában nevelődtek, megszokták, hogy napon legyenek, s ne keressenek árnyékot, hogy tudniuk kell vasszerszámmal bánni, árkot ásni, terhet hordozni, nincs bennük agyafúrtság és rosszindulat* [nem vegetiusi]. *De erre vonatkozóan nekem az a véleményem, hogy mivel kétfajta katona van, gyalogos és lovas, a gyalogosokat sorozzák falusiakból, a lovasokat pedig városiakból."*[887] Fabrizio úgy folytatja, hogyha új sereget kellene fölállítani, akkor a 17 és 40 év közöttieket hívná be. Viszont ha már egy meglévő sereget kell feltölteni, akkor csak a 17 évesek közül válogatna, mivel őket még nem vették számba.

Machiavellinél a mesterségbeli „diszkrimináció" is elérte a végleges változatot. *„A szakírók bizonyos különbséget tesznek, mert például nem akarják, hogy madarászok, halászok, szakácsok* [nem vegetiusi], *kerítők* [nem vegetiusi] *és mindenfajta csepűrágók* [nem vegetiusi] *kerüljenek be a hadseregbe, hanem azt akarják, hogy inkább földművesekre* [ebben a kontextusban nem vegetiusi], *fegyverkovácsokra, lópatkolókra* [nem vegetiusi], *ácsokra, mészárosokra, vadászokra és hasonlókra essen a választás. De én nemigen tennék különbséget aszerint a nézet szerint, amely a mesterség alapján következtet az illető alkalmasságára, hanem inkább aszerint, ami a minél sokoldalúbb használhatóságra vonatkozik. Ilyen meggondolás alapján pedig a parasztok, akik földmunkához szoktak, hasznosabbak bárkinél, mert a hadseregben valamennyi mesterség közül ennek van a legnagyobb keletje. Utánuk következnek a fegyverkovácsok, az ácsok, a lópatkolók* [nem vegetiusi], *a vargák* [nem vegetiusi], *akiknek mind igen nagy hasznát lehet venni (...).*"[888] Vegetius listájába betoldotta a földműveseket, tovább érvelve eddigi fejtegetése, a parasztokból verbuvált nemzeti hadsereg mellett. Cosimo rákérdez arra, hogy milyen jegyek alapján lehet felismerni a katonáskodásra alkalmasakat. Fabrizio válaszában az áll, hogy mivel tapasztalatunk még nincs velük szemben, ezért következtetéseket kell levonni a korukból, a mesterségükből és a testalkatukból. Figyelemre méltó változással nem szembesülünk Vegetius kritériumait illetően: az újonc legyen élénk szemű, izmos karú stb. Egyébként Fabrizio ebben a monológjában beszél a Vegetius által is oly nagy becsben tartott erkölcsösségről.[889]

II. A második könyvben még mindig Cosimo a kérdező, s itt Fabrizio a fegyverzetet, a kiképzést és a hadszervezetet magyarázza. A fegyverzet kérdésében Machiavelli kombinálta a görög-római pikás-nehézgyalogos harcmodort jelenkorának pikás-puskás-nehézgyalogos alakulataival. Az ókori mintát főleg Polübiosztól és Liviustól kölcsönözte, akiktől a görög-makedón pikásokról és a római legionáriusokról értesült.[890] Ezt egészíti ki a jelenkori svájci-német pikás-puskás és spanyol nehézgyalogos mintával. A hosszú oldalakig tartó Fabrizio-monológok rendkívül izgalmasan, és ami fő, logikusan fejtik ki ennek a szokatlan ötvözetnek a működését. Érezhető benne az író antik hadművészet iránti rajongása, a jelenkori hadszervezeti viszonyoknak való megfelelés vágya. Vegetius ebben a szakaszban konkrétan nem tűnik fel, de talán Machiavelli figyelembe vette írónk néhány motívumát a fegyverzetről (kard, pajzs, sisak, testpáncél).[891]

Fabrizio háromtípusú kiképzési módot, ahogy ő nevezi, hadgyakorlatot (*efercizio*) oszt meg hallgatóival: testedzés, fegyverhasználat, hadrend megtartása. A motívumok java Vegetiustól ered: gyorsaság futásban, hogy ellenséges hadpontokat foglaljunk el; fürgeség ugrásban árkok

átugrásához és sáncok megmászásához; erő fegyverek hordozásához, az ellenség rohamának feltartóztatásához (nem vegetiusi); nehéz terhek cipelése. A fegyverhasználatot illetően gyakorlás: kétszeres súlyú, ólomból [sic!] készült gyakorlóbotokkal és dárdákkal; földbe vert, három láb magas (Vegetiusnál hat láb magas) cölöpök ellen; kardokkal, amelyeknek hegyével és ne az élével sebezzenek; nyilazás íjjal és számszeríjjal (utóbbi nem vegetiusi). Továbbá birkózás, úszás, gyakorlás falovakon fegyveresen és fegyver nélkül. Végül a hadrend megtartása menetelés, vonulás és csata közben.[892]

Harmadsorban kerül terítékre a hadszervezet. Fabrizio a római legiók mintájára szervezné meg a milícia zászlóaljait. Egy 6000 fős zászlóalj (*battaglione*) 10 osztályból (*battaglia*) állna, egyenként 450 emberrel. Ezek közül 400 nehézfegyverzetű (*d'armi gravi*), 50 pedig könnyűfegyverzetű (*d'armi leggieri*). A nehézfegyverzetűek közül 300-an pajzsosok (vértesek, *scudati*), 100-an pikások (*picche*). A könnyűfegyverzetűek (velesek, *veleti*) vegyesen puskások (*scoppieti*), számszeríjászok (*ballestriale*) és pajzsos alabárdosok (*partigiane e rotelle*). Ehhez a 4500 főhöz még hozzárendel 1000 soron kívüli pikást (*picche estraordinarie*) és 500 soron kívüli velest (*veliti estraordinarii*). Egy-egy osztály tisztikara: 1 parancsnok (*connestabile*), 4 százados (*centurioni*), 40 tizedes (*capidieci*). Az 1000 soron kívüli pikások tisztikara: 3 parancsnok, 10 százados, 100 tizedes, ugyanez a soron kívüli velesek esetében 2 parancsnok, 5 százados, 50 tizedes. Minden parancsnok mellett szolgál 1-1 zászlós (*bandiera*) és trombitás (*suono*). Az egész zászlóaljat a hadvezér (*generale*) irányítja.[893]

Fabrizio a továbbiakban a gyakorlatozás hasznát,[894] a sorok megtartását és a három fő gyakorlóalakzatot ismerteti. Ezek: négyszögalakzat (*quadro*), amelyet a sorok folyamatos megkettőzésével nyer; a második a kétszarvú homlokvonal (*quadro con le fronta cornuta*), vagyis az alakzat végét két előretolt ék képezi; a harmadik a védekező-négyszög (*uno vacno in mezo*). Fabrizio leírása rendkívül komplikált és körülményes. Taktikától függően, eltérő létszámban és formában vegyíti az egyes fegyvernemeket, átvezeti az egyik alakzatot a másikba stb.[895] Vegetiustól került át az a javaslat, hogy a pajzs belső oldalát (Fabriziónál még a sisakokat is) érdemes számmal megjelölni, hogy tulajdonosa később könnyebben visszataláljon a helyére.[896]

Cosimo utolsó kérdése a lovasságra vonatkozik. Fabrizio a felvetésre azt válaszolja, hogy azért nem beszélt eddig a lovasságról, mivel ők nem annyira züllöttek, amúgy meg a hadsereg lelke a gyalogságban rejlik. A gyalogság kacifántos útmutatója után Fabrizio mindössze néhány magvas gondolatot mond a lovasokról: legyenek köztük könnyűfegyverzetűek (íjászok, puskások) és nehézfegyverzetűek. Véleménye elég lesújtó: az előbbiek „*vajmi kevés hasznot hajtanak. Abban az egyben viszont rend-*

kívül hasznosak, hogy megfélemlítsék a parasztokat (...)."[897] A római *alák*hoz hasonlóan, a lovasok Machiavelli rendszerében is kiegészítő feladatokat kapnának. Minden egyes zászlóaljhoz 150-150 könnyű- és nehézfegyverzetű lovast rendel.

III. A *Háború művészeté*nek szíve a harmadik könyv, ahol Fabrizio fiktív csatával igazolja eddigi eszmefuttatásának helyességét, a görög-római taktika életképességét. A hosszú-hosszú oldalakat kitöltő elbeszélés rendkívül izgalmas. Az előző fejezethez hasonlóan nagyfokú kidolgozottságot, a beszélő pedig komoly elméleti felkészültséget sugároz, akinek a tarsolyában minden kérdésre van válasz. A kérdező szerepét ezúttal Luigi veszi át, és először a taktikáról meg a hadrendről faggatja Fabriziót. Mivel Machiavelli főképp Livius és Polübiosz elveit építette be, ezért Vegetius háttérben marad és mindössze néhány apró gondolat erejéig bukkan fel.

Fabrizio először azon római hadrend jellegére hívja fel hallgatósága figyelmét, amelyben a hadsorokat *princeps*ekre, *hastatus*okra és *triarius*okra osztották fel. Előttük sorakoztak a könnyűfegyverzetűek, a paritytyások és az íjászok: „*Tehát ezek a könnyűfegyverzetűek kezdték meg a közelharcot, és ha győztek (ami ritkán esett meg), ők aratták le a diadalt, ha pedig visszaverték őket, hátravonultak a hadsereg oldalai mentén, vagy az éppen erre a célra létesített térközökben, és elvegyülnek a fegyvertelenek közt; (...).*"[898] Néhány sorral odébb választ kapunk arra is, hogy a lovasokat hová helyezték a rómaiak. Vegetius csak annyit írt, hogy a sereg szárnyaira, viszont Fabrizio azt is közli, hogy mi ennek az oka: „*A lovasok a sereg szélén álltak egy test két szárnyához hasonlatosan elhelyezkedve, és vagy a lovassággal csaptak össze, vagy a gyalogságuk segítségére siettek aszerint, ahogy a szükség megkövetelte.*"[899]

Fabrizio szerint, mivel a római legiók többször is a görög phalanxok fölé kerekedtek, ezért a legionáriusok a mostani svájci pikásokat is legyőznék. Ennek ellenére meg kell tartani nemcsak a római fegyverzetet és módszereket, hanem a görög pikásokat is. Egy zászlóaljba 2000 pikást állítana makedón fegyverzettel, és 3000 pajzsos gyalogost karddal, római fegyverzettel. Minden osztály élére kerülne 5 sor pikás, a fennmaradó helyeket pedig pajzsosokkal töltené fel. A csatát a puskások és a számszeríjászok kezdenék úgy, ahogy a rómaiaknál az íjászok és a parittyások. Első lépésként az ellenséges lovasrohamot felfogná az 5 sor pikás, majd benyomulnának az ellenséges gyalogság soraiba. A második lépésben, miközben a pikások tartják az ellenséges gyalogosokat, a vértesek lendülnének akcióba, akik közelharcban megszereznék a győzelmet. Erre a taktikára építve, pontos térköztávokkal, létszámmal, arcvonalbeli és mélységi adatokkal fűszerezve ismerteti Fabrizio a két, egymás mellett felállított zászlóalj, vagyis a teljes hadsereg hadrendjét.[900] Az oly sok

vitát generáló Machiavelli-féle tüzérség kiegészítő szerepet kap: a legnagyobb, vagyis nem több mint 50 fontos ágyúkból legyen tíz darab, s ezeket a táborhelyek védelmére kell használni. A többi, 10 font hordképességű ágyút az oldalvonal hosszában kell felállítani. Ha a terep ezt nem engedi meg, akkor az arcvonal elé hozzuk be őket. Végül Luigi türelmetlenségére dördülnek el az ágyúk, amelyek egyik oldalon sem okoznak kárt. Gyorsan visszavonják őket, előrenyomulnak a lovasok és a gyalogosok, és hamar beférkőznek az ellenséges sorok közé. Az ellenség puskásai, mivel beékelődtek lovasaink közé, nem tudnak tüzelni, így visszavonulnak. Pikásaink beékelődtek az ellenséges sorokba, majd lassan hátrálnak, hogy helyet adjanak a soraik között előrenyomuló vértes gyalogosainknak. Az ellenség pikásai így haszontalanok, és gyalogságuk részben elmenekül, illetve megsebesül vagy holtan esik össze.[901]

Luigi teljesen elámul ettől a győzelemtől, viszont maradt benne néhány kétség, főleg a tüzérséggel kapcsolatban, úgyhogy megkéri Fabriziót: a részleteket fejtse ki jobban. Vegetiustól még két példát közöl, hogy bizonyítsa fejtegetését. Az első szerint általános szabály, hogy azoknak a dolgoknak, amelyeket nem tudunk feltartóztatni, engedjünk szabad utat úgy, ahogy a régiek is tették az elefántokkal és a harci szekerekkel.[902] A másodikban beépíti Vegetius mintáját az előléptetési rendszerbe.[903]

IV. A negyedik könyvben általános taktikai kérdések kerülnek terítékre. Fabrizio antik példák felsorolásával bemutatja új kérdezőjének, Zanobinak, hogy milyen az ideális hadvezér. Ennek a fejezetnek a forrásanyaga a legbővebb: Polübioszt, Liviust, Frontinust, Caesart és Vegetiust hívta segítségül Machiavelli.

Zanobi először arra kíváncsi, hogy milyen alakzatban lehet felállítani csapatainkat. Fabrizio azt válaszolja, hogy seregünk ne elnyújtott, hanem inkább tömör legyen. Ha csapataink létszáma kisebb, mint az ellenségé, akkor egy mocsár vagy folyó védelmében megakadályozhatjuk a bekerítést. Ez Vegetius „védett szárny" felállásával mutat rokonságot.[904] Ugyancsak írónktól ered az a tanács, hogy létszámhátrány esetén tanácsos egy magaslati pontról támadni. Fabrizio ez esetben nem annyira precíz, mint Vegetius, mivel az utóbbi külön a gyalogságra és a lovasságra is leképezte a magaslati előnyt.[905] Fabrizio többek között azt is javasolja, hogy a hadrend felállítása előtt figyeljünk a napra és a szélre (Vegetiusnál még a porra is). Se egyik, se másik ne kapja szembe csapatainkat, mivel mindkettő gátolja a látást, az első a fényével, a második a porával. Továbbá: a szél nem kedvez az ellenségre lövő fegyvereknek (nem vegetiusi); legyünk tekintettel arra, hogy a napszak változásával a nap is másképp süt.[906] Néhány sorral odébb újabb ismerős javaslatra bukkanhatunk: ha lovasságunk gyenge, akkor megtámogathatjuk egy pikás zászlóaljjal (nem vegetiusi), de még jobb, hogyha könnyűfegyverzetű gyalogosokat sorolunk a lovasok közé. Vegetius ezúttal is pontosabb volt: kivá-

lóan futó ifjakat képezzünk ki, akik közül egyet-egyet két-két lovas közé helyezzünk, könnyű pajzzsal, karddal és távolra ható fegyverekkel.[907] Részben Vegetius, részben Livius motiválhatta Fabriziót abban a történetben, amikor a rómaiak nagy furfanggal legyőzték az ázsiai harci szekereket.[908] Utolsó vegetiusi gondolatként az ékről (*conio*) és az ollóról (*forbici*) olvashatunk: *„(...) egy-egy hadvezér az arcvonalát ék alakúra formálta ki, mert úgy ítélte, hogy ezúton könnyebben beékelődhet az ellenséges hadseregbe. Ez ellen az alakzat ellen olló formájú alakzatot alkalmaztak, hogy szárai közé befogadhassák, bekeríthessék, és mindenfelől megtámadhassák azt az éket."*[909]

V. Fabrizio, mivel még eddig nem osztotta meg véleményét a vonulásról, a menetalakzatokról és az élelmezésről, ezért ebben a részben erre fog hangsúlyt fektetni. A párbeszéd irányítója még mindig Zanobi.

Számunkra mindössze a már Flavio Biondónál tárgyalt téma, a *donativum* tűnhet érdekesnek.[910] Fabrizio is támogatja ennek a rendszernek a bevezetését, de ellentétben Vegetiusszal, ő a prémium összegének nem a felét, hanem a harmadát helyeztetné el a hadosztály zászlósánál. Fabrizio szintén nyomatékosítja ennek a gyakorlatnak a hasznát és összetartó erejét.[911]

VI. A hatodik könyvben Battista veszi át a kérdező szerepét, mivel Fabrizio ismét új témához, a táborerődítéshez érkezett. A fő forrást a táborszervezésről sokat értekező Polübiosz biztosítja, kiegészítve Livius javaslataival és Frontinus történeteivel. Mivel a vegetiusi motívumok (félkör- vagy háromszög alakú tábor, mérőléc, szemlészek) nem jelennek meg (vagy ha igen, akkor más kontextusban, például kimérési adatok, földsánc), ezért egy példától eltekintve írónkkal nem találkozunk. Amikor Battista rákérdez arra, hogy a rómaiak milyen szempontokat vettek figyelembe a táborveréskor, Fabrizio tanácsai mögött a „Foglalat" azon caputját vélhetjük felfedezni, ahol Vegetius a sereg egészségének megóvására figyelmeztetett: a katonák ne meneteljenek hőségben, fagyban; kerüljék a mocsarakat; ott táborozzanak, ahol van elég árnyék és tűzifa; aludjanak sátorban; ne szenvedjenek hiányt ruhaneműben; ne igyanak fertőzött vizet; a betegeket gyógyítani kell. A legjobb orvosság viszont a gyakorlás: *„De nincs még egy dolog, amely alkalmasabb lenne a hadsereg egészségének biztosítására, mint a gyakorlatozás; az ókoriak ezért gyakorlatoztatták seregeiket naponta. Innen látszik, mit ér a gyakorlatozás; táborozáskor egészségessé tesz, csatában győztessé."*[912]

VII. Az utolsó könyvben tárgyalja Fabrizio az ostromharcászatot, ahol még mindig Battista a vita irányítója. Vegetius hatása markánsan kézzelfogható. Az erődítések lehetnek természetesek vagy mesterségesek. Fabrizio konkrét példákat is említ: folyamok és mocsarak védik Mantovát vagy Ferrarát, míg Monacót és San Leont meredek hegy tetejére emelték.[913] Fabrizio a mesterséges erődítés közé teszi a cikkcakkos és beszö-

gelléses falak építését, amely véd a tüzérség ellen.[914] A várépítészettel kapcsolatban szomorúan konstatálja, hogy az itáliai gyakorlat jóval elmaradottabb, mint a francia, ahol vastag párkányzatokat és széles lőréseket építenek. Fabrizio szerint szintén francia jellegzetesség (bár már Vegetiusnál is megjelent), hogy rostéllyal kialakított csapórácsokkal zárják el a vár bejáratát.[915]

Áttérve az ostromra, az ostromlottaknak erős és bátor férfiakat kell a falakra állítaniuk, mivel az ostromlók merészsége csak nő az első sikertelen roham után, ha látják, hogy félelemkeltéssel többre mennek.[916] Rögtön ezután Fabrizio felsorolja Vegetius ostromfegyvereit: kőhajítók, dárdavetők, nyíl- és parittyavető gépek, faltörő kosok, ostromtornyok, védőtetők, „sarló"-k, „teknős"-ök. *„Ezek helyett van manapság a tüzérség, melyet mind a támadók, mind a védők felhasználnak, ezért különösebben nem is beszélek róluk."*[917] Az ostromfajták is ismerősek: kiéheztetés, roham (vegetiusi példával), aknaásás.[918] Az ostromlottak legyenek éberek, állandóan őrjáratozzanak kutyákkal. Fabrizio is megemlékezik arról a történetről, ahol a libák gágogása mentette meg Rómát, amikor a gallok a Capitoliumot ostromolták.[919]

Fabrizio a kommentárja legvégén csokorba gyűjt néhány hasznos tanácsot, amelyet vegetiusi módon, pontokba szedve közöl beszélgetőtársaival. Ezek többsége Vegetiusnak „A hadviselés általános szabályai" című caputjából származik.[920] Érdemes elmerengeni néhány fabrizioi aforizmán is: *„A szegény katona jutalma a fegyvertelen gazdag"* aforizma hűen tükrözi azt a középkori gyakorlatot, amikor a szembenálló felek nem egymás megsemmisítésére, hanem elfogására törekedtek. *„A háború idege az ember, a fegyver, a pénz és a kenyér; de ebből a négyből az előző kettő a fontosabb, mert az ember és a fegyver megszerzi a pénzt és a kenyeret, viszont a kenyér és a pénz nem szerzi meg az embert és a fegyvert"* aforizma esetében talán Machiavelli „milicizmusa" szólalt meg: a kommunáért a milicisták (ember) harcoljanak (fegyver), és ne a zsoldosok (pénz). A bölcsességek után Vegetius és Fabrizio is szabadkozik, hogy a lovasságról nem mondtak többet. Míg előbbi szerint ebben a fegyvernemben a tudomány kielégítő, addig utóbbi ismétli magát, és úgy gondolja, hogy a lovasság nem annyira lezüllött, mint a gyalogság.[921] Fabrizio még azt is sajnálja, hogy nem beszélt a hajózásról, *„mivel a katonaság felosztása olyan, hogy van tengeri és szárazföldi, gyalogos és lovas hadsereg."*[922] De úgy látja, hogy a genovaiak és a velenceiek ebben sokkal gyakorlottabbak, mint ő. Végül az ókori hadviselés iránti elkötelezettségét hangsúlyozza: *„Hogy én vissza tudom-e vezetni a hadviselést az ókori módozatokig, annak eldöntésére benneteket kérlek föl, hisz hallottátok, milyen hosszan taglaltam ezt a tárgyat; ebből is sejthettétek, mennyi időmet emésztették fel ezek a gondolatok, s úgy hiszem, azt el is tudjátok képzelni, mekkora vágy ég bennem, hogy érvényre juttassam őket."*[923]

Összefoglalás

Ebben a fejezetben a középkori lovagi hadművészet római gyökereit tanulmányoztuk. A haditechnika, a hadijog, Christine de Pizan, továbbá Jean de Bueil segítségével azt vettük górcső alá, hogy a hadügyekkel elméleti és gyakorlati szinten foglalkozó írók Róma közvetlen örökösének tekintették a lovagságot, és bebizonyítottuk, hogy reformkoncepcióik szerves részét képezte Vegetius *Epitoma rei militaris* című munkája. Fejezetünk másik vezérfonala, az „itáliai szál" révén rövid betekintést nyerhettünk azokba a javaslatokba, amelyek az antik hagyományok újjáélesztésével kívánták megoldani az észak-itáliai városállamok hadszervezeti problémáit. Túllépve a középkor és a lovagi hadművészet keretein, elemeztük azt a Niccolò Machiavellit is, akinek hadtudományi értekezése még ezer szállal kötődött az őt megelőző századokhoz, viszont számos javaslata már előrevetítette az európai hadművészet következő fejlődési irányát és a hadtudományírás újjászületését.

Ebben a fejezetben tanulmányunk három új témakörrel, a haditechnikával, a hadijoggal, és a katonai memoárral bővült ki. Vegetiusnak a középkori haditechnikában való megjelenése sajátos forráskritikát követelt meg, mivel egyrészről írónkat nem tekintjük hadmérnöknek, másrészről kivonatolói, Kyeser és Valturius elsősorban különféle ábrákkal próbálták meg rekonstruálni az antik hadigépeket és haditechnikákat. Dolgunkat nehezítette, hogy rengeteg illusztrációt inkább a képzelet, mintsem a fizikai és a geometriai realitások inspiráltak. Kyeser esetében tovább bonyolította a helyzetet Vegetius és a többi forrás nevének elhagyása, a szövegszerű hivatkozások hiánya. Mindezen problémák ellenére Kyeser és Valturius céljai egyértelműnek tűnnek: noha a haditechnika kontinuitása a római kor óta töretlen, az antik fegyverek többsége még mindig működőképes, egy hadmérnök mégsem írhat úgy a haditechnikáról, hogy nem veszi figyelembe a témába vágó szakirodalmat. Kyeser és Valturius számára Vegetius azért is volt kihagyhatatlan, mivel a

római író által lejegyzett haditechnikai gépek, eszközök és hadicselek segítségével a lovagi hadművészet antik gyökereit is alátámasztani látták: „gém"-ek, csapóhidak, „hárfá"-k, „kagyló"-k, ostromfedelek, „lugas", számszeríjak, távolságmérés, nyíl- és kővetők, ludak és kutyák tartása a várban. A kisebb használati tárgyakban, például a „sarlók"-ban vagy a létrákban szintén a római hadművészeti hagyományok továbbélését ismerhették fel, a parittyák rajzaiban pedig talán a nosztalgia ihlette Kyesert. Külön figyelmet érdemel a nehézgépek továbbfejlesztése, az újításra való törekvés: a „gém"-ből „csiga" vagy „alagúthinta", csapóhídból *molossus*; „kémtevékenység" a *pluteus* oltalma alatt; háromkerekű „lugas"; a „sarló" bevethető még nyílt csatában és ostromban is; vasból készített várkapurostély; ostromfedél kombinálása ágyúval; „egér"-ből aknafúrásra alkalmas csörlők kialakítása. Noha mai szemmel nézve néhány eszköz reprodukciója nem tűnik hitelesnek és kivitelezhetőnek, mindazonáltal nem szabad elfelejteni, hogy a 14–15. században járunk, amikor is nagy erőbedobással folyt az új technikák és technológiák keresése. Ez főképp a tűzfegyverek fejlesztésében nyilvánult meg, amelynek jelentőségét mind Kyeser, mind pedig Valturius világosan felismerte.

Az „elméleti" haditechnikához hasonlóan a hadijog is viszonylag későn tört ki elszigeteltségéből. A 14. században új jogtudós generáció lépett színre, amely kommentárjaiban klasszikus források révén világította meg a római jog, a feudális jog és a kánonjog közötti összefüggéseket. Ezzel egyidőben a lovagi kultúra kiteljesedése és a százéves háború pusztításai mindinkább megkövetelték a háborúzás eddigi íratlan szabályainak és szokásainak rögzítését is. Az erre irányuló első kísérlet Giovanni da Legnano nevéhez fűződött, aki a római *ius gentium* normáival magyarázta a középkori háborúzás különféle kategóriáit és motívumait. Ezek közül háromhoz: a haderőnemek felosztásához, a hadszervezethez, és a hadvezér feladatainak felsorolásához kérte Vegetius segítségét, s ezekkel végső soron a hadsereget, mint a háború kezdeményezéséhez elengedhetetlen szervezetet definiálta. Legnano szemében a haderő akkor legitim, ha a katonák felesküsznek az uralkodóra vagy éppen a közösségre, és akkor működőképes, ha katonai egységekbe tömörülnek, tagjai a közérdekért vagy feljebbvalójuk akaratáért harcolnak, illetve folyamatosan gyakorlatoznak. Noha Legnano elméleti síkon közelítette meg a háború természetét és feltételeit, az abban részt vevő emberek viselkedését, nem egyszer mégis hasznos gyakorlati példákkal kívánta Vegetius hadvezérre vonatkozó ismérveit új formába önteni: a parancsnoknak legyen gondja a betegekre; erélyesen fegyelmezzen; tartsa együtt a katonáit stb. Persze Vegetius örökérvényű motívumai még mindig aktuálisak: ellátmány beosztása; állandó gyakorlatozás; biztonságos és védett hely kiválasztása a tábor felveréséhez; a csatatér terepviszonyaihoz alakítsuk ki csapataink hadrendjét.

Mélyebben foglakozott a *ius in bello* gyakorlati alkalmazásával Legnano utódja, Honoré Bonet, aki a mindennapokban sokkal használhatóbb szabályrendszert kínált közönségének, a lovagi arisztokráciának. Bonet szinte szolgamódon követte mestere gondolatmeneteit, téziseit, viszont a saját maga megtapasztalt gyakorlati problémák aktualizálásával fejlesztette tovább elődje hadijog-koncepcióját: a római legiók egységeinek elnevezése („ezres", „ötvenes") helyett már a *batailles* aktuális; a sereg vezére egy-egy marsall; a gyalogság szárnyaiban a lovasság harcol; egyéb polgári foglalkozások (pásztorkodás stb.) kizárása; a lovagok odaadóan harcoljanak urukért; a jó hadvezér nem táboroztatja csapatait mocsarak mellett, mert betegségek üthetik fel a fejüket. Bonet ugyan nem tartotta kezében a „Foglalat"-ot, és így nem tekinthető a forrás önálló feldolgozójának, viszont tudta, hogy Vegetiustól idézett, akinek intelmeit nemcsak hasznosnak, hanem továbbfejleszthetőnek és a lovagi eszmékbe beépíthetőnek tartotta.

Vegetius tanításai viszont nemcsak arra voltak jók, hogy a keresztény lovagságot a római hadsereggel azonosítsák, hanem arra is, hogy az intelmeket lovagi öltözékbe bújtatva felhatalmazást kapjanak az új eszmék meghonosításához. Ez főleg azt a Franciaországot jellemezte, ahol az európai lovagi kultúra megszületett, és ahol a római katonai tradíciók leginkább éreztették hatásukat. A százéves háború látványos katonai vereségei, továbbá a városokat és a falvakat kifosztó vagy a kereskedőktől rekviráló zsoldos lovagok egyre szélsőségesebb kilengései rádöbbentették a francia arisztokráciát arra, hogy a hadügy válságba került, és valamilyen formában vissza kell térni az eredeti (római) lovagi erkölcsökhöz. Ennek az elvárásnak tett eleget Christine de Pizan a *Livre des faits d'armes et de chevallerie* című királytükrében, amelyben a hadijog keretbe foglalásával, a példázatokra jellemző anekdotákkal, és a vegetiusi javaslatok újragondolásával teljesen új dimenzióba helyezte a lovagi hadművészetet.

Christine de Pizan reformkoncepciójának egyik sarkalatos pontja a hadijog kérdése volt, amelyben továbbfejlesztette Giovanni da Legnano és Honoré Bonet római mintákból sarjadó *ius in bello* kialakítására irányuló törekvését. A vegetiusi példák révén olyan jogszokásokra hivatkozott - még mai szemmel nézve is modern tónusban -, amelyek új alapokra helyezték a hadviselésre vonatkozó szabályokat. Ilyen például a háború nemzetközi joga (a háború isteni eredetű; a háború kezdeményezésének joga; lovagias cselekedetek; a csatatér elhagyásának szégyene; a csata megválasztásának napja; az éjszaka leplének kihasználása menekülésre; erős mérgek használatának elítélése), vagy a nemzetközi humanitárius jog (döntő összecsapás elkerülése; harcképtelen egyének eltávolítása a várból; foglyokkal szembeni bánásmód;[924] az ellenség megsebesítése[925]). Ugyancsak szembeötlő volt a lovagi erkölcsökbe vetett bizalom

demonstrálása olyan vegetiusi modellek utánzásával (az ókori nemesek a hercegek udvarába küldték gyermekeiket, hogy ott neveltessék őket lovagi életre; a csata előtti „egyezség"), amelyek már jóval túlmutattak a katonai és a politikai indítványokon. Tisztán kivehető, hogy Pizan mélyen azonosult azokkal a lovagi értékekkel is, amelyek nemcsak a csatatéren, hanem a mindennapi életben is esszenciális szerepet kaptak. Ilyen volt például a „nemzeti érzés", amellyel akkor szembesült a francia lakosság, amikor az angolok már hosszú évtizedek óta sikeresen viseltek hadat francia földön. Az, hogy a százéves háború a társadalom minden egyes tagjának az életét megkeserítette, különösen fogékonnyá tette a feudális lovagi arisztokráciát Vegetius patrióta tanácsaira. Ez a háború tehát, amely már egyszerre volt civil és nemzeti, a római „lovagi" értékek és erények átlényegítésével olyan „nacionalizmust" előlegezett meg, amely majd a francia forradalom korának lesz a vívmánya. Viszont ezzel kapcsolatban nem szabad tévedésbe esnünk! A római patriotizmus nem asszimilálódott a francia nemzet egészéhez. A *Faits d'armes* legfeljebb a lovagi arisztokrácia köreiben forgott közkézen (főképp Burgundiában), miközben egy hétköznapi francia polgár mit sem tudott Pizan grandiózus reformtervezetéről. Noha az írónő Franciaország iráni szeretete és lojalitása megkérdőjelezhetetlen volt, sokkal közelebb állunk az igazsághoz akkor, ha azt mondjuk, hogy ő a római patriotizmus magvainak elhintését nemcsak a francia, hanem az összeurópai lovagi hadművészet berkein belüli is kívánatosnak tartotta. Nem is csoda, hogy a hadijog és az „ideális hadvezér" személye ennyire áthatja az általa írt fejezetek légkörét: a rátermett parancsnok olyan bölcs, törvénytisztelő, és a hadijogot alaposan ismerő egyén, aki távol tartja az uralkodót a csatától, és aki *„bőséges tapasztalattal van felvértezve arról, hogy miként kell hadakozni különféle országokkal és népekkel."*[926] Pizan úgy gondolta, hogy a lovagi életmód „nemzetközi hivatás", amely már átnyúlik az országhatárokon, úgy, ahogy az egész Európát átfogó Római Birodalom idején történt. Ennek a szemléletnek talán a legemblematikusabb darabja a mintabeszéd összeállítása, amely egyébiránt Pizan saját kompozíciójának tűnik. Ebben a hadvezér emlékezteti a katonákat arra, hogy a hercegért vagy a királyért fogtak fegyvert, az igazság és Isten az ő oldalukon áll, a kettő biztosítja számukra a győzelmet. A beszédben szó sincs nemzetről, vagy a polgártársak megvédéséről; a katona lojalitása csakis az uralkodó felé irányulhat.

Szigorúan a katonai szempontokat figyelembe véve, kétség sem férhet ahhoz, hogy Pizan komolyan gondolta a lovagi hadművészet megreformálását. Meghökkentő, hogy Vegetius szavai több mint ezer év múltán is mennyire meghatározóak. Az író sorainak újraértelmezése, az antik javaslatok korabeli példákkal való kibővítése 15. századi formában, a lovagi palást alá bújtatva *modernizálta* a „Foglalat"-ot. Különös

figyelmet szentelt a hadvezéri attitűd definiálására vagy a fiatalok sorozására és kiképzésére, hiszen úgy látta, hogy ezeknek a hiánya a legfőbb bajok forrása. Ezért hosszan értekezett az „ideális hadvezér"-ről és újszerűen a felkészítésről (az ifjú lovagok a hercegek udvarában tanuljanak; próbacsaták, imitált várostromok). Igencsak szembeötlő a vegetiusi arzenál felfrissítése a kézifegyverekkel (vívótőr, bárd, számszeríj, pika), a taktikai elemekkel (szekértábor, hadrend), az ostromeszközökkel és ostromtechnikákkal (kerekes létrák, kötéllétrák, égetett mésszel teli korsók, akna és ellenakna, kikötő ostrom alá vonása, trébuchet-k, ágyúk, bombardák, „lugas"), és a különféle túlélési stratégiákkal (a vár ne álljon mocsár mellett, és ha ostrom alá kerül, akkor a környező területet tegyék adómentessé; só kinyerése, vízszükséglet fedezése). Látványosak az erődépítészetben végbemenő változások is (a falak tartósságának javítása homokkal, mésszel, betonnal, rácsozattal és falvédőkkel; falközök megerősítése döngöléssel; gyilokjárók; barbakán; az ostromlókat védő sáncok, csáklyák és kampók). Kiemelkedő jelentőséggel bírnak a logisztikai számítások, a felszerelés, az ellátmány, a kisegítő személyzet részletes ismertetése, és természetesen a tűzfegyverek bevezetése, ami rendkívül fontos momentum a haditechnika fejlődésének történetében.

A *Faits d'armes* hadművészeti és hadtörténeti jelentőségében tehát nem kételkedhetünk, viszont ezúttal is számításban kell venni a mű gyengeségeit. A részletes és megbízható források ellenére Pizan meglepően sok, nem egyszer súlyos tárgyi tévedést vétett. Két esetben is a római lovasság dominanciájáról beszélt, ami egyáltalán nem állja meg a helyét. Kétségtelen, hogy a lovagi harcmodort a római hadsereg taktikájával kívánta azonosítani, viszont a kettő köszönőviszonyban sem volt egymással. Aki behatóan tanulmányozta Vegetiust, márpedig Pizan ezt tette, az tudhatta, hogy a római hadművészet a gyalogság dominanciájára és taktikájára épült, a lovasságnak pedig csak kiegészítő szerep jutott. Pizan sem tudta feloldani azt az ellentmondást, amellyel előtte már többen próbálkoztak: hogyan ültessék át a római gyalogos harcmodort a középkori lovagi taktikába. A haditechnikára vonatkozó soraiba ugyancsak hiba csúszott: a *ribaudequin* nevű lőfegyver leírása teljesen eltér a korabeli ábrázolásoktól, de a mostani tudásunktól is, továbbá a rómaiaknak nem voltak tűzfegyverei, ahogy azt Christine de Pizan Vegetius révén oly meggyőzően demonstrálta.

Véleményem szerint azonban ezek a tévedések nem csorbítják a *Faits d'armes* értékeit és Christine de Pizan írói képességeit. Ő volt az első és mindmáig az egyetlen olyan írónő, aki hadtudományírásra szánta el magát. Feladata azért sem volt egyszerű, mivel két egymástól teljesen eltérő stílusú hadművészetből kellett formálnia egy egységes, működőképes kompozíciót. Ezt azért kell kiemelnünk, mivel terve kivitelezhető volt. Ellentétben Aegidius Romanusszal vagy az észak-itáliai írókkal, Pizan nem

kergetett utópisztikus álmokat. Nem törekedett arra, hogy görög-római minták alapján általalakítsa a kor társadalmi berendezkedését (nem is hivatkozott a korábban megismert görög filozófusokra). Inkább azt tűzte zászlajára, hogy a francia elit és rajta keresztül a francia nép erőt merítsen a további harcokhoz, Franciaország felszabadításához. A hadijogok rögzítésével részben a háborús szenvedést kívánta enyhíteni, részben pedig az európai lovagi hadművészetet szerette volna új szabályok közé szorítani.

A fenti okok folytán nem is csoda, hogy már a 15. században hihetetlenül népszerűnek számított a *Faits d'armes*. A kortársak olyan hatásosnak és alaposnak vélték a leírtakat, hogy el se hitték, hogy írója egy civil, katonai dolgokban gyakorlatilag járatlan hölgy volt.[927] Pedig 1410 után nagyon úgy látszott, hogy a *Faits d'armes* a *De procinctu Romanae miliciae* vagy a *De regimine principum* sorsára fog jutni. 1415-ben a trónörökös, Lajos herceg, akinek Pizan a művét címezte, váratlanul elhunyt. Ugyanebben az évben a franciák újabb katasztrofális vereséget szenvedtek az angoloktól Azincourt-nál. Noha a franciákat tapasztalt, külföldi háborúkat is megjárt parancsnokok vezették, mégis kiütköztek azok a problémák, amelyekre Pizan már öt évvel ezelőtt felhívta a figyelmet: a csatatér méretéhez és a terepviszonyokhoz szabjuk csapataink létszámát és a taktikát; ne becsüljük le az ellenséget; ne bízzuk el magunkat. Viszont az esőáztatta talajon a nehezen irányítható és fegyelmezetlen francia lovagok alig jutottak el a jól elsáncolt angol vonalakig. A nap végére 6 ezer lovag maradt a csatatéren, köztük az egyik hadvezér, számos herceg, gróf, báró, a nemesség színe-java. Vagyis nem úgy tűnik, hogy a francia hadvezetés tanulmányozta volna Pizan és Vegetius javaslatait. Viszont a források tanulsága szerint az 1445-ös haderőreform idején megnőtt a szöveg iránti érdeklődés, és számos kézirat megszületése ehhez az évtizedhez köthető.[928] A százéves háborúból éppen kilábaló ország új uralkodója, VII. (Győzedelmes) Károly komoly lépéseket kívánt tenni a hadügy megújítása felé. Tudjuk, hogy ebben az időszakban a király egyik fő katonai tanácsadója volt az az Arthur de Richemont marsall, aki oroszlánrészt vállalt az angolok kiűzésében. Biztos, hogy kezébe került a *Faits d'armes*, mivel tagja volt Lajos kíséretének abban az időben, amikor Pizan bemutatta művét a trónörökösnek. Ráadásul a marsall később feleségül vette Lajos özvegyét is, akinek Pizan a *Livre des trois vertus* című írását ajánlotta. Richemont nevéhez számos reform fűződik: egységekbe szervezte a fosztogató zsoldosokat, élükre rátermett parancsnokokat nevezett ki; vasfegyelmet követelt; bevezette a rendszeres tréningeket és az állandó fizetést. Felállította a francia szabad íjászok seregtestét (*franc archer*), és az ordonnánsz-csapatokat (*compagnies d'ordonnance*).[929] Utóbbiak, noha zsoldosok lévén sok pénzbe kerültek, azonnal bevethető, ütőképes és fegyelmezetten harcoló nehézlova-

sok voltak. Megtörtént tehát az első kísérlet az állandó zsoldoscsapatok megalakítására, és ebben bizony jelentős szerep jutott Christine de Pizannak és Vegetiusnak. Ne felejtsük el, hogy a 15. század derekán járunk! A középkori katonaság ekkorra jutott el arra a hivatásos szintre, amely a Római Birodalomban évszázadokig tökéletesen működött, és amelyet Vegetius akkor már ezer éve (!) propagált.

A francia hadügyi átalakulás forgatagában lépett színre a lovagi eszmék utolsó nagy képviselője, Jean de Bueil, aki egyszerre tartott a kezében kardot és pennát. Az egészen sajátos stílusban íródott, a saját pályafutását megörökítő *Le Jouvencel*ben Bueil kombinálta a személyes háborús tapasztalatot az írott anyaggal, amelyről persze belátta, hogy régi, és azonnal elnézésünket is kérte, hogy *„öreg fából akar új házat építeni.”*[930] Noha Bueil saját bőrén érezte a változások szelét, úgy tűnik, hogy a lovagi harcmodort és eszméket felváltó új kihívásoknak már nem tudott megfelelni. Elszántan hitte, hogy a régi rendszer megreformálható, tűnhetnek fel új bajnokok, és ebbe a szerepbe írta bele fiatal főhősét, a lovagi babérokra törő Jouvencelt. Az ifjú karrierjét végigkövető „visszaemlékezést” mindössze egyszer szakította félbe az író; tapasztalatok híján attól a Vegetiustól kért segítséget, aki járatos volt az ostromharcászatban, és akinek tanításai még mindig érvényesek. Azonban az eredeti pizani kontextusból vizsgálva a római író szerepe ezúttal már csak marginális, hiszen az újítások valójában Pizan javaslatainak az újragondolása volt, s ezekhez Bueil hozzáfűzte a saját ötleteit. Noha a *Le Jouvencel* egészéből nem ez sugárzik, mégis ez a néhány oldal azt sejteti, hogy Bueil a maga módján törekedett a szemléletváltozásra, és érzékelte a haditechnikában végbemenő hangsúlyeltolódást a régi típusú ostromfegyverek (nagyobb ostromtornyok, „lugas”, „kagyló”, „hárfa”, csapóhíd, „gém”) irányából, a modern tűzfegyverek (száz fontos rézágyú, ribaudequin, csatakígyók) felé. A tafotaselyemnek szigetelésként való használata szemfüles megfigyelést tükröz, míg a római történetek elhagyásával mellőzni szerette volna a történelemleckéket, amelyek amúgy se illettek volna bele egy elbeszélő önéletrajzi regénybe. Bueil szemében a „Foglalat” az egyetlen olyan írott forrás volt, amellyel igazolni tudta a lovagság intézményének létjogosultságát. Hogy Vegetius ebben az egészen egyedi műfajban is felbukkant, bizonyítja az *Epitoma rei militaris* sokszínűségét, a benne hirdetett eszmék állandóságát.

Észak-Itáliában a vegetiusi elveknek a franciától teljesen eltérő körülmények között kellett helytállniuk, noha a végső cél, vagyis az aktuális hadügy megújítása itt is kardinális szerepet játszott. A középkori Itália mindig is speciális szerepet töltött be Európa politikai palettáján, így a hadügyi problémák megoldása is sajátos utat járt be. A helyzet komplexitásának oka abban keresendő, hogy a félsziget a Nyugatrómai Birodalom bukása óta decentralizált volt. Területén a főbb európai hatalmak

osztoztak a pápai állammal és a közös érdekekkel rendelkező, de összefogásra képtelen észak-itáliai városállamokkal. Itáliára a zsoldosok úgy tekintettek, mint az „ígéret földjére”, ahol kellemes klíma alatt, hadjáratoknak nem nevezhető felvonulásokon, „vértelen összecsapásokkal” lehet sok pénzt keresni. Nem is meglepő, hogy a kor szinte összes zsoldoskatonája megfordult itt: francia lovagok, angol hosszúíjászok, német tüzérek, svájci pikások, spanyol nehézgyalogosok, vagyis az európai harcterek taktikájának és haditechnikájának széles tárházát vonultatták fel a harcoló felek. A 14–15. századi itáliai humanisták a drága *condottiere*-rendszer egyetlen lehetséges alternatíváját az Európa számos országában működő, viszont általánossá sosem váló milíciák felállításában látták. Az alacsonyabb néprétegek hadkötelezettségi alapon történő fölfegyverzése nem tűnt kivitelezhetetlennek, hiszen patrióták lévén, lojálisak voltak kommunájuk iránt, olcsóságuk pedig kiküszöbölte a zsoldosok pénzéhségét. Ez kiváltképp érvényes volt abban az Itáliában, ahol a történelmi és földrajzi hagyományok miatt különös nosztalgia vette körül a római intézményeket. Viszont a humanisták azon terve, miszerint professzionális alapokra helyezik a milícia hadszervezetét, egy, már Aegidius Romanusnál is érintett problémát vet fel: nem beszélhetünk professzionalizmusról akkor, ha egy katona „másodállásban” még földműves is. Flavio Biondo és Machiavelli végig a hadszervezet hivatásosságát szorgalmazták úgy, hogy gyakorlatilag érintetlenül hagyták a milicisták mindennapi életét. Itt került a képbe Vegetius, akinek közreműködésével próbálták meg a professzionális ismérveket nyomatékosítani: erélyes kiválasztás, szigorú kiképzés, állandó és tervszerű gyakorlatozás, manőverek, hadicselek, csatarend. Ezek az elvek viszont összeegyeztethetetlenek voltak a milícia struktúrájával, és ebben a környezetben nem juthattak érvényre. Kétségtelen, hogy Vegetiusnak a sorozásról szőtt motívumai (saját magunk közül válasszunk újoncokat; ne béreljünk fel idegen zsoldosokat) minden eddiginél aktuálisabb tartalommal bírtak, viszont sose feledjük el, hogy a római író mindezt egy hivatásos hadsereg mintájába képzelte bele, és nem pedig egy milíciáéba. Nem is gondolhatta ezt, hiszen a Római Birodalom terjeszkedése csakis hivatásos hadsereggel volt kivitelezhető. Persze a humanisták nem szőttek ilyen grandiózus terveket. Céljuk a Marius előtti polgárhadsereg feltámasztása lett volna, amely patriotizmusból, mindenféle fizetség nélkül, pusztán hadkötelezettségi alapon hódította meg annak idején az Itáliai-félszigetet. Vagyis ebből a szempontból nézve nem tűnik teljesen irreálisnak ez a célkitűzés. Viszont kihagyták a számításból azt, hogy a történelem kerekét nem lehet ezerötszáz évvel visszaforgatni. Abban a történelmi kontextusban sikeresen mehetett végbe a félsziget egyesítése, melyben Róma város milíciáinak etruszk és más itáliai törzseket kellett meghódoltatnia. Viszont a 14–15. századi Itáliában profi zsoldosokat találunk, és

ellenük már vajmi kevés eredménnyel vették fel a harcot a városi polgárok. A pratói csatának is ez volt a legfőbb tanulsága: hiába a lelkesedés, profi zsoldosok ellen nincs esély.

Machiavelli élete tele van ilyen ellentmondásokkal. Nem volt katona, mégis a nevéhez fűződik a század egyik legnagyobb reformkísérlete, a firenzei milícia megszervezése. A köztársaság feltétlen hívének számított, viszont munkáit a Firenzét hatalmában tartó Medici-család érdekében és megbízásából írta. *A háború művészeté*nek formája is zavarba ejtő: négy barát egy olyan zsoldosvezérrel társalog, aki a milíciarendszert támogatja. A célok és az eredmények többsége is érthetetlen. Vegetiust ismételve, nyomatékosítja az állandó gyakorlást, viszont néhány sorral odébb már csak a pihenőnapokon, vagy az éves seregszemléken, mindössze néhány napig gyakorlatoztatná őket. Úgy vélte, hogy a hadsereg alapjává újra a gyalogságot kell tenni, ami számára a római gyalogosharcászat automatikus restaurálást jelentette: zászlóaljak megszervezése a legiók mintájára; nehézgyalogosok kiegészítése pikásokkal; sorok kohéziója; a gyalogság csatadöntő szerepe; a lovasok közé gyalogosokat sorolunk; lovasíjászok; előléptetési rendszer; *donativum*. Machiavelli viszont megelőzte korát. Nem érzékelte, hogy a középkor örökségét hordozó átmeneti korszakban, amelyben művét írta, kezdeményezéseinek egy része már nem releváns, a 16–17. századi, részben római és bizánci mintákból merítő „hadművészeti forradalom" pedig még odébb van. A harmadik könyv csataleírása szúr leginkább szemet, amely valójában egy elképzelt, előre eltervezett összecsapást vázol az olvasó elé. Szerinte a háború legfőbb eszköze a csata, amelyben a cél csakis az ellenség teljes megverése lehet. Viszont a hadvezérek még a 16. században sem nagyon kockázatták csapataik épségét, és csak szükség esetén bocsátkoztak harcba, ahogy ezt az itáliai tapasztalat is mutatta. Machiavelli nézetei a csata fontosságáról tehát nem a valóságból, hanem elméleti spekulációkból fakadtak. Szemléletének gyakorlati hatásai majd Clausewitz munkáiban fognak újra felszínre törni, most már jóval megalapozottabban.[931]

Machiavelli a tüzérség elhanyagolása miatt is gyakran a kritikák kereszttüzébe kerül, mivel a felvonultatott ágyúkat, amelyek száma így is csekély, nem az arcvonalban, hanem az oldalvonal mentén, vagy a táborok védelmében állította fel. Bírálói szerint Machiavelli igencsak alábecsülte a tüzérség szerepét, viszont ha figyelmesebben megnézzük az erről alkotott véleményét az *Értekezések*ben, akkor könnyedén belátható, hogy nem tagadta az ágyúk támadó erejét. Ő inkább abban kételkedett, hogy az ágyúk egymagukban képesek döntésre vinni egy csatát.[932]

Ugyancsak a szemére hányják, hogy nem ismerte fel a pénz háborúban betöltött szerepét. Ahogy ő mondja: *„A pénz nem a háború veleje, noha általában figyelembe kell venni. (...) Nem az arany, hanem a jó katonák a háború sikerének záloga. (...) Amennyire lehetetlen, hogy*

a rátermett katonák ne tudnának aranyat termelni, annyira lehetetlen, hogy az arany rátermett katonákat teremtsen."[933] Noha mai szemmel nézve ez a szemlélet igencsak távol esik Montecuccoli híres frázisától („*A háborúhoz három dolog kell: pénz, pénz, pénz.*"), mégis azt kell mondanunk, hogy sokkal haladóbb felfogást képviselt annál a Flavio Biondónál, aki ki sem akarta fizetni a katonáit. A kérdés homályban maradt *A háború művészeté*ben, viszont Machiavelli levelei arról árulkodnak, hogy tisztában volt a pénz és a háború közti kapcsolattal.[934]

Machiavelli ellentmondásai a korszak bonyolult és sokrétű viszonyait tükrözték. Akármilyen zseniálisan magyarázta is a hadügyi reformokat, a problémákat még ő sem tudta megoldani. A személyes tragédiája az volt, hogy relatíve rövid ideig, tizennégy évig tudott csak politizálni. A 15-16. század fordulóján Firenze többször is gazdát cserélt, és ez az állandó hatalomváltás megpecsételte Machiavelli sorsát. Márpedig politikai állandóság nélkül katonai reformok sincsenek. Csalódnunk kellett, ha esetleg azt vártuk, hogy a 16. századi hadművészet szisztematikus útmutatóját kapjuk az írótól. Machiavelli a reneszánsz gyermeke volt, „*briliáns amatőr*", ahogy F. L. Taylor írta,[935] és az antik javasatokat ugyanolyan érvényesnek találta, mint ahogy azok érvényesek voltak az ókori világban. Kézenfekvő volt tehát, hogy a római időkhöz és a klasszikus hadtudományírókhoz nyúljon vissza. A legfőbb inspirációt ezúttal is Vegetius szolgáltatta neki, hiszen *A háború művészeté*nek felépítése *A hadtudomány foglalatát* követi: kiválasztás, kiképzés, fegyverzet, csatarend, hadvezéri taktika, menetvonal, táborozás, ostromharcászat. Ha kellett, Machiavelli átalakította, finomította Vegetius motívumait olyan formába, amely már megfelelt a 16. századi követelményeknek. Ismételten csak bebizonyosodott tehát, hogy a vegetiusi elveknek még mindig volt létjogosultsága. Machiavelli így Aegidius Romanus és Christine de Pizan nyomdokába lépett, és a vegetiusi elvek propagálásának méltó folytatója volt.

Machiavelli munkássága, akármennyi ellentmondással volt is tele, korszakos jelentőségű a hadtudományban és a politikatudományban. Eszméinek kétarcúsága miatt mindig is sokat vitatkoztak róla. Előrevetítette az abszolút uralkodói hatalmat, aminek a nép ügyét kell szolgálnia. Egy letűnt kor hadművészetét preferálta, miközben az általa felvázolt milíciakoncepció és általános hadkötelezettség majd a francia forradalom vívmánya lesz. Jóval megelőzve korát Itália felszabadítása és egységesítése lebegett a szemei előtt. Machiavellivel újjáéledt a Vegetiusszal befejeződő és több mint ezer évig parlagon heverő hadtudományírás is. Hatása számos későbbi uralkodón, politikai, filozófiai és katonai szerzőn (XI. Lajos francia király, IV. Edward és VIII. Henrik angol királyok, II. Frigyes porosz király, V. Károly német-római császár, Voltaire, Bacon, Rousseau, Descartes, Guibert, Zrínyi, Jefferson stb.) világosan

felismerhető.[936] Az egyébként különösen kritikus Clausewitz is azt írta róla, hogy Machiavelli *„nagyon logikus nézeteket vallott a katonai ügyekről."*[937]

Machiavelli személyében összekapcsolódott a múlt és a jövő. Ő volt az első modern hadtörténetíró és katonai gondolkodó, aki a római harcászati értékeket az utókorra hagyományozta. Az *Epitoma rei militaris* középkori hatásainak vizsgálatát ugyan befejeztük, viszont a vegetiusi eszmék és motívumok interpretálása nem zárult le Machiavellivel. A 16–17. század egyik legnagyobb katonai eredménye a modern hadseregek kialakítása felé vezető úton az alaki és fizikai *kiképzés* fontosságának felismerése volt, amely először a németalföldi és a svéd hadseregben ment végbe. A korszak két legkiválóbb hadvezére Nassaui Móric (1567–1625) orániai herceg és II. Gusztáv Adolf (1594–1632) svéd király nevéhez fűződik Európa első reguláris hadseregeinek megteremtése.[938] A haditechnika fejlődése (például a könnyebb lőfegyverek megjelenése megnövelte a lőgyorsaságot, és így megvalósulhatott a sortűz, amelyben az inspirációt Polübiosz és Ailianosz Taktikosz leírása adta),[939] a gyalogosok különböző fegyverzetű csapatainak együttműködése, vagy a bonyolult lovassági alakzatváltások megkövetelték a kiképzési elvek újragondolását. Választ kellett találni arra az állandó problémára is, hogy miként kombinálják a lőfegyvereket közelharcban, vagy hogyan egyesítsék a támadóerőt a mozgékonysággal és a szilárd védelemmel. Nassaui Móric a hadügyi reformjaihoz gondosan tanulmányozta Polübioszt, Ailianosz Taktikoszt, Onoszandroszt, Vegetiust vagy VI. (Bölcs) Leót, hiszen a zárt kötelékben harcoló gyalogság számos vonatkozásban megegyezett a görög és a római harcászattal.[940] A masszív, mély és tagolatlan spanyol terciókkal, vagy a rendezetlen svájci oszlopokkal szemben Nassaui Móric a kétháromsorban felállított, kisebb taktikai egységekre bontott csapatrészekre fektette a hangsúlyt. Ezzel a lépéssel a római *manipulus*-taktikához nagyon hasonló kötelékrendszert hozott létre, amely nagyban növelte a pika, az arquebus és a muskéta közötti kohéziót. Nassaui Móric újítását valójában II. Gusztáv Adolf fejlesztette igazán sikeresre, aki az új taktikát offenzív hadmozdulatok során alkalmazta. Az ókori menetalakzatok rugalmas felhasználása mellett az ugrásszerű fejlődést annak is köszönhették a svédek, hogy bevezették az általános védkötelezettséget, amely nagyban növelte a hadsereg megbízhatóságát. Az svéd és a németalföldi reformoknak mindvégig az volt az egyik kulcsa, hogy a parancsnokok rájöttek arra: a bonyolult manőverek begyakorlását csak az állandóan együtt tartott, jól képzett és rendszeresen fizetett katonák hajlandóak elvégezni.[941] Nassaui Móric unokatestvérének, Lajos Vilmos hessen-orániai hercegnek a titkára a következő sorokat vetette papírra, amikor urának csapatai gyakorlatoztak: *„Elnézve az ókori háborúkat, továbbá azokat az előnyöket, amelyek a csatarend, a sorok és oszlopok fel-*

fejlődésének, hátrálásának, fordulásának, zárásának és megnyújtásának a lendülete biztosít (felbomlás nélkül), amelyekkel a görögök és a rómaiak oly nagyszerű tetteket vittek véghez, mára már eltűntek a Föld színéről, és a feledés homályába merültek. Amióta nem talált [Lajos Vilmos] *a veterán ezredesek és kapitányok között olyasvalakit, akitől mindezt megtanulná, azóta az összes szabadidejét, amelyet az ellenség meghagyott neki, arra fordította, hogy a régi könyvekből tanuljon (...), és így állandóan gyakorlatoztatta az ezredét, a nagy négyszögek helyett hosszú és karcsú egységeket alakított ki, és különféle manőverek elsajátítására képezte ki őket."*[942] Az új taktika bevezetését követően nem sokkal a gyakorlatban is jelentkeztek az első eredmények. A győztes arnheimi csatát követően maga Lajos Vilmos írta Nassaui Móricnak: *„Meg kell vallanom, hogy a római mintára kialakított harcrend, melyet Excellenciád Arnheimben bemutatott, a legjobb és legyőzhetetlen (...), s ezért teljesen egyetértek azzal, hogy a királyi hadsereget a nagy római seregek példája után állítsuk hadrendbe."*[943]

A történelem egyik furcsa fintora tehát, hogy nagyjából ötven év alatt a gyakorlatban is megvalósultak, és az európai hadseregekben általánossá váltak azok az ókori, többségében vegetiusi javaslatok, amelyeket a középkori írók és egyházi tanítók Hrabanus Maurustól kezdve egészen Machiavelliig propagáltak: körültekintő sorozás, alapos alaki és fizikai kiképzés; vezényszavak; zárt kötelékben való harc; menetalakzatok rugalmas alkalmazása; nem a hadsereg létszáma, hanem a képzettsége számít; rátermett, hivatásos tisztikar; műszaki alakulatok fölállítása; döntés kikényszerítése a csatában; az ellenség teljes megverése stb. A 16–17. század fordulóján az ókori szerzők tanulmányozása teljesen új távlatokat nyitott meg a hadtudományban. Nassaui Móric és II. Gusztáv Adolf néhány hadiszabályzaton, törvényen és magánlevélen kívül nem hagyott hátra semmit. Elveiket utódaik, Wilhem Dilich, Jacobi von Wallhausen, Nassaui János, Henri de Rohan vagy Chevalier de Folard fejtették ki, akik ugyancsak bőségesen merítettek az antik hadművészetből. A Vegetius után eltűnő, és a Machiavelli által feltámasztott hadtörténetírás így vadonatúj célokkal, de a klasszikus gyökerekhez szorosan kapcsolódva született újjá a 17. században.

Befejezés

„A legio annyira zseniális alakulat volt, hogy alkalmassá vált a legnehezebb hadjáratok kivitelezésére is. Vegetius azt mondja, hogy elrendezése nyilván csakis isteni ihletésre születhetett; ez a megjegyzés már régóta egybevág az én véleményemmel, ráirányítva a figyelmet a jelentőségére, és sokkal érzékenyebbé tett minket saját gyakorlatunk hiányosságai iránt."

(*Szász Móric: Reveries or Memoirs Concerning the Art of War I. 2. - Of the Legion*)

Vegetius Renatus *Epitoma rei militaris* című munkájának középkori történetét áttekintve egyértelműen megállapíthatjuk, hogy ez a kivonatgyűjtemény jóval túlmutat eredeti rendeltetésén. Ahogy címe is elárulja, alapvetően katonai ügyekben kívánt az olvasó segítségére lenni, viszont láthattuk, hogy sokkal több volt annál, minthogy általános hadművészeti kérdésekben járjon csak el. Vegetius elsődleges célkitűzése, vagyis hogy a 4. századi római hadügy a klasszikus minták szerint szerveződjön újra, nem valósult meg. A majdani Machiavellihez hasonlóan már a római író tragédiája is az volt, hogy ugyan reformkoncepciója logikus és jól strukturált tartalmat sugárzott, viszont az idő rövidsége, továbbá az elmélet és a valóság közti szignifikáns eltérés csakis azt eredményezhette, hogy a célok és a javaslatok abban a történelmi kontextusban eredménytelenek maradtak. Mind a ketten olyan korszakban éltek, amikor különösen nagy volt az igény a hadművészet átalakítására. Noha érezték a változások szelét, egyikük sem látta, és nem is láthatta a történelem további menetét, korszakalkotó gondolataik revízióját és azok megvalósulását.

Hogy a középkor első évszázadaiban a katonai és politikai gondolkodás szerves részét képezte a klasszikus örökség, és így benne Vegetius is, azt jól bizonyítja az a tény, hogy az utódállamokban már a kezdetek kezdetén hivatkoztak a „Foglalat”-ra. Az első fennmaradt *Vaticanus Reginensis 2077* elnevezésű kéziratból és Beda Venerabilis hivatkozásaiból Sherwood joggal következtet arra, hogy a 9. századig a Vegetius iránti érdeklődés a természettel kapcsolatos motívumok tanulmányozásában merült ki.[944] Viszont úgy látom, hogy ez az állítás némi kiegészítésre szorul. Nyugaton először Sevillai Szent Izidor tanulmányozhatta Vegetiust, és a 7. századtól fogva nemcsak természeti, hanem katonai aspektusok miatt is forgatták a „Foglalat”-ot. Persze ezt a hatást nem szabad túlértékelni. Maurikiosz (és rajta keresztül VI. (Bölcs) Leó) mindössze néhány, gyakorlati haszonnal nem kecsegtető aforizma erejéig, míg Sevillai Szent Izidor négy katonai terminológia miatt hagyatkozott Vegetiusra. Vagyis a későbbi kivonatolókhoz képest mindketten csak marginálisan hasznosították forrásukat. Viszont a hangsúly inkább azon van, hogy beépíthetőnek találták az író gondolatait egy katonai kézikönyvbe és egy enciklopédiába. Vagyis már ekkor kezdetét vette az a sokszínű műfaji keveredés, amely a középkor évszázadaiban oly jellemző lesz a Vegetiust idéző kivonatokra.

A korai kivonatolók között némileg rendhagyónak mutatkozik az a Beda Venerabilis, akinek a hivatkozásai egyértelmű vegetiusi hatást tükröznek, viszont a korabeli angolszász kéziratok hiánya és Vegetius nevének elhagyása azt sejteti, hogy az író vagy nem tudta, hogy kitől idéz, vagy pedig szándékosan mellőzte forrásának nevét. A szakma mindenesetre továbbra is megosztott a kérdésben,[945] abban viszont egységes, hogy Vegetius szerepe nem tekinthető számottevőnek, még annak ellenére sem, hogy Beda három munkájában is hivatkozott rá. E hivatkozások nem mutatnak tovább a szerző egyéni érdeklődésén, és inkább azt a célt szolgálták, hogy segítségükkel bibliai és természeti motívumokat értelmezzenek. Viszont az, hogy Vegetius két bibliamagyarázatban és az angolok történetét feldolgozó gestában is szerepet kapott, ugyancsak alátámasztja írásának sokoldalúságát.

A „Foglalat” használhatóságának keretei jelentősen kibővültek a 9. században. A római író munkájának oktató és reformista hangulatot sugárzó természete nemcsak modellként, hanem hiteles precedensként is szolgált a Karoling uralkodóknak a keresztény Római Birodalomról. A minta közvetítéséhez a legalkalmasabb közegnek a bibliamagyarázat, a florilegium és főképp az a királytükör bizonyult, amely a középkor végéig a legmegbízhatóbb műfaja maradt a vegetiusi tradíció továbbörökítésének. Alcuin, Sedulius Scottus, Lisieux-i Frechulf és Hrabanus Maurus kiemelték a „Foglalat” azon institúcióit, amelyek révén egyrészről legitimálhatták a birodalom és a Karoling uralkodó római eredetét, másrész-

ről formálhatták azt a királyképet is, amelyen végső soron az egész állam boldogulása múlott. Közülük elsősorban Sedulius Scottus rendszertelennek tekintett hivatkozásai esetében sikerült ráterelni arra a figyelmet, hogy a szerző nemcsak személyes érdeklődésből, hanem tudatosan ragadott ki egy-egy mondatot a „Foglalat"-ból, különösen azokat, amelyek az államelmélettel kapcsolatban próbálták formálni a királyképet.

A „Foglalat" 9. századi intenzív kiaknázása még több praktikus okkal is magyarázható. Az egyre gyengülő királyi hatalom, a belső széttagoltság és a külső támadások együttesen vezettek oda, hogy ezek a klerikus írók olyan, a vegetiusi ideával azonos katonákat kerestek, akik egységes, képzett és hatékony hadsereg benyomását keltik, és akik eredményesen vehetik fel a harcot az egyház vagy az állam védelme érdekében a kereszténység ügyének oltalmazása és terjesztése céljából. Legfőképpen Lisieux-i Frechulf és Hrabanus Maurus törekedett arra, hogy a Római Birodalom katonai elméletét és gyakorlatát keresztény köntösbe bújtatva bocsássa az uralkodó rendelkezésére, felhívva a figyelmét arra, hogy a mind inkább aktuális katonai problémákra gyógyír lehet Vegetius könyve. Hogy az egyház az éppen kialakuló lovagság eredetét Vegetius keresztény-római katonáival magyarázhatta, tökéletesen illeszkedett a Karolingok politikai gondolkodásába, és nem utolsósorban a Szentföld felé vonuló keresztesek küldetéstudatába.[946] A középkori lovagság római eredettel történő interpretációja, amely mint láthattuk a 14. századtól fogva jelentkezett markánsan például a haditechnikában, a hadijogban, vagy a francia lovagi kultúrában, már ekkor kezdetét vette.

A Karoling örökséget folytatva, a 12–13. században tett hivatkozások sem tekintettek el a didaktikai és moralizáló motívumoktól. Az újdonság mégis abban állt, hogy Vegetius hosszabb és sokkal összetettebb tudományos munkák forrásaként is hasznos alapként szolgált. A „Foglalat" funkciója is kibővült: hogy a római író tanúja volt a birodalom társadalmi és morális válságának, fogódzó lett John of Salisburynek arra, hogy a hadseregnek az államban betöltött szerepével foglalkozzon. Az egészen egyedi, organikus motívumok révén római eredetűnek feltüntetett államkép egyaránt tükrözi Salisbury udvarral szembeni kritikáját és vízióját az ideális társadalmi berendezkedésről. Az író az állam kezének, vagyis a hadseregnek a vegetiusi *exercitus*t tekintette, és azzal, hogy az ő ideális katonái már nemcsak jól képzettek és hatékonyak, hanem erkölcsökben is kitűnnek, ahogy azt Vegetius is kiemelte, a saját keresztény-lovagi ideájának égisze alatt továbbfejlesztette a Karoling-kori klerikusoknak az ideális katonáról szőtt gondolatát.

A 13. század második felében Arisztotelész korpuszának újrafelfedezése nagymértékben előmozdította a korszak teológiai és politikai gondolkodását. Ennek eredményeképpen a hagyományos didaktikai és moralizáló célokat megőrizve, viszont új elméleti és gyakorlati tartalmakkal

kiegészítve jelentkezett a királytükör műfaja, amely minden eddiginél szélesebb spektrumon vette számba Vegetius szavait. Aquinói Szent Tamás, Luccai Ptolemaeus és Aegidius Romanus az arisztotelészi filozófia jegyében formálták meg az ideális uralkodói képet; a legfőbb hatalom birtokosának rátermettnek, bölcsnek és alázatosnak kell lennie, akinek a hatalom forrásának, vagyis a népnek az érdekeit kell szem előtt tartania. Amíg az uralkodót és a közösséget az arisztotelészi minta fogta egybe, addig az uralkodó és a hadsereg kapcsolatát Vegetius segítségével próbálta egységes formába önteni Aegidius Romanus. Az újítása abban rejlett, hogy John of Salisburyvel ellentétben ő nem pusztán a hadsereg társadalomban betöltött szerepét akarta definiálni, hanem a „Foglalat" teljes szellemiségét magáévá téve kívánta új alapokra helyezni az állam, a hadsereg és a társadalom közötti összefonódásokat. Ebben az igen zavaros és kivitelezhetetlen teóriában talán csak Vegetius mondanivalója volt a legkövethetőbb: az államnak jól szervezett és hatékony haderőre kell támaszkodnia, amely elejét veszi a belső zendüléseknek és visszaveri a külső támadásokat. A *De regimine principum*, noha számos ellentmondással terhelt, mégis az első olyan királytükör volt, amely gyakorlati javaslatok és motívumok (sorozás, kiképzés, taktika, ostromharcászat stb.) révén a komplett vegetiusi hadművészet meghonosítására tett kísérletet.

Aegidius Romanus Vegetiusra épülő királytükre azonban csak a bevezetője volt annak a hatalmas érdeklődésnek, amely a késő középkorban a római író iránt megnyilvánult. A tudományos élet fejlődése, a könyvnyomtatás feltalálása, a nemzeti fordítások elkészítése, továbbá a hadművészetben, különösen a haditechnikában és a hadijogban bekövetkező változások együttesen eredményezték az antik hadtudományok reneszánszát és a „Foglalat" páratlan népszerűségét. Döntő jelentőségűnek tekinthetjük azt is, hogy a hadelmélet lejegyzői vagy csatazajban edződött hivatásos katonák (Kyeser, Bueil), vagy a katonai ismereteiket komoly szintre fejlesztő tudósok, írók (Valturius, Bonet, Pizan, Biondo, Machiavelli) voltak. Szinte kivétel nélkül, mindannyian érzékelték a hadügy átalakulását, és felismerték, hogy a hadművészet tudományos úton való vizsgálatának feltétele nemcsak a jelenkor problémáinak ismeretén, hanem a korábbi szakirodalomban való széleskörű tájékozottságon is nyugszik. Az aktuális dilemmák által generált kérdések, és az ezekre adott, római irodalomból vett válaszok hűen tükrözik a két korszak hadművészetének összefonódásait: római ostromfegyverek és azok továbbfejlesztése a haditechnikában; *ius gentium* hatása a hadijogban Legnano és Bonet révén; Franciaország felszabadítása és az összeurópai lovagi hadművészet reformja római minták szerint Pizannál és Bueil-nél. A sajátos problémákkal szembesülő, és így egészen egyedi megoldásokat kitaláló itáliai humanisták sem kivételek: professzionális alapokra felépített római

milíciarendszer; római nehézgyalogos taktika reaktiválása; a csata döntő szerepe. Azért is volt különösen fontos, hogy a fenti szerzőkkel foglalkozzunk, mivel őket már nem az államelméleti kérdések, a moralizálás, vagy a skolasztikus filozófia, hanem a mindennapok gyakorlata, a személyes tapasztalatok és az antik források objektivitása motiválta. A hadtudomány így kiszabadulhatott a több évszázados egyházi béklyóból, és ráléphetett az önállósodás azon útjára, amelynek első megállója Machiavelli, végső állomása pedig a németalföldi hadvezérek lesznek.

Könyvemben igyekeztem bemutatni, hogy Vegetius Renatus *Epitoma rei militaris* című munkája milyen formában és mértékben hatott a középkor (had)tudományos irodalmára. Egyrészről sikerült bebizonyítani, hogy a „Foglalat" több volt, mint a késő antik korban született hadtudományi értekezés. Ez a mű ezer éven átívelő történelmi munka, katonai szakkönyv, didaktikai tankönyv és erkölcsi példatár volt, amely felbecsülhetetlen értékű hatást gyakorolt nemcsak a középkor hadtudományos műveltségére, hanem az európai tudományos irodalomra is. A felsorakoztatott példák bebizonyították, hogy a Nyugatrómai Birodalom bukását követően ugyan megmaradt az érdeklődés az elméleti hadtudomány iránt, viszont jóval alacsonyabb szinten, kezdetben vallási és egyházi szövegekben, institúciókban, később irodalmi és hadtudományos jellegű munkákban élt tovább a művelése. Szerzőik az elméleti hadtudomány megvalósulását abban az *Epitoma rei militaris*ban látták, amelynek folyamatosan törekedtek az aktualizálására, a benne foglalt tanácsok gyakorlatba való átültetésére. A vizsgált források alapján egyértelmű, hogy a középkor első felében, nagyjából a 13. század végéig, az elméleti hadtudomány fejlődésére döntő hatással az egyház volt (1. táblázat): a 400 és 1300 között író hét szerző közül mind egyháziak voltak. A 14. század kezdetétől számított nyolc szerző közül már csak Honoré Bonet kötődött az egyházhoz. A többi hét vagy tudós, vagy katona és/vagy író volt. A műfajokat összevetve egymással, szintén az a kép bontakozik ki előttünk, hogy az elméleti hadtudomány iránti figyelem, fokozatosan kiegészülve a hadtudomány gyakorlati szegmenseivel, ugyancsak a 14. századtól fogva nőtt meg és pluralizálódott szignifikánsan: katonai értekezések (haditechnika, hadijog, memoár, általános katonai kézikönyv), topográfiai kézikönyv és két királytükör. A tematikai sokszínűség ugyan a 14. század előtt is megvolt, viszont ezek olyan írások voltak, amelyek vallási és egyházi hatást mutatnak (bibliamagyarázat, florilegium, királytükör, enciklopédia).[947]

Munkám során igyekeztem megtalálni az optimális egyensúlyt a már feldolgozott, illetve az újonnan terítékre kerülő vegetiusi kivonatolók között. Nem lehetett az a célom, hogy vadonatúj forrásgyűjtemény kerüljön az olvasó kezébe, hiszen a témához kötődő alapforrások (Sedulius Scottus, Beda Venerabilis, Hrabanus Maurus, John of Salisbury, Luccai

Ptolemaeus, Aegidius Romanus, Christine de Pizan, Machiavelli) közlése kötelező, főleg úgy, hogy e szerzők munkái a hazai szakirodalomból szinte teljesen hiányoznak. A hazai Vegetius-kutatás elhanyagolt, és a nemzetközi feldolgozottságtól igen távol áll, még annak ellenére is, hogy Zrínyi Miklós és egy-két kisebb szerző hivatkozott a római íróra.[948] Az itt felvázolt eredmények csak kis részei annak a hatalmas munkának, amely még a magyar kutatókra vár. Ezúttal csak a „Foglalat" szövegének marginális áttekintésére és a legjelentősebb kivonatolók ismertetésére kerülhetett sor, viszont égetően szükség lenne egy friss fordításra vagy a magyar kapcsolatokat vizsgáló tanulmányra. A nemzetközi szakirodalom szemszögéből nézve is sok a tennivaló; Richardot már összegyűjtötte a kb. 60–70 középkori vegetiusi kivonatolót, viszont ezek munkáinak feldolgozása még éppen hogy elkezdődött.[949] Vegetius itáliai népszerűsége megkövetelne olyan tanulmányt is, amely az ott lejegyzett hivatkozásokat elemzi. Külön meg kell említeni, hogy még érintetlen kutatási területnek számít Vegetius (tágabb értelemben az antik hadművészet) újkori hatásainak vizsgálata is.

Vegetius bizonyára meglepődne azon, hogy neve a középkorban gyakorlatilag összeforrt a „háború" szóval. Meglepődne azon is, hogy munkáját inkább kivonatolták, minthogy egységes egészként kezelték volna. Vajon hogyan értékelné a félremagyarázásokat, néhány kulcsszó későbbi jelentését, vagy azoknak az örök érvényű motívumoknak a népszerűségét, amelyeknek középkori változása hű tükörképe volt egy író lelki vagy egy ország politikai-katonai és haditechnikai állapotának (2–3. táblázatok)? Noha tisztában volt a Nyugatrómai Birodalom helyzetének súlyosságával, és azt is sejtette, hogy új történelmi korszak van készülőben, nem tudhatta, hogy mi lesz a „Foglalat" további sorsa, és nem tudhatta, hogy az abban lejegyzett tanácsok értékállósága nemcsak a középkorban, hanem még a 21. században is érvényes lesz. Vegetius örökre beírta magát a történelembe azzal, hogy elsőként hagyta ránk a hadművészet legalapvetőbb, egyetemes és minden korszakban hatályos doktrínáit. Ezek az elvek iránymutatást adtak és adnak a katonai erők tevékenységéhez, ahogy elméleti megfontolásokat ugyancsak tartalmaztak, sőt tartalmaznak az egyes katonai szakterületek további kutatásához is. Ő hagyományozta ránk a sorozás és a kiképzés mára már nélkülözhetetlen, természetesnek tartott kritériumait: saját honfitársaink közül sorozzunk, hiszen ők a leglojálisabbak a nemzethez; lehetőleg a fiatal, húszas éveiben járó korosztályokból válogassunk, mivel ekkor a legtanulékonyabb az újonc; az újonc/katona fizikai alkalmassága (testalkat, testi erő) elengedhetetlen; az újonc/katona legyen hivatásában elhivatott és erkölcsös; vegyük figyelembe az újonc polgári foglalkozását, és mérlegeljük annak hasznát; a sorozó tiszteknek tapasztalt, „éles szemű", feddhetetlen egyéneknek kell lenniük, akik objektíven ítélik meg az újonc alkal-

masságát; a katona akár fiatal, akár idős, rendszeresen gyakorlatozzon, hiszen ez nemcsak nemzetének, hanem saját magának is érdeke; a katona ne csak erejével, hanem tudásával, más tudományok iránti fogékonysággal is tűnjön ki. A hadüggyel és hadszervezettel kapcsolatban: a hadügy általános felosztása; katonai hierarchia; katonák és katonai egységek kohéziója; logisztikai háttér és ellátmány biztosítása; hivatásos tisztikar; közösségi szellem; kommunikáció csatatéren és azon kívül; hadigépek. A taktika területéről: egy hadsereg ütőképessége inkább a katonák képzettségétől és nem a számától függ; a hadsereg egészségének biztosítása; táborszervezés; menetvonal; felkészülés a csatára a tisztek és a sereg részéről; tartalékképzés; csatarend; hadicselek. Az ostromharcászattal kapcsolatban: erődítés; ellátmány; takarékosság; fegyverzet és taktika sokszínűsége. A haditengerészetet illetően: minőségi hajóépítés; tájékozódás a tengeren. Ha figyelmesen végigolvassuk ezeket a motívumokat, rájöhetünk, hogy ezek a jegyek a mai professzionális hadseregek elsődleges kritériumai, amelyek nagymértékben befolyásolták a modern fegyveres erők kialakulását. A bevezetésben feltett kérdésünkre, vagyis hogy miért kell foglalkoznunk még ezerhatszáz év után is egy olyan emberrel, aki nem volt történetíró, nem volt hivatásos katona, és mégis hadtudományírásra vállalkozott, a válasz nagyon egyszerű: Vegetius döntő hatást gyakorolt nemcsak a középkori, hanem a modern kori hadtudomány és hadművészet arculatának kialakítására is. Az *Epitoma rei militaris* című munkájával pedig megmutatta a világnak az emberiség talán legszörnyűbb, mégis esszenciális tulajdonságát, a háborúzás mibenlétét. Vegetius öröksége, ahogy az egész ókori világ öröksége, bennünk él. Ezt talán Tournai-i Guibert, a 13. században élt ferences rendi szerzetes, teológiai doktor fogalmazta meg a legjobban: *„Milyen forrásra nem támaszkodik tehát Vegetius Renatus, ha erődítményeket, vagy városokat akar megvédeni vagy elfoglalni? Palladius ültet, Vitruvius épít, Eukleidész mér, Szókratész oszt, Platón magyaráz, Arisztotelész bonyolít, Aischinész hízeleg, Démoszthenész haragszik, Cato sugall, Appius lebeszél, Tullius rábeszél; ők formálják a beszéd stílusát és egyszersmind az ő műveikben találunk néhány példát az életvitelre is."*[950]

Jegyzetek

[1] In: Jahns (1889) p. 124·

[2] Várady L.: *A hadtudomány foglalata* In: Hahn (1963) pp. 751–865. Munkám során ezt a fordítást használtam·

[3] F. H. Sherwood: *Studies in Medieval Uses of Vegetius 'Epitoma Rei Militaris'* PhD diss., University of California, Los Angeles, 1980·

[4] P. Richardot: *Végèce et la Culture Militaire au Moyen-Age (V^e^-XVe siécles)* Economica, Paris, 1998·

[5] C. T. Allmand: *Vegetius' De re militari: Military Theory in Medieval and Modern Conception* History Compass, vol. 9, issue 5. (2011), pp. 397–409·

[6] C. T. Allmand: *The De Re Militari of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages* Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2011·

[7] C. Lang: *Vegetii Epitoma Rei Militaris* Teubner, Leipzig, 1869, második kiadás: 1885·

[8] N. P. Milner: *Vegetius: Epitome of Military Science* Liverpool University Press, Liverpool, 2001·

[9] C. R. Shrader: *The Ownership and Distribution of Manuscripts of the De re militari of Flavius Vegetius Renatus Before the Year 1300* PhD diss., Columbia University, 1976.

[10] M. D. Reeve: *Vegetius: Epitoma Rei Militaris* Oxford Classical Texts, Oxford University Press, New York, 2004.

[11] T. R. Phillips: *Roots of Strategy: The 5 Greatest Military Classics of All Time* Complete in One Volume, Book 1, Stackpole Books, Harrisburg, 1985, repr.: MJF, 2005.

[12] Bővebben: Milner (2001) pp. XXXI–XXXVI. Az egyik legújabb megállapítás szerint Vegetius valószínűleg a mai Spanyolország területén született. Allmand (2011) p. 1.

[13] Veg. *Epit.* prol. In: Lang (1885) pp. X–XI, 1. Alföldy szerint az *illustres*-csoport tagjai az egyik legmagasabb szenátori rangosztályhoz tartoztak. Alföldy (2000) p. 180.

[14] Schoener (1888) pp. 6-9, Lang (1885) pp. X-XI, *Not. Dig.* (part. occ.) I. 10, Alföldy (2000) pp. 184-185.

[15] Veg. *Epit.* I. 28; II. 3, 18. Viszont ennek az elméletnek ellentmond, hogy Vegetius a legio hadszervezete kapcsán két esetben is számítási hibát vétett. Vö. a 163. és a 166. lábjegyzettel.

[16] E. Lommatzsch: *P. Vegeti Renati: Digestorum artis Mulomedicinae libri IV* B. G. Teubner, Leipzig, 1903.

[17] *Vat. Reg. 2077.* In: Lang (1885) p. XI.

[18] Lang (1885) pp. VI, XI, XXXVIII, Reeve (2004) pp. VI-VII.

[19] Salway (1994) pp. 124-145, Milner (1996) pp. XXXII-XXXIII.

[20] Veg. *Epit.* I. prol.; II. 5; IV. 35. Vegetius keresztény mivoltának legjobb bizonyítéka a katonai eskü (*sacramentum militiae*) szövege, mely szerint a katonák először Krisztusra és a Szentlélekre, majd pedig a császárra tettek fogadalmat (Veg. *Epit.* II. 5.). A katonai esküről bővebben: Gáspár D.: *Eskü a rómaiaknál és a Sacramentum Militiae* Akadémia, Budapest, 1982. Tondo (1963) pp. 1-123. Vö. a 426. lábjegyzettel.

[21] Lang (1885) p. V.

[22] Richardot (1998) p. 193.

[23] Lang (1885) pp. XVI-XXIII.

[24] Shrader (1979) pp. 280-305, Reeve (2004) p. XV.

[25] A kéziratok eredetéről és csoportosításáról bővebben: Reeve (2004) pp. XIV-LX.

[26] *Vat. Reg. 2077.* In: Lang (1885) pp. XXI-XXIII, Shrader (1976) pp. 18-19.

[27] *„Fl. Eutropius emendavit sine exemplario Constantinopoli consulibus. Valentiniano Augusto VII. et Avieno.”* Lang (1885) p. VI.

[28] Bern Burgerbibliothek 280 (s. IX[1]), München Staatsbibliothek CLM. 6368 (s. IX[1]).

[29] BAV Palat. Lat. 1572 (s. IX[1]), 4493 (s. IX), 1571 (s. XII), Bologna Com. A. 146. (s. XIV), Montecassino 392 (s. XIII-XIV), 361 (s. XII[1]), Udine Semin. Archivesc. 17. (s. XIV), Milan Ambros D. 2 sup. (s. XII), Schaffhausen Gen. 27 (s. XV), Paris BNF Lat. 7231 (s. XI[1]), British Library Additional Manuscripts 11698 (s. XIII[2]).

[30] Scriverius: *V. Inl. Fl. Vegetii Renati, (...) aliorumque aliquot veterum De Re militari libri* Accedunt Frontini Strategematibus ejusdem auctoris alia opuscula. Omnia emendatius, quaedam nunc primum edita a Petro Scriverio. Cum commentariis aut notis God. Stewechii et Fr. Modii, imprimé par Raphelengius de chez Plantin, ex officina Plantiniana Raphelengii, 5 parties en 1 vol., Leyde Lugduni Batavorum, 1606-1607.

[31] BAV Palat. Lat. 909 (s. X/XI), 5957 (s. XII/XIII).

[32] Montpellier 133 (s. XII).

[33] Reeve (2004) p. XXXIII.

[34] Vö. a 27. lábjegyzettel.

[35] Traube szerint a tartalom a következő: *Hieronymus et Gannadius De viris illustribus, Tractatus de Henoch et Elia, Ratio paschae, Epitome chronicorum Prosperianorum, Excerpta de Vegetii libris de re militari, Nomina haeresum.* L. Traube: *Lehre und Geschichte der Abkürzungen* In: Lehmann-Boll (1909) p. 170.

[36] Lásd még: Allmand (2011) p. 65, Jones (1932) pp. 248-249.

[37] A kódexet 1944-ig a drezdai Landes- und Universitätsbibliothek őrizte. A 63r-135v ívek tartalmazták a „Foglalat"-ot *Flavii Vegetii Renati viri inlustris epithoma rei militaris* címmel. A kódex tartalmáról bővebben: Löhberg (2006) pp. 22-23.

[38] Manitius (1902) pp. 392-397, Sherwood (1980) p. 75.

[39] Jones (1932) p. 248.

[40] Shrader (1976) pp. 21-22.

[41] Manitius (1935) p. 202.

[42] Sandys (1921) I. pp. 463-464.

[43] Lisieux-i Frechulf (Freculphus Lexoviensis) 825 és 853 között Lisieux püspöke, Hrabanus Maurus személyes jó barátja volt. Fő munkája egy kétrészes világkrónika volt (*Chronicum*), amelyben áttekintette a történelmet az ókori közel-keleti népektől kezdve a Római Birodalmon át egészen I. Gergely pápaságáig. Bővebben: Shrader (1976) pp. 22-23, Sherwood (1980) pp. 111-113, Havas (1998, Könyv és Könyvtár) pp. 101-111.

[44] *Editor quidum (Frechulfus episcopus) Francorum regi (Carolo) Flavii Vegeti librum de re militari a se correctum offert.* In: Dümmler (1899) pp. 618-619.

[45] Shrader (1976) p. 22.

[46] Ma Párizsban, a Francia Nemzeti Könyvtárban őrzik ezt a példányt. Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Regiae, IV (Paris 1744), 350, Lang (1885) pp. XXVI-XXIX.

[47] A 10. századból tizenegy, míg a 11. századból hat kéziratról tudunk. Richardot (1998) p. 191.

[48] Földrajzi elhelyezkedés szerint öt francia, négy angol, három itáliai és egy német. Richardot (1998) p. 191.

[49] Bővebben: Halphen-Poupardin (1913) p. 218, Bachrach (1985) pp. 239-255, különösen 249.

[50] Vö. a 68-69. lábjegyzetekkel.

[51] Shrader szerint nem kevesebb, mint húsz kézirat köthető az 1150 és 1300 közötti periódushoz. Shrader (1976) pp. 53-60. Richardot a 12-13. századnál összesen huszonhét kéziratot tüntetett fel. Richardot (1998) p. 191.

[52] Richardot (1998) p. 191.

[53] Shrader (1976) p. 61.

[54] Shrader (1976) p. 65-66.

[55] Lépinois-Marlet (1862-65) III. pp. 201-202, Webb (1909) I. p. XXXVII, Webb (1941) pp. 128-129, Shrader (1976) pp. 67-68.

[56] A *Biblionomia* tartalmáról bővebben: Kelly (1999) pp. 20-23.

[57] Shrader (1976) p. 81.

[58] Vö. a 69. lábjegyzettel.

[59] Richardot (1998) p. 191.

[60] A 14-15. századi Franciaországból összesen huszonöt, Itáliából összesen kilencven kézirat származik. Richardot (1998) p. 191.

[61] Shrader (1976) p. 98.

[62] Guiffrey (1894) I. pp. 233-234, Shrader (1976) p. 99.

[63] Meyer (1896) pp. 419-420, 422.

[64] Vö. a 70. és a 734. lábjegyzettel.

[65] Veszprémy (1995) pp. 12-13.

[66] Veszprémy (1995) p. 12.

[67] A fordításokról az egyik legfrissebb tanulmány: Allmand (2011) pp. 148-196.

[68] Richardot (1998) p. 57. A kézirat első tanulmányozója, L. Thorpe szerint a Szentföldön tartózkodó I. Edward megrendelésére, Acre városában (ma Izrael) készült a fordítás. Ezt azzal magyarázza, hogy viszonylag csekély számú francia beírás fedezhető fel a latin szövegben. Thorpe (1952) pp. 39-50, Wallace (2004) p. 62, Legge (1953) pp. 262-265.

[69] Jean de Meun: *Le livre de Végèce de l'art de chevalerie* U. Robert (ed.): *L'art de chevalerie traduction du "De Re militari" de Végèce, par Jean de Meun* F. Didot, Paris, 1897.
http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k548098/f5.image - 2013. máj. 1.

[70] L. Löfstedt: *Jean de Vignay: Li Livres Flave Vegece de la Chose de Chevalerie* Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1982. Továbbá: Meyer (1896) pp. 401-423, Allmand (2004) p. 22.

[71] G. Merenigh (ed.): *Di Vegezio Flavio dell' arte della guerra libri IV* Florence, 1815. Shrader (1976) pp. 142-143.

[72] Lucas szerint az Angliában fellelhető francia fordítások közül négy kézirat Meun, öt Vignay és egy Maître Richard-féle fordításból származik. Lucas (1970) pp. 248-250.

[73] Richardot (1998) p. 64. Kiadása: G. Lester: *The Earliest English Translation of Vegetius' De re militari* Middle English Texts 21, Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, 1988.

[74] Richardot (1998) pp. 215-216.

[75] Ludwig Hohenwang von Tal Elchingen: *Des durchleichtigen wolgebornen Grauen Flauii Vegecii Renati kurcze Red von der Ritterschafft (De re militari) / Flavius Vegetius Renatus* Augsburg, 1475. Modern kiadás: E. K. Heller: *Ludwig Hohenwang's Von der Ritterschaft* Publications in Modern Philology, vol. 36, no. 6, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1952. Ludwig Hohenwangról és fordításáról bővebben: Hassler (1840) pp. 22-36.

[76] Richardot (1998) p. 66, Sherwood (1980) pp. 316-317.

[77] H. Knappe (ed.): *Vier Bücher der Rytterschafft* Erfurt, 1511. A kiadás facsimile verziója: http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/bsb00001888/images/ index.html-?seite=1&pdfseitex= - 2011. máj. 1.

[78] Fradejas (2011) pp. 153-178. Vegetiusról és a kasztíliai fordításokról bővebben: P. E. Russel: *The Medieval Castilian Translation of Vegetius Epitoma rei militaris: An introduction* In: Peers-Mackenzie (1997) pp. 49-63.

[79] Bornstein (1970-71) pp. 174-83.

[80] A *Kintyre Pursuivant of Arms in Ordinary* a *Court of the Lord Lyon* nevezetű bíróság főtisztviselője volt, aki a heraldikai és családjogi ügyeket kezelte Skóciában. Bővebben: Innes of Learney - Innes of Edingight (1978) pp. 7-8.

[81] N. Ketelaer - G. de Leempt: *Flavius Vegetius Renatus: De re militari* Utrecht, 1473-74.

[82] G. Stewechius: *Vegetius: Epitoma rei militaris* Leiden, 1585, repr.: in: N. Schwebel (publ.): *Flavii Vegetii Renati comitis de Re Militari libri quinque* Strasburg, 1806.

[83] Vö. 30. lábjegyzettel.

[84] Schwebel (1806) pp. XII-XIII.

[85] Vö. a 7. lábjegyzettel.

[86] Schenk (1930) pp. 28-81, Lammert (1931) pp. 798-800, Neumann (1936) pp. 1-10.

[87] Neumann (1965) pp. 992-1020, Paschoud (1967) pp. 110-117. L. F. Stelten: *Epitoma rei militaris of Flavius Vegetius Renatus: A Critical Edition of Books I and II* PhD diss., St. Louis University, 1970. Goffart (1977) pp. 65-100, Sabbah (1980) pp. 131-155.

[88] Németh (et al.) (2001) p. 211. Az *epitoma* műfajáról bővebben: L. Bessone: *La storia epitomata: introduzione a Floro* «L'Erma» di. Bretschneider, Roma, 1996. Havas L.: *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója* Orbis litterarum - Világirodalmi sorozat 20., Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

[89] *„(...) az újoncok sorozásáról és kiképzéséről szóló könyvecském (...).”* (Veg. *Epit.* II. prol.)

[90] Veg. *Epit.* III. 9. A „címnélküliség” gyakori jelenségnek számított az ókorban, mivel papirusztekercsekre írtak, ezért a műveknek nem volt címlapjuk, és így címük sem. A korabeli könyvtárakról és könyvkiadási szokásokról bővebben: Grüll (1996) pp. 223-231.

[91] Veg. *Epit.* I. prol., 28; II. 18; III. prol., 26; IV. prol., 31.

[92] Ezúttal nem az a célom, hogy ebben a hosszan elnyúló vitában állást foglaljak. Inkább szerencsésebbnek találom a két oldal érveinek ismertetését.

[93] Veg. *Epit.* I. 20.

[94] Theodosius volt a császár a „Foglalat” születésekor: Milner (2001) pp. XXXVII-XLI, Lang (1885) p. VI, Mazzarino-Giannelli (1956) pp. 487-489, Barnes (1979) pp. 254-257, Sabbah (1980) pp. 131-155. III. Valentinianus volt a császár a „Foglalat” megírásakor: Seeck (1876) pp. 61-83, Várady (1961) pp. 279-282, Goffart (1989) pp. 49-68, Birley (1988) pp. 57-67, Gibbon (1836) III. 27. (125. jegyzet) Honorius melletti érvek: Giuffrida (1981) pp. 25-56.

[95] Ezt az elméletet egy magát soha meg nem nevező másolóra építették, akinek betoldása szerint: „*ad Valentinianum imperatorem*”, vagyis Valentinianus császárhoz, aki lehet II. vagy III. Valentinianus. Viszont mivel Vegetius szót sem ejtett Róma 410-es feldúlásáról, ezért e dátum előtt kellett írnia, és így csak II. Valentinianusra lehet gondolni. Goffart (1989) p. 49, Milner (2001) p. XXXVII.

[96] Veg. *Epit.* I. 20. Vegetius indokait fenntartásokkal kell kezelnünk. A korszak hadtörténelme sokkal összetettebb volt, és természetesen nem azért szorult háttérbe a gyalogság, mert a katonák lustaságból nem páncélozták magukat. A római gyalogság hanyatlásának egyik elsődleges oka az volt, hogy az évszázados gyalogsági taktika mondott csődöt a barbár népek nehéz- és könnyűlovas harcmodorával szemben.

[97] Veg. *Epit.* I. 28.

[98] Goffart (1989) pp. 60-62.

[99] Vö. a 27. lábjegyzettel.

[100] Veg. *Epit.* I. 3, 20; IV. 9, 31.

[101] Veg. *Epit.* I. 8.

[102] Goffart (1989) pp. 62-63.

[103] Giuffrida (1981) pp. 25-26, Bury (1923) p. 177.

[104] Milner (2001) p. XXXIX.

[105] Teuffel (1913-1920) III. p. 314. Ez egy régi, mára már elvetett elmélet, amely a Capitolium védelmének megerősítését Róma falainak újjáépítésével azonosította.

[106] Veg. *Epit.* IV. prol.

[107] Az időszak politikai és katonai eseményeiről bővebben: Ferrill (1988) pp. 86-132, Mitchell (2007) pp. 101-154.

[108] Honorius császár Vegetius kronológiájába sem illik bele. Goffart azt állítja, hogy Vegetius nem célzott volna „*hosszú békés*” időszakra Honorius uralkodása idején. Goffart (1989) p. 64. Milner a Honorius elleni érvelést még kiegészíti azzal is, hogy a „Foglalat” szerkesztettsége sem utal Honorius császárságára. Külön készült el a sok katasztrófát és pusztulást emlegető első könyv, majd ezt követték a második-negyedik könyvek, amelyek hangulata viszont korántsem olyan borús, mint az elsőé. Ha Honorius uralkodott volna a „Foglalat” megírásakor, akkor a többi könyv is tükrözné ennek a vészterhes periódusnak a hatásait. Milner (2001) pp. XXXIX-XL.

[109] Milner (2001) pp. XXXVIII-XXXIX, Giuffrida (1981) pp. 25-56. A gót hadjáratokról bővebben: Kulikowski (2007) pp. 100-143, Heather (2006) (nincs oldalszám megadva; 2. fejezet: Crisis: 4. War on the Danube).

[110] Milner (2001) p. XXXIX.
[111] Veg. *Epit.* I. 7.
[112] Jones (1964) I. p. 619.
[113] Veg. *Epit.* I. 11, Weismann (1981) pp. 27-28.
[114] Veg. *Epit.* IV. 31, Reddé (1986) pp. 659-660.
[115] Milner (2001) pp. XL-XLI.
[116] Veg. *Epit.* III. 11.
[117] Veg. *Epit.* IV. prol., 9, 26.
[118] Veg. *Epit.* III. 26.
[119] Amm. Marc. *Res. Gest.* XXXI. 3.
[120] Veg. *Epit.* IV. 31.
[121] Veg. *Epit.* IV. 35.
[122] Sabbah (1980) p. 145.
[123] Garsoïan (2003) pp. 63-72.
[124] Amm. Marc. *Res. Gest.* IXXX. 6. 15, Zos. *Hist. Nov.* IV. 16. 6, Rist (1996) pp. 989-994, Errington (1996) pp. 438-453.
[125] Veg. *Epit.* IV. prol.
[126] Goffart (1989) p. 58.
[127] Veg. *Epit.* I. 8.
[128] Plut. *Bioi Par.* Cato Maior
[129] Veg. *Epit.* II. 15.
[130] Astin (1978) p. 185, Gell. *Noct. Att.* VI. 3, 4, 10; XVI. 14; XVII. 6.
[131] Astin (1978) pp. 185-186.
[132] Gell. *Noct. Att.* VI. 4.
[133] Utalás Catóra: Veg. *Epit.* I. 8, 13-14; II. 3.
[134] Celsus életéről és munkáiról bővebben: Adamik (2002) pp. 83-84. T. Meyer-Steineg: *Von der Heilkunde der alten Römer: nach den Werke des Römers Cornelius Celsus* Voigtländers Quellenbücher, vol. 3, Leipzig, 1918. Benedek (1990) pp. 48-49. A Cato és Celsus közötti kapcsolatról bővebben: Marx (1915) pp. VII-VIII.
[135] Quint. *Orat.* III. 1. 19; 5. 3; IV. 1. 12; VII. 1. 10; 2. 47; 3. 35, 47; IX. 1. 18; X. 1. 23, 124; Plin. *Hist. Nat.* XIV. 32.
[136] Quint. *Orat.* XII. 11.
[137] Adamik (2002) p. 93.
[138] Az *Agrimensores* (*Rei agrariae auctores*) című gyűjtemény néhány földméréssel foglalkozó auktor kivonatait tartalmazza. F. Blume: *Über die Handschriften der Agrimensoren* Rheinisches Museum für Jurisprudenz, vol. 7. (1835), pp. 173-248, A földmérőkről bővebben: Gonzales (1997) pp. 203-208, Takács (2008) pp. 43-49, Takács (2009) pp. 159-167. Behrends (et al.): *Fontin, L'œuvre gromatique* OPOCE, Luxembourg, 1998. Ph. von Cranach: *Die opuscula agrimensorum veterum und die Enststehung der kaiserzeitlichen Limitationstheorie* Basel, 1996. Az *Agrimensores* gyűjteményből a *De agrorum qualitate* (A föld minőségéről) és a *De controversiis* (Az ellentmondásokról) című művek kivonatai köthetőek még Frontinushoz.

[139] A *Strategemata* bevezetője szerint először a *De scientia militari* készült el. (Front. *Strat.* prol.)

[140] Onos. *Strat.* VI. 8, Veg. *Epit.* III. 5. (katonai jeladások); Onos. *Strat.* VI. 9, Veg. *Epit.* III. 11. (csata előtti teendők); Onos. *Strat.* VII. 1-2, Veg. *Epit.* III. 6. (magaslatok elfoglalása); Onos. *Strat.* VII. 2, Veg. *Epit.* III. 2. (mocsarak elkerülése); Onos. *Strat.* XII. 1-2, Veg. *Epit.* III. 11, Front. *Strat.* II. 1. (étkezés csata előtt)

[141] A *Stratégikos*t ösztönözhette Xenophón: *A lovassági parancsnok feladatairól* című munkája. In: Németh Gy. (szerk.): Xenophón összes munkái II: Xenophón filozófiai és egyéb írásai, Osiris, Budapest, 2003.

[142] Vö. a 140. lábjegyzettel.

[143] Ail. Takt. *Takt.* prol., Peachin (2004) p. 93.

[144] Pontosítva: Veg. *Epit.* III. 9-22. részek (a hadvezér szerepe a csata előtt, a csata helyszínének megválasztása, a hadrend felállítása stb.) struktúrájukban hasonlítanak Front. *Strat.* II. 1-3. (a harc idejének, helyének megválasztása, hadrend felállítása) egyes részeihez. Schenk (1930) pp. 44-81, Campbell (1987) pp. 13-29.

[145] *SHA* Commodus Antoninus IV, Dio Cass. *Hist. Rom.* LXXII. 5.

[146] Veg. *Epit.* I. 8.

[147] Arrius Menander valószínűleg Severus Alexander idején élő jogász volt. Írt egy hadijoggal foglalkozó munkát, amelyből a *Digesta* őrzött meg néhány részletet. Aemilius Macer Menander kortársa lehetett. Öt jogi munkájáról tudunk. Ezek közül az egyik szintén a hadijogról szólt, amelyből hatvanöt kivonat került át a *Digestá*ba. Bővebben: Roby (2000) pp. CLXXXVII, CCIV-CCV. A római hadijogról bővebben: C. E. Brand: Roman Military Law University of Texas Press, 1968, repr.: 2011.

[148] *Digest.* IL. 16. 7, 12; L. 6. 6. A *Digesta* számos hadijogi vonatkozású pontját majd Giovanni da Legnano fogja felhasználni. Vö. a 697-700. lábjegyzetekkel.

[149] A mondat kissé homályos jelentéssel bír, viszont érthető, hogy Augustus mire gondolt. Tudjuk, hogy a római katonák a „hagyományos" feladatokon túl más tevékenységeket is folytattak: adót szedhettek, felügyelhették a közbiztonságot, kísérhették az ellátmányt, segédkeztek az infrastruktúra (utak, hidak, csatornák stb.) építésében, karbantartásában, tehát minden olyanban, amelyek a közérdeket szolgálták. Úgy tűnik, hogy a császár nem tűrte a katonák ilyesfajta kihasználását, még akkor sem, ha az az ő érdekében történt.

[150] Veg. *Epit.* I. 5, 9, 27; II. 4, 22.

[151] Veg. *Epit.* II. 19, *Digest.* IL. 16. 12. (a katonáknak megtiltják, hogy magánügyeiket intézzék)

[152] Ioh. Lyd. *Magist.* I. 9.

[153] Ioh. Lyd. *Magist.* I. 47.

[154] Milner (2001) p. XXV.

[155] Veg. *Epit.* I. 2. Ez az ún. „északi toposz", amely az egyik legnépszerűbb vegetiusi motívum volt a középkorban. A motívum Hippokratésztől ered (Hipp. *De aere, aquis et locis* 5, 12, 16, 23-24), amelyet Arisztotelész (Arist. *Pol.* VII. 7.), Poszeidóniosz (Pos. *Frag.* II. 72, fr. 71.) és Varro is átvett. Az utóbbitól merített Vitruvius (Vitr. *Arch.* VI. 1.) és Vegetius is. A motívum görög gyökereiről bővebben: Benedek (1990) pp. 19-46.

[156] Veg. *Epit.* I. 3.

[157] Veg. *Epit.* I. 6.

[158] Veg. *Epit.* I. 12.

[159] Veg. *Epit.* I. 14.

[160] Veg. *Epit.* I. 18.

[161] Veg. *Epit.* II. 4.

[162] Vegetius külön nem említi, de centuriánként 1-1 *signifer* (jelvényhordozó) és *optio* (segédtiszt) is szolgált. Az 1-2. ábrákon őket is feltüntettem, viszont a létszámba nem számoltam bele.

[163] Vegetius elszámolta a legio lovasságának létszámát. Helyesen: 132 + (9 x 66) = 726 és nem 730.

[164] Veg. *Epit.* II. 8.

[165] Veg. *Epit.* II. 8.

[166] Vegetius nem jól számolt: 400 + 400 + 150 + 150 + 100 = 1200, ami jóval túllépi az 1105 főt.

[167] 440 + 220 + 165 + 165 + 110 = 1100 + 5 centurio (*ordinarius*) (*primipilus, ducenarius* [*hastatus prior*], *hastatus posterior*, *triarius prior, centenarius*) = 1105 fő. Vö. a 162. lábjegyzettel.

[168] Veg. *Epit.* II. 7, 13.

[169] A 2-10. cohors egyikére levetítve a létszám: 32 *turmales* x 2 *turmae* = 64 *turmales* + 2 *decurio* = 66 fő. Az első cohors esetében: 64 *turmales* x 2 *turmae* = 128 *turmales* + 4 *decurio* = 132 fő.

[170] Veg. *Epit.* II. 15-17; III. 14-18.

[171] Veg. *Epit.* III. 14.

[172] Veg. *Epit.* II. 15.

[173] Polüb. *Hist.* VI. 22.

[174] Vö. a 358. lábjegyzettel.

[175] Veg. *Epit.* II. 15; III. 14.

[176] Veg. *Epit.* III. 16.

[177] Vö. a 869-870. lábjegyzetekkel, továbbá: Bastien (1988) p. 140.

[178] Veg. *Epit.* III. 1.

[179] Vö. a 171-175. lábjegyzetekkel.

[180] Veg. *Epit.* III. 17.

[181] Arr. *Takt.* 19.

[182] Tevék: Livius *Ab urb. cond.* XXXVII. 40. Elefántok: Plut. *Bioi Par.* Pyrrh. 16-17, Livius *Ab urb. cond.* XXXVII. 40, Sall. *Bell. Iug.* 49.

[183] Veg. *Epit.* III. 26.

[184] Veg. *Epit.* IV. 14.

[185] Vegetius költői megfogalmazása ellenére a szerkezet neve a *mus* (egér) szóból származott, amelyre formájában hasonlított. Vö. a 651., a 676. és a 807. lábjegyzettel.

[186] Veg. *Epit.* IV. 30.

[187] Visszautalások: a tengeri háború szabályainál megfogalmazott elrettentés politikája a harmadik fejezet bevezetőjének hasonló részével állítható párhuzamba (Veg. *Epit.* IV. 31, ill. III. prol.). A hadiflotta parancsnoki struktúrájának leírása (Veg. *Epit.* IV. 32, ill. II. 12.). A tengeri fegyvereket és hajítógépeket Vegetius a szárazföldi hadigépekről másolta (Veg. *Epit.* IV. 44, ill. I. 15, 20.). A már korábban említett ostromfegyverek („sarló", csáklya, vadszamár, skorpió, ostromtorony stb.) szintén átkerültek a tengeri hadviselésbe (Veg. *Epit.* IV. 17-19, ill. 44.).

[188] Veg. *Epit.* IV. 41.

[189] A Vegetius és Maurikiosz közötti párhuzam igen nehezen definiálható. A hadművészet eltérő jellege csak egy része, de nem kizárólagos magyarázója az okoknak. A legfőbb ellenérv filológiai: a kapcsolat csak akkor egyértelmű, ha a szövegszerű felhasználás megfogalmazásban és szóhasználatban egyezik. A filológiai bizonyítást korlátozza, hogy Maurikiosz görögül és nem latinul írt. Ugyan megjelent néhány vegetiusi aforizma, viszont nyomát sem találjuk a még akkor is aktuális vegetiusi motívumoknak, toposzoknak. A *Stratégikon*ban 24 mondat emlékeztet a vegetiusi szentenciákra. Közülük tizenhét Vegetius aforizmagyűjteményéből, „A hadviselés általános szabályai"-ból származik, míg a többit elszórva találjuk az első-harmadik könyvekben. A Maurikiosz által felhasznált vegetiusi szentenciákat elsőként Richardot gyűjtötte össze (Richardot (1998) pp. 139-142.): Maur. *Strat.* VIII. 2. 3-4, 6-11, 19-23, 26-28, 39, 60-61, 70, 81, 83, 86, 92. VI. (Bölcs) Leó bizánci császár több vegetiusi aforizmát is átvett Maurikiosztól és beépítette azokat *Taktika* című munkájába.

[190] Nyugaton az első, név szerint ismer író, aki Vegetiust idézte - közvetetten vagy közvetlenül - Sevillai Szent Izidor keresztény egyháztanító volt. Az *Etimologiae*, a jól ismert szófejtő magyarázatokkal teletűzdelt enciklopédia ugyan nem említi Vegetius nevét, viszont a *tiro* (Isid. *Etym.* IX. 3. 36. Veg. *Epit.* I. 5-6; II. 5.), a *legio* (Isid. *Etym.* IX. 3. 46. Veg. *Epit.* II. 1-2.), az *exercitus* (Isid. *Etym.* IX. 3. 58. Veg. *Epit.* II. 1.) és a *signum* (Isid. *Etym.* XVIII. 3. Veg. *Epit.* II. 22; III. 5.) szavak magyarázatához a „Foglalat" is hozzájárult.

[191] De ide vehetjük a marginálisan érintett Sevillai Szent Izidort és Alcuint is.

[192] Havas (2004) pp. XXVII-XXIX.

[193] Havas (2004) pp. X-XXIII.

[194] J. A Giles: *The Complete Works of Venerable Bede* 8 vols., in the original Latin, collated with the Manuscripts, and various printed editions, and accompanied by a new English translation of the Historical Works, and a

Life of the Author. London: Whittaker and Co., 1843. A *De temporum ratione* az V. kötetben olvasható.

[195] Blair (1990) p. 187.

[196] M. L. W. Laistner: *Beda Venerabilis: Expositio Actuum Apostolorum et Retractio* Medieval Academy of America, Cambridge, 1939.

[197] J. A Giles: *The Complete Works of Venerable Bede* 8 vols., (...). *A Historia ecclesiastica gentis Anglorum* a II. kötetben olvasható.

[198] Beda Venerabilis fontosabb munkáit már többször újrafordították, s ezeket részletes életrajzi és bibliográfiai adatokkal is ellátták. A legfrissebbek: D. H. Farmer - L. Sherley-Price: *Bede: Ecclesiastical History of the English People* Penguin Books, London, 1991. M. J. Swanton: *The Anglo-Saxon Chronicle* Routledge, New York, 1998. F. Wallis: *Bede: The Reckoning of Time* Liverpool University Press, Liverpool, 2004. Összefoglaló tanulmány Beda Venerabilis és Vegetius kapcsolatáról: Jones (1932) pp. 248-249. A vegetiusi hivatkozások rekonstruálásában Sherwood munkáját vettem alapul, amelyet a saját megjegyzéseimmel egészítettem ki: Sherwood (1980) pp. 69-75.

[199] Amb. *Hex.* V. 24.

[200] Beda Venerabilis *Temp. Rat.* XXVIII. (Veg. *Epit.* IV. 35.)

[201] Veg. *Epit.* IV. 35.

[202] Beda Venerabilis *Temp. Rat.* XXVIII. (Veg. *Epit.* IV. 36.)

[203] Beda Venerabilis *Temp. Rat.* XXIX. (Veg. *Epit.* IV. 42.)

[204] Veg. *Epit.* IV. 42.

[205] Veg. *Epit.* IV. 42.

[206] Beda Venerabilis *Retract. Act. Apost.* XXVIII. 13, 16. Sevillai Szent Izidor nem állított olyat, hogy a *scaphát* nádból fonták és bőrrel vonták be (Isid. *Etym.* XIX. 1. 18.).

[207] Veg. *Epit.* II. 25.

[208] Beda Venerabilis *Hist. Eccl.* I. 5.

[209] Veg. *Epit.* I. 24.

[210] Sherwood (1980) p. 75.

[211] Kronológiailag ide illik Alcuin vegetiusi hivatkozása is, amely viszont a mi szempontunkból nem jelentős, mivel mindössze csak egy levélrészlet árulkodik a köztük lévő kapcsolatról. Ez a néhány sor a „Foglalat" első könyvének bevezetőjéből származik, amelyben Vegetius a császárát magasztalta. Hasonló célból ezt a „magasztalást" vette át némileg átalakítva Alcuin is, mégpedig úgy, hogy párhuzamba állította egymással Octavianus Augustust és Nagy Károlyt. Bővebben: Sherwood (1980) pp. 76-77. A forrás elérhetősége: Alcuin: *De fide sanctae et individuae trinitatis III* (Epistola Nuncupatoria). In: Patrologia Latina (argumentum), MPL101 (volumen):

http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0735-0804__Alcuinus__-De_Fide_Sanctae_Et_Individuae_Trinitatis_Libri_Tres__MLT.pdf.html - 2013. máj. 1.

[212] A vegetiusi hivatkozások rekonstruálásában Sherwood munkáját vettem alapul, amelyet a saját megjegyzéseimmel egészítettem ki: Sherwood (1980) pp. 80-111.

[213] Sedulius Scottus életéről bővebben: Dyson (2010) pp. 15-17.

[214] R. W. Dyson: *Sedulius Scottus: De Rectoribus Christianis (On Christian Rulers)* Boydell Press, Woodbridge, 2010.

[215] Sedulius Scottus: *Hartgarius Episcopus ad Eberhardum* In: Monumenta Germaniae Historica (1880) III. pp. 212-213. Richardot (1998) p. 44, Sherwood (1980) pp. 80-81.

[216] Sedulius Scottus: *Collectanea* In: J. Klein: *Ueber eine Handschrift des Nicolaus von Cues, nebst ungedruckten Fragmenten Ciceronischer Reden* Weidmann, Berlin, 1866.

[217] Sedulius Scottus munkáiról egy alapos tanulmány: Springer (1995) pp. 1-217.

[218] Sedulius Scottus: *Hartgarius Episcopus ad Eberhardum* In: Monumenta Germaniae Historica (1880) III. pp. 212-213.

[219] Noha a címnek nem sok köze van a vershez, azonban egy másik forrásból tudjuk, hogy az említett kódex Eberhardnak készült: Dümmler (1861) pp. 167-188.

[220] Veg. *Epit.* II. 25.

[221] Veg. *Epit.* IV. 14.

[222] Veg. *Epit.* III. 24.

[223] Veg. *Epit.* III. 24.

[224] Vö. a 211. lábjegyzettel.

[225] Sherwood (1980) pp. 82-83.

[226] Az utolsó sor a legjobb bizonyíték arra, hogy Scottus praktikus javaslatokkal kívánta ellátni Eberhardot, és ehhez Vegetius felhasználása tűnt a legjobb megoldásnak. Eberhard a 840-es években folyamatosan harcolt az Itáliai-félszigetet fosztogató szaracénokkal. Friuli hercegeként az ő feladata volt az ellenállás megszervezése. A szaracénokkal vívott háború végül Eberhard győzelmével ért véget 851-ben. Eberhard művelt nemesember volt, írt és olvasott, így nem okozhatott neki problémát a „Foglalat" elolvasása. Eberhard életéről és végrendeletéről bővebben: La Rocca-Provero (2000) pp. 225-280.

[227] Sherwood (1980) p. 83.

[228] *Everardus comes Foroiuliensis = Frianl. 837* In: Becker (1885) p. 29.

[229] Richardot (1998) p. 45, Sherwood (1980) p. 84.

[230] Ez a *Gesta Berengarii Imperatoris*, amely 874-től 915-ig beszéli el Berengár életét, és a hagyomány úgy tartja, hogy ő maga írta. Kiadása: E. Dümmler: *Gesta Berengarii imperatoris* Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1871.

[231] Salamon (1876) pp. 826-847. Bővebben: Gombos F. A.: *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása 898-904* Budapest, 1928, repr.: Attraktor, 2003.

[232] A florilegium műfajáról bővebben: Mantello-Rigg (1996) pp. 708-717.

[233] A *Collectanea* további kézirataíról bővebben: Shrader (1976) p. 32. A kódex anyagát Joseph Klein dolgozta fel 1866-ban, és még nem tudta, hogy a kódex jó néhány kivonata Scottushoz köthető. Én ezt a kiadást használtam fel a források elemzéséhez: Klein (1866) pp. 39-40. Külön jelzem, hogyha valamelyik kivonat más kiadásból is elérhető. A kódexről bővebben: http://www.tertullian.org/manuscripts_apologeticum/bernkastel_cusanus_42.htm - 2013. máj. 1.

[234] Sherwood (1980) p. 86.

[235] Mommsen (1878) pp. 298-301.

[236] Traube (1892) pp. 364-372.

[237] Mommsen (1878) pp. 298-299, Dyson (2010) p. 16.

[238] Sedulius Scottus szövegeinek értelmezéséről bővebben: Hellmann (1906) pp. 107-117.

[239] Klein is így vette át, viszont a könnyebb érthetőség kedvéért Sherwood számozását és magyarázatait követtem, amelyeket a sajátjaimmal egészítettem ki: Sherwood (1980) pp. 87-106. Vö. a 233. lábjegyzettel.

[240] Veg. *Epit.* I. 8.

[241] További elérhetőség: Hellmann (1906) p. 111.

[242] Veg. *Epit.* I. 13.

[243] Sherwood (1980) p. 88.

[244] Veg. *Epit.* I. 1.

[245] Sherwood (1980) pp. 88-89.

[246] Veg. *Epit.* I. 19.

[247] Sherwood (1980) p. 89.

[248] Veg. *Epit.* II. prol.

[249] Veg. *Epit.* II. 14.

[250] Sherwood (1980) pp. 90-91.

[251] Veg. *Epit.* III. prol.

[252] Sherwood (1980) p. 92.

[253] Veg. *Epit.* III. 3.

[254] Vegetius mindkét elvre javaslatot tett: *„Hadművelet idején mindig az egyik legerősebb fegyver, hogy magunknak legyen elegendő élelmünk, az ellenséget pedig a szükség szorongassa.”* (Veg. *Epit.* III. 3.) Sherwood (1980) p. 93.

[255] Veg. *Epit.* III. 3.

[256] Sherwood (1980) pp. 93-94.

[257] Sherwood (1980) p. 94.

[258] Veg. *Epit.* III. 6.

[259] Veg. *Epit.* III. 6.

[260] További elérhetőség: Hellmann (1906) p. 112.

[261] Veg. *Epit.* III. 6.

[262] Veg. *Epit.* III. 10.

[263] Veg. *Epit.* III. 18.
[264] Veg. *Epit.* III. 18.
[265] Sherwood (1980) p. 97.
[266] További elérhetőség: Meyers (1986) p. 173.
[267] Veg. *Epit.* III. 24. Lang nem talált olyan kéziratot, amelyen ezek a módosulások szerepelnének, ezért vagy Scottus vagy egy másoló írta el.
[268] Sherwood (1980) pp. 98-99.
[269] Veg. *Epit.* III. 25.
[270] Sherwood (1980) p. 100.
[271] Sherwood (1980) p. 100. További elérhetőség: Hellmann (1906) p. 39.
[272] Veg. *Epit.* III. 26.
[273] Veg. *Epit.* III. 26.
[274] Veg. *Epit.* III. 26.
[275] Plut. *Bioi Par.* Num. Pomp, Sherwood (1980) p. 101. A mondat lehetséges eredete: „*Numa dictus est ἀπὸ τῶν νόμων inventione et constitutione legis, nam proprium nomen Pompilius habuit. hic etiam canus fuit a prima aetate, (...).*" (Servius *Comm. ad Aen.*, VI. 808.)
[276] Bővebben: Carlyle-Carlyle (1930) pp. 240-252.
[277] Veg. *Epit.* IV. 2.
[278] Sherwood (1980) pp. 103-104. Az Edictum Pistensé-ről (Pistres-i ediktum) és az erődítési programról bővebben: Coupland (1991) pp. 1-12, Gillmor (1988) pp. 79-109.
[279] Veg. *Epit.* IV. 7.
[280] Sherwood (1980) p. 104.
[281] Veg. *Epit.* IV. 14.
[282] Sherwood (1980) p. 105.
[283] További elérhetőség: Hellmann (1906) p. 74.
[284] Veg. *Epit.* IV. 38.
[285] Sed. *Rect. Christ.* XVI.
[286] A dátum és címzett személye vitatott. Ha a címzett II. (Kopasz) Károly nyugati frank király (843-877) és császár (875-877) volt, akkor nem sokkal 843 után írta Scottus a *De rectoribus Christianist*. Ha II. Lothár, akkor 855 után. Bővebben: Hellmann (1906) p. 5, Dyson (2010) p. 19.
[287] Hellmann (1906) pp. 1-5.
[288] Sed. *Rect. Christ.* VI, Sherwood (1980) p. 107.
[289] Sed. *Rect. Christ.* VI. (Veg. *Epit.* III. 26.)
[290] Sherwood (1980) p. 108.
[291] Sed. *Rect. Christ.* XVI.
[292] Sed. *Rect. Christ.* XVI.
[293] Sherwood (1980) p. 109.
[294] Sherwood arra a következtetésre jutott, hogy tizenegy idézet (1, 5, 6, 7, 10, 13, 14, 17, 18, 19, 22) volt katonai jellegű, amelyből ténylegesen csak négy (6, 13, 14, 19) járhatott gyakorlati haszonnal. Sherwood következtetéseit azért

sem árt újragondolni, mivel ő nem vizsgálta az idézetek államelméleti vonatkozásait. Sherwood (1980) p. 110.

[295] Sed. *Rect. Christ.* XV.

[296] Hrabanus Maurus életéről bővebben: http://www.ccel.org/ccel/schaff/hcc4.i.xiv.xxvi.html - 2013. máj. 1.

[297] Prohászka (2008) p. 39.

[298] Hrab. *Tract. de anima* prol.

[299] Dümmler (1872) p. 451, White (1962) pp. 149-150.

[300] Hrab. *Tract. de anima* prol., Riché (1979) p. 302.

[301] Az elemzésbe Sherwood magyarázatait is beépítettem. Sherwood (1980) pp. 116-129.

[302] Hrab. *Proc.* I. (Veg. *Epit.* I. 1.)

[303] Hrab. *Proc.* prol., I.

[304] A Meroving-kori közszabadoknak joguk és kötelességük volt a katonáskodás. Állandó haderő azonban nem volt, és csak a hadjáratok idejére szólították fegyverbe a hadrafogható elemeket. A haderő összetételében először a 6. század végén történt komolyabb változás, amikor is a Meroving királyok bevezették a hadbaszállási kötelezettséget. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a király hívó szavára egy grófság összes fegyverforgató szabadját besorozták, így sokkal nagyobb sereget lehetett mobilizálni. Viszont a hatékonyságot ez nem növelte, hiszen a legalsó, főleg földművelésből élő néprétegeknek (*inferiores, pauperes*) kellett fegyvert fogni, akik nem tudtak vagy nem is akartak harcolni. Bővebben: Bachrach (1972) pp. 65-73. Greg. *Hist. Fr.* VI. 31; IV. 38; VII. 35; VIII. 24, 45; IX. 31. Egy másik nézet szerint többségük jól felszerelt, a katonáskodásra fogékony elemekből tevődött össze, akik nem egy szedett-vetett milícia benyomását keltették. Nelson (1998) pp. 93-95. A „henye Merovingok" idejére a megerősödött *maior domus*ok már egyre ritkábban nyúltak a sorozás lehetőségéhez. Helyettük inkább saját kíséretükre (*pueri*), megbízható és képzett, lovasított zsoldosaikra támaszkodtak. Ez az új tendencia főleg Austrasiára, Neustriára és Burgundiára volt jellemző. A frank hadszervezetben a 8-9. század fordulóján következett be fontos fordulat. Nagy Károly folytonos hadjáratai magukkal vonták a hadkötelezettség átalakítását. 807-ben legalább három, 808-ban már legalább négy telek birtoklásához kötötték egy-egy gyalogos katona kiállítását, egy lovasét pedig tíz-tizenegy telek jövedelméből kellett fedezni. Orosz (et al.) (1999) p. 159. Egy telek kb. 10-12 hektárnak felt meg.

[305] Hrab. *Proc.* II. (Veg. *Epit.* I. 2.)

[306] Sherwood (1980) pp. 116-117.

[307] Hrab. *Proc.* III.

[308] Egy lovag fia arra volt hivatott, hogy a *militia saecularis* szellemében kapjon kiképzést egy másik lovag felügyelete alatt, aki általában a család rokona vagy jó barátja volt. A legnagyobb megtiszteltetésnek az számított, ha az ifjú a királyi udvarba került. A tanulóévek alatt kiképezték a fegyverforga-

tás tudományára, lovaglásra és az udvari etikettre. Verbruggen (1997) pp. 27-28.

[309] Hrab. *Proc.* III. Sherwood kiemelése. Sherwood (1980) p. 117.

[310] Vö. a 323. lábjegyzettel.

[311] Hrab. *Proc.* IV.

[312] Hrab. *Proc.* IV. (Veg. *Epit.* I. 5-7.)

[313] Hrab. *Proc.* IV. (Veg. *Epit.* I. 7.)

[314] Sherwood (1980) pp. 117-118.

[315] Hrab. *Proc.* V.

[316] Hrab. *Proc.* XIII.

[317] Hrab. *Proc.* V. (Veg. *Epit.* I. 9.), Sherwood (1980) p. 120.

[318] Hrab. *Proc.* VI. (Veg. *Epit.* I. 10.)

[319] Sherwood (1980) pp. 120-121.

[320] Dümmler kiadványában hiba csúszott a caputok számozásába. A VI. caput az úszás megtanításáról szól, viszont a következő caputot szintén VI-nak jelöli VII. helyett. Innentől kezdve a számozás a XIV. (valójában XV.) caputig elcsúszott. Én a hibás számozást vettem át, viszont a könnyebb tájékozódás kedvéért a második VI. caput esetében a (var.) jelölést használtam.

[321] *gladius* (Hrab. *Proc.* VI.), *scutum* (Hrab. *Proc.* VI. (var.)), *hasta* (*iacula*) (Hrab. *Proc.* VIII.), *funda* (Hrab. *Proc.* X, XIII.)

[322] Hrab. *Proc.* VI. (Veg. *Epit.* I. 11.)

[323] A rómaiak átlagmagassága 162-171 cm közé tehető. Bisel (1986) pp. 11-23, Angel (1968) p. 264. A római katonák testmagasságára vonatkozó források: Apul. *Met.* IX. 39, Tac. *Hist.* IV. 1, *Cod. Theod.* VII. 13. 3 [367].

[324] Hrab. *Proc.* VI. (var.) (Veg. *Epit.* 11.) Noha egy frank harcost a birtokok jövedelméből szereltek fel, mégis ez az utóbbi mondat azt sejteti, hogy a közönséges pajzs talán állami felügyelet alatt készült standard súllyal és mérettel. A források szűkössége miatt azonban elég nehéz bebizonyítani, hogy a fegyverek beszerzésében létezett-e valamiféle állami felügyelet. Bachrach szerint a fegyverek beszerezése, készítése a klerikusok kötelezettsége volt, noha léteztek csakis a király szolgálatában álló műhelyek is, amelyek inkább az uralkodó személyes hűbéreseit szerelték fel. Bővebben: Bachrach (2001) pp. 91-93.

[325] Mindenhol a *scutum* szót használta: Veg. *Epit.* I. 4, 11, 20; II. 15-16.

[326] A római scutumról bővebben: MacDowall-Embleton (1994) pp. 14-16. H. R. Robinson: *The Armour of Imperial Rome* Arms and Armour Press, London-New York, 1975. A. Nabbefeld: *Roman Shields* Studies on Archaeological Finds and Iconographic Evidence from the End of Republic to the Late Empire, Cologne, 2008.

[327] Robinson (1975) pp. 196-199. De a domborművek ábrázolásáról hallhatott a számtalan követtől, akik megfordultak a Karoling udvarban (például a pápai követek Traianus-oszlopáról, az angol követek a Hadrianus falról). Bachrach (2001) pp. 91-92.

[328] Livius a római pajzsról: Livius *Ab urb. cond.* XXXVIII. 17. A mainzi Livius-kötetről bővebben: Reynolds (1983) pp. 208–213. A Vergilius Vaticanus kéziratról (*Vatican, Biblioteca Apostolica, Codex Vaticanus Latinus 3225, fol. 73*[v]) bővebben: Nicolle (1996) I. 40-es kép.

[329] III. Pipin tette át a márciusi mezők hagyományát május hónapra. Verbruggen (1997) p. 22, Bachrach (1974) pp. 78–85.

[330] Hrab. *Proc.* VI. (var.)

[331] Jean de Meun, Vegetius egyik 13. századi fordítója is életre keltette ezeket a mozdulatokat egy középkori lovag segítségével. A rajzot és a fordítást ma a British Museum őrzi. Meyrick (1824) I. p. 167. Bővebben a középkori kiképzéskor használt fegyverekről: White (1962) pp. 31–32.

[332] Veg. *Epit.* I. 11.

[333] Hrab. *Proc.* VII. (Veg. *Epit.* I. 12.)

[334] Hrab. *Proc.* VII.

[335] Hrab. *Proc.* XIII.

[336] Hrab. *Rer. nat.* XX. 6.

[337] Pâerin-Feffer (1987) I. pp. 93, 109, Greg. *Hist. Fr.* IV. 51.

[338] Greg. *Hist. Fr.* IV. 51. A *scramasax*ról és barbár kardokról bővebben: DeVries-Smith (2007) p. 132, DeVries (2003) pp. 20–25.

[339] A római és barbár kardokról részletesebben: Wilcox-Embleton (1982) pp. 7–16, DeVries (2003) pp. 20–25, Rogers (2010) III. pp. 432–435. Egységes Meroving/Karoling stratégiáról nem beszélhetünk. Néhány nyíltmezei összecsapás kivételével (554 Casilinum, 687 Tertry, 732 Poitiers) a hadjáratok csúcspontja általában egy-egy erődített település ostromában merült ki (480 Párizs, 533 Rimini, 733 Avignon). A taktika sem volt annyira kifinomult, mint a római, és csatáról csatára változhatott. Casilinumnál a „disznófő" formációt vették fel a frankok, Poitiers-nél pedig phalanxszerűen tömörültek össze. Nicolle (2008) pp. 64–65, Anon. *Cont. Hisp.* 754, 145.

[340] Hrab. *Proc.* VIII. (Veg. *Epit.* I. 14.)

[341] Hrab. *Proc.* VIII. (Veg. *Epit.* I. 14.)

[342] Ekkehard *Walth.* 181–186. sorok.

[343] Hrab. *Proc.* VIII. (Veg. *Epit.* I. 14.)

[344] Myrina-i Agathias 6. századi görög író azt állítja, hogy a frank gyalogosok gyakran harcoltak hajítódárdával (*angon*) is, amely a római pilum egyik változata lehetett: *„Az angon egy dárda, amely vagy nagyon hosszú, vagy nagyon rövid volt; ha szükséges, el lehetett dobni, de kézitusában is lehetett alkalmazni. A fagerely nagy részét vassal fedték be, és csak a vége látszott ki. A dárda hegye alatt, ahol a fa a vasfoglalattal találkozott, néhány csúcs állt ki, amelyeket kampószerűen meggörbítettek. A harc folyamán a frankok eldobták a hajítódárdát, és ha az eltalálta az ellenséget, úgy beleakadt, hogy sem az áldozat, sem más nem tudta kihúzni."* (Agath. *Hist.* II. 5.) A késő római és barbár hajítódárdákról bővebben: M. J. Swanton: *The Spearheads of the Anglo-Saxon Settlements* Royal Archaeological Institute,

London, 1973. Tours-i Szent Gergely is többször utalt dárdahasználatra, annak ellenére, hogy az *angont* nem említette. Greg. *Hist. Fr.* III. 14; IV. 30; V. 25, 32; VII. 29; IX. 10.

[345] Hrab. *Proc.* IX. (Veg. *Epit.* I. 15.)

[346] Hrab. *Proc.* IX. (Veg. *Epit.* I. 15.)

[347] Hrab. *Proc.* XIII.

[348] DeVries szerint a Karoling hadsereg íjászai D-alakú hosszúíjat és ún. „török íj"-at használtak. A hosszúíj átlagos hossza 2,3 m, vastagsága 10 cm, a „török íj" rövidebb, kb. 1,7 m hosszú kompozit íj volt. DeVries (2003) p. 36, Rogers (2010) III. pp. 441-442.

[349] Veg. *Epit.* I. 15.

[350] *Cap. reg. Fr.* I. 75. Vö. a 371. lábjegyzettel.

[351] Veg. *Epit.* I. 16.

[352] 1Sam. 17: 31-54, Hrab. *Proc.* X.

[353] Hrab. *Proc.* X.

[354] Harrison (2006) „The Sling" című fejezet.

[355] R. D. Smith azt állítja, hogy egészen a késő középkorig használtak parittyát. Rogers (2010) III. p. 441.

[356] A 9. század elejéről hallunk egy *fundibulum* nevű szerkezetről (*Cap. Reg. Fr.* I. 77. 10.). Mivel leírást nem kapunk róla, ezért csak a szóösszetétel alapján (kb. „parittyagép") gondoljuk, hogy valamilyen kővető lehetett. A Karoling könnyű- és nehézgépekről részletesebben: Bachrach (2001) pp. 103-111.

[357] Hrab. *Proc.* XIII. (Veg. *Epit.* II. 23.)

[358] Hrab. *Proc.* XI. A *mattiobarbulus* jelentése kb. „szakállas roncsoló". Hahn (1963) p. 908. Latinul *plumbatae* (kb. ólmos dobónyilak). A *De rebus bellicis* szerzője is nyílhoz hasonlítja, amelynek tengelyére ólom volt felfogatva, és *plumbata tribolatá*nak (kb. ólmos dobónyíl, hármas dobótüskével) hívta (Anon. *Reb. bell.* 10.). A „szakállas parittyáról" bővebben: Völling (1991) pp. 287-98.

[359] DeVries (2003) p. 7.

[360] Veg. *Epit.* I. 17.

[361] Hrab. *Proc.* XI.

[362] Maur. *Strat.* XI. 3.

[363] Hrab. *Proc.* IV.

[364] Hrab. *Proc.* XII. (Veg. *Epit.* I. 18.)

[365] Hrab. *Proc.* XII. (Veg. *Epit.* I. 18.)

[366] Hrab. *Proc.* XII.

[367] Hrab. *Proc.* XII. A római lovas kiképzéséről bővebben: Hyland (1990) pp. 101-121.

[368] Bachrach (2001) pp. 122-123.

[369] Hrab. *Proc.* XII. A felszállás legvalószínűbb módja az volt, hogy a lovas a pikájára támaszkodva ült be a nyeregbe.

[370] Nicolle szerint sok kora Karoling lovas eredetileg lovasított gyalogos lehetett, a nemes ifjak pedig lovas- és gyalogoskiképzést is kaptak. Nicolle (2003) pp. 8–9, különösen p. 15. További utalás: Bachrach (2001) p. 87, Halsall (2007) pp. 181–188.

[371] Nagy Károly Fulrad apáthoz írott levelében a lovas fegyverzetéről a következőket írta: „*Katonailag jól légy ellátva; vagyis fegyverekkel és más hadieszközökkel, szerszámokkal, élelmiszerekkel és ruhával. Minden egyes lovasnak pajzzsal, lándzsával, karddal, tőrrel, íjjal és nyilakkal kell rendelkeznie.*" In: Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio II, Capitularia regum Francorum I. 75. (168. oldal)

[372] Hrab. *Proc.* XIV. (Veg. *Epit.* II. 24.), Duggan (2000) p. 65.

[373] Hrab. *Proc.* XIV.

[374] Bachrach töredékesnek tartja a művet, viszont nem magyarázza meg, hogy miért. Bachrach (2001) pp. 86, 99, 123.

[375] Lang (1885) pp. X–XIII.

[376] Mivel Maurikiosz kelet-római császár is ismerte Vegetiust, ezért a fenti megállapítás inkább úgy helyes, hogy Sevillai Szent Izidor volt az első nyugaton, aki felhasználta Vegetius javaslatait. A két hivatkozás egyidőben keletkezett.

[377] A királytükör műfajáról bővebben: Havas (2012) pp. 65–89. H. H. Anton: *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit* Bonner historische Forschungen 32, Bonn, 1968. H. H. Anton: *Fürstenspiegel der frühen und hohen Mittelalters* Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe 45, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2006.

[378] Természetesen nem John of Salisbury volt az egyetlen, aki ebben az időszakban Vegetiustól merített. A „Foglalat" első hosszabb kivonatát Beauvais-i Vince (Vincentius Bellovacensis) francia domonkos rendi szerzetes hagyta ránk a *Speculum Maius*ban. A hadtudomány (*scientia militari*), amely gyakorlatilag Vegetius „Foglalat"-ának kivonata, a *Speculum doctrinale* XII. könyvének 38–89. caputjaiban, a fegyverzetek és a színházak között kapott helyet. Ez a néhány oldalas szakasz remekül bizonyítja, hogy Beauvais-i Vince a római korból eredeztette, és Vegetius révén kívánta a tudományok sorába emelni a hadművészetet, mint a többi tudománnyal egyenrangú diszciplínát. Vincentius Bellovacensis: *Speculum doctrinale Vincentii beluacensis fratris ordinis praedicatorum incipit* Straßburg, ca. 1477.

[379] Ezt a típusú felosztást Sherwoodtól vettem át: Sherwood (1980) p. 211.

[380] Salisb. *Met.* I. 5; II. 10.

[381] Salisb. *Pol.* I. prol. C. C. I. Webb: *Ioannis Saresberiensis episcopi Carnotensis Policratici sive De nugis curialium et vestigiis philosophorum libri VIII* 2 vols., Oxonii E Typographeo Clarendoniano, 1909. Magyar tanulmány Florus és John of Salisbury kapcsolatáról: Havas (1998, Acta antiqua) pp. 315–320.

[382] Vö. az 55. lábjegyzettel.

[383] Bővebben: Somfai (1999) pp. 22-23.

[384] Somfai (1999) p. 24.

[385] Somfai (1999) p. 24.

[386] Salisb. *Pol.* I. prol.

[387] Az alfejezetet Sherwood munkája alapján állítottam össze, és az ő magyarázatait követtem a saját megállapításaimmal kiegészítve. Sherwood (1980) pp. 165-179. A John of Salisbury és Vegetius közötti kapcsolatokat Allmand legfrissebb munkája is vizsgálja: Allmand (2011) pp. 84-91.

[388] Ez vergiliusi idézet, amelyet nem közölt Vegetius: Verg. *Georg.* I. 434-435.

[389] Salisb. *Pol.* II. 2. (Veg. *Epit.* IV. 41.)

[390] 5Móz. 17: 14-20.

[391] A *Policraticus* egyik központi gondolata a szervanalógia, amely egyfelől Salisbury értekezésének keretét adja és gondolkodását meghatározza (*corpus mysticum*). A szervanalógia szerint az emberi test különböző részeit állítja párhuzamba az államtest részeivel a fejtől a lábakig, s az egészségesen működő testrészekhez rendeli negatív ellenpárjukat. *„A fejedelem az államban a fej helyét tölti be, egyedül Istennek van alávetve, és azoknak, akik Őt képviselik a földön, ahogyan az emberi testben is a lélek élteti és irányítja a fejet. A szív helyét a szenátus tölti be, amelytől minden jó és rossz tevékenység kezdeményezése kiindul. A szem, a fül és a nyelv tiszte a bírákat és a provinciák elöljáróit illeti. A hivatalnokok és a katonák felelnek meg a kezeknek. Azok, akik állandóan a fejedelem körül szolgálnak, az oldalakhoz hasonlóak. A gazdasági tisztviselők és a felügyelők (...) a gyomor és a belső szervek hasonmásai. Ezek, ha mérhetetlen mohóságukban megtelnek, és tartalmuk tartósan bennük reked, számtalan és gyógyíthatatlan betegséget okoznak, mígnem az ő hibájukból az egész testet romlás fenyegeti. Az örökké földhöz tapadt lábaknak a földművesek felelnek meg, akiknek annyival szükségesebb a fej előrelátása, amennyivel több sérülés éri őket a test szolgálatában a földön járva, és jogosan illeti meg a védőborítás őket, akik az egész test súlyát felemelik, tartják és mozgatják. (...)*" (Somfai A. ford.) A szervanalógia forrásául Pseudo-Plutarkhosz *Institutio Traiani* című művét jelöli meg, bár a részleteket görög és római források révén dolgozta ki. Salisb. *Pol.* V. 2, Somfai (1999) pp. 28-29, 103-104, Sherwood (1980) p. 163. Az *Institutio Traiani* egy Traianushoz címzett levél volt, amelyben az író, Plutarkhosz instituciókat intézett az uralkodóhoz. Noha kronológiailag az átfedés kétségtelen (Plutarkhosz és Traianus kortársak voltak), a levél ókori nyomát nem találjuk és hirtelen John of Salisburynél bukkant fel. John of Salisburyről és az *Institutio Traiani*ról általában: Canning (2002) p. 164, Havas (1985) pp. 111-121, Struve (1984) pp. 303-317, Liebeschütz (1943) pp. 33-39. Az *Institutio Traiani* kiadása: Bernardakis (1896) pp. 183-193.

[392] Salisb. *Pol.* VI. 2, Somfai (1999) p. 179. (Veg. *Epit.* I. prol.)

[393] Salisb. *Pol.* VI. 2. (Veg. *Epit.* I. 1.), Sherwood (1980) p. 167.

[394] Salisb. *Pol.* VI. 2. (Veg. *Epit.* I. 1.)

[395] Somfai a fordításában „harci ék"-et írt, amely viszont katonai kontextusban megtévesztő lehet. Jobbnak láttam az „*in acie et praeliis euenire*" kifejezésben a „hadrend" szót használni.

[396] Salisb. *Pol.* VI. 2, Somfai (1999) pp. 179-180. (Veg. *Epit.* I. 1.)

[397] Salisb. *Pol.* VI. 2, Somfai (1999) p. 180. (Veg. *Epit.* I. 3.)

[398] Salisb. *Pol.* VI. 2, Somfai (1999) p. 180. (Veg. *Epit.* I. 7.), Sherwood (1980) p. 168.

[399] Bír. 7: 2-8.

[400] Persius Flaccus római költő sora (Pers. Flacc. *Sat.* I. 73-75.)

[401] Salisb. *Pol.* VI. 2, Somfai (1999) p. 180. (Veg. *Epit.* I. 3.), Sherwood (1980) p. 168.

[402] Sherwood (1980) p. 169. Salisburyt motiválhatta Plautus: *A hetvenkedő katona* című vígjátéka is. Bővebben: Woolf (1980) pp. 27-28.

[403] Salisb. *Pol.* VI. 3, Sherwood (1980) p. 169.

[404] Sherwood (1980) p. 169.

[405] Salisb. *Pol.* VI. 4. (Veg. *Epit.* I. 9, 10, 12, 14, 16.)

[406] Sherwood (1980) p. 170.

[407] Hor. *Epist.* I. 2, 69-70.

[408] Salisb. *Pol.* VI. 4. (Veg. *Epit.* I. 4.)

[409] Salisb. *Pol.* VI. 4. (Veg. *Epit.* I. 6.)

[410] Stat. *Thebais* I. 416-417. (Veg. *Epit.* I. 5.) A alacsony termettel kapcsolatos motívum kibontása némi komplexust sejtet írónk termetével kapcsolatban (Salisbury beceneve „Johannes Parvus" - „Kicsi John" volt). Sherwood (1980) p. 170.

[411] Salisb. *Pol.* VI. 4. (Veg. *Epit.* I. 9.) Ez eredetileg egy sallustiusi történet: (Sall. *Hist. frag.* II. 19.) A szóhasználatból arra következtethetünk, hogy Salisbury Vegetiustól kölcsönzött, és nem volt hozzáférése Sallustius *Historiae* című művéhez, amely akkorra már elveszhetett, s csak florilegiumokból lehetett ismerni részleteket.

[412] Salisb. *Pol.* VI. 4. „*Hol mintegy a fejet vagy arcot célozta, hol oldalvást fenyegette; közben igyekezett a térdeket vagy a lábszárakat elvágni; hátrált, nekirohant, ráugrott, mint egy valóságos ellenségre, és így a karón kipróbált minden mozzanatot, a harc minden válfaját. Az ilyen előgyakorlatban vigyáztak arra, hogy az újonc úgy igyekezzék sebet osztani, hogy közben ő maga sehol se tegye ki magát csapásnak.*" (Veg. *Epit.* I. 11.)

[413] Sherwood (1980) p. 171.

[414] Salisb. *Pol.* VI. 4. (Veg. *Epit.* I. 10.), Sherwood (1980) p. 171.

[415] Salisb. *Pol.* VI. 4. (Veg. *Epit.* I. 14.)

[416] Salisb. *Pol.* VI. 4. „*Nagy gondot fordítottak arra, hogy ne csak jobb, hanem bal felől is megtanulják a fel- és leugrást, úgy is, hogy kivont kar-*

dot vagy lándzsát tartanak a kezükben. Ez állandó előgyakorlat volt, mert a harc forgatagában is tüstént lóra tudnak szállni azok, akik ezt békében ilyen alaposan begyakorolták." (Veg. *Epit.* I. 18.), Sherwood (1980) pp. 171-172.

417 Salisb. *Pol.* VI. 5. (Veg. *Epit.* I. 7-8.)

418 Veg. *Epit.* I. 28, Sherwood (1980) p. 174.

419 Salisb. *Pol.* VI. 5. (Veg. *Epit.* I. 8.)

420 Salisb. *Pol.* VI. 5, Sherwood (1980) p. 175.

421 Salisb. *Pol.* VI. 6, Somfai (1999) p. 182. „*Ezt a szokást azonban megszüntette a hosszú, biztonságos időszakkal járó nemtörődömség. De ki is lenne az, aki tanítani tudná azt, amit maga nem tanult meg?*" (Veg. *Epit.* I. 8, továbbá átv. I. 20.)

422 Sherwood (1980) pp. 172-173.

423 *Cod. Theod.* XII. 50. 3.

424 Front. *Strat.* IV. 1. 4, Salisb. *Pol.* VI. 7, Somfai (1999) pp. 184-185. Salisbury kiegészítése jól tükrözi egy római törvény és szokás továbbélését.

425 Salisb. *Pol.* VI. 7, Somfai (1999) p. 185. (Veg. *Epit.* II. 5.)

426 Sherwood (1980) pp. 175-176.

427 Sherwood (1980) pp. 176-178.

428 Sherwood (1980) p. 176.

429 Salisb. *Pol.* VI. 19.

430 Veg. *Epit.* I. 13.

431 Salisb. *Pol.* VI. 19. (Veg. *Epit.* III. prol.)

432 Salisb. *Pol.* VI. 19. A mondat első fele a bevezető legelejéről származik: „*A régi évkönyvek elmondják, hogy a makedónok előtt az athéniak és spártaiak voltak uralkodó helyzetben.*" (Veg. *Epit.* III. prol.) A második tagmondat saját megfogalmazás lehet, bár inspirálhatta Vegetius.

433 Salisb. *Pol.* VI. 19. „*(...) nagy gonddal kell mindig oktatni a hadsereget a harcgyakorlatok művészetére, hiszen számára a táborban egészséget, az ütközetben győzelmet hozhat (...).*" (Veg. *Epit.* III. 2.)

434 Veg. *Epit.* III. 9. Vegetius itt arról beszélt, hogy mielőtt csatára szánjuk el magunkat, fel kell mérnünk az ellenség erejét: „*Meg kell vizsgálni, melyik félnek van jobb lovassága, melyiknek jobb a gyalogsága, tudván, hogy a hadsereg fő ereje a gyalogságban van.*"

435 Salisb. *Pol.* VI. 19.

436 Salisb. *Pol.* VI. 19. (Veg. *Epit.* III. 9), továbbá: „*Az élelmiszerhiány ugyanis gyakrabban őrli fel a hadsereget, mint a harc, és az éhség kegyetlenebb a fegyver vasánál.*" (Veg. *Epit.* III. 3.)

437 Salisb. *Pol.* VI. 19. (Veg. *Epit.* III. 26.)

438 Sherwood (1980) p. 178.

439 Salisb. *Pol.* VI. 19. Talán ebben is Vegetius hatott rá: „*Ámde ezek csak megtörtént dolgokat és a háborúk kimenetelét írták le, azokat pedig, amelyeket most keresünk, mellőzték, mint amelyek úgyis ismeretesek. (...) nekünk a római nép hadművészetét kell kutatnunk, (...).*" (Veg. *Epit.* I. 8.)

[440] Salisb. *Pol.* VI. 19. (Veg. *Epit.* III. 8.)

[441] Salisb. *Pol.* II. 18. Pseudo-Hyginusról bővebben: Gilliver (1993) pp. 33-48.

[442] Arisztotelész korpusza 700 évig (!) ismeretlen volt Nyugat-Európában. Mindössze Boethius (480-525), a középkor első keresztény filozófusa foglalkozott behatóbban Arisztotelésszel. Hozzá is fogott a korpusz lefordításához, azonban korai halála miatt csak néhány logikai műnek, illetve egy kommentárgyűjteménynek jutott a végére. Bővebben: A. Smith: *Boethius: On Aristotle on Interpretation 1-3. Ancient Commentators on Aristotle* Duckworth Publishers, London, 2010. Arisztotelész latin nyelű tanulmányozásához elengedhetetlen a *L'Aristoteles Latinus Database* használata:

http://www.brepols.net/publishers/pdf/Brepolis_ALD_EN.pdf - 2013. máj. 1

[443] Averroizmus: 13. századi filozófiai mozgalom, amely Arisztotelész filozófiájával próbálta magyarázni a keresztény teológiát. A hit és tudás egymásmellettiségét, egyúttal összekeverhetetlenségét hangsúlyozta.

[444] A skolasztikáról és Arisztotelész korpuszának újrafelfedezéséről bővebben: Kretzmann (et al.) (1982) pp. 43-98.

[445] Canning (2002) pp. 195-197.

[446] A sorba még a következő fejezetben tárgyalt Flavio Biondo és Machiavelli is beállítható.

[447] Canning (2002) p. 189.

[448] Aquin. *Summ. Theo.* IIa, IIaa, 26. kérdés, 3. szakasz

[449] Aquinói Szent Tamás filozófiája és munkássága már jól feldolgozott. A legfrissebb tanulmányok: E. Stump: *Aquinas (Arguments of the Philosophers)* Routledge, London-New York, 2005. J-P. Torell: *Saint Thomas Aquinas: The Person and His Work* Catholic University Press, Washington, 2005. Ide vonatkozó fordítás: L. Perotto (ford. & bev.): *Opuscoli politici: De regno ad regem Cypri; Epistola ad ducissam Brabantiae De emptione et venditione ad tempus* Edizioni Studio Domenicano, Bologna, 1997.

[450] Az Aquinói Szent Tamással kapcsolatos legfontosabb magyar kutatásokat a Magyarországi Aquinói Szent Tamás Társaság konferenciakötetei közlik. Témánk szempontjából az egyik leghasznosabb: Cselényi I. (et al.) (szerk.): *Aquinói Szent Tamás párbeszéde korunkkal* 2006-2008. évi konferenciák előadásai, Aquinói Szt. Tamás Társ., Budapest, 2009. Továbbá: Hoppál Kál B. (szerk.): *Aquinói Szent Tamás és a tomizmus ma. Thomas Aquinas and Thomism Today* Budapest: L'Harmattan, 2010. Aquinói Szent Tamás a *De regno ad regem Cyprin* kívül még a *Summa Theologiae* (Az első két rész magyar nyelvű kiadása: *A teológia foglalata I-II/1*, ford.: Tudós-Takács J., Gede testvérek, Budapest, 2002-2008.), a *Contra doctrinam retrahentium a religione* és az *Expositio super Iob ad litteram* című vallásfilozófiai munkáiban is hivatkozott Vegetiusra:

1. Aquinói Szent Tamás a 40. kérdésben a haragvóképesség szenvedélyeiről, a remény és a kétségbeesés kapcsolatáról értekezik. Az ötödik szakasz-

ban Arisztotelész mentén a remény okait tárgyalja: *„Az első módon a remény oka mindaz, ami növeli az ember hatalmát, mint a gazdagság, az erő és többek között a tapasztalat is, mert általa az ember készségre tesz szert, hogy valamit könnyen megtegyen, és ebből remény ered. Ezért mondja Vergilius* [elírás, valójában Vegetius] *(De re militari) [1. fej.]: 'Senki sem fél megtenni azt, amit hite szerint megtanult.'"* (Aquin. *Summ. Theo.* Ia, IIae, 40. kérdés, 5. szakasz, Veg. *Epit.* I. 1.) A magyar fordításban hiba csúszott, mivel az eredetiben Aquinói Szent Tamás Vegetiust írt.

2. A 123. kérdés az előző vegetiusi aforizmát ismétli, ezúttal a bátorság és az erény szemszögéből: Aquinói Szent Tamás szerint kevesebbet gondolnak a halálra azok a katonák, akik tudásuk és gyakorlottságuk révén tudják megvédeni magukat. (Aquin. *Summ. Theo.* IIa, IIaa, 123. kérdés, 1. szakasz, Veg. *Epit.* I. 1.)

3. A 153. kérdés témája a bujaság. Az állhatatlanság is a bujaságból ered, mivel az elpuhítja a férfi szívét: *„Hósea könyve szerint (4:11): a paráználkodás, a bor és a részegség megállítja a szívet. Vegetius is azt mondja (A hadtudományról III.), hogy kevésbé fél a haláltól az, aki az életben kevesebb élvezetet ismer."* (Aquin. *Summ. Theo.* IIa, IIaa, 153. kérdés, 5. szakasz, Veg. *Epit.* I. 3.)

4. A *Contra doctrinam retrahentium a religione* (A vallás tételeinek visszavonói ellen) egyetlen vegetiusi hivatkozása kiegészíti Arisztotelész eszmefuttatását az emberi hivatásról. Szerinte az embereket már fiatalkoruktól fogva olyan hivatásra kell nevelni, amilyenre születtek. Aquinói Szent Tamás így folytatja „mestere" szavait: *„Azokat, akik papok szeretnének lenni, zsenge koruktól fogva a vallásos életre kell nevelni. A katonákat, ahogy Vegetius A hadtudományról című munkájában mondja, a katonai ügyek alá kell rendelni, (...)."*(Aquin. *Contra doctr.* 3.) Vegetius konkrétan ilyet nem mondott, de az első könyv több caputja (1, 6, 9-12. stb.) lényegében ezt járja körül.

[451] A címzett kiléte vitatott: Dyson (2002) pp. XIX-XXI. A mű modern kiadása: J. M. Blythe: *On the Goverment of Rulers: De Regimine Principum, Ptolemy of Lucca with Portions Attributed to Thomas Aquinas* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997.

[452] Aquinói Szent Tamás-Luccai Ptolemaeus: *De regno ad regem Cypri* a navarrai adatbázisban: R. Busa (transl.): Corpus Thomisticum, Roma, 1954.

http://www.corpusthomisticum.org/ ill. http://www.corpusthomisticum.org/xrp.html - 2013. máj. 1.

[453] Sherwood (1980) pp. 220-224.

[454] Ben Szira zsidó történetíró a Kr. u. 2. században élt Alexandriában. Jézus erkölcsi tanácsait örökítette meg tíz könyvben. P. C. Beentjes: *The Book of Ben Sira in Hebrew: A Text Edition of All Extant Hebrew Manuscripts and a Synopsis of All Parallel Hebrew Ben Sira Texts* E. J. Brill, Leiden, 1997.

[455] Aquin. *Reg. Cyp.* II. 1. (Veg. *Epit.* IV. prol.), Sir. 40:19.

[456] Arist. *Phys.* VII. 4.

[457] Aquin. *Reg. Cyp.* II. 1. (Veg. *Epit.* I. 2.) A motívum, noha más kontextusban, de az *Expositio super Iob ad litteram* (Jób könyvének irodalmi bemutatása) című vallásfilozófiai értekezésben is megjelent, amelyben Aquinói Szent Tamás Jób könyvét magyarázta. Aquinói Szent Tamás szerint Jób úgy gondolja, hogy a neki szánt sorscsapásoknak földrajzi eredete van: *„A sorscsapások támadása általában azokban az északi országokban ütötte fel a fejét, ahol barbár népek és olyan vad és harcias emberek élnek, mint akikről Jeremiás könyvében olvashatunk: 'észak felől tör rá a veszedelem' (1:14). De azok, akik az áldott Jóbot délről támadták meg, ahol kevésbé harcias és vad emberek laknak, általában életben maradtak. A szöveg már elmondta, hogy akkor kezdődtek az ő szenvedései, amikor a sébaiak ellopták a marháit, szolgáit pedig kardélre hányták. Erre ő így felelt: 'A pirkadattól jobbra', délről, mert ha valaki arccal kelet felé áll, a déli irány a jobbjára esik. 'A balszerencsém azonnal lecsap rám' mert akkor kezdődtek, amikor a sébaiak támadtak."* (Aquin. *Expos.* 30, Veg. *Epit.* I. 2.)

[458] Arist. *Pol.* VII. 7, Sherwood (1980) p. 222.

[459] Arisztotelésztől tudjuk, hogy a motívum a Kr. e. 4. századi milétoszi Hippodamustól ered. Arist. *Pol.* II. 7.

[460] Arist. *Pol.* V. 3; VII. 5-6, Vitr. *Arch.* I. 4-5.

[461] Sherwood (1980) p. 223, Aquin. *Reg. Cyp.* II. 2-3. Ezt alátámasztja a Codex Iustiniani is: *Cod. Iust.* XII. 34. (Negotiatores ne militent)

[462] Aquin. *Reg. Cyp.* II. 4, Arist. *Eth.* VI. 5. (Veg. *Epit.* I. 3.)

[463] Luccai Ptolemaeus arisztotelianizmusáról bővebben: Lee (2008) pp. 90-94, ill. J. M. Blythe: *The Life and Works of Tolomeo Fiadoni (Ptolemy of Lucca)* Brepols, 2009.

[464] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* III. 10.

[465] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 1. Bővebben: Canning (2002) p. 213, Davis (1974) pp. 30-50. A *dominium plurium* értelmezéséről bővebben: Hieronymus Salzedo: *Commentarii Et Dissertationes Philo. Theo. Historico-Politicae In Opusculum D. Thomae Doct. Angelici. De Regimine Principum* Terrassonius, 1655.

[466] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* II. 8-9; IV. 2.

[467] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* III. 4; IV. 8.

[468] Arist. *Pol.* 2-5, Plat. *Pol.* V. 451.

[469] Vegetiustól csak a második tagmondat ered, és természetesen nem mondott olyat, hogy a „nők *észjárása csekély.*" Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 5. (Veg. *Epit.* I. 1), Arist. *Pol.* II. 5, *Anim.* I. 19; II. 3, Plat. *Pol.* V. 451.

[470] Arist. *Eth.* VII. 10.

[471] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 5.

[472] Veg. *Epit.* I. 3, 28.

[473] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 6. (Veg. *Epit.* I. 1.)

[474] A nőkkel szembeni megjegyzések forrása Platón volt. A caputokat egybeolvasva könnyen belátható, hogy Luccai Ptolemaeus valójában csak Platón gondolatait kívánta megmagyarázni, amelyeket sokan félreértettek. Luccai Ptolemaeus szerint Platón szavait metaforikusan kell érteni. Végeredményben csak a nők védelmét, és a róluk való gondoskodást hangsúlyozta. Ugyanakkor elhatárolódott a nők katonai kiképzésétől, és erre hozta fel a vegetiusi példákat. (Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 4-6.)

[475] Sherwood (1980) p. 259. Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 10, 24.

[476] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 19, 24. Luccai Ptolemaeus már korábban (IV. 10.) is harcosoknak (*bellatores*) nevezte a római lovagokat. A lovag szóra a *milites*t (egyébként: katonák) használta. A *milites* etimológiájára, Sevillai Szent Izidort követve (Isid. *Etym.* IX. 3. 32.), két magyarázatot ad. Az egyik szerint a név a *milles*ből (ezer) ered, mivel ezer emberből válogatták ki őket. A másik szerint Romulus csak ezer embert talált hadrafoghatónak a rómaiak közül, amikor háborúra került sor. Az utóbbi kedvelt motívum volt a lovagkori íróknál arra, hogy a lovagság intézményét római gyökerekkel magyarázzák.

[477] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 23-25.

[478] Salisb. *Pol.* VI. 4, Sherwood (1980) p. 259.

[479] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 24.

[480] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 17.

[481] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 12.

[482] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 10. (Veg. *Epit.* III. 1.), Sherwood (1980) pp. 259-260.

[483] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 10. (Veg. *Epit.* I. 7.) A mondat jelentése elég suta. A foglalkozások ilyesfajta szimbólumokkal való magyarázata természetesen Luccai Ptolemaeustól származik, és semmi köze Vegetiushoz. A *gynaecea* eredeti jelentése „női lakrész/negyed", de Vegetius idejére már az állami fonodákat érthették alatta. Blythe (1997) p. 245.

[484] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 10. (Veg. *Epit.* I. 3.)

[485] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 11.

[486] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 10. (Veg. *Epit.* I. 3.)

[487] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 25. (Veg. *Epit.* I. 28.)

[488] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 27. (Veg. *Epit.* II. 4, 6.), 1Makk. 3: 44-54; 4: 10-11, 30-32.

[489] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 27. (Veg. *Epit.* II. 6.)

[490] Luccai Ptolemaeus összemosott két gondolatot. A táborok azért biztosabbak, mivel hozzáértő tisztek útmutatásai alapján folyt az erődítés (Veg. *Epit.* II. 8.). A második esetben Vegetius az első cohors válogatott katonáiról szólt, akik származásuk és műveltségük miatt a legkiválóbbak (Veg. *Epit.* II. 6.).

[491] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 27. Helyesen: *„De szemelj ki a nép közül derék, istenfélő embereket, hűséges embereket, akik gyűlölik a megveszte-*

getést és tedd őket elöljárókká ezer, száz, ötven vagy tíz ember fölött." (2Móz. 18: 21-22.)

[492] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 27. Helyesen: „*Ezután Júdás vezetőket rendelt a nép fölé, parancsnokokat az ezres, százas, ötvenes és tízes csoportok élére.*" (1Makk. 3: 55.)

[493] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 28. (Veg. *Epit.* II. 7.)

[494] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 28. (Veg. *Epit.* II. 8, 13, 14.) Az idézés itt sem pontos. A *decurio* a *turma* feje volt, 32 lovas elöljárója. Vö. a 169. lábjegyzettel.

[495] Isid. *Etym.* IX. 3. 58. Vö. a 190. lábjegyzettel.

[496] Isid. *Etym.* IX. 3. 44.

[497] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 28. Az idézetet ez a mondat ihlette: „*Az ifjúságnak ugyanis, melyre a tartományok védelmét, és a háborúk kimenetelét kell rábíznunk, egyaránt ki kell tűnnie mind származásával (...), mind pedig erkölcsi tulajdonságaival.*" (Veg. *Epit.* I. 7.)

[498] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 28. (Isid. *Etym.* IX. 3. 46). Gyakorlatilag Vegetius is ezt írta (Veg. *Epit.* II. 2.).

[499] Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.* IV. 28. Megint nem egyszerű eligazodni Luccai Ptolemaeuson. Vegetius tévesen a sátorközösséget (*contubernium*) hívta *manipulus*nak, hiszen a *contubernium* kezdetben 7 fős egységnek felelt meg, és csak saját idején lehetett 10 fős. A manipulus a „polübioszi legió"-ban 120 fős egység volt, amelyet Marius reformjai után 40 fős adminisztratív létszámra redukáltak. Vagyis a *manipulus* sohasem állt 200 főből, ahogy azt Luccai Ptolemaeus állítja. Vegetius etimológiai magyarázata helyes (manipulus – „*maroknyi ember*", Veg. *Epit.* II. 13.), de lehet „*köteg valamiből*", amelyen Izidor második magyarázata alapul. Úgy tűnik, hogy Izidor nagyon belezavarodott az etimológiai interpretációba. Az első javaslat a manipulust „*reggelente a háborúban*"-ra (*mane bello*) vezeti vissza (Isid. *Etym.* IX. 3. 50.).

[500] A *trapello* kifejezés talán a latin *trapezium*ra, illetve azon keresztül a gr. τραπέζιονra vezethető vissza. Mivel néhány sorral feljebb Luccai Ptolemaeus az ékre hivatkozott, ezért egy trapéz alakú ékformációról lehet szó. Sajnos más forrásokban „trapézcohorsok"-ról nem hallunk, úgyhogy kérdéses kiket takart a név.

[501] Ez három munka (*Secretum secretorum, De regimine principum, Liber de moribus hominum et officiis nobilium super ludo scacchorum*) angol nyelvű kompilációja, amelyet Thomas Hoccleve készített 1412 körül V. Henrik királynak címezve. Bővebben: Wright (1860) p. XIII.

[502] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 2. 2, 5.

[503] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 29, Canning (2002) pp. 193-194.

[504] Molenaer (1898) p. XXVII.

[505] Ez a híres dozmati kódex, amelyre egy parasztház padlásán találtak rá 1972-ben. Ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (lelőhely: B1, raktári jelzet: Inc. 121).

[506] A katonai jellegzetességeket Bayley igyekezett vizsgálni, viszont összekeverte Aegidius Romanus *De regimine principumát* Luccai Ptolemaeus ugyanazon című írásával. Bayley (1961) pp. 181-183.

[507] A források elemzésében Sherwood magyarázatait használtam fel, amelyeket a sajátjaimmal egészítettem ki. Sherwood (1980) pp. 226-249. Az Aegidius Romanus és Vegetius közötti kapcsolatokat Allmand legfrissebb munkája is vizsgálja: Allmand (2011) pp. 105-111.

[508] Aeg. Rom. *Reg. princ.* I. 1. 10, Arist. *Pol.* VII. 2-3.

[509] Veg. *Epit.* I. 1. Sherwood (1980) pp. 226-227.

[510] Veg. *Epit.* III. prol.

[511] Arist. *Eth.* III. 7-8, Aeg. Rom. *Reg. princ.* I. 2. 14.

[512] Veg. *Epit.* I. 1.

[513] Arist. *Pol.* II. 6.

[514] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 1. 12. Vegetius ilyet nem mondott. Ahogy Luccai Ptolemaeus esetében, ezúttal is arra gondolhatunk, hogy Vegetius azon mondata lehet a háttérben, ahol a római író az ifjúság erkölcsösségét magasztalta (Veg. *Epit.* I. 7.).

[515] Szókratész erre vonatkozó véleménye Platónnál: Plat. *Pol.* II. (Az állam területének védelme: a hivatásos hadsereg) Az Romanus-féle milíciakoncepció problémáira elsőként Sherwood hívta fel a figyelmet. Leírásomban az ő magyarázatait vettem át. Sherwood (1980) pp. 228-229.

[516] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 1. 14. Arisztotelész: *„De körülbelül így áll a dolog a később írt 'Törvények' tekintetében is, s ezért jó lesz, ha az ott kifejtett államformáról is szólunk röviden. S különben is az 'Állam'-ban kevés kérdésről mondott határozott véleményt Szókratész, csak az asszony- és gyermekközösségről, a vagyonról és az állam belső rendjéről (ti. nála két részre oszlik a lakosok összessége: a földművesek és a harcosok osztályára; a harmadik, mely az utóbbiakból kerül ki, a városállam tanácskozó és kormányzó szerve). Ámde hogy a földművesek és kézművesek részt vesznek-e valahogy a vezetésben vagy nem, hogy joguk van-e nekik is fegyvert tartani és harcolni vagy nem, erről Szókratész nem beszél, hanem úgy véli, hogy az asszonyok is részt vehetnek a harcban, és azt a nevelést kaphatják, mint a fegyveresek."* (Szabó M. fordítása) (Arist. *Pol.* II. 6.)

[517] Arist. *Pol.* II. 8.

[518] Sherwood (1980) p. 229, Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 1. 15, 2. 31.

[519] Az itáliai milíciarendszerről bővebben a „Condottiere vs. milícia - Az észak-itáliai városállamok hadszervezeti problematikája és kísérlet az ókori minták restaurálására" című alfejezetében.

[520] Bővebben: Sherwood (1980) p. 229. A városi milícia ötlete természetesen nem volt újkeletű. A régi Karoling koncepció, miszerint az összes szabad ember besorozható, nem halt ki, inkább csak átalakult. A kötelezettségek alól felmentést kaptak a rablóhadjáratot (*chevauchée*) folytató egységek, a legszegényebb vazallusok, akiket csak általános mozgósításkor lehetett igény-

be venni, továbbá azok, akik valamilyen erődítmény építésében vagy javításában vettek részt. A 12. századig nem nagyon hallunk milíciákról, noha tudjuk, hogy léteztek. Formálisan a király a vazallusának tekintette a városi kommunákat, bár ez inkább már nem hűbéri, hanem rendi jellegű kapcsolaton alapult. Egymással szövetkezve a világi nagyurak és az egyháziak ellen a királyság biztos támaszát jelentették. Noha néhány gazdagabb város megengedhette magának, hogy jól felszerelje és kiképezze milíciáját, általánosságban véve a polgárkatonák hatékonysága csekélyebb volt, mint a zsoldoskatonáké. A katonáskodást „részmunkaidőben" űzték, fegyvereik és páncélzatuk minősége pedig nem mindig érte el a kor színvonalát. A francia milíciákról bővebben: Nicolle-McBride (1991) pp. 12-16.

[521] A caputokban Sherwood magyarázataira támaszkodtam, amelyeket a sajátjaimmal egészítettem ki. Sherwood (1980) pp. 229-249.

[522] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 1.

[523] Arist. *Pol.* 2-3.

[524] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 1. (Veg. *Epit.* I. 1; III. 1.)

[525] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 1.

[526] Sherwood (1980) p. 231. Továbbá: Vö. az 518. lábjegyzettel.

[527] Sherwood (1980) p. 231.

[528] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 2. (Arist. *Pol.* VII. 7, Veg. *Epit.* I. 2.)

[529] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 2. (Veg. *Epit.* I. 7.), Sherwood (1980) p. 232.

[530] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 3. (Arist. *Pol.* VIII. 4, Veg. *Epit.* I. 3.) Az idézés nem pontos, mivel Arisztotelész azt állította, hogy serdülőkorban (14. életévtől) könnyebb fizikai gyakorlatokat kell tartani az ifjaknak, és a komolyabb megterhelést csak a 17. életévtől lehet elkezdeni.

[531] Arist. *Anim.* II. 9. Kiragadva az idézetet a kontextusból megtévesztő lehet, mivel Arisztotelész itt arról beszélt, hogy az érintés általi érzékelés képessége miatt intelligensebb az ember az állatnál. Szerinte a kemény húsú embereket a természet rosszabb érintési képességgel áldotta meg, mint a puha húsú embereket.

[532] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 4, Sherwood (1980) p. 233.

[533] Sherwood (1980) p. 233.

[534] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 4. (Veg. *Epit.* I. 3, 19, 27; II. 23.)

[535] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 4. (Veg. *Epit.* I. 9, 11-12, 27; II. 23.) Itt lehet, hogy a kardhasználat leírása ihlette Romanust, hiszen Vegetius ott sugallta a gyorsaság és állóképesség szoros összefonódását. Természetesen azok a caputok is szóba jöhettek, ahol a menetelés vagy a hajítófegyverek használatáról volt szó.

[536] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 4. (Veg. *Epit.* I. 3.)

[537] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 4. (Veg. *Epit.* II. 5.), (Arist. *Eth.* III. 1.), (Salisb. *Pol.* VI. 7.)

[538] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 4. (Arist. *Eth.* III. 1.)

[539] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 5. (Veg. *Epit.* I. 3.)

[540] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 5. (Arist. *Eth.* III. 7.) Arisztotelész itt Homérosz történetét közölte, ahol két trójai hős, Hector és Diomédész voltak felvértezve ezekkel a tulajdonságokkal.

[541] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 5.

[542] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 5.

[543] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 5, Sherwood (1980) p. 234.

[544] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 6. (Veg. *Epit.* I. 1.) Megjegyzendő, hogy Vegetiusnál gallok szerepeltek: „*Mire lett volna képes egyébként a maroknyi római a gallok tömegével szemben?*"

[545] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 6. (Veg. *Epit.* I. 9.)

[546] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 6. (Veg. *Epit.* I. 26.)

[547] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 6-7. (Veg. *Epit.* I. 10.)

[548] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 6. (Veg. *Epit.* I. 9.)

[549] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 7. (Veg. *Epit.* I. 19, 11, 14-18, 10.)

[550] Sherwood (1980) pp. 235-236.

[551] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 8. Vegetius akkor mondott hasonlót, amikor azt javasolta, hogy egyenes vonalú helyett építsünk beszögelléses falat (Veg. *Epit.* IV. 2.).

[552] Romanus Arisztotelésztől és nem Vegetiustól vette át, hogy a nagyobb létszám a siker záloga. A római író nem a katonák számában, hanem azok felkészültségében bízott (Veg. *Epit.* I. 1.).

[553] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 9. (Veg. *Epit.* III. 9-14.), Sherwood (1980) pp. 236-237.

[554] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 10. (Veg. *Epit.* II. 13, továbbá I. 26.)

[555] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 10. (Veg. *Epit.* II. 14), Sherwood (1980) p. 237.

[556] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 11. (Veg. *Epit.* III. 6.)

[557] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 12. (Veg. *Epit.* I. 26.)

[558] Sherwood (1980) p. 238. Az a frank taktika, miszerint a lovasokat leszállították a nyeregből, nem volt ismeretlen a későbbiekben sem. Például az 1106-ban lezajlott tinchebrai-i csatában I. Henrik és ellenfele, Normandiai Róbert is lenyergeltette a lovagjait, és beállította őket a gyalogosok közé (további példák: Lot (1946) I. pp. 316-318). Vagyis lehetséges olyan interpretáció is, hogy Romanus a gyalogosok közé betagozott gyalogos lovasokra vonatkoztatta a caputot. Viszont Hrabanusszal ellentétben ő nem tett egyértelmű utalást erre a jelenségre, vagyis azt kell feltételeznünk, hogy lovagokra gondolt. Így persze néha értetlenül állunk azon lovassági manőverek előtt, amelyeket Vegetius a gyalogságra értett.

[559] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 12. (Veg. *Epit.* III. 20.)

[560] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 12. (Veg. *Epit.* III. 20.) Természetesen Vegetius is ismerte a kört, mint védekező formációt, de az I. 26. caputban szólt róla az alakzatváltások kapcsán.

[561] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 12.

[562] Sherwood (1980) p. 239. A lovassági manővereket gyakorlati tapasztalatok is motiválhatták, például támadásnál a négyszög vagy az ék. A lovassági körnek a málha védelmében volt szerepe, és ugyanilyen elven az ellenséget is körbe lehetett venni.

[563] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 13. (Veg. *Epit.* I. 12.)

[564] Sherwood (1980) p. 239.

[565] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 14. (Veg. *Epit.* I. 6; III. 6-12, 14, 18, 22; IV. 27.)

[566] Sherwood (1980) p. 239.

[567] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 14. (Veg. *Epit.* III. 10.)

[568] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 15. (Veg. *Epit.* I. 20.)

[569] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 15. (Arist. *Inc. anim.* 4.)

[570] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 15. (Veg. *Epit.* I. 21, 25, 22.), Sherwood (1980) p. 240.

[571] Sherwood (1980) pp. 241-248.

[572] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 16.

[573] Veg. *Epit.* II. 1.

[574] Veg. *Epit.* IV. 7.

[575] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 16.

[576] Veg. *Epit.* IV. 10.

[577] Veg. *Epit.* IV. 7.

[578] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 16. (Veg. *Epit.* III. 3.) Vegetius mondata: *„Az éhség kegyetlenebb a fegyver vasánál."*

[579] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 16.

[580] Bővebben: Nicolle (2002) p. 40, Rogers (2010) III. pp. 268-269.

[581] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 17. (Veg. *Epit.* IV. 28.)

[582] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 17.

[583] Veg. *Epit.* IV. 21.

[584] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 17. (Veg. *Epit.* IV. 24.)

[585] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 18. A középkor egyik legnagyobb haditechnikai találmánya a nagyméretű kőtömböket nagy távolságra hajítani képes, bonyolult mechanikai szerkezetű ún. *trébuchet* (kővetőgép). A *trébuchet*-t az arabok vették át a kínaiaktól és a 12. században bizánci közreműködéssel terjedtek el nyugaton. Két alapvető típusról és számtalan változatáról tudunk. Az első (a mai szakirodalomban traction trébuchet - „köteles" kővető) a gép csapórúdját 2:1 arányban rászerelték a faváz keresztrúdjára, amely így mérlegszerűen mozoghatott rajta. A rúd egyik végére egy feszesen rögzített parittyát kötöttek, amelynek zsákjába vagy kanalába került a lövedék, a másik végén pedig kötelek lógtak le. Parancsra kioldották a parittya rögzítését, mialatt a katonák lerántották hátul a köteleket, így a parittya hirtelen felemelkedett és kilőtte a lövedéket. Ez Romanus negyedik típusú kővetőjéhez (*mangonel*) hasonlít legjobban. A *trébuchet* másik fajtája az ellensúly elvén

működött (counterweight trebuchet - ellensúlyos kővető). Ide sorolható az Romanus-féle *bypha, trabucium* és *tripantum*. A *trébuchet*-ről az irodalom szinte kimeríthetetlen. Három nagyon alapos tanulmány a témáról: K. Nossov - V. Golubev: *Ancient and Medieval Siege Weapons: A Fully Illustrated Guide to Siege Weapons and Tactics* Lyons Press, London, 2005. Chevedden (2000) pp. 71-116, Saimre (2006) pp. 61-80.

586 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 18. Vegetius az aknaásás ellen javasolta a vizesárok építését (Veg. *Epit.* IV. 5.).

587 Chevedden (2000) p. 101, Rogers (2010) III. pp. 267-268.

588 Chevedden (2000) p. 101.

589 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 19. (Veg. *Epit.* IV. 14-15, 17, 16.)

590 Sherwood (1980) pp. 243-244.

591 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 19. (Veg. *Epit.* IV. 30.)

592 Romanus és Vegetius egy egyszerű matematikai tételről, a párhuzamos szelőkről beszél. Ha például egy fal 20 méteres árnyékot vet, és veszünk egy 2 méteres botot, amelynek árnyéka 2,8 méter, akkor a fal 2 x 20 / 2,8 ≈ 14 méteres. A mérés csak akkor lehet pontos, ha a botot pontosan az árnyék határába szúrjuk.

593 Ez a trigonometrikus magasságmérés, amikor is a keresett magasságot egy derékszögű háromszög egyik befogója alapján kapták meg. Ehhez ismerni kellett a befogó hosszát (ez a várfal és a mérőléc közti távolság) és a derékszöggel szembeni befogó és átfogó közti szöget (a földön fekvő személy által látott sík és a léc csúcsa közti szög). Kvadránssal megmérték a szöget, majd szögfüggvénnyel kiszámították a várfal magasságát.

594 Sherwood (1980) pp. 245-246.

595 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 20. (Veg. *Epit.* IV. 1.)

596 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 20. (Veg. *Epit.* IV. 2.)

597 Veg. *Epit.* IV. 3, Sherwood (1980) p. 245.

598 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 20.

599 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 20. (Veg. *Epit.* IV. 4-5.)

600 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 21. (Veg. *Epit.* IV. 7; III. 3.), Sherwood (1980) p. 246.

601 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 21. (Veg. *Epit.* IV. 10; III. 3, Arist. *Met.* II. 3.)

602 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 21. (Veg. *Epit.* III. 3; IV. 8-9.)

603 Sherwood (1980) p. 247.

604 Sherwood (1980) pp. 247-248.

605 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 22. (Veg. *Epit.* IV. 5.)

606 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 22. (Veg. *Epit.* IV. 28, 18.)

607 Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 22. Romanus leírása itt saját megfigyelésén alapulhatott. Feltételezhetően *trébuchet*-ről van szó. A lövedéket az előző caputban említett gyúlékony anyagokkal kenhették be, amelyektől lángra kapott.

[608] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 22. (Veg. *Epit.* IV. 20, 23.), Sherwood (1980) p. 247.

[609] Sherwood (1980) pp. 248-249.

[610] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 23. (Veg. *Epit.* IV. 31.)

[611] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 23. (Veg. *Epit.* IV. 36.)

[612] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 23. (Veg. *Epit.* IV. 44.)

[613] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 23. (Veg. *Epit.* IV. 44-46.)

[614] Megjegyzendő, hogy a Sedulius Scottus címzettje II. Lothár volt, míg Salisbury *de jure* Thomas Becketnek, *de facto* az angol udvarnak szánta a *Policraticus*t.

[615] Salisb. *Pol.* VI. 19.

[616] Gáspár (1982) p. 77.

[617] Lásd még: Allmand (2004) p. 17.

[618] Sherwood (1980) pp. 186-187.

[619] A *corpus Christi mysticum* (Krisztus misztikus teste) Pál apostol kifejezése volt az egyházra, s ennek használata a 8-9. században vált általánossá. Az egyháznak mint Krisztus testének (*corpus Christi*) feje (*caput*) a római egyház volt, élén a pápával, tagjai (*membra*) pedig a többi közösségek. Ez az organikus szemlélet, amely az egészet kitevő részeket különböző funkciójuk alapján rendezte el, a középkorban alapvető volt a pápai kormányzati elmélet számára. Canning (2002) pp. 56, 199-200.

[620] Vö. a 391. lábjegyzettel.

[621] Liebeschütz (1943) pp. 33-39, Sherwood (1980) pp. 189-190.

[622] Salisb. *Pol.* VI. prol.

[623] Sherwood (1980) pp. 250-251.

[624] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 1. 14.

[625] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 1. 1. Romanusnak is voltak kivételezettjei, például a mesteremberek (borbélyok, cipészek, patikusok stb.), illetve azok, akik fizikailag alkalmatlanok (gyengék, idősek stb.). Vö. az 529. lábjegyzettel.

[626] Aeg. Rom *Reg. princ.* III. 3. 4. (Veg. *Epit.* II. 5.)

[627] A valóságban a városi milíciát is pénzért fogadták fel, viszont nem meríti ki a hagyományos értelemben vett zsoldosság fogalmát, vagyis nem voltak teljes értékű katonák. Életvitelük szerint nem katonáskodásból éltek, fegyverzetük és kiképzésük is elégtelen volt ahhoz, hogy a zsoldosokéhoz hasonló hadviselést folytassanak. Ezért sem világos, hogyha a lovagi elit kapta volna a kiegészítő feladatokat, akkor a milícia miképp birkózott volna meg nagyszabású hadműveletekkel, például egy hódító háborúval.

[628] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 1. 15, 2. 31.

[629] Strayer (1980) pp. 1-9.

[630] Molenaer (1898) pp. XXVI-XVII.

[631] In: Villon összes versei (1979) p. 1. Ford.: Kálnoky L.

[632] Waurin *Chroniq.* II. p. 429.

[633] Rogers (2010) III. p. 375.

[634] G. Ostuni: *Le macchine del Re. Il Texaurus Regis Francie di Guido da Vigevano* Diakronia, Vigevano, 1993.

[635] Taccola munkásságáról és Luxemburgi Zsigmonddal való kapcsolatáról bővebben: Veszprémy (2008) pp. 203-218.

[636] A korszak haditechnikai értekezéseiről bővebben: Veszprémy (2008) pp. 189-197, Rogers (2010) III p. 376. A korszak hadigépeinek ábrázolásait összefoglaló munka: W. Lefèvre: *Picturing Machines: 1400-1700* Massachusetts Institute of Technology, 2004.

[637] Göttingen, Universitätsbibliothek, Cod. ms. phil. 63. A *Bellifortis* szöveghagyományáról bővebben: Veszprémy (2008) p. 190.

[638] Konrad Kyeser életéről bővebben: G. Quarg: *Conrad Kyeser aus Eichstätt. Bellifortis* 2 vols./I-II., Düsseldorf: V.D.I. Verlag, 1967, pp. XIX-XXV. Az első kötet a göttingeni pergamenkézirat fakszimile formáját tartalmazza, míg a második a latin-német tükörfordítást és a magyarázatokat. A hivatkozásokban a *Bellifortis* könyvszámát és Quarg lapszámjelölését (például 1a, 1b stb.) használom, amely nem azonos az oldalszámokkal!

[639] Kyeser *Bellif.* ajánlás 3a. A *„nagy Antonius Romanus"* a katonacsászár, I. Antonius Gordianus (Kr. u. 238) volt, aki költőként hívta fel magára a humanisták figyelmét.

[640] Philo Mechanicus a Kr. e. 3. században élt görög mérnök és író volt. Bővebben: Lewis (2000) pp. 343-369. Albertus Magnus kb. 1275-ben írta a *De mirabilibus mundit* (A világ csodáiról) és Marcus Graecus 1300 körül a *Liber Ignium ad Comburendos Hostes*t (Könyv a tüzekről az ellenség megégetéséhez). Ezek a könyvek elsők között említik az új „csodaszert", a puskaport. Bővebben: DeVries (2003) p. 143.

[641] Részletesebb felosztás: Veszprémy (2008) p. 190.

[642] Persze inspirációt meríthetett a huszita harci szekerekből is.

[643] Kyeser *Bellif.* I. 20b, 25b, 26b.

[644] Veg. *Epit.* III. 24.

[645] Kyeser *Bellif.* I. 18b. (Veg. *Epit.* III. 14.)

[646] Kyeser *Bellif.* II. 32b. (Veg. *Epit.* IV. 21.)

[647] Kyeser *Bellif.* II. 33b.

[648] Kyeser *Bellif.* II. 36a. (Veg. *Epit.* IV. 21.)

[649] Kyeser *Bellif.* II. 44a. (Veg. *Epit.* IV. 21.)

[650] Vö. a 185. és a 676. lábjegyzettel.

[651] Kyeser *Bellif.* II. 36b.

[652] Veg. *Epit.* IV. 16.

[653] Veg. *Epit.* IV. 15.

[654] Kyeser *Bellif.* II. 37b. (Veg. *Epit.* IV. 15.)

[655] Kyeser *Bellif.* II. 41a. (Veg. *Epit.* IV. 15.)

[656] Kyeser *Bellif.* II. 42a. (Veg. *Epit.* IV. 15.)

[657] Veg. *Epit.* IV. 15.

[658] A számszeríj (*arbeleste, ballista*) eredete a görög *gastraphetes*re (csípőíj) vezethető vissza, amely mechanikus felhúzó szerkezettel ellátott, nagyon erős íj volt. Heron, Diodorus Siculus (Diod. Sic. *Hist.* XIV. 42), Arrianus (Arr. *Takt.* 43) és Vegetius (Veg. *Epit.* II. 19; IV. 15, 22.) is írt hasonló szerkezetről. A számszeríjak 476 után azonban eltűntek a csataterekről. Noha a 11. századig a források hallgatnak róluk, egyes feltételezések szerint a kora középkorban is ismerték ezt a fegyvert, és valójában frank-francia közvetítéssel került át a középkori lőfegyverek közé. Ezt a kapcsolatot etimológiai úton próbálták bizonyítani, miszerint a latin *arcuballista* francia változata *arbeleste.* Bachrach (2001) pp. 111-112, DeVries (2003) pp. 39-44. A számszeríj történetéről, hatótávolságáról bővebben: Bradbury (1985) p. 150, Foley (et al.) (1985) pp. 107-109, Rogers (2010) III. pp. 443-444. A számszeríj eredetéről, etimológiájáról, magyarországi kezdeteiről bővebben: Veszprémy (2008) pp. 136-145.

[659] Kyeser *Bellif.* VI. 85b. (Veg. *Epit.* IV. 26.)

[660] Kyeser *Bellif.* VI. 126b. (Veg. *Epit.* IV. 23, 46.)

[661] Veg. *Epit.* I. 16.

[662] Kyeser *Bellif.* X. 128b.

[663] Malatesta életéről bővebben: Rogers (2010) II. pp. 556-558, Martin (1882) pp. 224-233.

[664] A *De re militari XII* megírásnak körülményeiről, korai kiadásairól bővebben: Partington (1999) p. 164. A *De re militari XII* általam használt kiadása: Roberto Valturio: *De re militari* Apud Christianum Wechelum, Paris, 1534.

http://books.google.hu/books?id=m3Q8AAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=valturio+De+re+militari&hl=hu&sa=X&ei=qoftT7-4JoHftAb40L2ODw&ved=0CDIQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false - 2013. máj. 1.

[665] Valt. *De re milit.* II. 5.

[666] Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 19. (Veg. *Epit.* IV. 30.) Vö. az 593. lábjegyzettel.

[667] Vegetiustól vette át a lovasok fegyveres és fegyvertelen nyeregbeszállását. Valt. *De re milit.* X. 3. (Veg. *Epit.* I. 18.)

[668] Valt. *De re milit.* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 22.)

[669] A számszeríjról bővebben a 972. lábjegyzetben.

[670] Valt. *De re milit.* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 4.)

[671] Valt. *De re milit.* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 15.)

[672] Valt. *De re milit.* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 21.)

[673] Valt. *De re milit.* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 21.)

[674] *„Exostra dicitur pons (...),"* Várady László a mondatot *„a hidat csapóhídnak nevezik"* formában fordította le, viszont úgy látom, hogy érdemesebb az *„exostra"* szót „hárfa"-ként visszaadni.

[675] Veg. *Epit.* IV. 22.

[676] Valt. *De re milit.* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 16.) A *murusculus* szó furcsa összetétel, amelyet nem igazán lehet visszaadni magyarra. A *culus* szócska vala-

minek az aljára utal, és azért nevezték el ezt a mozgó védőtetőt erről, mivel úgy fúrt lyukakat a fal (*murus*) alá, mint az egér (*mus*). Az etimológiával Vegetius is bajban volt, mivel a *musculus* azt is jelenti, hogy „kagyló", és azt hitte, hogy a védőtető a kagylóhoz való hasonlósága miatt kapta a *musculus* nevet. Ezért írta, hogy a *musculus*ok úgy segítik a nagy ostromtornyokat, mint *„ezek a kis tengeri állatkák a bálnákat."* A szóösszetétel azonban az „egér"-ből jön, ahogy azt Sevillai Szent Izidor is értelmezte (Isid. *Etym.* XVIII. 11. 4.).

677 Valt. *De re milit.* X. 4. (Veg. *Epit.* IV. 15.)

678 A középkori háborús jogról bővebben: M. H Keen: *The Laws of War in the Late Middle Ages* Aldershot: Gregg Revivals, 1993. Rogers (2010) II. pp. 492-495.

679 Canning (2002) pp. 230-231.

680 A háború állapotának középkori felosztását és jellemzését a The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology című könyvből vettem át: Rogers (2010) II. pp. 492-493.

681 Legnano *De bello* LIX-LXI, Bonet *L'arbre des batailles* IV. 14.

682 Legnano *De bello* XIII, XV-XVI, Bonet *L'arbre des batailles* IV. 3, 5-6.

683 Legnano *De bello* XIV, Bonet *L'arbre des batailles* IV. 4.

684 Rogers (2010) II. pp. 492-493.

685 Bonet: "*(...) Elégszer bizonyítottam, hogy a háború az isteni jogból ered, ugyanakkor tudnotok kell, hogy létezik egy másik törvényünk is, amelyet latinul nemzetek jogának, ius gentiumnak hívunk. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a háború ez utóbbiban gyökerezik, mint egyfajta dekretális és polgárjogi kijelentés. Ha azt kérdezitek, hogy mi a nemzetek joga, azt mondom rá, hogy az a jog, amely mindent magába foglal, ami okkal történik. A kánonjogot és a polgárjogot szintén hívhatjuk nemzetek jogának, mivel ezek előírnak és részleteznek ok szerinti eseteket, és megfelelő kerettel látják el azokat, így megtapasztaljuk, hogy a dolgoknak mi a rendeltetése.*" (Bonet *L'arbre des batailles* IV. 1, továbbá Legnano *De bello* X-XI.) Továbbá: Pugliatti (2010) p. 28.

686 A *ius gentium* („népek joga") a nemzetközi jogon belül főként a háború és a béke jogát jelentette az ókori Rómában, amely szabályozta a hadüzenetet, a békekötést és a követküldést. Mivel a gyakorlatban azonos lehetett a *ius naturalé*val, ezért mai szemmel nézve a *ius gentium* filozófiai és jogi kategória is egyben. Bővebben: Földi-Hamza (1996) pp. 41-42. A római jog legalapvetőbb összefoglalása: J. Gaudemet: *Les institutions de l'Antiquité* 7ème édition, Domat Droit public, Montchrestien, 2002.

687 Giovanni da Legnano életéről és munkásságáról bővebben: E. Gianazza - G. D'Ilario: *Vita Opere di Giovanni da Legnano (Sec. XIV.)* Landoni in Legnano, 1983. F. Bosdari: *Giovanni da Legnano, canonista e uomo politico del 1300* Bologna, 1901. Pugliatti (2010) pp. 27-29.

[688] J. L. Brierly - T. E. Holland: *Giovanni da Legnano: Tractatus de bello, de represaliis et de duello* Carnegie Institute, Washington, 1917.
http://www.archive.org/details/tractatusdebello00legnuoft - 2013. máj. 1.

[689] Legnano *De bello* I.

[690] Legnano *De bello* II.

[691] Az eddigi forrásainktól eltérően Legnano nem könyvszerűen, hanem 174 fejezetbe szervezve adta közre téziseit. Az első kettőben meghatározta a háború fogalmát és fajtáit, majd a maradék 172-ben hat nagyobb egységet alakított ki: mennyei-szellemi háború (3-6), emberi-szellemi háború (7-8), egyetemes testi háború (9-76), egyéni testi harc (az önvédelemben, 77-121), egyéni testi harc (az állam védelmében, 122-157), egyéni testi harc (a párbajban, 158-174). Brierly-Holland (1917) pp. XXX-XXXI.

[692] Legnano *De bello* XVII. (Veg. *Epit.* II. 6, 1.)

[693] Legnano *De bello* XVIII. (Veg. *Epit.* II. 5.)

[694] Legnano *De bello* XVIII.

[695] Veg. *Epit.* II. 24.

[696] Legnano *De bello* XIX. (Veg. *Epit.* III. 3, 8.)

[697] Legnano *De bello* XIX. Valójában Paternus Tarruntenius javaslata (Macer *De re militari* 1. apud *Digest.* IL. 16. 12.). Vö. a 148. lábjegyzettel.

[698] Legnano *De bello* XIX. (Macer *De re militari* 1. apud *Digest.* IL. 16. 12.), de lehet vegetiusi is (Veg. *Epit.* III. 2.).

[699] Legnano *De bello* XIX. Szintén Paternus Tarrunteniustól származó szabály (Macer *De re militari* 1. apud *Digest.* IL. 16. 12.). Vö. a 148. lábjegyzettel.

[700] Legnano *De bello* XIX. A felsorolt szabályok mindegyike Aemilianus Macertől származik (Macer *De re militari* 1. apud *Digest.* IL. 16. 12.). Az ellátmány biztosítását Vegetius is fontosnak tartotta (Veg. *Epit.* III. 3, 8.).

[701] Legnano *De bello* XIX. (Veg. *Epit.* I. 22.)

[702] Legnano *De bello* XIX. (Veg. *Epit.* III. 22.)

[703] E. Nys: *L'arbre des Batailles, d'Honore Bonet* Librairie Européenne C. Marquardt, Bruxelles, 1883. Angol nyelvű kiadás: G. W. Coopland: *The Tree of Battles of Honoré Bonet* Liverpool University Press, Liverpool, 1949.

[704] Jean Courtois 1414 körül írta nagyhatású *Le blason des couleurs en armes, livrées, et devises* című munkáját, amelyben összefoglalta a heroldok jogait és kötelességeit. Kiadása: H. Cocheris: *Le Blason des Couleurs en Armes, Livres et Divises* Paris: A. Aubry, 1860.

[705] Paulus Orosius kora keresztény író, teológus volt a 4-5. század fordulóján. A *Historiarum adversum paganos libri VII* című munkájában elsőként tett kísérletet a világtörténelem megírására. Vö. még: Contamine: (1979) pp. 70-86.

[706] A *Tractatus de bello, de represaliis et de duello* és a *L'arbre des batailles* közötti kapcsolatról bővebben: Coopland (1949) pp. 25-36.

[707] Troppaui Márton (Martinus Polonus seu Oppaviensis) 13. századi, csehországi születésű lengyel domonkos rendi szerzetes volt. A *Chronica ponti-*

ficum et imperatorum című munkája a középkorban népszerű világtörténeti kézikönyv volt.

[708] Bonet forrásairól bővebben: Coopland (1949) pp. 25-56.

[709] Coopland (1949) p. 19.

[710] Bonet *L'arbre des batailles* IV. 56, 103.

[711] Bonet *L'arbre des batailles* IV. 1-6. (Legnano *De bello* I-XVI.)

[712] Bonet *L'arbre des batailles* IV. 7. (Legnano *De bello* XVII, Veg. *Epit.* II. 6.)

[713] Bonet *L'arbre des batailles* IV. 7. (Legnano *De bello* XVII, Veg. *Epit.* II. 1.)

[714] Bonet *L'arbre des batailles* IV. 8. (Legnano *De bello* XVIII, Veg. *Epit.* II. 5.)

[715] Bonet *L'arbre des batailles* IV. 8. (Legnano *De bello* XVIII, Veg. *Epit.* I. 1; II. 5, 24.)

[716] Bonet *L'arbre des batailles* IV. 8. (Legnano *De bello* XIX, Veg. *Epit.* III. 2, 3, 8.)

[717] A középkori példázatok (*exempla*) olyan vallásos történetek voltak, amelyeket a prédikátorok a szentbeszédbe ötvözve mondtak el úgy, hogy egy-egy konkrét, építő jellegű, drámai vagy esetleg mulatságos eseten keresztül mindenki számára érthető módon illusztrálták, foglalták össze mondanivalójuk tartalmát. Az ilyen típusú történetek a 12. század végén, a 13. század elején kezdtek el megjelenni Európában, annak a szemléletváltozásnak köszönhetően, amely a korábbi elitista vallásosságot az eretnekmozgalmak és az urbanizáció kihívásaira válaszként igyekeztek közelebb hozni a laikus köznéphez. Györkös (2001) p. 29. A középkori példázatokról bővebben: C. Bremond - J. Le Goff - J-C. Schmitt: *L'exemplum* Turnhout: Brepols, 1982. F. C. Tubach: *Index Exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales* Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1969. J-C. Schmitt: *Prêcher d'exemples: récits de prédicateurs du moyen âge* Stock, Paris, 1985. de Beaulieu (1991) pp. 61-80. J-T Welter: *L'exemplum dans la litterature religieuse et didactique du Moyen Âge* Bibliothèque d'histoire ecclésiastique de France, Occitania, E. H. Guitard, Paris-Toulouse, 1927. A „Foglalat" a példázatirodalomra is nagy hatással volt; többek között John Bromyard angol domonkos rendi szerzetes *Summa Predicantium* vagy John of Wales angol ferences rendi szerzetes *Communiloquium* (*Summa collationum*) című munkájára. Bővebben: Sherwood (1980) pp. 289-296, Richardot (1998) pp. 95-99. Magyar vonatkozások: Madas E.: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből: a kezdetektől a XIV. század elejéig* Debrecen, 2002.

[718] Christine de Pizan életútja és munkássága már jól feldogozott, azonban ezekben nagyon kevés figyelmet szenteltek a *Faits d'armes*-nak. Két hasznos tanulmány foglalja össze az írónővel kapcsolatos bibliográfiát: A. J. Kennedy: *Christine de Pizan: A Bibliographical Guide* Research Bibliographies and Checklists. Grant and Cutler, London, 1984. E. Yenal: *Christine de*

Pizan: A Bibliography Scarecrow, London, 1989. Az egyik legalaposabb tanulmány: B. K. Altmann - D. L. McGrady: *Christine de Pizan: A Casebook* Routledge Medieval Casebooks, Routledge, 2003. Tanulságos Rigby cikke is, amelyben a szerző Christine de Pizan organikus szemléletét elemzi az írónő *Livre du corps de policie* című munkáján keresztül. S. H. Rigby: *The Body Politic in the Social and Political Thought of Christine de Pizan (Unabridged Version) Reciprocity, Hierarchy and Political Authority* Cahiers de recherches médiévales et humanistes, 2013.

[719] Christine de Pizan nőkről írott munkáiról bővebben: Astrik (1955) pp. 3-21.

[720] de Beauvoir-Parshley (1953) p. 105, Richards (1992) pp. 1-2, Brabant (1992) pp. 1-5, Schneir (1972) p. 14.

[721] A *Faits d'armes* ötvennyolc évvel Pizan halála után került a nagyközönség elé, amikor Antonine Vérard francia könyvkereskedő saját neve alatt adta ki 1488-ban. A tényleges hírnevet William Caxton 1490-es angol nyelvű fordítása hozta meg, amelyet VII. Henrik angol király megbízásából fordított le. A *Faits d'armes* kézirataíról és kiadásairól bővebben: Byles (1932) pp. XIV-XXXVI. A *Faits d'armes* modern francia nyelvű kiadása még mindig várat magára. Én Caxton fordítását (A. T. P. Byles: *The Book of Faytes and Arms and of the Chyvalerye. Translated and Printed by William Caxton from the French original by Christine de Pizan* Early English Text Society Original Series, no. 189, 1926, Oxford University Press, London, 1932.) és annak feljavított, Willard-féle változatát (S. Willard - C. C. Willard: *The Book of Deeds of Arms and of Chivalry* The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2003.) használtam. Rövid összefoglaló a könyv tartalmáról, keletkezési körülményeiről, a felhasznált kéziratokról és a forrásokról: Willard (1995) pp. 31-37.

[722] Glorieux (1960-1973) II. p. 213.

[723] Pizan *Faits d'armes* I. 1.

[724] Willard szerint az írónő a burgundiai udvar lovagjaira célzott, és a *Faits d'armes* valójában Félelemnélküli János (1371-1419) burgundiai herceg támogatásával készült el. Úgy gondolja, hogy a *Faits d'armes* része volt annak a politikai hadjáratnak, amely révén a herceg irányítása alá kívánta vonni a koronázó tanácsot és a trónörökös taníttatását. Burgundiai János, aki minden bizonnyal keserű tapasztalatokkal tért haza az 1396-os nikápolyi csatából, hadseregreformra szánta el magát, és ezen irányú tervei is ösztönözhették Christine de Pizant. Willard (1970) pp. 185-187. A burgundiai befolyás elméletét alátámaszthatja még két tényező: egyrészről Pizan egyik korábbi műve, *a Le Livre des Faits et Bonnes Meurs du Sage Roy Charles V.* is, amelyet II. (Merész) Valois Fülöp burgundiai herceg kérésére írt meg V. Károlyról. Másrészről Pizan a *Faits d'armes*-ban Burgundiai János 1408-as othée-i győzelmét magasztalta, amelyben a herceg a túlerőben lévő liège-i haderőt győzte le. Vö. a 767. lábjegyzettel. Ha elfogadjuk a burgundiai hatást, akkor

mindebből az következik, hogy Pizan igencsak naprakész információi a tűzfegyverekről és ostromkellékekről a burgundiai hadsereg arzenálját tükrözték. Ugyanakkor azt is jelzi, hogy a római hadművészeti hagyományok a burgundiai katonai gondolkodás szerves részét képezték. A burgundiai hadseregről bővebben: Michael-Embleton (1983) pp. 3-48. Christine de Pizan és a burgundiai udvar kapcsolatáról bővebben: Hall (1992) pp. 222-223, Vaughan (1966) pp. 234-235.

[725] A *Faits d'armes* elemzése során több caputot összevonunk, néhányat külön tárgyalunk annak fényében, hogy azok hordoznak-e számunkra mondanivalót vagy sem. Néha caputokon keresztül nem találunk hivatkozást Vegetiusra, ami viszont nem azt jelenti, hogy ezek a fejezetek haszontalanok lennének. Ezekben a caputokban Pizan olyan témákat érintett, amelyekről Vegetius egyáltalán nem szólt, vagy ha igen, akkor is csak felületesen. Pizan többek között ebben látta a francia hadművészet megreformálását: a vegetiusi koncepció még mindig aktuális elemeit kiegészítve a jelenkor gyakorlatával mintát kívánt adni a hadügyi reformokhoz. A Christine de Pizan és Vegetius közötti kapcsolatokat Allmand legfrissebb munkája is vizsgálja: Allmand (2011) pp. 121-127.

[726] Az első hét caputot a háborús jogról Honoré Bonet és Giovanni da Legnano ihlette.

[727] Pizan *Faits d'armes* I. 1.

[728] Pizan *Faits d'armes* I. 2. (Veg. *Epit.* II. 3.)

[729] Pizan *Faits d'armes* I. 2. (Bonet *L'arbre des batailles* IV. 1, Legnano *De Bello* I.), Le Saux (2004) p. 98.

[730] Pizan *Faits d'armes* I. 3.

[731] Pizan *Faits d'armes* I. 5.

[732] A valóságban a vezérkart négy főtiszt alkotta: a királyi fölovászmester (*connétable de France*), a két marsall (*maréchal de camp*) és a gyalogosok parancsnoka (*maître des arbalétriers*). Nicolle-McBride (1991) p. 35.

[733] Pizan *Faits d'armes* I. 7. (Veg. *Epit.* III. 26.)

[734] Pizan *Faits d'armes* I. 8. Máig nem tisztázott, hogy Pizan egy latin nyelvű kéziratból, vagy pedig a már elérhető francia fordítások egyikéből dolgozott. Meyer szerint inkább Jean de Vignay lehetett a forrás, mintsem Jean de Meun, vagy egy eredeti latin kézirat. Bővebben: Meyer (1896) pp. 401-423, Whetham (2009) p. 136, Allmand (2011) p. 124.

[735] Pizan *Faits d'armes* I. 8. (Veg. *Epit.* III. prol.)

[736] Pizan *Faits d'armes* I. 8. (Veg. *Epit.* I. prol.)

[737] Pizan *Faits d'armes* I. 9. (Veg. *Epit.* I. 9, 11, 20.)

[738] Pizan *Faits d'armes* I. 9.

[739] Pizan *Faits d'armes* I. 10. (Veg. *Epit.* I. 14, 16.)

[740] Christine de Pizan nagy figyelmet szentelt a számszeríjászoknak. Nemcsak a vegetiusi íjászok betanítása kapcsán, hanem az ostrom több caputjában is hivatkozott rájuk. Pizan *Faits d'armes* I. 10, II. 15, 26, 32, 36. Pizan

többféle számszeríjról írt, ezek közül azonban nem mindegyiknek a működését lehet pontosan átlátni. Bővebben: Hall (1992) pp. 227-229.

[741] Pizan *Faits d'armes* I. 10. (Veg. *Epit.* I. 15.)

[742] Pizan *Faits d'armes* I. 10. (Veg. *Epit.* I. 6.)

[743] Pizan *Faits d'armes* I. 10. (Veg. *Epit.* I. 10.)

[744] Pizan *Faits d'armes* I. 11. (Veg. *Epit.* I. 9.)

[745] Pizan *Faits d'armes* I. 11. (Veg. *Epit.* I. 2.)

[746] Pizan *Faits d'armes* I. 11. (Veg. *Epit.* I. 2-3.)

[747] Pizan *Faits d'armes* I. 12.

[748] Pizan *Faits d'armes* I. 13.

[749] Pizan *Faits d'armes* I. 13. (Veg. *Epit.* III. 10.)

[750] Pizan *Faits d'armes* I. 13. (Veg. *Epit.* III. 8.)

[751] Pizan *Faits d'armes* I. 14.

[752] Pizan *Faits d'armes* I. 14. (Veg. *Epit.* III. 3.)

[753] Veg. *Epit.* III. 9.

[754] Pizan *Faits d'armes* I. 18.

[755] Pizan *Faits d'armes* I. 19.

[756] Veg. *Epit.* III. 22.

[757] Pizan *Faits d'armes* I. 19.

[758] Veg. *Epit.* III. 22.

[759] Pizan arra a középkori gyakorlatra céloz, amikor a csata előtt a két hadvezér vagy a heroldok előrelovagoltak, és ha érdekeik úgy kívánták, megegyezhettek abban, hogy nem csapnak össze.

[760] Whetham (2009) p. 141.

[761] Veg. *Epit.* III. 22.

[762] Pizan *Faits d'armes* I. 19.

[763] Pizan *Faits d'armes* I. 21. (Veg. *Epit.* III. 9.)

[764] Whetham (2009) pp. 141-142.

[765] Pizan *Faits d'armes* I. 21. (Veg. *Epit.* III. 12.)

[766] Pizan *Faits d'armes* I. 23.

[767] Pizan *Faits d'armes* I. 23. A liège-i haderő létszámát fenntartásokkal kell kezelnünk. A város teljes lakosságának a létszáma a 20 ezer főt sem érte el akkoriban. Burgundiai János csapatainak létszáma kevesebb, mint 4 ezer főt számlált. Michael-Embleton (1983) p. 7. A csatáról bővebben: Vaughan (1966) pp. 59-63.

[768] Pizan *Faits d'armes* I. 23.

[769] Pizan *Faits d'armes* I. 23. A ribauld leírása csak a Willard-féle fordításban szerepel. Willard (2003) pp. 66-67. A *ribauld*ot a szakirodalom nagy előszeretett nevezi „organ gun"-nak (kb. „orgonalöveg", halálorgona), mivel kinézetében az orgonára emlékeztetett. Tulajdonképpen 8-12 puskacső vastagságú hengert legyezőszerűen (egyes ábrázolások szerint párhuzamosan) összekapcsoltak, és ezeket ráhelyezték egy állványra, vagy egy kétkerekű szekérre. Kő- vagy vasgolyókkal megtöltötték elölről a hengereket, majd a

kanócokat külön-külön meggyújtva elsütötték, egyfajta sorozatlövő hatást érve el. Pizan leírása viszont inkább egy huszita harci szekérre hasonlít és nem egy *ribauldra*.

[770] Pizan *Faits d'armes* I. 24. (Veg. *Epit.* III. 9-11, 18.)

[771] Pizan *Faits d'armes* I. 25-26. (Veg. *Epit.* III. 19-20.)

[772] Pizan *Faits d'armes* I. 24, továbbá I. 29.

[773] Pizan *Faits d'armes* I. 29. (Veg. *Epit.* III. 26.)

[774] Pizan *Faits d'armes* II. 14. (Veg. *Epit.* IV. 1.)

[775] Pizan *Faits d'armes* II. 14. (Veg. *Epit.* IV. 2.)

[776] Pizan *Faits d'armes* II. 14. (Veg. *Epit.* IV. 3.) A korabeli francia várépítészetről bővebben: Gravett (1990) pp. 3-63. G. Fournier: *Le Château dans la France Médiévale: Essai de Sociologie Monumentale* Aubier Montaigne, Paris, 1978. Coulson (2003) pp. 357-388.

[777] Pizannak a falak ilyesfajta megerősítésére vonatkozó tanácsait fenntartásokkal kell kezelnünk. Az ókori erődítmények falait nem erősítették meg rácsokkal, és a gyakorlat inkább a középkorban volt jellemző.

[778] Pizan *Faits d'armes* II. 14. (Veg. *Epit.* IV. 4.) Vegetius szerint a nyílások azért kellettek, hogy a kapu előtt keletkezett tüzeket elfojtsák.

[779] Pizan *Faits d'armes* II. 14.

[780] A beton római megfelelője az ún. római cement (*opus caementicium*) általánosan elterjedt volt a birodalomban; utak, vízvezetékek, padlók, kupolák kötőanyagaként használták. Vitr. *Arch.* II. 4-5; V. 12; VII. 1. Bővebben: L. C. Lancaster: *Concrete Vaulted Construction in Imperial Rome* Cambridge University Press, New York, 2005.

[781] Pizan *Faits d'armes* II. 14.

[782] Pizan *Faits d'armes* II. 14.

[783] Pizan *Faits d'armes* II. 15.

[784] Veg. *Epit.* IV. 7-8.

[785] Vegetius is felsorolta a ként, a szenet (továbbá a kátrányt), viszont a rómaiak ezekből ún. „gyújtóolajat" készítettek, míg a 15. században puskaport.

[786] Pizan *Faits d'armes* II. 15. (Veg. *Epit.* IV. 9.)

[787] Veg. *Epit.* IV. 7.

[788] Pizan *Faits d'armes* II. 15.

[789] Pizan *Faits d'armes* II. 16.

[790] Pizan *Faits d'armes* II. 17. (Veg. *Epit.* IV. 10.)

[791] Pizan *Faits d'armes* II. 17. Vö. a 601. lábjegyzettel.

[792] Pizan *Faits d'armes* II. 17. (Veg. *Epit.* IV. 11.)

[793] Pizan *Faits d'armes* II. 18-19.

[794] Veg. *Epit.* IV. 21.

[795] Pizan *Faits d'armes* II. 20.

[796] Veg. *Epit.* IV. 24.

[797] Pizan *Faits d'armes* II. 20.

[798] A *Faits d'armes* tűzfegyvereiről és ostromeszközeiről bővebben: Hall (1992) pp. 219-240. A reneszánsz korának tűzfegyvereiről bővebben: B. S. Hall: *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology, and Tactics* The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1997. A burgundiai haderő tüzérségéről bővebben: R. D. Smith - K. DeVries: *The Artillery of the Dukes of Burgundy, 1363-1477* The Boydell Press, Woodbridge, 2005.

[799] Pizan *Faits d'armes* II. 21.

[800] Pizan *Faits d'armes* II. 22. Az öt legnagyobb ágyú közül kettőt, a százfontos Antiquét és a kétszáz fontos Senecát a rómaiak tiszteletére nevezhették el.

[801] Pizan *Faits d'armes* II. 21-32.

[802] Pizan *Faits d'armes* II. 32.

[803] Pizan *Faits d'armes* II. 34.

[804] Pizan *Faits d'armes* II. 35.

[805] Veg. *Epit.* IV. 8, 18.

[806] *Trébuchet*-ből kilőtt, „*vörösen izzó*" lövedékekről Romanustól is hallunk. Vö. a 607. lábjegyzettel. Néhány caputtal odébb Pizannál is feltűnik egy izzó vasakat kilövő hajítógép (Pizan *Faits d'armes* II. 36.).

[807] Pizan *Faits d'armes* II. 35. (Veg. *Epit.* IV. 16.) Vö. a 650-651. lábjegyzetekkel.

[808] Pizan *Faits d'armes* II. 35. (Veg. *Epit.* IV. 15.)

[809] Veg. *Epit.* IV. 14.

[810] Pizan *Faits d'armes* II. 35.

[811] Veg. *Epit.* IV. 15. Vö. a 656. és a 677. lábjegyzettel.

[812] Pizan *Faits d'armes* II. 35.

[813] Pizan *Faits d'armes* II. 35.

[814] Pizan *Faits d'armes* II. 25.

[815] Pizan *Faits d'armes* II. 35. (Veg. *Epit.* IV. 17.)

[816] Pizan *Faits d'armes* II. 35. (Veg. *Epit.* IV. 30, Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 19.) Vö. az 592. lábjegyzettel.

[817] Pizan *Faits d'armes* II. 36. (Veg. *Epit.* IV. 19-21.)

[818] Pizan *Faits d'armes* II. 36.

[819] Pizan *Faits d'armes* II. 37. (Veg. *Epit.* IV. 21.)

[820] Pizan *Faits d'armes* II. 38. (Veg. *Epit.* IV. 30.)

[821] Pizan *Faits d'armes* II. 39.

[822] Pizan *Faits d'armes* II. 39. (Veg. *Epit.* IV. 25.)

[823] Pizan *Faits d'armes* II. 40. (Veg. *Epit.* IV. 35-36.)

[824] Pizan *Faits d'armes* II. 40. (Veg. *Epit.* IV. 38-41.)

[825] Pizan *Faits d'armes* II. 40.

[826] Veg. *Epit.* IV. 37, 44.

[827] Veg. *Epit.* IV. 44.

[828] Veg. *Epit.* IV. 44.

[829] Pizan *Faits d'armes* II. 41. A görögtűz eredete és pontos összetétele máig bizonytalan. A görögtűzhöz hasonló keverékről először Thuküdidész görög történetíró tájékoztat minket. Szerinte a boiótiaiak a keveréket csövekbe öntötték, meggyújtották, és ezzel a „lángszóróval" gyújtották fel a délioni erőd kapuját (Thuc. *Bell. Pelop.* IV. 100). A fegyvert a bizánci hajókon használták tömegesen. A görögtűzről bővebben: Partington (1999) pp. 42-91, Bréhier (2003) pp. 421-422.

[830] Pizan *Faits d'armes* II. 41.

[831] Pizan *Faits d'armes* II. 41. Az árbocbástya valójában egy rácsból készült emelvényhez hasonlított, amelyekből különféle lövedékekkel árasztották el az ellenséges hajót. Az árboc kötelein felmászva lehetett megközelíteni, a fegyvereket pedig kötelekkel húzták fel. Az árbocbástyáról bővebben: Freel (1994) pp. 184-185.

[832] Pizan *Faits d'armes* II. 41. (Aeg. Rom. *Reg. princ.* III. 3. 23.)

[833] Pizan *Faits d'armes* II. 41. (Veg. *Epit.* IV. 46.)

[834] C. Favre - L. Lecestre: *Le Jouvencel par Jean de Bueil: suivi du commentaire de Guillaume Tringant* 2 vols., Renouard, H. Laurens, succ., Paris, 1889, repr.: Slatkine, Geneva, 1996.

http://www.archive.org/search.php?query=Le%20Jouvencel%20par%20Jean%20de%20Bueil%3A%20suivi%20du%20commentaire%20de%20Guillaume%20Tringant - 2013. máj. 1. A hivatkozásokban a fejezet- és oldalszámokra utalok. Angol nyelvű tanulmány: M. Chan Tsin: *Jean de Bueil: Reactionary Knight* PhD diss., Purdue University, 2005.

[835] A közjóléti liga a király központosítási törekvései ellen 1465-ben létrehozott főúri szervezkedés, amelynek a vezetője Merész Károly burgundiai herceg volt.

[836] Bueil életéről és a *Le Jouvencel*ről bővebben: Rogers (2010) II. p. 439, Michaud-Fréjaville (2005) pp. 101-111, de Medeiros (1998) pp. 139-152, Sherwood (1980) pp. 332-335.

[837] A műfajról bővebben: Serafin-Bendixen (2005) p. 525, Ousby (1996) p. 332.

[838] Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 23-79.

[839] Bueil *Le Jouvencel* II. p. 45.

[840] Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 45-59. Nem teljesen tisztázott, hogy Bueilnek volt-e közvetlen hozzáférése a „Foglalat"-hoz, vagy pedig csak Christine de Pizan hivatkozásait vette át. Coopland úgy látja, hogy a II. 45-59. közötti részek nyilvánvalóan Pizantól származnak, továbbá nem kizárható, hogy a *Le Jouvencel* más részei is tartalmazhatnak pizani utalásokat. Az egyik ilyen a mű tartalmi felosztása (Bueil *Le Jouvencel* I. pp. 15-16.), viszont Sherwood szerint a forrás ebben az esetben Romanus *De regimine principum*a lehetett. Coopland (1951) pp. 137-186, különösen 179-182, Sherwood (1980) pp. 350-351. A szakma ma már úgy látja, hogy Christine de Pizan munkája volt a forrás: Whetham (2009) p. 124, Szkilnik (2011) p. 173, Willard (1995) p. 36.

[841] Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 45-48. (Pizan *Faits d'armes* II. 21-24, 27.)

[842] Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 48-54. (Pizan *Faits d'armes* II. 28-33, 35-39.)

[843] Bueil *Le Jouvencel* II. p. 49. (Pizan *Faits d'armes* II. 30, Veg. *Epit.* IV. 15.)

[844] Bueil *Le Jouvencel* II. p. 50. (Pizan *Faits d'armes* II. 35, Veg. *Epit.* IV. 14.)

[845] Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 50-51. (Pizan *Faits d'armes* II. 35, Veg. *Epit.* IV. 17.)

[846] Bueil *Le Jouvencel* II. p. 51. A „csatakígyó" hosszú csövű, kisméretű tábori ágyú volt.

[847] Bueil *Le Jouvencel* II. p. 52. (Pizan *Faits d'armes* II. 38, Veg. *Epit.* IV. 23.)

[848] Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 52-53. (Pizan *Faits d'armes* II. 39, Veg. *Epit.* IV. 24.)

[849] Bueil *Le Jouvencel* II. p. 53. (Pizan *Faits d'armes* II. 39, Veg. *Epit.* IV. 25.)

[850] Bueil *Le Jouvencel* II. p. 53. (Pizan *Faits d'armes* II. 39, Veg. *Epit.* IV. 27.)

[851] Bueil *Le Jouvencel* II. pp. 54-59. (Pizan *Faits d'armes* II. 40-41, Veg. *Epit.* IV. 35-36, 38-41.)

[852] Bueil *Le Jouvencel* II. p. 55. A tafota indiai eredetű könnyű selyemszövet. Napjainkban bélésárunak és ruhaszövetnek használják, viszont úgy tűnik, hogy az anyag jó szigetelőtulajdonságait már korábban is hasznosították.

[853] Bueil *Le Jouvencel* II. p. 59. (Pizan *Faits d'armes* II. 41, Veg. *Epit.* IV. 46.)

[854] E munka keretében nincs arra lehetőségünk, hogy részletekbe menően elemezzük az észak-itáliai milíciák hadszervezetét, a politikai eseményeket és a milíciák tradícióját az ókortól fogva egészen a 16. századig. Az itáliai milíciákat már Luccai Ptolemaeusnál érintettük, és ezúttal is csak azokat a forrásokat nézzük meg, amelyek Vegetiushoz kötődnek. Flavio Biondón és Machiavellin kívül viszont még számos olyan humanista gondolkodót fel lehetne sorolni (Petrarca, Leonardo Bruni, Matteo Palmieri, Cristoforo Landino, Francesco Patrizi di Siena stb.), akik a *condottiere* és a milícia közti viszonyrendszert irodalmi úton próbálták felvázolni. Közülük Leonardo Bruni (1370-1444) tekinthető a „legmilícistábbnak", aki a hadügyi reformokat a római köztársaság intézményrendszere alapján kívánta megreformálni. Leonardo Bruni *De militia* című művét és az itáliai milíciák eredetét, fejlődését feldolgozó két tanulmány: C. C. Bayley: *War and Society in Renaissance Florence: The De militia of Leonardo Bruni* University of Toronto Press, Toronto, 1961. J. Hankins: *Civic Knighthood in the Early Renaissance: Leandro Bruni's De militia (ca. 1420)* Working paper. Faculty of Arts and Sciences, Harvard University, 2011. A reneszánsz kori itáliai hadművészetről bővebben: F. L. Taylor: *The Art of War in Italy 1494-1529* Cambridge University Press, Cambridge, 1921.

[855] Ez az ún. tulliusi alkotmány, amelyet a történetírás tévesen Servius Tulliushoz (a hagyomány szerint Kr. e. 578-534), Róma utolsó előtti királyához köt. Az alkotmány vagyoni alapon öt osztályra, ezen belül junior és senior centuriákra osztotta fel Róma lakosait. A legtehetősebbek a lovasság centuriájában (*equites*, lovagrend) szolgáltak. A serviusi alkotmányról bővebben: Cornell (1995) pp. 173-197, Nicolet (1980) pp. 49-110.

[856] Luccai Ptolemaeus és Aegidius Romanus erősen idealisztikus nézőpontból látta a sorozást, és irodalmi forrásaik felfogását követve, ők is tettek kivételeket. Vö. a 483. és az 529. lábjegyzettel. Viszont a gyakorlatban a város és körzetének összes férfilakosát (a 70 év alattiakat) kötelezték a harcra. Kivételt inkább azok képeztek, akik politikai okokból gyanúsak voltak. A milíciák támadóerejét a lovasság adta. Bárki lehetett lovas, aki meg tudta fizetni a ló, a felszerelés és a fegyverzet árát. A gyalogságot a hadkötelesek maradékából szervezték. A szolgálatba való belépés elvárt volt, és büntetéssel sújtották azokat, akik kibújtak alóla. A 13. század vége felé a *communa* lakosainak ellenállása, továbbá taktikai megfontolások miatt az itáliai városok egyre gyakrabban fogadtak fel idegen zsoldosokat. A helyiek a szolgálatot adókkal és illetékekkel váltották ki. Rogers (2010) I. p. 395, 409.

[857] Az itáliai kommunák és „városállamok" eredetéről bővebben: Epstein (1999) pp. 7-16.

[858] A városi milíciák hadszervezetének kérdését vizsgálta 1290 és 1310 között egy ismeretlen szerzőtől származó értekezés, a *Pulcher tractatus de materia belli* (Alapos tanulmány a háború tárgyáról), amelyben a forrás Arisztotelész, Aegidius Romanus és főképp Vegetius (Aegidius Romanustól függetlenül) volt. A szerző valószínűleg katona volt és egyértelműen a városi milícia pártján állt. A. Pichler: *Pulcher tractatus de materia belli. Ein Beitrag zur Kriegs- und Geistesgeschichte des Mittelalters* Leuschner und Lubensky, Graz, 1927. Továbbá: Sherwood (1980) pp. 254-257, Bayley (1961) pp. 183-184.

[859] Flavio Biondo életéről és munkásságáról bővebben: Fubini (1968) pp. 536-559.

http://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio/ - 2013. máj. 1.

[860] A *De Roma triumphante* modern kiadása még nem készült el. Ennek hiányában az 1531-es latin nyelvű verzióra kell hagyatkoznunk: Blondus Flavius: *Roma tripumphans*, Basel, 1531. http://www.mgh-bibliothek.de/cgi-bin/blondus2.pl?db=opac&seite=1 - 2013. máj. 1. A hivatkozás (Blondus Flavius *De Roma triumph.*) ennek a kiadványnak a könyvszámára és oldalszámára utal. Olasz nyelvű kiadás: L. Fauno: *Flavio Biondo: Roma trionfante* Michiele Tramezzino, Venetia, 1544. A *De Roma triumphante* keletkezési körülményeiről és tartalmáról bővebben: Mazzocco (1975) pp. 1-26.

[861] Biondo forrásairól bővebben: Mazzocco (1975) pp. 15-16.

[862] Blondus Flavius *De Roma triumph.* VI. (p. 130.)

[863] Blondus Flavius *De Roma triumph.* VI. (p. 133.)

[864] Blondus Flavius *De Roma triumph.* VI. (p. 126.) (Veg. *Epit.* I. 1.)

[865] Blondus Flavius *De Roma triumph.* VI. (p. 128.)

[866] Blondus Flavius *De Roma triumph.* VI. (p. 128.) (Veg. *Epit.* I. 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12.)

[867] Blondus Flavius *De Roma triumph.* VI. (p. 132.) (Veg. *Epit.* IV. 14, 15, 16, 17, 22.)

[868] Blondus Flavius *De Roma triumph.* VI. (p. 132.)

[869] Watson (1985) pp. 114-117, Várady (1961) pp. 85-94.

[870] Veg. *Epit.* II. 20.

[871] Blondus Flavius *De Roma triumph.* VI. (p. 139.)

[872] Livius *Ab urb. cond.* IV. 59.

[873] Blondus Flavius *De Roma triumph.* VI. (pp. 140-141.)

[874] Machiavelli: *Scritti Sull'Ordinanza* In: M. Martelli: Niccolò Machiavelli, Tutte le opere. Sansoni, Florence, 1971.
http://www.classicitaliani.it/machiav/prosa/scritti_ordinanza.htm - 2013. máj. 1.

[875] Gilbert (1986) pp. 18-19.

[876] Gilbert (1944) p. 11.

[877] Unger (2011) pp. 169-174.

[878] A csatáról és előzményeiről bővebben: Unger (2011) pp. 191-194.

[879] Primer forrásaink közül az egyik olyan munka, amely magyarul is megjelent: Majtényi Z. (ford.): *Machiavelli: A háború művészete* Szukits, Szeged, 2001. A könyvre való utalás esetén a *Háb. műv.* rövidítést, illetve az ahhoz tartozó oldalszámot használom. Az eredeti olasz nyelvű forrás elérhető a Machiavelli összes második kötetében: *Tutte le opere di Niccolò Machiavelli, di nuovo corrette e ristampate* 2 vols., Londra, 1747. Utóbbira az Op. II rövidítéssel és az oldalszámmal hivatkozok. Machiavelli élete és munkássága alaposan feldolgozott, és máig az egyik legkedveltebb témája a politika-, a had- vagy a történettudománynak. A legfrissebb kiadványok vele kapcsolatban: N. Capponi: *An Unlikely Prince: The Life and Times of Machiavelli* Da Capo Press, Cambridge, 2010. C. Lynch: *Niccolò Machiavelli: The Art of War* University of Chicago Press, Chicago-London, 2005.
http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-machiavelli/ - 2013. máj. 1

[880] *Háb. műv.* pp. 209-211.

[881] A „szókratészi-platóni dialógus" egy a Kr. e. 4. században, Görögországban kialakult irodalmi műfaj volt, amelyben a karakterek morális és filozófiai kérdésekről polemizáltak. A könyv írója többnyire a főkarakter személyébe bújva fejtette ki gondolatait.

[882] Mach. *Princ.* 12, *Ist. Fiorent.* IV. 6; V. 33; VII. 20.

[883] A középkorban reneszánszát élte az ókori gyökerekkel bíró görög eredetű szálfegyver, a pika, amelyről utoljára a makedón lándzsa (*sarissa*) kapcsán hallunk. Az ókori és középkori gyalogsági lándzsa közötti kontinuitást nem egyszerű rekonstruálni, mivel defenzív jellege miatt a rómaiak sohasem integrálták az arzenáljukba. A görög-makedón hagyományt inkább a bizánci hadsereg vitte tovább, ahol a két-három méteres lándzsát (*menaulion*) még mindig védekező fegyverként, lovassági támadások elhárítására alkalmazták. Maur. *Strat.* XII. B. 3-4. Niképhorosz Uranosz: *Taktika* 56. 8. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin: *De Ceremoniis Aulae Byzantinae* II. 44. Van olyan elmélet, amely szerint a pikát a hajítódárda meghosszabbításából nyerték. DeVries (2003) p. 15. Továbbá: Nicolle-McBride (1991) pp. 3, 11, Dawson-McBride (2007) p. 58.

[884] A Machiavelli és Vegetius közötti kapcsolatokról lásd még: Allmand (2011) pp. 139-147.

[885] Mach. *Arte della guerra* I. (Op. II. p. 273, *Háb. műv.* p. 25, Veg. *Epit.* I. 2.)

[886] Mach. *Arte della guerra* I. (Op. II. p. 273, *Háb. műv.* p. 25.)

[887] Mach. *Arte della guerra* I. (Op. II. p. 274, *Háb. műv.* p. 27, Veg. *Epit.* I. 3.)

[888] Mach. *Arte della guerra* I. (Op. II. p. 278, *Háb. műv.* pp. 32-33, Veg. *Epit.* I. 7.)

[889] Mach. *Arte della guerra* I. (Op. II. p. 278, *Háb. műv.* pp. 33-34, Veg. *Epit.* I. 6-7.)

[890] Polüb. *Hist.* VI. 22, Livius *Ab urb. cond.* XXXI. 34; XXXVIII. 21.

[891] Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. pp. 285-293, *Háb. műv.* pp. 43-55, Veg. *Epit.* I. 20; II. 2, 7, 15.)

[892] Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. pp. 293-294, *Háb. műv.* pp. 55-58, Veg. *Epit.* I. 9-16; III. 4.) Machiavelli elveiben az egyik legnagyobb ellentmondást a kiképzésben találjuk. Láthatjuk, hogy egyetértett a professzionális kiképzés gyakorlataival, viszont mivel a milíciarendszerben gondolkozott, nem ismerte fel a profi hadsereg egyik alapelvét, vagyis hogy a katonák hivatásszerűen végzik a katonáskodást: *„S ezekhez a gyakorlatokhoz hozzászoktatnám egész államom ifjúságát, de a legnagyobb igyekezettel és a legmesszebb menő figyelemmel azt a részét, amelyet katonáskodásra besoroztam; s mindig csak pihenőnapon gyakorlatoztatnám őket."* Az utóbbi gondolat teljesen ellentmond Vegetiusnak és a professzionális alapelveknek. Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. p. 294, *Háb. műv.* p. 58.)

[893] Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. p. 294, *Háb. műv.* pp. 60-61.)

[894] A zászlóalj gyakorlatoztatása is elégtelennek tűnik. Machiavelli követi Vegetiust az összeszokottság vagy a sorok tartása kapcsán, de mégis ezt írja: *„És mivel az ilyen egyetemes gyakorlat nem lebecsülendő, egyszer vagy kétszer évente (békeidőben) össze lehetne hívni az egész zászlóaljat, s egy egész hadsereg alakzata szerint gyakorlatoztatni néhány napig, (...)."* (Mach. *Arte della guerra* II, Op. II. p. 297, *Háb. műv.* pp. 62-63)

[895] Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. pp. 298-309, *Háb. műv.* pp. 65-77.)

[896] Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. p. 303, *Háb. műv.* p. 68, Veg. *Epit.* II. 13, 18.)

[897] Mach. *Arte della guerra* II. (Op. II. pp. 313-314, *Háb. műv.* pp. 81-82.)

[898] Mach. *Arte della guerra* III. (Op. II. pp. 316, *Háb. műv.* p. 84, Veg. *Epit.* II. 17.)

[899] Mach. *Arte della guerra* III. (Op. II. p. 316, *Háb. műv.* p. 85, Veg. *Epit.* II. 15.)

[900] Mach. *Arte della guerra* III. (Op. II. pp. 316-323, *Háb. műv.* pp. 88-91.) A hadrendet az *Tutte le opere di N. Machiavelli* ábrákkal is szemlélteti: Op. II. pp. 321-322.

[901] Mach. *Arte della guerra* III. (Op. II. pp. 324-325, *Háb. műv.* pp. 93-95.)

[902] Mach. *Arte della guerra* III. (Op. II. p. 329, *Háb. műv.* p. 102, Veg. *Epit.* III. 24.)

[903] Mach. *Arte della guerra* III. (Op. II. p. 333, *Háb. műv.* p. 108, Veg. *Epit.* II. 21.)

[904] Mach. *Arte della guerra* IV. (Op. II. p. 336, *Háb. műv.* p. 113, Veg. *Epit.* III. 20.)

[905] Mach. *Arte della guerra* IV. (Op. II. p. 336, *Háb. műv.* pp. 113-114, Veg. *Epit.* III. 13.)

[906] Mach. *Arte della guerra* IV. (Op. II. pp. 336-337, *Háb. műv.* p. 114, Veg. *Epit.* III. 14.)

[907] Mach. *Arte della guerra* IV. (Op. II. p. 337, *Háb. műv.* p. 116, Veg. *Epit.* III. 16.)

[908] Mach. *Arte della guerra* IV. (Op. II. p. 339, *Háb. műv.* p. 118, Veg. *Epit.* III. 24, Livius *Ab. urb. cond.* XXXVII. 41.)

[909] Mach. *Arte della guerra* IV. (Op. II. p. 342, *Háb. műv.* pp. 122-123, Veg. *Epit.* III. 19.)

[910] Vö. a 870. lábjegyzettel.

[911] Mach. *Arte della guerra* V. (Op. II. p. 358, *Háb. műv.* p. 142.) Vagyis ellentétben Flavio Biondóval, Machiavelli már gondolt a milicisták szolgálatának kifizetésére.

[912] Mach. *Arte della guerra* VI. (Op. II. p. 374, *Háb. műv.* pp. 166-167, Veg. *Epit.* III. 2.)

[913] Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 383, *Háb. műv.* p. 181, Veg. *Epit.* IV. 1.)

[914] Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 383, *Háb. műv.* p. 181, Veg. *Epit.* IV. 2.)

[915] Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. pp. 386-387, *Háb. műv.* pp. 185-187, Veg. *Epit.* IV. 4.)

[916] Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 389, *Háb. műv.* p. 189, Veg. *Epit.* IV. 12.)

[917] Nincs tartalmi kapcsolat a falat védő bátor katonák és a római ostromfegyverek között. Valószínűleg az történt, hogy Machiavelli elolvasta a IV. 12. caput utolsó gondolatát a bátor védőkről, majd a következő caputra pillantott, ahol Vegetius elkezdte felsorolni az ostromeszközöket. Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 389, *Háb. műv.* p. 190, Veg. *Epit.* IV. 13.)

[918] Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. pp. 389-390, *Háb. műv.* pp. 190-191, 196-197, Veg. *Epit.* IV. 25.)

[919] Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 391, *Háb. műv.* p. 194, Veg. *Epit.* IV. 26.)

[920] Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. pp. 394-395, *Háb. műv.* pp. 199-201, Veg. *Epit.* III. 26.)

[921] Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 395, *Háb. műv.* p. 201, Veg. *Epit.* III. 26.)

[922] Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 395, *Háb. műv.* p. 201.) Vegetius: *„A hadügy három részre tagolódik: lovasságra, gyalogságra és hajóhadra."* (Veg. *Epit.* II. 1.)

[923] Mach. *Arte della guerra* VII. (Op. II. p. 396, *Háb. műv.* p. 203.)

[924] Pizan *Faits d'armes* III. 16.

[925] Pizan *Faits d'armes* III. 12.

[926] Pizan *Faits d'armes* I. 7.

[927] Willard (2003) p. 8.

[928] Willard (2003) p. 8.

[929] Az 1440-es évek hadügyi reformjairól bővebben: Contamine (1992) pp. 201-222. Rövid összefoglaló Richemont életéről és reformjairól:
http://xenophongroup.com/montjoie/richmond.htm - 2013. máj. 1.

[930] Bueil *Le Jouvencel* I. p. 17.

[931] Rázsó (1974) p. 29.

[932] Gilbert (1944) pp. 14-15. Mach. *Disc.* II. 17. C. E. Detmold: *The Historical, Political, and Diplomatic Writings of Niccolo Machiavelli* Vol. 2.: The Prince, Discourses on the First Ten Books of Titus Livius, Thoughts of a Statesman, J. R. Osgood and Company, Boston, 1882.

[933] Mach. *Disc.* II. 10.

[934] Levél Francesco Vettorinak (1514. dec. 20), no. 154. In: Gilbert (1961) pp. 166-178.

[935] Taylor (1921) p. 169.

[936] Gilbert (1944) p. 25. Machiavelli hatásáról, gondolatainak követőiről alapos tanulmányok: S. Anglo - D. Cressy: *Machiavelli - The First Century: Studies in Enthusiasm, Hostility, and Irrelevance* Oxford University Press, Oxford-New York, 2005. J-F. Duvernoy: *La pensée de Machiavel (Pour connaître la pensée)* Bordas, 1974.

[937] Clausewitz *Strategie*, Kessel (1937) p. 41.

[938] A németalföldi katonai reformokról bővebben: M. van der Hoeven: *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands, 1568-1648* History of Warfare, vol. 1, Leiden-New York-Köln: Brill, 1997. Parker (2007) pp. 331-372.

[939] Parker (2007) pp. 337-339. Ailianosz taktikájának utóéletéről bővebben: A. Dain: *Histoire du texte d'Elien le Tacticien des origines à la fin du moyen age* Collection d'études anciennes, vol. 63, Les belles lettres, Paris, 1948

[940] Rázsó (1974) p. 33. A „polübioszi legio" hadrendjének előnyeire Iustus Lipsius (1547-1606) németalföldi humanista író hívta fel újra a figyelmet a *De militia Romana* című munkájában, amelyből Nassaui Móric tanult sokat. Iustus Lipsius ugyan számos pontban hivatkozott Vegetiusra, mégis kritikával illette őt, mivel szerinte a római író több korszak hadszervezeti mintáját ötvözte. Lipsius *Milit. Rom.* I. dialogus 2. Bővebben: De Landtsheer (2001) pp. 101-122. Iustus Lipsius és az antik tradíció kapcsolatáról bővebben: Papy (2004) pp. 97-131, Urs Sommer (2001) pp. 59-82. A. Urs Sommer: *Zur mili-*

tärischen Metaphorik im Stoizismus Schriftenreihe der Eidgenössischen Militärbibliothek und des Historischen Dienstes: Eidgenössische Militärbibliothek und Historischer Dienst 2, Bern.

[941] Roberts (1995) p. 14.

[942] Van Reyd *Hist.* 162a. In: Parker (2007) p. 341.

[943] Rázsó (1974) p. 33.

[944] Sherwood (1980) p. 354.

[945] Sherwood szerint Beda Venerabilis valószínűleg ismerte Vegetiust, Allmand szerint ez továbbra is bizonytalan. Sherwood (1980) p. 69, Allmand (2011) p. 65.

[946] Erről bővebben: Allmand (2011) pp. 112-120.

[947] A *De procinctu Romanae miliciae*t rövidsége és tartalma miatt elsősorban katonai kézikönyvnek vettem, noha célja és stílusa miatt királytükörnek is tekinthető.

[948] Ahogy a bevezetésben is szó volt róla, a magyar szerzők közül még Küküllei János, I. Lajos életrajzírója, és Péchy Lukács nagyszombati nyomdász, író hivatkozott röviden Vegetiusra. Küküllei vegetiusi hivatkozásairól bővebben: Geréb (1960) pp. 11-15. Péchy Lukács 1595-ben megjelentetett *A keresztény hadakozásnak tüköre* című munkájáról bővebben: Hausner (2008) pp. 28-29. További kutatási irány lehet még Hunyadi Mátyás korának vizsgálata, hiszen a corvinák között helyet kapott a „Foglalat" is. Erről Galeotto Marzio, a korszak egyik krónikása számolt be. G. Marzio: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv* 10. bölcs mondás. Mátyásnak a római hadügyek iránti érdeklődéséről Fraknói Vilmos történetíró is írt. Fraknói V.: *Hunyadi Mátyás király 1440-1490* (Mérkőzés a császárral, 1477-1488) V. Bővebben: Veszprémy (1995) pp. 15-16.

[949] Allmand 2011-ben megjelent könyvében a következő, eddig fel nem dolgozott vegetiusi kivonatolókkal foglalkozott: Bretoni Vilmos francia krónikás, *Siete Partidas* törvénygyűjtemény X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai király idejéből, Jean Juvénal des Ursins francia krónikás, Denys van Leeuwen (Karthauzi Dénes) 15. századi teológus. Allmand (2011) p. V.

[950] Tournai *Erud. reg.* I. 5.

Rövidítések jegyzéke

Aeg. Rom. *Reg. princ.*	Aegidius Romanus: *De regimine principum*
Ail. Takt. *Takt.*	Ailianosz Taktikosz: *Taktika (Τακτικά)*
Agath. *Hist.*	Agathias: *Historiarum libri quinque*
Amb. *Hex.*	Szent Ambrus: *Hexameron*
Amm. Marc. *Res Gest.*	Ammianus Marcellinus: *Rerum gestarum libri*
Anon. *Cont. Hisp.*	Anonymus (Isidorus Pacensis): *Continuatio (Isidoriana) Hispana*
Anon. *Reb. bell.*	Anonymus: *De rebus bellicis*
Apul. *Met.*	Apuleius Madaurensis: *Metamorphoses (Asinus aureus)*
Aquin. *Contra doctr.*	Aquinói Szent Tamás (Thomas Aquinas seu Thomas de Aquino): *Contra doctrinam retrahentium a religione*
Aquin. *Expos.*	Aquinói Szent Tamás: *Expositio super Iob ad litteram*
Aquin. *Reg. Cyp.*	Aquinói Szent Tamás: *De regno ad regem Cypri*
Aquin. *Summ. Theo.*	Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologiae*
Arist. *Anim.*	Arisztotelész: *De anima*
Arist. *Eth.*	Arisztotelész: *Ethica (Nichomachea)*
Arist. *Inc. anim.*	Arisztotelész: *De incessu animalium*
Arist. *Met.*	Arisztotelész: *Meteorologica*
Arist. *Phys.*	Arisztotelész: *Physica*
Arist. *Pol.*	Arisztotelész: *Politica*
Arr. *Takt.*	Arrianosz: *Taktika (Τακτικά)*

Beda Venerabilis *Hist. Eccl.*	Beda Venerabilis: *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*
Beda Venerabilis *Retract. Act. Apost.*	Beda Venerabilis: *Retractatio in actus apostolorum*
Beda Venerabilis *Temp. Rat.*	Beda Venerabilis: *De temporum ratione*
Bír.	A bírák könyve
Blondus Flavius *De Roma triumph.*	Flavio Biondo: *De Roma triumphante*
Bonet *L'arbre des batailles*	Honoré Bonet: *L'arbre des batailles*
Bueil *Le Jouvencel*	Jean de Bueil: *Le Jouvencel*
Cap. Reg. Fr.	*Capitularia Regum Francorum*
Cod. Theod.	*Codex Theodosianus*
Dio Cass. *Hist. Rom.*	Cassius Dio: *Rómaiké hisztoria*
Diod. Sic. *Hist.*	Diodorus Siculus: *Bibliothéké historiké*
Ekkehard *Walth.*	Ekkehard Maior: *Waltharius*
Front. *Strat.*	Frontinus: *Strategemata*
Gell. *Noct. Att.*	Gellius: *Noctes Atticae*
Greg. *Hist. Fr.*	Tours-i Szent Gergely (Gregorius Turonensis): *Historiae Francorum*
Hipp. *De aere, aquis et locis*	Hippokratész: *De aere, aquis et locis*
Hor. *Epist.*	Horatius: *Epistulae*
Hrab. *Proc.*	Hrabanus (seu Rabanus) Maurus: *De procinctu Romanae miliciae*
Hrab. *Rer. nat.*	Hrabanus Maurus: *De rerum naturis*
Hrab. *Tract. de anima*	Hrabanus Maurus: *Tractatus de anima*
Ioh. Lyd. *Magist.*	Ióhannész Laurentiosz Lüdosz: *De magistratibus rei publicae Romanae (Περί αρχών της Ρωμαίων πολιτείας)*
Ios. *Bell. Iud.*	Iosephus Flavius: *Bellum Iudaicorum*
Isid. *Etym.*	Sevillai Szent Izidor (Isidorus Hispalensis): *Etimologiae (sive Origines)*
Kyeser *Bellif.*	Konrad Kyeser: *Bellifortis*
Legnano *De bello*	Giovanni da Legnano (Ioannes a Lignano): *Tractatus de bello, de represaliis et de duello*
Lipsius *Milit. Rom.*	Iustus Lipsius: *De Militia Romana*
Livius *Ab urb. cond.*	Livius: *Ab urbe condita*
Luccai Ptolem. *Reg. Cyp.*	Ptolemaeus de Lucca (seu Bartolomeo Fiadoni sive Tolomeo vel Ptolomeo da Lucca): *De Regno ad regem Cypri (De regimine principum)*
Mach. *Arte della guerra*	Niccolò Machiavelli (Nicolaus Maclavellus Florentinus): *Sette libri dell'arte della guerra*

Mach. *Disc.*	Niccolò Machiavelli: *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*
Mach. *Háb. műv.*	Niccolò Machiavelli: *A háború művészete*
Mach. *Ist. Fiorent.*	Niccolò Machiavelli: *Istorie fiorentine*
Mach. *Princ.*	Niccolò Machiavelli: *Il Principe e altri scritti minori*
Maur. *Strat.*	Maurikiosz: *Stratégikon (Στρατηγικά)*
Not. Dig.	*Notitia Dignitatum*
Pers. Flacc. *Sat.*	Persius Flaccus: *Saturae*
Pizan *Faits d'armes*	Christine de Pizan: *Livre des faits d'armes et de chevalerie*
Plat. *Pol.*	Platón: *Politeia*
Plut. *Bioi Par.*	Plutarkhosz: *Bioi paralelloi*
Polüb. *Hist.*	Polübiosz: *Ηρτορίαι (Hisztoriai)*
Pos. *Frag.*	Poszeidóniosz: *Fragmenta*
Quint. *Orat.*	Quintilianus: *Institutio oratoria*
Salisb. *Met.*	John of Salisbury (Ioannes Saresberiensis): *Metalogicon*
Salisb. *Pol.*	John of Salisbury: *Policraticus*
Sall. *Bell. Iug.*	Sallustius: *Bellum Iugurthinum*
Sall. *Hist. frag.*	Sallustius: *Historiarum fragmenta*
Sed. *Rect. Christ.*	Sedulius Scottus: *De rectoribus Christianis*
Serv. *Comm. ad Aen.*	Servius: *Commentarius ad Vergilii Aeneidem*
SHA	*Scriptores Historia Augusta*
Sir.	Sirach (Sirák fia könyve)
Stat. *Thebais*	Statius: *Thebais*
Tac. *Hist.*	Tacitus: *Historiae*
Thuc. *Bell. Pelop.*	Thuküdidész: *De bello Peloponnesiaco (Ιρτορία του Πελοποννηριακού πολέμου)*
Tournai *Erud. reg.*	Tournai-i Guibert (Guibert de Tournai): *Eruditio regum et principum*
Valt. *De re militari*	Robertus Valturius: *De re militari libri XII*
Vat. Reg. 2077	*Vaticanus Reginensis (Excerptum Vaticanum) 2077*
Veg. *Epit.*	Vegetius: *Epitoma rei militaris*
Verg. *Georg.*	Vergilius: *Georgica*
Vitr. *Arch.*	Vitruvius: *De architectura*
Waurin *Chroniq.*	Waurin: *Chroniques*
Zos. *Hist. Nov.*	Zosimus: *Historia Nova*

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

AGATHIAS, DE MYRINA
1967 *Historiarum libri quinque* R. Keydell (ed.), Berolini-De Gruyter, Berlin.

AILIANOSZ TAKTIKOSZ
1855 *Περί Στρατηγικών Τάξεων Ελληνικών* Aelianus' Theorie der Taktik. H. Köchly - W. Rüstow: Greichische Kriegsschriftsteller. 2 vols., Leipzig.

ALCUINUS (ALCUIN)
2006 *De fide sanctae et individuae trinitatis III. (Epistola nuncupatoria)* In: PatrologiaLatina (argumentum), MPL101 (volumen): http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0735-0804__Alcuinus__De_Fide_Sanctae_Et_Individuae_Trinitatis_Libri_Tres__MLT.pdf.html - 2013. máj. 1.

AMBROSIUS (SZENT AMBRUS)
2006 *Hexameron* In: Ecclesiae Patres Latini (materia), 0339-0397 AmbrosiusMediolanensis (argumentum): http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0339-0397__Ambrosius__Hexameron_Libri_Sex__LT.pdf.html - 2013. máj. 1.

ANONYMUS (ISIDORUS PACENSIS)
1980 *Continuatio (Isidoriana) Hispana* J. E. L. Pereira (ed. & transl.): Cronica mozarabe de754. Anubar, Zaragoza.

ANONYMUS: *DE REBUS BELLICIS*
1952 E. A. Thompson: A Roman Reformer and Inventor: Being a New Text of the Treatise De Rebus Bellicis with Translation and Introduction. Clarendon Press, Oxford. http://www.scribd.com/doc/24663529/De-Rebus-Bellicis - 2013. máj. 1.

ANONYMUS VALESIANUS
1939 J. C. Rolfe: Ammianus Marcellinus 3 vols., vol. 3. (*Pars Posterior: Chronica Theodericana*), Harvard University Press, Cambridge.
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Excerpta_Valesiana/2*.html - 2013. máj. 1.
APULEIUS, LUCIUS
1993 *Metamorphoses* Révay J. (ford.): Az aranyszamár. Európa, Budapest.
AQUINÓI SZENT TAMÁS
1954 *De regno ad regem Cypri* R. Busa (transl.) - E. Alarcón (ed.): Corpus Thomisticum, Roma.
http://www.corpusthomisticum.org/orp.html - 2013. máj. 1.
1965 *Expositio super Iob ad litteram* R. Busa (transl.) - E. Alarcón (ed.): Corpus Thomisticum, Roma.
http://www.corpusthomisticum.org/cio00.html - 2013. máj. 1.
1970 *Contra doctrinam retrahentium a religione* R. Busa (transl.) - E. Alarcón (ed.): Corpus Thomisticum, Roma.
http://www.corpusthomisticum.org/ocr.html - 2013. máj. 1.
2002-08 *Summa Theologiae* Tudós-Takács J. (ford.): A teológia foglalata. Keresztény és konzervatív gondolkodók, vols.: I–II/1, Gede testvérek, Budapest.
ARISZTOTELÉSZ
1915 *De anima* Förster A. (ford.): A lélekről. Franklin-Társulat, Budapest.
1969 *Politica* Szabó M. (ford.): Politika. Gondolat, Budapest.
http://mek.oszk.hu/04900/04966/index.phtml - 2013. máj. 1.
2004 *Ethica* (Nichomachea) J. A. Smith (transl.): The Etics of Aristotle. A Penn State Electronic Classics Series Publication.
http://www.gutenberg.org/cache/epub/8438/pg8438.html - 2013. máj. 1.
2006 *Meteorologica* E. W. Webster (transl.): Meteorology. Digireads.com.
http://classics.mit.edu/Aristotle/meteorology.html - 2013. máj. 1.
2007 *De incessu animalium* A. S. L. Farquharson (transl.): On the Gait of Animals. eBooks@Adelaide, The University of Adelaide Library.
http://ebooks.adelaide.edu.au/a/aristotle/gait/ - 2013. máj. 1.
2010 *Physica* Bognár L. (ford.): A természet. L' Harmattan, Budapest.
ARRIANOSZ XENOPHON, LUCIUS FLAVIUS
1993 *Techné Taktika, Ektaxis kata Alanoon* J. G. DeVoto: Flavius Arrianus: Techné Taktika (Tactical handbook) and Ekta-

xis kata Alanoon (The expedition against the Alans). Ares Publishers, Inc., Chicago.
http://members.tripod.com/~S_van_Dorst/Ancient_Warfare/Rome/Sources/ektaxis.html - 2013. máj. 1.

BEAUVAIS-I VINCE

ca. 1477 *Speculum doctrinale Vincentii Beluacensis fratris ordinis praedicatorum incipit* Straßburg.
http://dfg-viewer.de/show/?set[mets]=http%3A%2F%2Fdaten.digitale-sammlungen.de%2F~db%2Fmets%2Fbsb00035699_mets.xml - 2013. máj. 1.

BIBLIA SACRA (BIBLIA)

1996 *Sirach* (Sirák fia könyve) A katolikus Biblia, keresztény vallási szövegek. Gál F. (ford.), Szent István Társulat.
http://mek.oszk.hu/00100/00176/html/sir.htm - 2013. máj. 1.

2000 *Istennek az ószövetségben és újszövetségben adott kijelentése* Kálvin János Kiadó, Budapest.

BIONDO, FLAVIO

1531 *De Roma triumphante* Historiarum ab inclinatione Romanorum Libri XXXI. Basileæ ex Officina Frobeniana.
http://www.mgh-bibliothek.de/cgi-bin/blondus2.pl?db=opac&seite=1 - 2013. máj. 1.

1544 *De Roma triumphante* L. Fauno (ed.): Flavio Biondo: Roma trionfante. Michiele Tramezzino, Venetiae.
http://www.archive.org/details/romatrionfante00bion - 2013. máj. 1.

BONET, HONORÉ

1883 *L'arbre des batailles* E. Nys (ed.): L'arbre des batailles d'Honoré Bovet. Librairie Européenne C. Marquardt, Bruxelles.

1949 *The Tree of Battles of Honoré Bonet* G. W. Coopland (transl.), Liverpool University Press, Liverpool.

BUEIL, JEAN DE

1889 *Jouvencel* C. Favre - L. Lecestre: Le Jouvencel par Jean de Bueil: suivi du commentaire de Guillaume Tringant. 2 vols., Renouard, H. Laurens, succ., Paris, repr.: Slatkine, Geneva, 1996.
http://archive.org/search.php?query=Le%20Jouvencel%20par%20Jean%20de%20Bueil%3A%20suivi%20du%20commentaire%20de%20Guillaume%20Tringant - 2013. máj. 1.

CAPITULARIA REGUM FRANCORUM

1881-97 Societas aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi (ed.): Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et

quingentesimum. Legum sectio II: Capitularia Regum Francorum (vol. 1.), Hannoverae Impensis Bibliopolii Hahniani. http://archive.org/details/monumentagermani00geseuoft - 2013. máj. 1.

CATO MAIOR, MARCUS PORCIUS

1826 *Catoniana sive M. Porcii Catonis Censorii quae supersunt operum fragmenta* A. Lion (ed.), Gottingae, apud Vandenhoeck et Ruprecht.

1966 *De agri cultura* Kun J. (ford.): A földművelésről. Akadémia, Budapest.

CAXTON, WILLIAM (ford. & nyomt.)

1484 *Here begynneth the table of the rubryshys of the boke of the fayt of armes and of chyualrye whiche sayd boke is departyd in to foure partyes* Westminster.

1932 *The Book of Faytes and Arms and of the Chyvalerye. Translated and Printed by William Caxton from the French original by Christine de Pizan.* A. T. P. Byles (ed.), Early English Text Society Original Series, no. 189, 1926, Oxford University Press, London.

CLAUSEWITZ, CARL VON

1937 *Strategie* E. Kessel (hrsg.): Carl von Clausewitz: Strategie aus dem Jahr 1804 mit Zusätzen von 1808 und 1809. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt.

CODEX IUSTINIANI

1877 P. Krueger - T. Mommsen: Corpus Iuris Civilis. Vol. 2, Berolini: Apud Wiedmannos. http://webu2.upmf-grenoble.fr/Haiti/Cours/Ak/Corpus/codjust.htm - 2013. máj. 1.

CODEX THEODOSIANUS

1905 T. Mommsen - P. Meyer: Theodosiani libri XVI cum Constitionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes. Berolini: Apud Weismannos. http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/tituli.htm - 2013. máj. 1.

CONSTANTINUS VII PORPHYROGENITUS (VII. BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN)

1830 *De caeremoniis aulae Byzantinae libri duo* J. J. Reiske (ed.), 2 vols., E. Weber, Bonn, vol. 2.

DIGESTA SEU PANDECTAE

1932 S. P. Scott: The Civil law, including the Twelve tables: the Institutes of Gaius, the Rules of Ulpian, the Opinions of Paulus, the Enactments of Justinian, and the Constitutions of Leo. Cincinnati: The Central Trust Company.

DIO, CASSIUS
1914–27 *Rómaiké hisztoria ('Ρωμαϊκὴ ἱστορία)* E. Cary - H. B. Foster (transl.): Cassius Dio: Roman History. 9 vols., Harvard University Press, Cambridge–London.
http://penelope.uchicago.edu/thayer/e/roman/texts/cassius_dio/home.html - 2013. máj. 1.

DIODORUS SICULUS
1935 *Bibliothéké historiké* C. H. Oldfather (transl.): Library of History. Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge.

EKKEHARD MAIOR
1908 *Waltharius* J. W. Beck (ed.): Ekkehards Waltharius. Ein Kommentar von J. W. Beck. P. Noordhoff, Groningen. Magyar nyelvű kiadás: Tulok M. - Makkay J. (ford.): Ekkehard barát: Erős kezű Valter története. A világ eposzai, L'Harmattan, Budapest, 2003.
http://www.archive.org/details/ekkehardswalthar00ekkeuoft - 2013. máj. 1.

EPISTOLARUM KAROLINI AEVI
1899 E. Dümmler (ed.): Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum (vol. V.), Karolini Aevi III Berolini Apud Weidmannos.

EVERARDUS COMES FOROIULIENSIS
1885 G. H. Becker: Catalogi bibliothecarum antiqui. M. Cohen et filium (Fr. Cohen), Bonn.
http://www.archive.org/details/catalogibibliot00beckgoog - 2013. máj. 1.

FLACCUS, VERRIUS
1839 *Fragmenta* A. E. M. Egger (ed.): Fragments of Verrius Flaccus. Bourgeois-Maze, Paris.

FLAVIUS, IOSEPHUS
1957 *Bellum Iudaeicorum* Révay J. (ford.): A zsidó háború. Gondolat, Budapest.

FRAKNÓI V.
1890 *Hunyadi Mátyás király 1440–1490* Magyar Történeti Társaság, Budapest, repr.: Szilágyi S. (szerk.), Arcanum, Budapest, 2003.
http://mek.oszk.hu/05700/05736/index.phtml# - 2013. máj. 1.

FREDEGARII CHRONICORUM LIBER QUARTUS CUM CONTINUATIONIBUS
1960 J. M. Wallace-Hadrill (ed. & transl.): The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar, with its Continuations. T. Nelson and Son, London–Toronto.

FRONTINUS, SEXTUS IULIUS
1963 *Strategematica* (A hadicselek kézikönyve) Hahn I. (szerk.): A hadművészet ókori klasszikusai. Zrínyi, Budapest, pp. 631-665.
GELLIUS, AULUS
1968 *Noctes Atticae* Muraközy Gy. (ford.): Attikai éjszakák. Európa, Budapest.
GESTA BERENGARII
1871 E. Dümmler (ed.): Gesta Berengarii imperatoris Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.
GIAMBONI, BONO
1815 *Di Vegezio Flavio dell' arte della guerra libri IV* Giovanni Merenigh (ed.), Firenze.
http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nnc1.cu56794541 - 2013. máj. 1.
GUIBERT DE TOURNAI (TOURNAI-I GUIBERT)
1914 *Eruditio regum et principum* A. de Poorter (ed.): Le traité Eruditio regum et principum de Guibert de Tournai. Les Philosophes Belges IX, Louvain: Institut Supérieur de Philosophie de l'Université.
http://www.archive.org/details/letraiteruditi00guibuoft - 2013. máj. 1.
GREGORIUS TURONENSIS (TOURS-I SZENT GERGELY)
2010 *Historiae Francorum* Adamik T. - Mezey M. (ford.): Korunk története. A frankok története. Kalligram, Pozsony.
HIPPOKRATÉSZ
1991 Havas L. - Németh B. - Ritoók Zs. (ford.): Válogatások a hippokratészi gyűjteményből. Gondolat, Budapest.
HISTORIA AUGUSTA
2003 Bevezetés, részben fordítás: Havas L., et alii, Debrecen, Multiplex Media - Debrecen University Press.
HOHENWANG, LUDWIG VON TAL ELCHINGEN
1475 *Des durchleichtigen wolgebornen Grauen Flauii Vegecii Renati kurcze Red von der Ritterschafft (De re militari) / Flavius Vegetius Renatus* Augsburg.
HOMÉROSZ
1957 *Iliász* Devecseri G. (ford.), Európa, Budapest.
http://mek.oszk.hu/00400/00406/html/index.htm - 2013. máj. 1.
HORATIUS FLACCUS, QUINTUS
2002 *Epistulae* Borzsák I. (szerk.): Levelek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
HRABANUS MAURUS
1872 *De procinctu Romanae miliciae* E. Dümmler: Zeitschrift für deutsches Altertum, vol. 15, pp. 443-451.

2006 *De rerum naturis* Ecclesiae Patres Latini (materia), 0788-0856 Rabanus Maurus (argumentum): http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0788-0856__Rabanus_Maurus__De_Rerum_Naturis__LT.doc.html - 2013. máj. 1.

2006 *Tractatus de anima* Patrologia Latina (argumentum), MPL110 (volumen): http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0788-0856__Rabanus_Maurus__Tractatus_De_Anima__MLT.pdf.html - 2013. máj. 1.

IORDANES

2004 *Getica* Kiss M. (et al.) (ford.): Iordanes: Getica - A gótok eredete és története. L'Harmattan, Budapest.

ISIDORUS HISPALENSIS (SEVILLAI SZENT IZIDOR)

1911 *Etimologiae (sive Origines)* W. M. Lindsay: Isidori Hispalensis Episcopi: Etymologiarum sive Originum libri XX. 2 vols., Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, E Typographeo Clarendoniano, repr.: Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1966, 1985.

IUSTUS LIPSIUS

1596 *Iusti Lipsi De Militia Romana Libri Quinque: Commentarius ad Polybium* Antverpiae: Ex Officina Plantiniana, apud Viduam & J. Moretum.

JOHN OF SALISBURY

1909 *Policraticus* C. C. J. Webb: Ioannis Saresberiensis episcopi Carnotensis Policratici sive De nugis curialium et vestigiis philosophorum libri VIII. 2 vols., Oxonii E Typographeo Clarendoniano. http://www.archive.org/search.php?query=Ioannis%20Saresberiensis - 2013. máj. 1.

1938 *Policraticus* (1-3. könyvek, és részletek a 7-8. könyvekből). J. P. Pike (transl.): Frivolities of Courtiers and Footprints of Philosophers: Being a Translation of the First, Second, and Third Books and Selections From the Seventh and Eighth Books of the Policraticus of John of Salisbury. University of Minnesota, repr.: University of Minnesota Press, Minneapolis, 1972. http://www.constitution.org/salisbury/policrat123.htm - 2013. máj. 1.

1963 *Policraticus* (4-6. könyvek, és részletek a 7-8. könyvekből). J. Dickinson (transl.): The Statesman's Book of John of Salisbury, Being the Fourth, Fifth, and Sixth Books, and Selections from the Seventh and Eighth Books, of the Policraticus. Russel & Russel, New York. http://www.constitution.org/salisbury/policrat456.htm - 2013. máj. 1.

1999 *Policraticus* Somfai A. (ford. & szerk.): John of Salisbury: Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól (részletek). Atlantisz, Budapest.

2003 *Metalogicon* Adamik T. (ford.): Ioannes Saresberiensis (Salisburyi János): Metalogicon, Szent István Társulat, Budapest.

KÜKÜLLEI JÁNOS

1960 *Ioannes De Kikullew et Anonymus Minorita Chronica – De gestis Ludovici I. regis Hungarorum chronica* Geréb L. (ford.): Küküllei János és a Névtelen Minorita Krónikája. Magyar Helikon, Budapest.
http://mek.oszk.hu/05500/05564/index.phtml - 2013. máj. 1.

KYESER, KONRAD

1967 *Bellifortis* G. Quarg: Conrad Kyeser aus Eichstätt. Bellifortis. 2 vols./I-II., Düsseldorf: V.D.I. Verlag.

LEGNANO, GIOVANNI DA

1917 *Tractatus de bello, de represaliis et de duello* J. L. Brierly - Sir T. E. Holland (ed.), Carnegie Institute, Oxford-Washington.
http://www.archive.org/details/tractatusdebello00legnuoft - 2013. máj. 1.

LEX SALICA (PACTUS LEGIS SALICAE)

1962 K. A. Eckhardt (ed.): Monumenta Germaniae Historica, Leges in-4, Leges nationum Germanicarum. I, 4. 1, Hahn, Hannover.

LIVIUS, TITUS

1963-82 *Ab urbe condita* Kiss Ferencné - Muraközy Gy. (ford.): A római nép története a város alapításától. Európa, Budapest.

LUCCAI PTOLEMAEUS

1954 *De regno ad regem Cypri* R. Busa (transl.) - E. Alarcón (ed.): Corpus Thomisticum, Taurin.
http://www.corpusthomisticum.org/xrp.html - 2013. máj. 1.

LÜDOSZ, LAURENTIOSZ IÓHANNÉSZ

1971 *De magistratibus* T. F. Carney (transl.): On the Magistracies of the Roman Constitution. Coronado Press, Lawrence.

MACHIAVELLI, NICCOLÒ

1747 *Sette libri dell'arte della guerra* Tutte le opere di Niccolò Machiavelli, di nuovo corrette e ristampate (a kiadó és szerkesztő nincs jelölve). Londra.
http://www.archive.org/stream/tutteleoperedin01machgoog#page/n250/mode/2up - 2013. máj. 1.

1747 *Discorsi sopra la prima decade di Tito Livio* Tutte le opere di Niccolò Machiavelli, di nuovo corrette e ristampa-

te (a kiadó és szerkesztő nincs jelölve). Londra.
http://archive.org/stream/tutteleoperedin01machgoog#page/n8/mode/2up - 2013. máj. 1.

1901 *Istorie fiorentine* W. W. Dunne (publ.): History of Florence and of the Affairs of Italy by Niccolò Machiavelli. Universal Classics Library, New York–London.
http://www.gutenberg.org/files/2464/2464-h/2464-h.htm - 2013. máj. 1.

1961 *Lettere* A. H. Gilbert: The Letters of Machiavelli: A Selection. University of Chicago Press, Chicago.

1964 *Il Principe e altri scritti minori* Lutter É. (ford.): A fejedelem. Magyar Helikon, Budapest.
http://mek.niif.hu/00800/00867/00867.htm - 2013. máj. 1.

2001 *Sette libri dell'arte della guerra* Majtényi Z. (ford.): A háború művészete. Szukits, Szeged.

MARCELLINUS, AMMIANUS

1993 *Rerum gestarum libri* Szepesy Gy. (ford.): Róma története. Európa, Budapest.

MARZIO, GALEOTTO

1977 *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv* Kardoss T. (ford.), Magyar Helikon, Budapest.
http://mek.niif.hu/06500/06598/index.phtml# - 2013. máj. 1.

MAURICIUS, FLAVIUS TIBERIUS AUGUSTUS (MAURIKIOSZ)

1984 *Στρατηγικόν* G. T. Dennis (ed. & transl.): Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

MEUN, JEAN DE

1897 *Le livre de Végèce de l'art de chevalerie* U. Robert (ed.): L'art de chevalerie traduction du „De Re militari" de Végèce, par Jean de Meun. F. Didot, Paris.

NOTITIA DIGNITATUM

1876 O. Seeck (ed.): Notitia Dignitatum: accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum. Berolini: Weidmann, repr.: Minerva, 1962.
http://www.pvv.ntnu.no/~halsteis/notitia.htm - 2013. máj. 1.

2003 Borhy L.: Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honoriique Caesarum tempora. Pytheas, Budapest.

ONOSZANDROSZ

1860 *Stratégikos* H. A. T. Köchly: Strategikos. Onosandri De imperatoris officio liber. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri.

1963 *Sztratégikosz (A hadvezér)* In: Hahn I. (szerk.): A hadművészet ókori klasszikusai. Zrínyi, Budapest, pp. 666–685.

PERSIUS FLACCUS, AULUS
1977 *Saturae* Muraközy Gy. (ford.): Persius és Iuvenalis: Szatírák. Európa, Budapest.
PIZAN, CHRISTINE DE
2003 *Livre des faits d'armes et de chevallerie* S. Willard (transl.) - C. C. Willard (ed.): The Book of Deeds of Arms and of Chivalry. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.
PLATÓN
1988 *Politeia* Jánosy I. (ford.): Platón: Az állam. Gondolat, Budapest.
http://mek.niif.hu/03600/03629/index.phtml - 2013. máj. 1.
PLINIUS, CAIUS SECUNDUS MAIOR
1855 *Historia naturalis* J. Bostock - H. T. Riley (transl. and edit.): The Natural History. London: Taylor and Francis.
http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plin.+Nat.+toc&redirect=true - 2013. máj. 1.
PLUTARKHOSZ
2005 *Bioi paralelloi* (βίοι παράλληλοι, Vitae parallelae) Máthé E. (ford.): Párhuzamos életrajzok I-II. Osiris, Budapest.
PS. PLUTARKHOSZ
1896 *Institutio Traiani (Epistola ad Traianium)* G. N. Bernardakis: Moralia 7, Stuttgart, Teubner, pp. 183-193.
POLÜBIOSZ
2002 *Historiae (Ιστορίαι)* Tegyey I. - Forisek P. (szerk.): Polübiosz történeti könyvei. 2 vols., Fontes historiae antiquae, Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő.
POSZEIDÓNIOSZ
1982 W. Thailer (transl.): Die Fragmente/Poseidonios. 2 vols., De Gruyter, Berlin.
QUINTILIANUS, FABIUS MARCUS
1920 *Institutio oratoria* H. E. Butler (transl.), Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge.
ROMANUS, AEGIDIUS
1556 *De regimine principum libri III* Apud Antonium Bladum, Roma.
http://books.google.hu/books?output=text&id=Vr47AAAAcAAJ&dq=De+regimine+principum&q=vegeti#v=onepage&q&f=false - 2013. máj. 1.
1898 Molenaer, S. P.: Li livres du gouvernement des rois; a XIIIth century French version of Egidio Colonna's treatise De regimine principum. The Macmillan Company, New York, Macmillan & co., Ltd., London,.
http://archive.org/details/lilivresdugouve02gilegoog - 2013. máj. 1.

SALLUSTIUS CRISPUS, CAIUS

1891 *Historiarum fragmenta* B. Maurenbrecher: Historiarum reliquiae. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.

1978 *Bellum Iugurthinum, Catilinae coniuratio, Historiae* Cserép J. (ford.): C. Sallustius Crispus összes művei. Magyar Helikon, Budapest.

SALZEDO, HIERONYMUS

1655 *Commentarii Et Dissertationes Philo. Theo. Historico-Politicae In Opusculum D. Thomae Doct. Angelici. De Regimine Principum* Terrassonius.

SCHWEBEL, NICOLAUS (publ.)

1806 *Flavii Vegetii Renati: De re militari: libre quinque* Strasbourg.

SCRIVERIUS, PETRUS

1606–07 *V. Inl. Fl. Vegetii Renati, (...) aliorumque aliquot veterum De re militari libri* Accedunt Frontini Strategematibus ejusdem auctoris alia opuscula. Omnia emendatius, quaedam nunc primum edita a Petro Scriverio. Cum commentariis aut notis God. Stewechii et Fr. Modii, imprimé par Raphelengius de chez Plantin, ex officina Plantiniana Raphelengii, 5 parties en 1 vol., Leyde Lugduni Batavorum.

SCOTTUS, SEDULIUS

1866 *Collectanea* J. Klein: Über eine Handschrift des Nicolaus von Cues, nebst ungedruckten Fragmenten Ciceronischer Reden. Weidmann, Berlin. http://books.google.hu/books?id=xk5OAAAAYAAJ&pg=PR1&dq=joseph+klein+1866&hl=hu&ei=DHfYTq-nPMSv8QP7mOHBDQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCwQ6AEwADgK#v=onepage&q=joseph%20klein%201866&f=false – 2013. máj. 1.

1880 *Hartgarius Episcopus ad Eberhardum* Monumenta Germaniae Historica, Poetarum Latinorum Medii Aevi, vol. 3, Berolini apud Weidmannos.

2010 *Liber de rectoribus Christianis* R. W. Dyson: Sedulius Scottus: De Rectoribus Christianis (On Christian Rulers). Boydell Press, Woodbridge.

SERVIUS, MAURUS HONORATUS

1881 G. Thilo (ed.): *Maurus Servius Honoratus. In Vergilii carmina comentarii. Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii; recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen* Leipzig. B. G. Teubner.

STATIUS, PUBLIUS PAPINIUS

1928 *Thebais* J. H. Mozley (transl.): Statius. London, W. Heinemann, Ltd.; New York, G. P. Putnam's Sons. http://www.archive.org/details/statiusstat01statuoft – 2013. máj. 1.

SZÁSZ MÓRIC
1759 *Reveries or Memoirs Concerning the Art of War* Edinburgh: printed by Sands, Donaldson, Murray, and Cochran for Alexander Donaldson, at Pope's Head, Edinburgh.
TACITUS, CORNELIUS PUBLIUS
1980 *Historiae, Annales, Germaniae* Borzsák I. (ford.): Korunk története, Évkönyvek, Germánia. Tacitus összes művei I–II, Európa, Budapest.
THUKÜDIDÉSZ
2006 *De bello Peloponnesiaco* Muraközi Gy. (ford.): A peloponnészoszi háború. Osiris, Budapest.
URANOSZ, NIKÉPHOROSZ
1937 *Taktika* A. Dain: La "Tactique" de Nicephore Ouranos. Société d'édition „Les Belles lettres", Paris.
VALTURIUS, ROBERTUS
1534 *De re militari libri XII* C. Wechel (ed.), Paris. http://books.google.com/books?id=m3Q8AAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=roberto+valturio&hl=hu&ei=M7JDTqChL4jEswa4zPHPBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCoQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false - 2013. máj. 1.
2006 *Roberto Valturio. De re militari* F. Cardini. - A Contò: Editio princeps (rist. anast. 1472), con DVD-ROM, Guaraldi.
VÉRARD, ANTONINE
1488 *L'art de chevalerie selon Végèce* (a Livre des faits d'armes et de chevalerie Vérard-féle kiadása) http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8449705f - 2013. máj. 1.
VARRO, MARCUS TERENTIUS
1938 *De lingua Latina* R. G. Kent (transl.): Varro on the Latin Language. 2 vols., Cambridge, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. http://www.archive.org/details/onlatinlanguage02varruoft - 2013. máj. 1.
VEGETIUS RENATUS, PUBLIUS FLAVIUS
1869 C. Lang: *Vegetii Epitoma Rei Militaris* Teubner, Leipzig, második kiadás: 1885. http://archive.org/details/flavivegetirenat00vegeuoft - 2013. máj. 1.
1903 *Digestrum artis Mulomedicinae libri IV* E. Lommatzsch (ed.), B. G. Teubner, Leipzig. http://archive.org/details/pvegetirenatidi00lommgoog - 2013. máj. 1.
1963 *Epitoma rei militaris* Várady L. (ford.): A hadtudomány foglalata. In: Hahn I. (szerk.): A hadművészet ókori klasszikusai. Zrínyi, Budapest, pp. 751–865.

VENERABILIS, BEDA
1843 *De temporum ratione* J. A Giles: The Complet Works of Venerable Bede, 8 vols., in the original Latin, collated with the Manuscripts, and various printed editions, and accompanied by a new English translation of the Historical Works, and a Life of the Author. London: Whittaker and Co., vol. 6.
Historia ecclesiastica gentis Anglorum J. A. Giles: The Complet Works of Venerable Bede, 8 vols., (...), vol. 2.
1939 *Expositio actuum apostolorum et retractio* M. L. W. Laistner (ed.), Medieval Academy of America, Cambridge.
VERGILIUS, MARO PUBLIUS
1967 *Aeneis*, *Georgica* Lakatos I. (ford.): Vergilius összes művei. Magyar Helikon, Budapest.
VILLON, FRANÇOIS
1979 *Le Lais* Kálnoky L. (ford.): A hagyaték, Villon összes versei. Európa, Budapest.
http://enciklopedia.fazekas.hu/memo/Francois_Villon.htm - 2013. máj. 1.
VITRUVIUS POLLIO, MARCUS
1988 *De architectura libri X* Gulyás D. (ford.): Marcus Vitruvius Pollio tíz könyve az építészetről. Képzőművészeti Kiadó, Budapest.
WAURIN, JEAN DE
1868 *Chroniques* W. Hardy: Recueil des croniques et anchiennes istories de la Grant Bretaigne, à présent nommé Engleterre par Jehan de Waurin. 2 vols., Longmans, Green, Reader, and Dyer, London, vol. 2.
http://www.archive.org/details/recueildescroni02wavrgoog - 2013. máj. 1.
XENOPHÓN
2001 *Hellenica* Németh Gy. (szerk.): Xenophón történeti munkái I: Hellénika, Osiris, Budapest.
2003 *Hipparchicus* Németh Gy. (szerk.): A lovassági parancsnok feladatairól. Xenophón összes munkái II: Xenophón filozófiai és egyéb írásai, Osiris, Budapest.
ZOSIMUS
1814 *Historia nova* Ismeretlen fordító: Zosimus: New History, Green and Chaplin, London.
http://www.tertullian.org/fathers/zosimus00_intro.htm - 2013. máj. 1.
ZRÍNYI MIKLÓS
2000 *Az török áfium ellen való orvosság* In: Kovács S. I. - Kulcsár P.: Szigeti veszedelem; A török áfium ellen való orvosság. Európa, Budapest.

SZAKIRODALOM

ADAMIK T.
2002 *Római irodalom az ezüstkorban* Magyar Könyvklub, Budapest.

ALFÖLDY G.
2000 *A római társadalom története* Osiris, Budapest.

ALLMAND, C. T.
2004 *The De re militari of Vegetius in the Middle Ages and the Renaissance* In: C. Saunders - F. Le Saux - N. Thomas: Writing War: Medieval Literary Responses to Warfare. Boydell & Brewer, Woodbridge, pp. 15-28.
2011 *The De Re Militari of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages* Cambridge University Press, Cambridge-New York.
2011 *Vegetius' De re militari: Military Theory in Medieval and Modern Conception* History Compass, vol. 9, issue 5, pp. 397-409.

ALTMANN, B. K. - MCGRADY, D. L.
2003 *Christine de Pizan: A Casebook* Routledge Medieval Casebooks, Routledge.

ANGEL, J. L.
1968 *Ecological Aspects of Paleodemography* In: D. R. Brothwell (ed.): The Skeletal Biology of Earlier Human Populations, Smithsonian Institution Press, Washington, pp. 263-270.

ANGLO, S. - CRESSY, D.
2005 *Machiavelli - The First Century: Studies in Enthusiasm, Hostility, and Irrelevance* Oxford University Press, Oxford-New York.

ANTON, H. H.
1968 *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit* Bonner historische Forschungen 32, Bonn.
2006 *Fürstenspiegel der frühen und hohen Mittelalters* Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe 45, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

ASTIN, A. E.
1978 *Cato the Censor* Oxford Univesity Press, Oxford-New York.

ASTRIK, L. G.
1955 *The Educational Ideas of Christine de Pizan* Journal of the History of Ideas, vol. 16, no. 1, pp. 3-21.

BACHRACH, B. S.
1972 *Merovingian Military Organization, 481-751* University of Minnesota, London-Delhi-Toronto.
1974 *Was the Marchfield Part of the Frankish Constitution?* Medieval Studies, vol. 36, pp. 78-85.
1985 *The Practical Use of Vegetius' De Re Militari During the Early Middle Ages* Historian, vol. 47, pp. 239-255.
2001 *Early Carolingian Warfare* University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

BARNES, T. D.
1979 *The Date of Vegetius* Phoenix, vol. 33, no. 3, pp. 254-257.

BASTIEN, P.
1988 *Monnaie et donativa au Bas-Empire* Wetteren, Éd. Numismatique romaine, vol. 17.

BAYLEY, C. C.
1961 *War and Society in Renaissance Florence: The De militia of Leonardo Bruni* University of Toronto Press, Toronto.

DE BEAULIEU, M. A. P.
1991 *L'image du clergé séculier dans les recueils d'exempla (XIIIe-XVe siècle)* Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, vol. 22, pp. 61-80.

DE BEAUVOIR, S. (ed.) - PARSHLEY, H. M. (transl.)
1953 *The Second Sex* Vintage Books, A. A. Knopf., New York

BEENTJES, P. C.
1997 *The Book of Ben Sira in Hebrew: A Text Edition of All Extant Hebrew Manuscripts and a Synopsis of All Parallel Hebrew Ben Sira Texts* E. J. Brill, Leiden.

BEHRENDS, O. - CLAVEL-LÉVÊQUE, M. - CONSO, D. - VON CRANACH, PH. - GUILLAUMIN, J.-Y. - GONZALES, A.
1998 *Fontin, L'œuvre gromatique* OPOCE, Luxembourg.

BENEDEK L.
1990 *Hügieia* Gondolat, Budapest.
BIOGRAPHISCH-BIBLIOGRAPHISCHES KIRCHENLEXIKON
1975-napjainkig F. W. Bautz. (alap.): Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon 33 vols.
http://www.bautz.de/bbkl/index.shtml - 2013. máj. 1.
BIRLEY, E.
1988 *The Roman Army: Papers, 1929-1986* Mavors Roman Army Researches IV, Amsterdam: J. C. Gieben.
BESSONE, L.
1996 La storia epitomata: introduzione a Floro «L'Erma» di. Bretschneider, Roma.
BISEL, S.
1986 *The People of Herculaneum, A.D. 79* Helmantica: Revista de filología clásica y hebrea, vol. 37, no. 112-114, pp. 11-23.
BLAIR, P. H.
1990 *The World of Bede* Cambridge University Press, Cambridge.
BLUME, F.
1835 *Über die Handschriften der Agrimensoren* Rheinisches Museum für Jurisprudenz, vol. 7, pp. 173-248.
BLYTHE, J. M.
1997 *On the Government of Rulers: De Regimine Principum, Ptolemy of Lucca with Portions Attributed to Thomas Aquinas* University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
2009 *The Life and Works of Tolomeo Fiadoni (Ptolemy of Lucca)* Brepols.
BORNSTEIN, D.
1970-71 *The Scottish Prose Version of Vegetius' De re militari* Studies in Scottish Literature 8, pp. 174-83.
BOSDARI, F.
1901 *Giovanni da Legnano, canonista e uomo politico del 1300* Zanichelli, Bologna.
BRABANT, M.
1992 *Politics, Gender and Genre: The Political Thought of Christine de Pizan* Westview Press, Boulder.
BRADBURY, J.
1985 *The Medieval Archer* St. Martin's Press, New York.
BRAND, C. E.
1968 *Roman Military Law* University of Texas Press, repr.: 2011.
BRÉHIER, L.
2003 *A bizánci birodalom intézményei* Varia Byzantina, Bizánc világa VII, Bizantológiai Intézeti Alapítvány, Budapest.

BREMOND, C. - LE GOFF, J. - SCHMITT, J-C.
1982 *L'exemplum* Turnhout: Brepols.
BRIGGS, C. F. - FOWLER, D. C. - REMLEY, P. G.
1997 *The Governance of Kings and Princes: John Trevisa's Middle English Translation of the 'De regimine principum' of Aegidius Romanus* Vol. 1, Garland Medieval Texts, no. 19, New York and London: Garland Publishing.
BRIGGS, C. F.
1999 *Giles of Rome's De Regimine Principum: Reading and Writing Politics at the Court and University, c. 1275-1525* Vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge-New York-Melbourne.
BRIZZI, G.
2004 *Le guerrier dans l'Antiquité classique - De l'hoplite au légionnaire* Préface et traduction de Yann Le Bohec, Paris, éd. du Rocher, Coll. L'Art de la guerre.
BURY, J. B.
1923 *History of the Late Roman Empire* New York, repr.: Dover Books, 1958.
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/BURLAT/home.html - 2013. máj. 1.
BYLES, A. T. P.
1932 *The Book of Faytes and Arms and of the Chyvalerye. Translated and Printed by William Caxton from the French original by Christine de Pizan.* A. T. P. Byles (ed.), Early English Text Society Original Series, no. 189, 1926, Oxford University Press, London.
CAMPBELL, B.
1987 *Teach Yourself How to Be a General* Journal of Roman Studies, vol. 77, pp. 13-29.
CANNING, J.
2002 *A középkori politikai gondolkodás története 300-1450* Historia Philosophiae, Osiris, Budapest.
CAPPONI, N.
2010 *An Unlikely Prince: The Life and Times of Machiavelli* Da Capo Press, Cambridge.
CARLYLE, R. - CARLYLE, A.
1930 *A History of Medieval Political Theory in the West* Blackwood and Sons Ltd., London.
CHAN TSIN, M.
2005 *Jean de Bueil: Reactionary Knight* PhD diss., Purdue University.

CHASTAGNOL, A.
1971 *Végèce et l'Histoire Auguste* In: Bonner Historia Augusta Colloquium, Bonn, pp. 59-80.
CHEVEDDEN, P. E.
2000 *The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion* Dumbarton Oaks Papers, no. 54, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, pp. 71-116.
http://www.jstor.org/discover/10.2307/1291833?uid=3738216&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=56282643293 - 2013. máj. 1.
COCHERIS, H.
1860 *Le Blason des Couleurs en Armes, Livres et Divises* Paris: A. Aubry.
CONTAMINE, P.
1979 *L'idée de guerre à la fin du Moyen Âge; aspects juridiques et éthiques* In: Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, vol. 123, no. 1, pp. 70-86.
1992 *Des origines à 1715* In: A. Corvisier (ed. avec la collab. de Anne Blanchard): Histoire militaire de la France. Presses Universitaires de France (= PUF), Paris.
COOPLAND, G. W.
1951 *Le Jouvencel Revisited* Syposium V, pp. 137-186.
CORNELL, T. J.
1995 *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000 - 264 BC)* Routledge, London-New York.
COSME, P.
1995 *Armée et bureaucratie dans l'Empire romain (de la Guerre Sociale aux Sévères)* Thèse dactylographiée, Université de Paris I.
COULSON, C. L. H.
2003 *The Impact of Bouvines upon the Fortress-policy of Philip Augustus* In: R. Liddiard: Anglo-Norman Castles. The Boydell Press, Woodbridge, pp. 357-388.
COUPLAND, S.
1991 *The Fortified Bridges of Charles the Bald* Journal of Medieval History, vol. 17, pp. 1-12.
VON CRANACH, PH.
1996 *Die opuscula agrimensorum veterum und die Enststehung der kaiserzeitlichen Limitationstheorie*, Basel.
CSELÉNYI I. - HOPPÁL KÁL B. - KORMOS J. (szerk.)

2009 *Aquinói Szent Tamás párbeszéde korunkkal* A 2006–2008. évi konferenciák előadásai, Aquinói Szent Tamás Társaság, Mozaik Nyomda, Budapest.

DAIN, A.
1948 *Histoire du texte d'Elien le Tacticien des origines à la fin du moyen age* Collection d'études anciennes, Les belles lettres, vol. 63, Paris

DAVIS, C. T.
1974 *Ptolemy of Lucca and the Roman Republic* Proceedings of the American Philosophical Society, vol. 118, no. 1, pp. 30–50.

DAWSON, T. - MCBRIDE, A.
2007 *Byzantine Infantryman: Eastern Roman Empire c.900-1204* Osprey Publishing, Warrior, vol. 118, pp. 4–64.

DENNIS, G. T.
1984 Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

DETMOLD, C. E.
1882 *The Historical, Political, and Diplomatic Writings of Niccolo Machiavelli* Vol. 2.: The Prince, Discourses on the First Ten Books of Titus Livius, Thoughts of a Statesman. J. R. Osgood and Company, Boston.

DEVRIES, K.
2003 *Medieval Military Technology* Broadview Press, Ontario-New York-Hadleigh.

DEVRIES, K. - SMITH, R. D.
2007 *Weapons and Warfare: Medieval Weapons: An illustrated History of Their Impact (Weapons and Warfare)* Abc-Clio Ltd., Santa Barbara.

DIHLE, A.
1994 *Greek and Latin Literature of the Roman Empire: from Augustus to Justinian* Routledge, London and New York.

DIZIONARIO BIOGRAFICO DEGLI ITALIANI
1960-napjainkig 77 vols., Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani. http://www.treccani.it/biografie/ - 2013. máj. 1.

DREWS, R.
2004 *Early riders. The beginnings of mounted warfare in Asia and Europe* Routledge, New York-London.

DUVERNOY, J-F.
1974 *La pensée de Machiavel (Pour connaître la pensée)* Bordas.

DÜMMLER, E.
1861 *Fünf Gedichte des Sedulius Scottus an den Margrafen Eberhard von Friaul* Jahrbuch für vaterländische Geschichte I, Vienna.

1872 *De procinctu Romanae miliciae* Zeitschrift für deutsches Altertum, vol. 15, pp. 443-451.
1899 *Epistolarum Karolini aevi* Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum (vol. V.), Karolini Aevi III Berolini Apud Weidmannos.

DUGGAN, A.
2000 *Nobles and Nobility in Medieval Europe: Concepts, Origins, Transformations* Boydell & Brewer Ltd, Woodbridge.

DYSON, R. W.
2002 *Aquinas' Political Writings* Cambridge University Press, Cambridge-New York-Melbourne-Cape Town.
2010 *Sedulius Scottus: De Rectoribus Christianis (On Christian Rulers)* Boydell Press, Woodbridge.

EPSTEIN, S. R.
1999 *The Rise and the Decline of the Italian City States* Department of Economic History, London School Economics, London.

ERRINGTON, R. M.
1996 *The Accession of Theodosius I* Klio, vol. 78, pp. 438-453.

FARMER, D. H. (ed.) - SHERLEY-PRICE, L. (transl.)
1991 *Bede: Ecclesiastical History of the English People* Penguin Books, London.

FERRILL, A.
1988 *The Fall of the Roman Empire: The Military Explanation* Thames and Hudson, London.

FOLEY, V. - PALMER, G. - SOEDEL, W.
1985 *The Crossbow* Scientific American, vol. 252, pp. 104-110.

FOURNIER, G.
1978 *Le Château dans la France Médiévale ssai de Sociologie Monumentale* Aubier Montaigne, Paris.

FÖLDI A. - HAMZA G.
1996 *A római jog története és institúciói* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

FRADEJAS, J. M.
2011 *Prolegómenos a una Edición Critica de la Versión Castellana de Alfonso de San Cristóbal de la Epitoma rei militaris de Vegecio* Revista de Literatura Medieval, vol. 23, pp. 153-178.

FRASCHETTI, A.
1994 *Servio Tullio e la partizione del corpo civico* In: Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens, vol. 9, no. 9-10, pp. 129-141.

FREEL, I.
1994 *Winds of Change? Ships and the Hundred Years War* In: A. Curry - M. Hughes (ed.): Arms, Armies, and Fortification in the Hundred Years War. Woodbridge: Boydell Press, pp. 183-194.
FUBINI, R.
1968 *Flavio Biondo* In: Dizionario Biografico degli Italiani, vol. 10, Roma, pp. 536-559.
http://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio/ - 2013. máj. 1
GARSOÏAN, N. G.
2003 *The Foundation of Theodosiopolis-Karin* In: R. G. Hovannisian (ed.): Armenian Karin/Erzerum, UCLA Armenian History and Culture Series: Historic Armenian Cities and Provinces. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, pp. 63-72.
GÁSPÁR D.
1982 *Eskü a rómaiaknál és a Sacramentum Miliciae* Akadémia, Budapest.
GAUDEMET, J.
2002 *Les institutions de l'Antiquité* 7ème édition, Domat Droit public, Montchrestien.
GIANAZZA, E. - D'ILARIO, G.
1983 *Vita Opere di Giovanni da Legnano (Sec. XIV.)* Landoni in Legnano.
GIBBON, E.
1836 *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* 6 vols, Harper and Brothers, New York.
http://www.gutenberg.org/files/25717/25717-h/25717-h.htm - 2013. máj. 1.
GILBERT, F.
1944 *Machiavelli: The Renaissance of the Art of War* In: E. M. Earle (ed.): Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age. Princeton University Press, New Jersey, repr.: Oxford University Press, New York, 1986.
GILLIVER, C. M.
1993 *The de munitionibus castrorum: Text and Translation* Journal of Roman Military Equipment Studies, vol. 4, pp. 33-48.
GILLMOR, C.
1988 *War on the Rivers: Viking Numbers and Mobility on the Seine and Loire, 841-886* Viator, vol. 19, pp. 79-109.
GIUFFRIDA, C.
1981 *Per una datazione dell' Epitoma rei militaris di Vegezio: politica e propaganda nell'età di Onorio* Siculorum Gymnasium, vol. 34, pp. 25-56.

GLORIEUX, P.
1960-73 *Jean Gerson, Oeuvres complétes* 10 vols., Desclée, Paris.
GOFFART, W.
1977 *The Date and Purpose of Vegetius' De re militari* Traditio 33, pp. 65-100.
1989 *Rome's Fall and After* Hambledon Press, London.
GOMBOS F. A.
1928 *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása 898-904* Budapest: új kiad: Attraktor, 2011.
GONZALES A.
1997 *L'oeuvre gromatique de Frontin* In: Dialogues d'histoire ancienne, vol. 23, no. 2, pp. 203-208.
GRAVETT, C.
1990 *Medieval Siege Warfare* Osprey Publishing, Elite, vol. 28, pp. 3-63.
GRÜLL T.
1996 *Könyvtárak és könyvkiadás az ókorban* In: Havas L. (szerk.): Bevezetés az ókortudományba I. - A görög és a római világ írásos és tárgyi emlékei. Egyetemi tankönyv, AGAΘA, Debrecen.
GUIFFREY, J.
1894 *Inventaires de Jean duc de Berry (1401-1416)* 2 vols., Ernest Leroux, Paris.
GYÖRKÖS A.
2001 *Európaiság és regionalitás a középkori példázatokban* In: Hülvely I. - Pallai L. (szerk.): Nemzet, Szuverenitás, Integráció, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, pp. 29-37.
HALL, B. S.
1992 *"So notable ordynaunce": Christine de Pizan Firearms and Siegecraft in a Time of Transition* In: C. M. E. De Backer (ed.): Cultuurhistoriche Caleidoscoop aangeboden aan Prof. Dr. Willy L. Braekman. Gent: Stichting Mens en Kultur, pp. 219-240.
1997 *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology, and Tactics* The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
HALPHEN, L. - POUPARDIN, R.
1913 *Chroniques des comtes d'Anjou et des seigneurs d'Amboise* A. Picard, Paris, pp. 172-238. http://archive.org/details/chroniquesdescom00halpuoft - 2013. máj. 1.
HALSALL, G.
2007 *Warfare and Society in the Barbarian West, 450-900* Routledge, Taylor & Francis e-Library, London-New York.

HANKINS, J.
2011 *Civic Knighthood in the Early Renaissance: Leandro Bruni's De militia (ca. 1420)* Working paper. Faculty of Arts and Sciences, Harvard University. http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=%20hankins%3A%20civi%20knighthood%20in%20the%20early%20renaissance%3A&source=web&cd=1&sqi=2&ved=0CE8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fdash.harvard.edu%2Fbitstream%2Fhandle%2F1%2F5473602%2Fmilitia-Hankins.pdf%3Fsequence%3D1&ei=vs3WT6eQBIrLsgbO6P2zDw&usg=AFQjCNG555Q3_FFArU8ClfmUnj_9314urA&cad=rja - 2013. máj. 1.

HARRISON, C.
2006 *The Sling in Medieval Europe* The Bulletin of Primitive Technology, vol. 31, „The Sling" című fejezet.

HASSLER, K. D.
1840 *Die Buchdrucker-Geschichte Ulm's zur vierten Säcularfeier der Erfindung der Buchdruckerkunst* Ulm, repr.: by B. de Graaf, Nieuwkoop, 1965.

HAUSNER G.
2008 *Zrínyi Miklós és a hadtudományi irodalom Magyarországon a 17. században* PhD diss., Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Kossuth Lajos Hadtudományi Kar, Hadtudományi Doktori Iskola, Budapest. http://193.224.76.4/download/konyvtar/digitgy/phd/2008/hausner_gabor.pdf - 2013. máj. 1.

HAVAS L.
1985 *Mese és történelemszemlélet az ókorban* A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának közleményei, vol. 33., pp. 111-121.
1998 *Használta-e Freculphus Chronica-jában Florust?* Könyv és Könyvtár XX. KLTE Kvt., Debrecen, pp. 101-111.
1998 *Die Rezeption des Florus bei Johannes von Salisbury* Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 38, 4, pp. 315-320.
2004 *Sancti Stephani Regis Primi Hungariae Libellus de institutione morum - Szent István: Intelmek I* AGAΘA (Series Latina II.), Debrecen. Bővített kiadás: *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum sive Admonitio spiritualis. Saint Étienne de Hongrie* Textum edendum curavit, apparatu critico instruxit Ladislaus Havas, translatione Franco-Gallica instruxit Iohannes-Petrus Levet. Saint Étienne de Hongrie: Petit traité d'éducation morale ou Exhortation spirituelle. Texte établie avec

notes critiques par László Havas, traduit par Jean-Pierre Levet. AGAΘA (Series Latina III.), Debrecini MMVIII, p. 91 + p. 38 avec tableaux.
2011 *Florus az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója* Orbis litterarum - Világirodalmi sorozat 20., Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.
2012 *Az uralkodói és polgártükör mint irodalmi műfaj gyökereihez* In: Szepessy T. (szerk.): Antik Tanulmányok Studia Antiqua. LVI (2012), 2. szám, Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 65-89.

HEATHER, P.
2006 *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians* Oxford University Press, Oxford-New York.

HELLER, E. K.
1952 *Ludwig Hohenwang's Von der Ritterschaft* Publications in Modern Philology, vol. 36, no. 6, University of California Press, Berkeley-Los Angeles.

HELLMANN, S.
1906 *Sedulius Scottus* L. Traube: Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters I. Beck, Munich, repr.: Minerva, Frankfurt, 1966.
http://archive.org/details/seduliusscottus01hellgoog - 2013. máj. 1.

HOEVEN, M. VAN DER
1997 *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands, 1568-1648* History of Warfare, vol. 1, Leiden-New York-Köln: Brill.

HOPPÁL KÁL B.
2010 *Aquinói Szent Tamás és a tomizmus ma. Thomas Aquinas and Thomism Today* Budapest: L'Harmattan.

Hyland, A.
1990 *Equus: The Horse in the Roman World* B. T. Batsford, London.

INNES OF LEARNEY, T. - INNES OF EDINGIGHT, M.
1978 *Scots Heraldry* London: Cassell Ltd.

JAHNS, M.
1889 *Geschichte und Kriegswissenschaften* R. Oldenbourg, Leipzig.
http://archive.org/details/geschichtederkr00jhgoog - 2013. máj. 1.

JONES, A. H. M.
1964 *Later Roman Empire 284-602: A Social Economic and Administrative Survey* 2 vols., B. Blackwell, Oxford.

JONES, W. C.
1932 *Bede and Vegetius* The Classical Review, vol. 46, no. 6, pp. 248-250.

KEEN, M. H.
1993 *The Laws of War in the Late Middle Ages* Aldershot: Gregg Revivals.
KELLY, D.
1999 *The Conspiracy of Allusion: Description, Rewriting, and Authorship from Macrobius to Medieval Romance* Brill, Leiden.
KENNEDY, A. J.
1984 *Christine de Pizan: A Bibliographical Guide* Research Bibliographies and Checklists, Grant and Cutler, London.
KNAPPE, H. (ed.)
1511 *Fl. Vegetii Renati Vier Bücher der Rytterschaft, mit manchenleyen Gerysten, Bolwerken und Gebeuwen, mit Figuren* Erfurt. http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/bsb00001888/images/index.html?seite=1&pdfseitex= - 2013. máj. 1.
KRETZMANN, N. - KENNY, A. - PINBORG, J.
1982 *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy: from the Rediscovery of Aristotle to the Disintegration of Scholasticism, 1100-1600* Cambridge University Press, Cambridge-New York-Melbourne-Madrid.
KULIKOWSKI, M.
2007 *Rome's Gothic Wars: From the Third Century to Alaric* Cambridge University Press, Cambridge.
DE LANDTSHEER, J.
2001 *Justus Lipsius's De militia Romana: Polybius Revived or How an Ancient Historia was Turned into a Manual of Early Modern Warfare* In: K. Enenekel - J. L. De Jong - J. De Landtsheer: Recreating Ancient History: Episodes from the Greek and Roman Past in the Arts and Literature of the Early Modern Period. Brill, Boston-Leiden.
LAMMERT, F.
1931 *Zu Vegetius Epitoma rei militaris IV, 1-30* Philologische Wochen, no. 51, pp. 798- 800.
LANCASTER, L. C.
2005 *Concrete Vaulted Construction in Imperial Rome* Cambridge University Press, New York.
LEE, H-J.
2008 *Political Representation in the Later Middle Ages: Marsilius in Context* Peter Lang Publishing, New York.
LEFÈVRE, W.
2004 *Picturing Machines: 1400-1700* Massachusetts Institute of Technology.

LEGGE, M. D.
1953 *The Lord Edward's Vegetius* Scriptorium, no. 7, pp. 262-265.

DE LÉPINOIS, E. DE BUCHÈRE - MARLET, L.
Cartulaire de Notre-Dame de Chartres 3 vols., Chartres: Garnier.
http://archive.org/details/cartulairedenot01deugoog - 2013. máj. 1.

LESTER, G.
1988 *The Earliest English Translation of Vegetius' De re militari* Middle English Texts 21, Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag.

LEWIS, M.
2000 *Theoretical Hydraulics, Automata, and Water Clocks* In: O. Wikander: Handbook of Ancient Water Technology (Technology and Change in History) 2, Leiden-Boston-Köln, pp. 343-369.

LEXIKON DES MITTELALTERS
1977-99 Robert Auty (írta): et al., Artemis-Verlag, München-Zürich. http://www.digibib.net/static_html/datenbanken/LexMA_brepol.htm - 2013. máj. 1.

LIEBESCHÜTZ, H.
1943 *John of Salisbury and Pseudo-Plutarch* Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, vol. 6, pp. 33-39.

LOT, F.
1946 *L'art militaire et les Armées au Moyen Âge en Europe et dans le Proche-Orient* 2 vols., Payot, Paris.

LÖFSTEDT, L.
1982 *Jean de Vignay: Li Livres Flave Vegece de la Chose de Chevalerie* Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.

LÖHBERG, B.
2006 *Das „Itinerarium provinciarum Antonini Augusti": Textband Ein kaiserzeitliches Strassenverzeichnis des Römischen Reiches* Frank & Timme, Berlin.

LUCAS, R.
1970 *Medieval French Translations of the Latin Classics to 1500* Speculum, vol. 45, pp. 225-253.

LYNCH, C.
2005 *Niccolò Machiavelli: The Art of War* University of Chicago Press, Chicago-London.

MACDOWALL, S. - EMBLETON, G.
1994 *Late Roman Infantryman AD 236-565* Osprey Publishing, Warrior, vol. 9, pp. 3-64.

MADAS E.
2002 *Középkori prédikációirodalmunk történetéből: a kezdetektől a XIV. század elejéig* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
MANITIUS, M.
1902 *Aus Dresden Handschriften* Rheiniches Museum für Philologie, F. Buecheler und H. Usener, Frankfurt am Main: Sauerlanders.
1935 *Handschriften Antiker Autoren in Mittelalterlichen Bibliothekskatalogen* Harrassowitz, Leipzig.
MANTELLO, F. A. C. - RIGG, A. G.
1996 *Medieval Latin: An Introduction and Bibliographical Guide* The Catholic University of America Press, Washington.
MARTELLI, M.
1971 *Niccolò Machiavelli, Tutte le opere* Sansoni, Florence. http://www.classicitaliani.it/machiav/prosa/scritti_ordinanza.htm - 2013. máj. 1.
MARTIN, A.
1882 *Les manuscrits grecs de la bibliothèque Malatestiana à Cesena. Corrections au catalogue de J. M. Muccioli* In: Mélanges d'archéologie et d'histoire, vol. 2, no. 1, pp. 224-233.
MARX, F.
1915 *A. Cornelii Celsi quae supersunt* Teubner, Lipsiae.
MAZZARINO, S. - GIANNELLI, G.
1956 *Trattato di storia romana* Tumminelli, Roma.
MAZZOCCO, A.
1975 *Some Philological Aspects of Biondo Flavio's Roma Triumphants* In: Humanistica Lovaniensia, no. 28, pp. 1-26.
DE MEDEIROS, M-T.
1998 *Défense et illustration de la guerre. Le Jouvencel de Jean de Bueil* In: Cahiers de recherches médiévales, no. 5, pp. 139-152.
MEYER, P.
1896 *Les anciens traducteurs français de Végèce et en particulier Jean de Vignay* Romania, vol. 25, pp. 401-423.
MEYERS, J.
1986 *L'art de l'emprunt dans la poésie de Sedulius Scottus* Société d'Édition Les Belles Lettres vol. 95, Boulevard Raspail, Paris.
MEYER-STEINEG, T.
1918 *Von der Heilkunde der alten Römer: nach den Werke des Römers Cornelius Celsus* Voigtländers Quellenbücher, vol. 3, Leipzig.

MEYRICK, S.
1824 *A Critical Inquiry into Ancient Armour, as it existed in Europe, particularly in Great Britain, from the Norman Conquest to the Reign of King Charles II* 2 vols., Henry G. Bohn, London.
MICHAEL, N. - EMBLETON, G. A.
1983 *Armies of Medieval Burgundy 1364-1477* Osprey Publishing, Men-At-Arms, vol. 144, pp. 3-48.
MICHAUD-FRÉJAVILLE, F.
2005 *Le compagnon sans mémoire. Le siège d'Orléans dans le Jouvencel de Jean de Bueil* In: Cahiers de recherches médiévales, vol. 12, Une ville, une destinée: Orléans et Jeanne d'Arc. En hommage à Françoise Michaud-Fréjaville, pp. 101-111.
MILNER, N. P.
2001 *Vegetius: Epitome of Military Science* Liverpool University Press, Liverpool.
MITCHELL, S.
2007 *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641: The Transformation of the Ancient World* Blackwell Publishing, Malden-Oxford-Carlton.
MOMMSEN, T.
1878 *Zu den Scriptores Historiae Augustae* Hermes, vol. 13, Berlin, pp. 298-301.
NABBEFELD, A.
2008 *Roman Shields. Studies on Archaeological Finds and Iconographic Evidence from the End of Republic to the Late Empire* Cologne.
NELSON, J. L.
1998 *Violence in the Carolingian World and the Ritualisation of the Ninth-Century Warfare* In: J. Hallsal (ed.): Violence and Society in the Early Medieval West, The Boydell Press, Woodbridge, pp. 90-107.
NÉMETH GY. - HAVAS L. - SZABÓ E.
2001 *Római történeti kézikönyv* Korona, Budapest.
NEUMANN, A. R.
1936 *Das Augusteisch-Hadrianische Armeereglement und Vegetius* Classical Philology, no. 31, pp. 1-10.
1965 *Publius (Flavius) Vegetius Renatus* In: Real-Encyclopädie, Supplementband, vol. 10, pp. 992-1020.
NICOLET, C.
1980 *The World of the Citizen in Republican Rome* University of California Press, Berkley and Los Angeles.

NICOLLE, D.
1996 *Medieval Warfare Source Book* 2 vols., Arms and Armour, London.
2002 *Italian Medieval Armies 1000–1300* Osprey Publishing, Men-At-Arms, vol. 376, pp. 3–47.
2003 *Carolingian Cavalryman AD 768–987* Osprey Publishing, Warrior, vol. 96, pp. 4–68.
2008 *Poitiers AD 732* Osprey Publishing, Campaign, vol. 190, pp. 1-96.
NICOLLE, D. - MCBRIDE, A.
1991 *French Medieval Armies 1000–1300* Osprey Publishing, Men-At-Arms, vol. 231, pp. 3–48.
NOSSOV, K. - GOLUBEV, V.
2005 *Ancient and Medieval Siege Weapons: A Fully Illustrated Guide to Siege Weapons and Tactics* Lyons Press, London.
OROSZ I. (szerk.) - ANGI J. - BÁRÁNY A. - PAPP I. - PÓSÁN L.
1999 *Európa a korai középkorban* Debrecen University Press, Debrecen.
OSTUNI, G.
1993 *Le macchine del Re. Il texaurus Regis Francie di Guido da Vigevano* Diakronia, Vigevano.
OUSBY, I.
1996 *Cambridge Paperback Guide to Literature in English* Cambridge University Press, Cambridge–New York–Melbourne.
PARKER, G.
2007 *The Limits to Revolutions in Military Affairs: Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwinpoort (1600), and the Legacy* The Journal of Military History, vol. 71, pp. 331–372.
PARKER, H. M. D.
1932 *The Antiqua Legio of Vegetius* The Classical Quarterly, vol. 26, no. 3/4, pp. 137–149.
PASCHOUD, F.
1967 *Roma aeterna* Bibliotheca Helvetica Romana, vol. 7, Institut Suisse de Rome.
PÂERIN, P. - FEFFER, L-C.
1987 *Les Francs* 2 vols., A. Colin, Paris.
PANIAGUA. A. D.
2006 *Flavio Vegecio Renato: Compendio de técnica militar* Letras Universales, Madrid: Cátedra.
PAPY, J.
2004 *An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of*

Ancient Rome Sixteenth Century Journal, vol. 35/1, pp. 97-131.
PARTINGTON, J. R.
1999 *A History of Greek Fire and Gunpowder* The John Hopkins University Press, Baltimore.
PEACHIN, M.
2004 *Frontinus and the Curae of the Curator Aquarum* Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien, vol. 39, Stuttgart, pp. 1-178.
PEROTTO, L.
1997 *Opuscoli politici: De regno ad regem Cypri; Epistola ad ducissam Brabantiae De emptione et venditione ad tempus* Edizioni Studio Domenicano, Bologna.
PFLAUM, H. G.
1969 *La carrière de l'affranchi impérial Saturninus. Sous-procurateurs provinciaux équestres et procurateurs provinciaux d'extraction affranchie* In: REL 47, pp. 297-310.
PHILLIPS, T. R.
1985 *Roots of Strategy: The 5 Greatest Military Classics of All Time* Complete in One Volume, Book 1, Stackpole Books, Harrisburg, repr.: MJF, 2005.
PICHLER, A.
1927 *Pulcher tractatus de materia belli* Ein Beitrag zur Kriegs- und Geistesgeschichte des Mittelalters. Veröffentlichungen des historischen Seminars der Universität Graz IV, Leuschner und Lubensky.
PROHÁSZKA L.
2008 *Az európai középkor, reneszánsz és a 16. század neveléstörténete* Prohászka Lajos Egyetemi előadásaiból II. Szerk.: Orosz G., Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
http://mek.niif.hu/04100/04154/04154.pdf - 2013. máj. 1.
PUGLIATTI, P.
2010 *Shakespeare and the Just War Tradition* Asgate Publishing, Farnham-Burlington.
RÁZSÓ GY.
1974 *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai* Zrínyi, Budapest.
REDDÉ, M.
1986 *Mare nostrum: Les infrastructures, les dispositifs et I'histoire de la marine militaire sous I'Empire romain* Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome (= BEFAR), Rome.

REEVE, M. D.
2004 *Vegetius: Epitoma rei militaris* Oxford Classical Texts, Oxford University Press, New York.

REYNOLDS, L. D.
1983 *„Livy"* In: L. D. Reynolds - P. K. Marshall (ed.): Texts and Transmission: A Survey of Latin Classics, Calendron Press, Oxford, pp. 205-214.

RICHARDOT, P.
1998 *Végèce et la culture militaire au Moyen-Âge (Ve-XVe siécles)* Economica, Paris.

RICHARDS, E. J.
1992 *Reinterpreting Christine de Pizan*, GA: University of Georgia Press, Athens.

RICHÉ, P.
1979 *Écoles et enseignement dans le Haut Moyen Âge* Aubier, Paris.

RIGBY, S. H.
2013 *The Body Politic in the Social and Political Thought of Christine de Pizan (Unabridged Version) Reciprocity, Hierarchy and Political Authority* Cahiers de recherches médiévales et humanistes [En ligne], Études christiniennes, mis en ligne le 12 mars 2013.
http://crm.revues.org/12965 - 2013. máj. 1

RIST, J.
1996 *Theodosios I., römischer Kaiser (379-395)* Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon 11, Herzberg, pp. 989-994.

ROBERTS, M.
1995 *The Military Revolution 1560-1660* In: C. J. Rogers (ed.): The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. Westview Press, Inc., Boulder-Oxford.

ROBINSON, H. R.
1975 *The Armour of Imperial Rome* Arms and Armour Press, London-New York.

ROBY, H. J.
2000 *An Introduction to the Study of Justinian's Digest: Containing an Account of its Composition and of the Jurists Used or Referred Therein* The Lawbook Exchange, Ltd., New Jersey.

LA ROCCA, C. - PROVERO, L.
2000 *The Dead and Their Gifts: The Will of Eberhard, Count of Friuli, and His Wife Gisela, Daughter of Louis the Pious*

In: F. Theuws - J. L. Nelson: Rituals of Power: From Late Antiquity to the Early Middle Ages. Brill, Leiden-Boston-Köln, pp. 225-280.

ROGERS, C. J. (ed.)
2010 *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology* 3 vols., Oxford University Press, Oxford-New York.

RUSSEL, P. E.
1997 *The Medieval Castilian Translation of Vegetius Epitoma rei militaris: An introduction* In: E. A. Peers - A. L. Mackenzie: Spain and its Literature: Essays in Memory of E. Allison Peers. Liverpool University Press, Liverpool, pp. 49-63.

SABBAH, G.
1980 *Pour la datation théodosienne du De re militari de Végèce* Mémories du Centre Jean Palerne, St. Etienne.

SAIMRE, T.
2006 *Trebuchet: A Gravity-operated Siege Engine. A Study in Experimental Archeology* Estonian Journal of Archeology, vol. 10, no. 1, pp. 61-80.

SALAMON F.
1876 *A magyar hadi történethez a vezérek korában* Századok, 1876. évf., pp. 826-847.

SALWAY, B.
1994 *What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700* Journal of Roman Studies, vol. 84, pp. 124-145.

SANDYS, J. E.
1921 *A History of Classical Scholarship Cambridge* 3 vols., University Press, Cambridge.

LE SAUX, F.
2004 *War and Knighthood in Christine de Pizan's Livre des Faits d'armes et de Chevallerie* In: C. Saunders - F. Le Saux - N. Thomas: Writing War: Medieval Literary Responses to Warfare. Boydell & Brewer, Woodbridge.

SCHENK, D.
1930 *Flavius Vegetius Renatus: Die Quelle der Epitoma rei militaris* Klio, vol. 22, Leipzig, repr.: Nürnberg, 1963, pp. 28-81.

SCHMITT, J-C.
1985 *Prêcher d'exemples: récits de prédicateurs du moyen âge* Stock, Paris.

SCHNEIR, M.
1972 *Feminism: The Essential Historical Writings* Vintage Books, New York.

SCHOENER, C.
1888 *Studien zu Vegetius* Druck der Universitätsbuchdruckerei, Junge & Sohn, Erlangen.
SEECK, O.
1876 *Die Zeit des Vegetius* Hermes, vol. 11, pp. 61-83.
SERAFIN, S. R. - BENDIXEN, A.
2005 *The Continuum Encyclopedia of American Literature* Continuum International Publishing Group, New York-London.
SHERWOOD, F. H.
1980 *Studies in Medieval Uses of Vegetius' 'Epitoma Rei Militaris'* PhD diss., University of California, Los Angeles.
SHRADER, C. R.
1976 *The Ownership and Distribution of Manuscripts of the De re militari of Flavius Vegetius Renatus Before the Year 1300* PhD diss., Columbia University.
1979 *A Handlist of Extant Manuscripts Containing the De re militari of Flavius Vegetius Renatus* Scriptorium, vol. 33, no. 2, pp. 280-305.
SMITH, A.
2010 *Boethius: On Aristotle on Interpretation 1-3. Ancient Commentators on Aristotle* Duckworth, Publishers, London.
SMITH, R. D. - DEVRIES, K.
2005 *The Artillery of the Dukes of Burgundy, 1363-1477* The Boydell Press, Woodbridge.
SPRINGER, C. P. E.
1995 *The Manuscripts of Sedulius: A Provisional Handlist* Transactions of the American Philosphical Society, vol. 85, no. 5, pp. 1-217.
STELTEN, L. F.
1970 *Epitoma rei militaris of Flavius Vegetius Renatus: A Critical Edition of Books I and II* PhD diss., St. Louis University.
STRAYER, J. R.
1980 *The Reign of Philip the Fair* Princeton University Press, New Jersey.
STRUVE, T.
1984 *The Importance of the Organism in the Political Theory of John Salisbury* In: M. Wilks (ed.): The World of John of Salisbury, Studies in Church History 3, Oxford, pp. 303-317.
STUMP, E.
2005 *Aquinas (Arguments of the Philosophers)* Routledge, London-New York.

SWANTON, M. J.
1973 *The Spearheads of the Anglo-Saxon Settlements* Royal Archaeological Institute, London.
1998 *The Anglo-Saxon Chronicle* New York, Routledge.
SZKILNIK, M.
2011 *The Art of Compiling in Jean de Bueil's "Jouvencel" (1461-1468)* Fifteenth Century Studies, vol. 36, pp. 169-179.
TAKÁCS L.
2008 *Augustus és a földmérés* In: Történeti Tanulmányok XVI. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa, Debrecen, pp. 43-49.
2009 *A római földmérők társadalmi helyzete és a feliratok* In: Speculum - Studia in honorem Ladislai Havas septuagenarii - Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére, Debrecen, pp. 159-167.
TAYLOR, F. L.
1921 *The Art of War in Italy 1494-1529* Cambridge University Press, Cambridge.
TEUFFEL, W. S.
1913-20 *Geschichte der römischen Literatur* 3 vols., Teubner, Leipzig-Berlin.
THORPE, L.
1952 *Mastre Richard, a Thirteenth-Century Translator of the 'De re militari' of Vegetius* Scriptorium, no. 6, pp. 39-50.
TONDO, S.
1963 *Il „Sacramentum militiae" nell' ambiente culturale Romano-italico* Studia et Documenta Historiae et Iuris, Roma.
TORELL, J-P.
2005 *Saint Thomas Aquinas: The Person and His Work* Catholic University Press, Washington.
TRAUBE, L.
1892 *O Roma nobilis: philologische Untersuchungen aus dem Mittelalter* Abhandlungen der Philosophisch-Philologischen Classe der königlichen bayerische Akademie der Wissenschaften, Klasse 19, G. Franz, München, pp. 338-373.
1909 *Lehre und Geschichte der Abkürzungen* In: P. Lehmann - F. Boll: Vorlesungen und Abhandlungen 1: Zur Paläographie und Handschriftenkunde, München, pp. 129-156.
TUBACH, F. C.
1969 *Index Exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales* Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.

UNGER, M. J.
2011 *Machiavelli: A Biography* Simon & Schuster, New York.
URS SOMMER, A.
2001 *Vivere militare est. Die Funktion und philosophische Tragweite militärischer Metaphern bei Seneca und Lipsius* In: Archiv für Begriffsgeschichte, vol. 43, pp. 59–82.
2002 *Zur militärischen Metaphorik im Stoizismus* Schriftenreihe der Eidgenössischen Militärbibliothek und des Historischen Dienstes: Eidgenössische Militärbibliothek und Historischer Dienst 2, Bern.
VÁRADY L.
1961 *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik, 376–476 – A Római Birodalom utolsó évszázada* Akadémia, Budapest.
VAUGHAN, R.
1966 *John de Fearless: The Growth of Burgundian Power* Longmans, London.
VERBRUGGEN, J. F.
1952 *De slag der Gulden Sporen. Bijdrage tot de geschiedenis van Vlaanderens vrijheidsoorlog 1297–1305* Standaard-Boekhandel, Antwerp.
1997 *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages: From the Eight Century to 1340* The Boydell Press, Woodbridge.
VESZPRÉMY L.
1995 *A magyar katonai gondolkodás a Mohács előtti latin nyelvű forrásokban* In: Ács T. (szerk.): A magyar katonai gondolkodás története. Zrínyi Kiadó, Budapest, pp. 11–22.
2008 *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon* Válogatott tanulmányok. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, Argumentum, Budapest.
2010 *A helyét kereső hadtörténetírás* Aetas, XXV. évf., vol. 4, pp. 28–38.
VÖLLING, T.
1991 *Plumbata – Mattiobarbulus – Martzobarboulon? Bemerkungen zu einem Waffenfund aus Olympia* In: Archäologischer Anzeiger, pp. 287–98.
WALLACE, D.
2004 *Premodern places: Calais to Surinam, Chaucer to Aphra Behn* Blackwell Publishing, Oxford.
WALLIS, F. (transl.)
2004 *Bede: The Reckoning of Time* Liverpool University Press, Liverpool.

WATSON, G. R.
1985 *The Roman Soldier* Cornell University Press, New York.
WEBB, C. C. J.
1941 *Note on Books Bequeathed by John of Salisbury to the Cathedral Library of Chartres* Medieval Renaissance Studies, vol. 1, London, pp. 128-129.
WEISMANN, W.
1981 *Gladiator* Reallexikon für Antike und Christentum, vol. 11, Stuttgart, pp. 23-45.
WELTER, J-T.
1927 *L'exemplum dans la litterature religieuse et didactique du Moyen Âge* Bibliothèque d'histoire ecclésiastique de France, Occitania, E. H. Guittard, Paris-Toulouse.
WHETHAM, D.
2009 *Just Wars and Moral Victories: Surprise, Deception and the Normative Framework of European War in the Middle Ages* History of Warfare, vol. 55, Brill, Leiden, pp. 114-165.
WHITE, L. T.
1962 *Medieval Technology and Social Change* Clarendon Press, Oxford.
WILCOX, P. - EMBLETON, G. A.
1982 *Rome's Enemies 1: Germanics and Dacians* Osprey Publications, Men-At-Arms, vol. 129, pp. 7-41.
WILLARD, C. C.
1970 *Christine de Pizan's Treatise on the Art of Medieval Warfare* In: R. J. Cormier - U. T. Holmes: Essays in Honor of Louis Francis Solano. Chapel Hill, North Carolina Press, pp. 179-191.
1995 *Pilfering Vegetius? Christine de Pizan's Faits D'Armes et de Chevalerie* In: L. Smith - J. H. M. Taylor: Women, the Book, and the Godly: Selected Proceedings of the St. Hilda's Conference. D. S. Brewer, Cambridge, pp. 31-37.
2003 *Christine de Pizan: Livre des faits d'armes et de chevallerie* S. Willard (transl.) - C. C. Willard (ed.): The Book of Deeds of Arms and of Chivalry. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.
WOOLF, R.
1980 *The English Mystery Plays* University of California Press, Berkley and Los Angeles.
WRIGHT, T.
1860 *De Regimine Principum: A Poem by Thomas Hocclave* J. B. Nichols and sons, London.

http://www.archive.org/details/deregimineprinc00jacogoog – 2013. máj. 1.

YENAL, E.
1989 *Christine de Pizan: A Bibliography* Scarecrow, London.

Függelék

1. táblázat

író	**származás és tevékenység**	**cím**	**idő**	**műfaj**
Flavius Vegetius Renatus	nyugat-római császári hivatalnok	*Epitoma rei militaris*	383 és 450 között	epitoma, katonai kivonatgyűjtemény
Beda Venerabilis	angolszász szerzetes	*De temporum ratione*	723 körül	bibliamagyarázat
		Retractatio in actus apostolorum	720 és 730 között	bibliamagyarázat
		Historia ecclesiastica gentis Anglorum	731 körül	egyház- és politikatörténeti értekezés, gesta
Sedulius Scottus	ír származású oktató, író, költő, grammaticus	*Hartgarius Episcopus ad Eberhardum*	843 és 860 között	levél
		Ex libris Flavii de arte bellica		florilegium
		De rectoribus Christianis		királytükör
Hrabanus Maurus	frank hittudós, érsek	*De procinctu Romanae miliciae*	855	katonai kivonatgyűjtemény, királytükör
John of Salisbury	angol író, teológus, diplomata, Chartres-i érsek	*Policraticus*	1159 körül	politikaelméleti esszé, királytükör, morális és jogi példatár, filozófiai enciklopédia
Aquinói Szent Tamás	filozófus, hittudós	*De regno ad regem Cypri*	1267 körül	királytükör, politikaelméleti esszé
Luccai Bertalan	itáliai domonkos rendi szerzetes	*De regno ad regem Cypri (De regimine principum)*	1300 és 1305 között	királytükör
Aegidius Romanus	itáliai származású, részben Franciaországban tevékenykedő érsek, filozófus, hittudós	*De regimine principum*	1280-as évek eleje	királytükör
Konrad Kyeser	német hadmérnök	*Bellifortis*	1405 körül	haditechnikai értekezés

író	származás és tevékenység	cím	idő	műfaj
Robertus Valturius	itáliai hadmérnök	*De re militari libri XII*	1463 körül	haditechnikai értekezés
Giovanni da Legnano	itáliai jogász, jogprofesszor	*Tractatus de bello, de represaliis et de duello*	1360 körül	hadijogi értekezés
Honoré Bonet	francia jogász, heraldista, Salon priorja	*L'arbre des batailles*	1382 és 1387 között	hadijogi értekezés
Christine de Pizan	francia írónő, költőnő	*Livre des faits d'armes et de chevalerie*	1410 körül	királytükör
Jean de Bueil	francia hadvezér, író	*Le Jouvencel*	1466 körül	önéletrajzi kulcsregény, katonai memoár
Flavio Biondo	észak-itáliai történész, régész, földrajztudós	*De Roma triumphante*	1459	topográfiai kézikönyv
Niccolò Machiavelli	firenzei író, politikus, filozófus	*Sette libri dell'arte della guerra*	1521	katonai kézikönyv

2. táblázat[1]

	Vegetius	Hrabanus Maurus	John of Salisbury	Luccai Ptolemaeus
„Mely vidékről sorozzunk?”	mérsékelt éghajlatról	+	-	-
„Falusi vagy városi újoncokat sorozzunk?”	elsősorban falusiakat, de városiakat is	- („az ifjak a főemberek birtokain együtt nevelkednek”)	elsősorban „a mezőkről”, de városiakat (és élvhajhászokat) is	falusiak = gyalogság, városiak = auxilia
„Az újonc testalkata legyen...”	„éles szemű, egyenes tartású, széles mellkasú, izmos vállú, erős karú, hosszú ujjú, kis hasú, sovány farú”	+, továbbá élénk tekintetű, erős idegzetű	-	(kizárja a vegetiusi megkötéseket) „ha kell, mindenkinek”
„Az újoncok nem lehetnek... de lehetnek...”	„nem lehetnek:” halászok, madarászok, cukrászok, takácsok és a nőies foglalkozást űzők;„de lehetnek:” ácsok, kovácsok, kerékgyártók mészárosok, szarvas- és vadkanvadászok	„nem lehetnek:” halászok, madarászok, nőies foglalkozást űzők; „de lehetnek:” +, továbbá medvevadászok	„nem lehetnek:” énekesek, szerencsejátékosok, madarászok; „de lehetnek:” kézművesek, kovácsok, favágók	„nem lehetnek:” idősek, kövérek, a friss házasok, az új házat építők, a szőlőskertek művelői, a harctól megijedők, halászok, madarászok, cukrászok, a női negyedben szolgálók; „de lehetnek:” kézművesek, földművesek
„gyakorlatozás fonott pajzsokkal és karóbábukkal”	kétszeres súlyú vesszőpajzsokkal és fadorongokkal	+, továbbá kétszeres súlyú, kör alakú pajzzsal	-	-
„Szúrva vagy vágva kell sebezni?”	szúrva (gladius)	+	szúrva és vágva	-

[1] Jelmagyarázat: +: ugyanaz, mint Vegetiusnál; -: a motívum nem jelent meg.

Aegidius Romanus	Christine de Pizan	Flavio Biondo	Niccolò Machiavelli
+	+, de még ennél is fontosabb a tapasztalat	-	+, de saját területről, és ne zsoldosokat
falusiak = gyalogság, városiak = lovasság	(nincs megkötés, a fő, hogy tapasztalt legyen)	„a falusiak sokkal alkalmasabbak, mint a városiak"	falusiak = gyalogság, városiak = lovasság
éles szemű, egyenes tartású, széles mellkasú, izmos vállú, erős idegzetű	+, továbbá az újonc lába legyen nagy combú, talpa széles és egyenes, lelkiekben pedig erős	+ „megfeleljen egy harcos követelményé-nek"	+, továbbá erkölcsös
„nem lehetnek:" +, továbbá borbélyok, cipészek, patikusok; „de lehetnek:" +	(nincsenek elutasítandó foglalkozások); „de lehetnek:" mészárosok, ácsok, kovácsok, földművesek, („de űzhetnek bármilyen foglalkozást")	„nem lehetnek:" halászok, madarászok, ülő foglalkozást űzők, szerencsejátékosok; „de lehetnek:" ácsok, mészárosok, kovácsok, szarvas- és vadkanvadászok	„nem lehetnek:" madarászok, halászok, szakácsok, kerítők, „mindenfajta csepűrágók"; „de lehetnek:" földművesek, fegyverkovácsok, lópatkolók, ácsok, mészárosok, vadászok, vargák
+	- (de gyakorlófegyver-ekkel)	+	kétszeres súlyú, ólomból készült gyakorlóbotokkal és dárdákkal
szúrva (gladius)	szúrva (rapier)	szúrva és vágva	szúrva

3. táblázat[2]

Vegetius	Aegidius Romanus	Konrad Kyeser	Robertus Valturius	Christine de Pizan	Jean de Bueil	Niccolò Machiavelli
aries	+	+/-	+/-	+ (mouton, csak részben vegetiusi)	+ (mouton, pizani)	- („ezek helyett van manapság a tüzérség")
ballista	trébuchet	trébuchet, ágyúk	trébuchet, ágyúk	trébuchet, ágyúk	trébuchet, ágyúk (továbbá „rézágyú", „csatakígyók")	tüzérség
vinea	+	„kamra" (obelus quaternus)	+	+ (vygne - csapóhíddal felszerelt, csak részben vegetiusi)	-	- („ezek helyett van manapság a tüzérség")
pluteus	+	defendiculum	+	+/- („macska", chat)	+/- („macska", chat)	-
musculus	+	„egér" (mus)	+ (musculus)	+ (moselle)	-	-
scala	+/-	+, továbbá kötéllétrák, mászógerendák stb.	+, továbbá kerekes létrák, kampós létrák stb.	+/-	-	+/-
turris	+ (turris)	+ (sambuca, molossus)	+	+ (toure)	+ (tour; „de nincs használatban"; részben pizani/vegetiusi)	- („ezek helyett van manapság a tüzérség")
sambuca (exostra)	-	+ (sambuca, molossus)	+	+ (sambuce, exester)	-	-
tolleno	-	+ (coclear)	+	+ (thelemon)	-	-

[2] Jelmagyarázat: +: az ostromfegyver mintáját Vegetius ihlette; +/-: az ostromfegyver az adott szerzőnél is megjelent, de nem Vegetius ihlette; -: az ostromfegyver nem jelent meg.

Vegetius	Aegidius Romanus	Konrad Kyeser	Robertus Valturius	Christine de Pizan	Jean de Bueil	Niccolò Machiavelli
scorpio	-	-	+	-	-	- („ezek helyett van manapság a tüzérség")
manuballista	-	+	+ (manuballista)	+/-	-	+/- (más kontextusban)
„cuniculus"	+ (csak részben vegetiusi)	+/-	+ (csak részben vegetiusi)	+/-	+/-	+/-

Névmutató

Tárgymutató

Tartalom

A „RÓMAI" LOVAGKOR ALKONYA
- VEGETIUS A 14-16. SZÁZADBAN